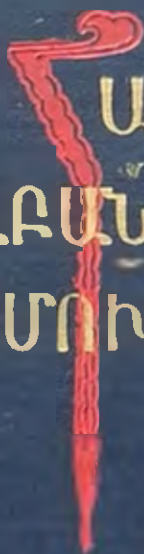

Է. Բ. Աղայան

ԱՅ

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Эд. Б. АГАЯН

ИСТОРИЯ
АРМЯНСКОГО
ЯЗЫКОЗНАНИЯ

(С НАЧАЛА ДО НАШИХ ДНЕЙ)

ТОМ 2

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ЕРЕВАН — 1962

Էդ. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

**Հ Ա Յ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

(Սկզբից մինչև վերջ մինչև)

Հատոր 2

ՆՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ինչպես արդեն առաջին հատորում ասված է, սույն աշխատությանը զրվել է տասնհինգ տարի առաջ և այդ ժամանակ բաղկացած է եղել երկու հատորից: Առաջին հատորը, որ ընդգրկում է հայաց լեզվի ուսումնասիրության պատմությունը մինչև սովետական կարգերի հաստատումը, հրատարակված է դեռևս այնպես, ինչպես եղել է 1945 թվականին՝ թեթև շտկումներով ու հավելումներով միայն: Երկրորդ հատորի հետ, սակայն, այդպես վարվել չէինք կարող: Անկարելի էր ներկայացնել սովետական շրջանի հայ լեզվաբանության պատմությունը, բաց թողնելով վերջին 15 տարիները: Այս պատճառով էլ, ահա, այս հատորը հիմնովին վերամշակվել է և վերակառուցվել: Մոտավորապես նույնը կարելի է ասել նաև արածասահմանյան հայերենագիտության մասին. տասնհինգ տարի առաջ հայագիտության մեջ հայտնի լեզվաբանների ուսումնասիրություններն ընդգրկված են առաջին հատորում: Այն ժամանակ կային մի քանի օտարերկրացի հայագետներ, որոնք դեռ նոր էին սկսել զրադվել հայերենով և, բնականաբար, չէին կարող մեր աշխատության մեջ տեղ գտնել: Այս տասնհինգ տարիների ընթացքում դրանք աճել են և կարևոր հետազոտություններով աչքի են ընկել հայագիտության մեջ. ասպարեզ են իջել նաև նոր լեզվաբաններ, որոնց հետազոտություններն անուշադրության մատնել չի կարելի: Այս վիճակն, ահա, թեև դրեց մեղ փոխել մեր աշխատության կառուցվածքը և մի առանձին հատոր էլ (3-րդ հատոր) նվիրել ժամանակակից արտասահմանյան հայերենագիտությանը: Այսպիսով, այս երկրորդ հատորն ընդգրկում է միայն Սովետական Միության մեջ հայերենագիտության զարգացման պատմությունը:

Վերջին տասնհինգ տարիների ընթացքում հայ լեզվաբանության մեջ տեղի ունեցած իրադարձություններին մենք անձամբ գործոն մասնակցություն ենք ունեցել: Սա բնականաբար մեզ պատավորեցնում է գնահատել պատմական իրողությունները պատմությանի աչքերով՝ օբյեկտիվ մոտեցմամբ: Մասնագետների ուշադրությանն առաջարկելով սույն հատորը, առաջնորդվել ենք այդ սկզբունքով և շենք մեղանշել մեր գիտական համոզմունքների ու խղճի դեմ:

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

ՀԱՅ ԼԵՋՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

1. ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

(Համառոտ տեղոքում)

Դժվարին, բարդ ու փսուսահեղ ճանապարհ է անցել սովետական լեզվաբանությունը ծառասունհինգ տարվա պատմական համեմատաբար կարճ ժամանակաշրջանում, Պատմական նոր իրադրությունների մեջ, նոր խնդիրների գործնական ու տեսական լուծման պրոցեսում զարգացել է սովետական լեզվաբանությունը պայթարի ու որոնումների ուղիով ու նվաճել ժամանակակից գիտության բարձունքները, նրա անցած ուղին իր խորդուբորդություններով ու դժվարություններով պայմանավորված էր մեր երկրում նոր՝ սոցիալիստական հասարակարգի ստեղծումով ու նրա զարգացման յուրահատկություններով: Մեր հասարակարգը իր զարգացման տարբեր էտապներում նորանոր հրատապ խնդիրներ էր դնում գիտության բոլոր ճյուղերի, այդ թվում՝ լեզվաբանության առջև: Սովետական լեզվաբանությունը լծվել է այդ նոր խնդիրների լուծմանը և պատվով է կատարել իր դերը: Բայց այդ նոր խնդիրներն իրենց հերթին բնականաբար առաջադրում էին նաև բազմաթիվ տեսական հարցեր, որոնց լուծումը միայն հնարավորություն կտար ապահովել գործնական առաջադրանքների ճիշտ կատարումը: Այդ խնդիրների կատարման ճանապարհին սովետական լեզվաբանությունը որոնումների մեջ երբեմն խարխափել, երբեմն նույնիսկ սխալ ուղի է բռնել, բայց և այնպես կարողացել է հաղթահարել առաջընթացի ժամանակավոր դժվարություններն ու սխալները և կանգնել ճիշտ գիտքերում: Քառասունհինգ տարիների ընթացքում անցած ուղու յուրահատկություններն, այսպիսով, պայմանավորված են եղել նոր հասարակարգի ստեղծման ու նրա զարգացման յուրահատուկ բնույթով, այլ կերպ ասած՝ պատմահասարակական այն պայմաններով, որոնց մեջ գործել ու զարգացել է սովետական լեզվաբանությունը: Նշանակում է, մեր երկրում լեզվաբանությամբ

վերջին Բառասունհինգ տարիների զարգացման առաջին հիմնական պատմա-հասարակական գործոնն է եղել հենց նոր հասարակարգի, սոցիալիստական հասարակարգի ստեղծումը:

Սոցիալիստական հասարակարգը մեր երկրում, Սովետական Միությանում, բնորոշվում է մեկ միասնական պետության կազմում բազմաթիվ ազգերի ու ժողովուրդների միավորումով: Այս միավորումը սոցիալիստական հասարակարգի պայմաններում նոր հարաբերություններ էր ստեղծում բազմաթիվ ազգերի ու ժողովուրդների միջև, նոր ուղիներ բացում այդ ազգերի ու ժողովուրդների թե՛ տնտեսական-քաղաքական և թե՛ կուլտուրական փարզացման համար: Սովետական Միության մեջ իրականացվող լենինյան ազգային քաղաքականությունը աննախընթաց պայմաններ էր ստեղծում ազգային լեզուների զարգացման, մշակման ու կառարելադրման համար, իսկ սա էլ իր հերթին յուրահատուկ խնդիրներ էր առաջադրում լեզվաբանական գիտությունը, նպաստում նրա զարգացմանը և, միաժամանակ, պայմանավորում այդ զարգացման առանձնահատկությունները: Սովետական լեզվաբանության զարգացման երկրորդ պատմա-հասարակական հզոր գործոնն, այսպիսով, մեկ պետության կազմում բազմաթիվ ազգերի ու ժողովուրդների միավորումն էր, նրանց միջև եղած հարաբերությունների ու նրանց վիճակի ամատական վերափոխումով և նրանց ազգային կուլտուրաների ու լեզուների աննախընթաց զարգացումով, կամ ինչպես ասվում է, կուլտուրական հեղափոխությամբ հանդերձ:

Մեր երկրի բազմաթիվ ժողովուրդները բնորոշվում էին ոչ միայն տնտեսական-քաղաքական զարգացման տարբեր մակարդակներով, այլև կուլտուրական զարգացման աստիճանի խիստ տարբերություններով: Նույն վիճակն էր ներկայացնում նաև լեզվաբանական գիտությունը: Մի քանի ժողովուրդների մոտ լեզվաբանական գիտությունը կանգնած էր իր ժամանակի եվրոպական լեզվաբանական գիտության մակարդակի վրա, ըստ որում այդ ժողովուրդների մոտ լեզվաբանության որոշ ճյուղերը (բառարանագրություն, քերականագիտություն) զարգացման դարավոր պատմություն ունեին և սովետական լեզվաբանությանը միացնում էին իրենց հնամենի տրադիցիաները, իսկ որոշ ժողովուրդների մոտ դեռևս նոր պետք է սկսվեր իրենց լեզվի ուսումնասիրությունն ու հիմք դրվեր լեզվաբանական գիտության: Մյուս կողմից, թե՛ հին տրադիցիաներ ժառանգած մասնավոր լեզվաբանությունները (ռուս, հայ, վրաց, ուկրաինական, լիտվական, լատիշական, էստոնական և այլն)

և՛ թե նոր սաղմնավորողները պետք էր մեկ միասնական ուղու վրա բերել ու աստիճանաբար մեկ մակարդակի հասցնել: Այս գործի իրականացման մեջ բնականաբար առաջնակարգ, պլանավորող ու կազմակերպող դերը պատկանում էր ուսւ լեզվաբանությանը: Պատահական չէ, որեմն, որ մեր Միության տարբեր ռեսպուբլիկաներում լեզվաբանությունը վերջին քառասունհինգ տարիների ընթացքում հիմնականում զարգացման նույն յուրահատկություններն է ունեցել, ինչ-որ ուսական սովետական լեզվաբանությունը, թեև զրա հետ միասին, առանձին ղեկավարում պոսնորվել են նաև մասնավոր յուրահատկություններ ու տեղեկներ: Համենայն դեպս, անուրանալի է, որ սովետական ուսւ լեզվաբանությունն իր անջընջելի ազդեցությունն է թողել մեր երկրի բազմաթիվ ժողովուրդների մասնավոր լեզվաբանությունների վրա և ուղղություն տվել նրանց: Այս տեսակետից էլ, ահա, սովետական լեզվաբանության, որպես մեկ միասնական գիտության, զարգացման պատմա-հասարակական գործոններից մեկը եղել է և է՝ ռուսական լեզվաբանության առաջատար ու ներգործոն դերը, որ հաճախ զուգորդվում էր մի քանի մասնավոր, զարգացման դարավոր հանապարհ անցած լեզվաբանությունների տրադիցիաների օգտագործման հետ: Դրանցից առանձնապես հիշատակելի են հայերի, վրացիների, ուկրաինացիների ու մերձբալթյան ժողովուրդների համանի լեզվաբանական տրադիցիաները, ինչպես և արաբական քերականական տրադիցիաները մի քանի լեզուների համար: Դրան միանում էր ուսաց լեզվի գերի առավել բարձրացումը Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեւոլյուցիայից հետո՝ սովետական բոլոր ժողովուրդների մոտ ռուսերենի պարտադիր ուսուցումով:

Այս գործոններով էին պայմանավորված սովետական լեզվաբանության զարգացումն ու դրա յուրահատկությունները:

Պատմական նոր իրադրությունների մեջ, նոր հասարակարգում լեզվաբանությունն իբրև հաստրականական գիտություն հանդես էր գալիս ոչ միայն իբրև մի գործնական գիտելիք, որ կոչված էր ծառայելու կուլտուրական հեղափոխությանը մեր երկրում, այլև որպես գաղափարական մի հզոր զենք: Թե՛ գործնական խնդիրների լուծումը, թե՛ գաղափարական պայքարը սոցիալիզմին խորթ գաղափարախոսությունների դեմ և թե՛ հենց ինքը՝ նոր հասարակարգը պահանջում էին համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում մշակել լեզվաբանական ուսումնասիրությունների մարքսիստական հիմունքները, ստեղծել մարքսիստական մի կուլ լեզվաբանական տե-

սություն: Մարքսիզմի կլասիկներին՝ Մարքսի, Էնգելսի ու Լենինի աշխատություններում թեև բազմաթիվ ասույթներ կան լեզվի վերաբերյալ, որոնք ուղենիշ պետք է հանդիսանային սովետական լեզվաբանության տեսական սկզբունքները մշակելու համար, բայց այդ ասույթներն իրենք իրենց մի ամբողջական լեզվաբանական ուսմունք չէին կազմում: Անհրաժեշտ էր այդ ասույթների վրա հենվելով և դիալեկտիկական ու պատմական մատերիալիզմը լեզվաբանության մեջ ներդնելով ստեղծել լեզվի մարքսիստական ուսմունքը: Այս մեծ ու դժվարին գործը հնարավոր էր կատարել մաքրոթիվ-լենինիզմի խոր յուրացումով լեզվաբանական հարցերի լուծմանը ձեռնամուխ լինելով և օգտագործելով հայրենական լեզվաբանության անցյալից ստացած հարուստ ժառանգությունը, ինչպես և իր ուրույն ուղիներով զարգացող արտասահմանյան լեզվաբանության նվաճումները: Իսկ այդ գործի հաջող լուծումը պահանջում էր առաջին հերթին պատրաստի կազրեր, լեզվաբան-տեսաբանների մի ամբողջ սերունդ, որ մարքսիզմ-լենինիզմին խորապես տիրապետելով, կարողանար մշակել լեզվաբանության տեսական, մարքսիստական հիմունքները: Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից հետո, նախքան մեր երկրում դեռ այդպիսի պատրաստի կազրեր չկային: Լեզվաբանների այն սերունդը, որ մեր հասարակարգը ժառանգել էր անցյալից, ներկայացնում էր բուրժուական լեզվաբանությունն իր տարբեր ուղղություններով (հոգեբանական-ինդիվիդուալիստական, սոցիոլոգիական, կուլտուր-պատմական, մասամբ նաև՝ նեոֆրիլոլոգիական): Լեզվաբանների այդ սերունդը, բացի նրանից, որ տարբեր ուղղություններ էր ներկայացնում, տարբեր խմբերի էր բաժանվում նաև հասակային տեսակետից, որը բոլորովին էլ երկրորդական հանգամանք չէր: Շատերը Պայիյնը որ հակառակ իրենց ցանկության, այլևս հնարավորություն չունեին սովորել մարքս-լենինյան ուսմունքը և այն կիրառել լեզվաբանության մեջ: Նրանց մնում էր շարունակել իրենց աշխատանքը և իրենց երկարամյա աշխատանքների վերջին արդյունքները ի սպաս դնել մեր երկրի կուլտուրական շինարարությանը, առանց տեսական վերահաստատում ապրելու: Մեր իրականությունը հնարավորություն էր տալիս նրանց շարունակել իրենց հետազոտությունները, ըստ որում այդ հետազոտություններն իրենց փաստական նյութի հսկայական հարստությամբ, գիտելիքների խորությամբ ու բազմակողմանիությամբ մեծապես նպաստում էին գործնական շատ հարցերի ճիշտ լուծմանը: Այդ լեզվաբաններից կարելի է հիշել Ա. Ա. Շախմատո-

վին (1864—1920), Գ. Ն. Ուշակովին (1873—1942), մեզ մոտ՝ Հ. Ա. Աճառյանին (1876—1953) և այլոց:

Հին սերնդի մյուս ներկայացուցիչները, որոնք համեմատաբար ավելի երիտասարդ էին, լծվեցին մարքսիզմ-լենինիզմը յուրացնելու և լեզվաբանության մեջ այն կիրառելու գործին: Բայց ցանկությունն ու ձգտումը դեռևս ամեն ինչ չէ: Այն հանգամանքը, որ նախքան Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան այդ լեզվաբանները բուրժուական լեզվաբանության այս կամ այն ուղղությանն էին պատկանել և դրա միջոցով համապատասխան փիլիսոփայական ուղղությունների հետ էին կապված եղել, իր յուրահատուկ գրոշմն էր դնում լեզվաբանական տեսական որոնումների վրա, առաջին երկու տասնամյակների բնթացքում: Այսպես, օրինակ, Ն. Յա. Մաուր, որ իր գիտական գործունեության մինչսովետական շրջանում սոցիոլոգիական ուղղությանն էր հարում՝ վուլգար մատերիալիզմի որոշ երանգավորումով, մարքսիզմն էլ յուրացնում էր հենց այդ տեսանկյունով, որը հանգեցնում էր մարքսիզմի գոհակացմանն ու աղավաղմանը: Հոգեբանական ինդիվիդուալիզմի հետևորդները, որոնք մարքսիզմը յուրացնում էին սուբյեկտիվ իդեալիզմի դիրքերից ելնելով, ցնականաբար, մարքսիզմին էին աշխատում «հարմարեցնել» իրենց լեզվաբանական սկզբունքները: Այս ամենն ստեղծում էր մարքսիզմի անունից հանդես եկող, բայց իրականում ոչ մարքսիստական տեսությունների ուժգին բախում, որ և առաջին երկու տասնամյակների սովետական տեսական լեզվաբանության բնորոշ հատկանիշն է կազմում: Այսպես կարելի է ամենաընդհանուր գծերով բնորոշել գործունեությունը լեզվաբանների այն սերնդի, որ ձևավորվել էր մինչև սովետական կարգերի հաստատումը և շարունակում էր իր գիտական գործունեությունը նոր հասարակարգում: Մենք չենք խոսում, քնականաբար, հին սերնդի այն փոքրաթիվ ներկայացուցիչների մասին, որոնք ռևոլյուցիայի ժամանակ կամ նրանից հետո արտագաղթել էին արտասահման և որոնց գիտական գործունեությունը չի կապվում սովետական լեզվաբանության հետ:

Լեզվաբանների այդ ավագ սերնդի հետ աշխատելու էր դալիս նոր սերունդը, որ իր մասնագիտական ու գաղափարական դաստիարակությունն էր ստանում սովետական հասարակարգում: Այս սերունդը ուներ արդեն բոլոր հնարավորություններ՝ խորապես յուրացնելու մարքս-լենինյան փիլիսոփայությունը և նրանով դինված՝ լեզվաբանության բնագավառը մտնելու: Բայց այս սերնդի ներկայացուցիչների համար էլ մի ուրիշ դժվարություն էր ստեղծ-

վում: Նրանք դաստիարակվում էին ավագ սերնդի մոտ և այդ աշխատանքն իր աշխատանք, իր ազդեցությունը թողնում էր նրանց վրա: Հստ որում, առավել անբարենպաստ էր նրանց վիճակը, որոնք մասնագիտանում էին նրանց մոտ, ովքեր մարքսիստ կամ մարքսիստական լեզվաբանական ուսմունք ստեղծող էին համարում իրենց: Ստացվում էր աշխատանք, որ ոչ մարքսիստ լեզվաբանների աշակերտներն ավելի մոտ էին կանգնում մարքսիզմին, քան մարքսիզմի անունից հանդես եկող լեզվաբանների աշակերտները: Այսպիսի բնորոշումը առերևույթ խիստ տարօրինակ է թվում, բայց վիճակն այդպիսին էր և ոչ պատահականորեն, այլ միանգամայն օրինաշափ կերպով: Բանն այն է, որ առաջինների, ոչ մարքսիստների աշակերտները գիտեին, որ իրենց ուսուցիչներից մարքսիստական ուսմունք չեն սովորելու, ուստի և՛ յուրացնելով ուսուցչի հարուստ լեզվաբանական գիտելիքներն ու լեզվաբանական հետազոտության մեթոդները, տեղական հարցերի լուծման ժամանակ ուղղակիորեն ելնում էին մարքսիզմից: Նրանք մարքսիզմը սովորում էին հենց իր իսկ՝ մարքսիզմի միջոցով: Մինչդեռ երկրորդները, օրինակ, Ն. Յա. Մառի աշակերտները, որոնք գիտում էին իրենց ուսուցչի ուսմունքը որպես մարքսիստական ուսմունք, մարքսիզմն էլ հարմարեցնում էին այդ ուսմունքին, գիտում այդ ուսմունքի զիրքերից: Եվ պատահական չէ, որ հենց այս կարգի լեզվաբանները աշխատի ծայրահեղություն հասան, որ սկսեցին «շակել» մարքսիզմի հիմնադիրների որոշ դրույթները Ն. Յա. Մառի «նոր ուսմունքի» ոգով, այլ կերպ ասած, հանդեցին մարքսիզմի մի շարք դրույթների ուղիղիային: Այդպիսի փաստերի մանրամասն քննությունը մենք կանդադարենք ստորև:

Ահա, ընդհանուր առմամբ այսպիսի վիճակ էր ներկայացնում սովետական լեզվաբանությունը մեր երկրում նոր հասարակարգի հաստատումից հետո, մինչև երկրորդ տասնամյակի կեսերը: Այս վիճակի անխուսափելի հետևանքը եղավ հետազայում ստեղծված Ն. Յա. Մառի ուսմունքի պաշտոնական տիրապետությունը և արակշիեյան ուժի հաստատումը լեզվաբանության մեջ: Այս երկու հանգամանքները լճացման վիճակի հասցրին լեզվաբանությունը մեր երկրում, որ վերացվեց միայն 1950 թ. լեզվաբանական դիսկուսիայի օգնությամբ: Ելնելով այս բնորոշ գծերից, մենք սովետական լեզվաբանության քառասունհինգամյա պատմությունը բաժանում ենք երեք շրջանի.

1. 1917 — 1936 թվականներ: Այս շրջանի համար

բնորոշ են. լեզվաբանության անմիջական, ակտիվ մասնակցությունը կուլտուրական հեղափոխության գործին, սովետական հասարակարգի առաջադրած հրատապ հարցերի լուծում: Տեսության բնագավառում՝ պայքար բուրժուական լեզվաբանական տեսությունների դեմ ու դրանց հաղթահարում, որոնումներ՝ մարքսիստական լեզվաբանական ուսմունքի ստեղծման ճանապարհին:

2. 1937 — 1950 թվականներ: Գործնական լեզվաբանության ասպարեզում՝ նոր, ավելի բարձր մակարդակի աշխատանքների ծավալում և նորանոր բնագավառների բնագրկում: Տեսության բնագավառում՝ որոնումների հետագա ծավալում, առաջին շրջանում սկիզբ առած՝ տարբեր հոսանքների միջև պայքարի սրում և պատմական հայտնի իրադրությունների մեջ ն. Յա. Մառի «նոր ուսմունքի» պաշտոնական տիրապետություն, արակշեկյան ռեժիմի հաստատում և տեսական լեզվաբանության լծացում, որ խոչընդոտում էր նաև գործնական լեզվաբանության զարգացմանը:

3. 1950 թվականի հունիսից հետո: Այս շրջանն սկսվում է 1950 թվականի լեզվաբանական գիսկուտիայով, որ արմատապես հեղաշրջեց լեզվաբանության վիճակը: Տեսության բնագավառում տասնամյակների որոնումները պսակվում են մարքսիստական լեզվաբանական ուսմունքի ձևավորումով: Դա հնարավորություն է տալիս նոր հիմքերի վրա դնելու ինչպես գործնական, այնպես էլ տեսական ուսումնասիրությունները, համարձակորեն քննադատաբար օգտագործելու անցյալի լեզվաբանական ժառանգությունը և ժամանակակից արտասահմանյան լեզվաբանության նվաճումները: Այս բոլորը պայմանավորում են սովետական լեզվաբանության բուռն զարգացումը և նրա՝ համաշխարհային մասշտաբով առաջավոր դիրքեր գրավելը:

Որպեսզի ավելի լավ կարողանանք լուսարանել սովետական լեզվաբանության անցած պատմական դժվարին ուղին, անհրաժեշտ ենք համարում փոքր-ինչ ավելի հանգամանորեն կանգ առնել այդ շրջաններից յուրաքանչյուրի վրա՝ առանձին-առանձին:

* * *

Առաջին շրջան (1917—1936 թթ.): Սոցիալիստական ռևոլյուցիան Ռուսաստանում ու գրա հետ կամ դրանից հետո, հաջորդ մի քանի տարիներում, ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող մի շարք երկրներում (Ուկրաինա, Բելոռուսիա,

Վրաստան, Հայաստան, Քաջիկստան, Ղազախստան և այլն) և դրանց միավորումը Սովետական Միության կազմում ստեղծեցին նոր հասարակարգ կառուցող մի հզոր պետություն, որի կազմի մեջ մտնում էին բազմաթիվ ազգեր, ժողովուրդներ և էթնիկական խմբեր: Կապիտալիստական հասարակարգը ստեղծել էր հսկայական տարբերություններ այդ ժողովուրդների տնտեսական ու մշակութային զարգացման մեջ: Մի քանի ազգեր, ինչպիսիք էին ռուսները, ուկրաինացիները, բելոռուսները, հայերը, վրացիները և այլն, հասել էին տնտեսական ու մշակութային զարգացման բարձր մակարդակի, մինչդեռ բազմաթիվ ժողովուրդներ ու էթնիկական խմբեր գտնվում էին զարգացման խիստ ցածր աստիճանի վրա: Բավական է հիշել, որ Միբրիի և Հեռավոր Արևելքի ասիական մասի, ինչպես և Հյուսիսային Կովկասի շատ էթնիկական խմբեր, գտնվում էին դեռևս նախնազարյան տոհմատիրական հասարակության մակարդակի վրա: Տնտեսական ու մշակութային զարգացման աչաքիսի վիճակը Սովետական պետության առջև խնդիր էր դնում պատմականորեն ամենակարճ ժամանակամիջոցում վերացնել այդ անհավասարությունը և հետամնաց ազգերին ու ժողովուրդներին հասցնել առաջավորներին թե՛ տնտեսապես, թե՛ կուլտուրապես: Մեր երկրի առջև կանգնած էին տնտեսական ու կուլտուրական շինարարության հրատապ, իրենց ծավալով վիթխարի խնդիրներ, որոնք պետք է լուծվեին ամենակարճ ժամանակամիջոցում: Այդ վիթխարի խնդիրների լուծման գործում կուլտուրական հեղափոխությունն բնագավառում առաջնահերթ ու պատասխանատու խնդիրներ ուներ կատարելու լեզվաբանությունը: Մեր երկրի բազմաթիվ փոքր ժողովուրդներ ու էթնիկական խմբեր մինչև սովետական կարգերի հաստատումն իրենց գիրն ու գրականությունը չեն ունեցել: Սովետական պետության առջև անմիջապես ծառացավ այդ վիճակն արմատապես փոխելու և ամենակարճ ժամանակամիջոցում այդ ժողովուրդների համար գիր ստեղծելու խնդիրը: Դա բխում էր այդ ժողովուրդների մոտ դպրոցներ բացելու, գրագիտությունն ու ուսումը տարածելու, մայրենի լեզվով հրատարակություններ ունենալու, գրականությունն ու արվեստը զարգացնելու, այդ ժողովուրդների մոտ գիտություն ու կուլտուրայի զարգացումն ապահովելու պահանջից: Մյուս կողմից, զարգացման բարձր մակարդակի հասած ժողովուրդները թեև ունեին գիր ու գրականություն, բայց կապիտալիստական հասարակության պայմաններում աշխատավորական հոծ զանգվածները, բանվոր դասակարգն ու չքավոր գյուղացիու-

թյունը հիմնականում անհաղորդ էին գրին, զրկված՝ ուսման հնարավորություններից։ Սովետական պետության առջև անմիջապես կանգնեց այդ ժողովուրդների մեջ գիրն ու գրականությունը աշխատավորական զանգվածների սեփականությունը դարձնելու, անգրագիտությունը տմենակարճ ժամանակում վերացնելու խնդիրը։ Դրանց հետ միաժամանակ սովետական պետության առջև ծառացած էր մատաղ սերնդի դաստիարակության հարցը. բավական չէր գիր ստեղծել բազմաթիվ ժողովուրդների համար, բավական չէր վերացնել անգրագիտությունը մեծահասակների մոտ, անհրաժեշտ էր գրագետ, մայրենի լեզվին տիրապետող, գրագիտության բարձր մակարդակ ունեցող երիտասարդ սերունդ ստանալ դպրոցական ուսուցման միջոցով։ Վերջապես, այդ բոլորին զուգընթաց անհրաժեշտություն էր ստեղծվում ազգային դպրոցներում ուսուց լեզվի ուսուցման, որը հետամնաց ժողովուրդներին հնարավորություն կտար ուսերենի միջոցով ժամանակակից առաջավոր գիտությունն ու կուլտուրային հազորդակից դառնալու։

Այս բոլոր խնդիրների կատարմանը, դրանց գործնական լուծմանը ձեռնամուխ եղավ, ահա, լեզվաբանությունը՝ մեր երկրում սովետական կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո։ Մավալվեց իր մասշտաբներով վիթխարի մի աշխատանք, որ պետք էր ավարտել ամենասեղճ ժամկետներում։ Այդ աշխատանքին լծվեց մեր լեզվաբանների ավագ սերունդը, որ դինված էր լեզվաբանական բազմակողմանի գիտելիքներով, գիտական-հետադոտական ու մանկավարժական աշխատանքի հարուստ փորձով ու խոր հմտությամբ, իր հետ տանելով նաև երիտասարդ սերունդը։ Բայց ո՛չ ավագ սերունդը և ո՛չ էլ երիտասարդ սերունդը, որ նոր էր մտնում լեզվաբանության բնագավառը, ի վիճակի չէր կարճ ժամանակամիջոցում գործնականորեն ավարտելու այդ վիթխարի աշխատանքը։ Եվ պատահական չէ, որ լեզվաբանների հետ միասին ձեռք-ձեռքի տված՝ աշխատանքի լծվեցին բանասերներն ու պատմաբանները, գրականագետներն ու ազգագրագետները, մաթեմատիկոսներն ու քիմիկոսները, բժիշկներն ու ճարտարապետները, մի խոսքով՝ ամբողջ ազգային մտավորականությունը։ Ըստ որում, եթե մի քանի ժողովուրդների մոտ ազգային մտավորականությունն իր որակով ու քանակով կարող էր ապահովել այդ աշխատանքների կատարումը, ինչպես օրինակ, ռուսների, ուկրաինացիների, վրացիների, հայերի մոտ էր, ապա շատ ժողովուրդների համար այդ աշխատանքի ծանրությունն ընկնում էր ուսանքի վրա, որոնք տեղական մտավորականների

հետ միասին էին կատարում այդ գործը: Մավալված աշխատանքները շատ շտաով պսակվեցին ցանկալի արդյունքներով: Շատ կարճ ժամանակում իրենց մայրենի լեզվին հարմարեցված գիր ստացան գրից զուրկ բաղմաթիվ ժողովուրդներ, այդ թվում այնպիսիները, ինչպիսիք են գուգերը, տունգուսները, սամոդիյցիները և այլն:

Նույն ժամանակամիջոցում, գիր ունեցող ժողովուրդների մոտ անգրագիտությունը վերացնելու անհրաժեշտությունն ստիպում էր արդեն գոյություն ունեցող գիրն ու ուղղագրությունը բարեփոխել՝ մասսաներին առավել շահով մատչելի դարձնելու համար: Այդպիսի աշխատանք կատարվեց, օրինակ, ռուսերենի, հայերենի և ուրիշ լեզուների համար:

Ավելի մեծ կարևորություն էր ներկայացնում այն ժողովուրդների գրի փոփոխությունը, որոնք օգտագործում էին արաբական այբուբենը (թաթարների, ադրբեջանցիների, ղաղախների, կիրգիզների, թուրքմենների, կարակալպուկների, Հյուսիսային Կովկասի միջանի լեռնային ժողովուրդների, թաջիկների և այլն): Այդ ժողովուրդների մեջ շարժում սկսվեց հանուն գրի՝ նոր, եվրոպական գրության վրա հիմնված սխտեմին անցնելու: Այդ շարժումը առաջացնող պատճառներից կարևորագույններն էին.

ա) Կուլտուրական հեղափոխության հիմնական պահանջը՝ անգրագիտությունը վերացնելու անհրաժեշտությունը, որ տիրում էր այդ ժողովուրդների մեջ մինչև ուսուցիչան, և առավելագույն կարճ ժամանակամիջոցում դրան հասնելու գծվարությունը՝ պահանջելով արաբական գիրը, որի բնորոշ հատկանիշն էր բաղաձայնական բնույթը, որ այլ կառուցվածք ունեցող լեզուների բառերի գրությունն արաբական այբուբենով անճիշտ էր դարձնում և ավելորդաբար գծվարացնում:

բ) Աշխարհիկ դաստիարակության անսահմանափակ ծավալման հետ միաժամանակ, կարելիույն չափ վճռաբար կտրվել թյուրքական ու իրանական ժողովուրդների մոտ մինչև ուսուցիչան տարածված կրոնական կրթության սխտեմից, որի հետ անխզելիորեն կապված էր հանդես գալիս արաբական գիրը»¹:

Այս շարժումը ևս կարճ ժամանակում իր գործնական լուծումն ստացավ, արաբական գիրն ամենուրեք մեր Միության մեջ փոխա-

¹ Пути развития советского языкознания (Передовая), ВЯ, 1957, № 5, էջ 4:

րինվեց եվրոպական գրութեամբ, ըստ որում սկզբից հիշյալ ժողովուրդներն զիրը հիմնված էր լատինական այբուբենի վրա, որ հետագայում փոխարինվեց ռուսական այբուբենի վրա հիմնված գրութեամբ: Նույնպես վարվելիքն նաև Սովետական Միութեան ահա ժողովուրդները, որոնք օգտագործում էին մոնղոլական գիրը:

Այսպիսով, այս առաջին շրջանում հիմնականում լուծվեց մեքերիկի բազմաթիվ ժողովուրդների լեզուների համար գիր ստեղծելու, իսկ գիր ունեցողների այբուբենն ու ուղղագրությունը առավել հարմար գրով փոխարինելու կամ մասնակիորեն բարեփոխելու խնդիրը: Սովետական լեզվաբանության կարևոր նվաճումներից մեկը հենց այն է, որ նա մոտ 50 լեզվի համար գիր է ստեղծել այս քառասունհինգ տարիների ընթացքում, ըստ որում այդ թվի մեծագույն մասը վերաբերում է 20—30 տկան թվականներին:

Կուլտուրական հեղափոխության կարևորագույն խնդիրը՝ կարճ ժամանակում աշխատավոր մասսաների մեջ գրագիտություն տարածելը, բնականաբար, միայն զանազան լեզուների համար գիր ստեղծելով կամ արդեն ունեցած գիրը առավել մատչելի ու դյուրին դարձնելով չէր լուծվում, իհարկե: Գրի ստեղծումը անհրաժեշտ պայման էր. բաց գիրը պետք էր սովորեցնել և, դրա հետ, պետք էր սովորեցնել մայրենի լեզուն: Ահա, հենց գրի ստեղծումն ու մայրենի լեզվի ուսուցումն իրենց հերթին առաջադրում էին գործադանորեն կարևոր մի շարք խնդիրներ: Գրից զուրկ լեզուների համար գիր ստեղծելը և արաբական գիրը նոր, առավել չափով հարմար և լեզուների հնչյունական համակարգի առանձնահատկությունները լավագույնս արտացոլող գրով փոխարինելը պահանջում էին այդ լեզուների հնչյունական համակարգի խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրություն: Եվ բոլորովին պատահական չէ, որ քսանական ու երեսնական թվականներին մեծ թափ է ստանում գանալու լեզուների հնչյունական համակարգի և՛ վերլուծական (անալիտիկ), և՛ համադրական (սինթետիկ) ուսումնասիրությունը: Վերլուծական հետազոտությունները նպատակ ունեին բացահայտել ուսումնասիրվող լեզվի հնչյունների արտասանական ու ձայնային առանձնահատկությունների ամբողջ սիստեմը: Այսպիսի ուսումնասիրությունները հնարավորություն էին տալիս պարզելու յուրաքանչյուր լեզվի արտասանական բազայի առանձնահատկությունները, վերհանելու հնչյունների էական ու ոչ էական արտասանական-ձայնային հատկանիշները: Թայց այս էլ իր հերթին բազմազան լեզուներից բաղած հոկայական նոր նյութ էր մատակարարում հնչյունաբանու-

թյան համար, Հենց այս տեսական հնչյունաբանությունն էլ համադրական (սինթետիկ) մեթոդով ձգտում էր արտասանական-ձայնային առանձնահատկությունների սխեմեմի մեջ գտնել, բացահայտել լեզվական տեսակետից էական, հասարակայնորեն արժեքավորված տարբերակիչ տարրերի համակարգը, որ հանգեցնում էր հնչույթաբանության զարգացմանը: Այդ բնագավառի հաջողությունների հիմքն էին կազմում մի կողմից՝ ուսումնասիրվող լեզուների բազմազանությունը, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանում հնչյունաբանության զարգացման յուրահատուկ ուղղությունն ու բարձր մակարդակը: Բողոեն դե Կուրտենների տեսությունը՝ հնչույթի և հնչյունի մասին, սովետական լեզվաբանությունը ժառանգեց Կազանի դրպրոցի ակադեմիք ներկայացուցիչ Լ. Վ. Շերբայի միջոցով: Իր բազմաթիվ աշակերտների հետ միասին (Ն. Դ. Պոլիվանով, Ա. Ս. Ախվլեդիանի, Ս. Ի. Բեռնշտայն և ուրիշներ) Լ. Վ. Շերբան հսկայական գործ է կատարել Սովետական Միության մեջ թե՛ գործնական-փորձառական և թե՛ տեսական հնչյունաբանության զարգացման ասպարեզում: Զանազան լեզուների այլությունի ստեղծման հետ էր կապվում հնչույթաբանության հարցերի մշակումը մի խումբ ուրիշ լեզվաբանների կողմից 20—30-ական թվականներին: Այս տեսակետից մեծ դեր են կատարել Ն. Զ. Յակովլևը, Լ. Ի. Ժիրկովը, ինչպես և Ն. Ն. Դուրնովոն: Առանձնապես մեծ է Ն. Զ. Յակովլևի ծառայությունը հնչույթաբանության զարգացման գործում: Այդ առթիվ «Вопросы языкознания» ժուռնալն իր առաջնորդողում իրավացիորեն գրում է. «Ն. Զ. Յակովլևի «Այբուբենի կառուցման մասեմատիկական ֆորմուլան» ուսումնասիրությունը մեզ մեզ հնչույթաբանության զարգացման նոր շրջան բացեց, ազատելով այս առարկան Բողոեն դե Կուրտենների և նրա դպրոցի հոգեբանական ուղղությունից: Յակովլևին հետևեցին Մոսկովայի ուրիշ հնչույթաբաններ (Ռ. Ի. Ավանեսով, Վ. Ն. Սիրդորով, Պ. Ս. Կուլենցով, Ա. Ա. Ռեֆորմատսկի)»:

Եթե դրի ստեղծումն ու կատարելագործումը մղում էր դեպի հնչյունաբանության ու հնչույթաբանության զարգացումը, ապա զպրոցական ուսուցումը պահանջում էր մայրենի լեզվի դասագրքերի անհապաղ ուսեղծում: Ըստ որում, այստեղ էլ քերականության դասագրքեր էին ստեղծվում առաջին հերթին այն լեզուների համար, որոնք մինչև ուսուցիչան քերականագիտություն չեն ունեցել: Եվ

սա միանգամայն հասկանալի է: Այն ժողովուրդները, որոնք ունենի՝
 զարգացած գիր ու գրականություն և լեզվաբանական-քերականա-
 գիտական ավանդություն, նրանց մոտ դպրոցական ուսուցումը
 դեռևս բավարարվում էր արդեն եղած քերականություններով, կամ
 հենցիկ օրինակով ու սկզբունքներով կազմվող նոր դասագրքերով:
 Այստեղ դեռևս նոր տիպի քերականության, գիտելիքի կապը մա-
 տերիալիզմի սկզբունքների վրա հիմնված քերականություններ
 ստեղծելու հարցը սուր կերպով չէր դրվում մինչև 1928—1930 թթ.:
 Մինչդեռ նոր միայն գիր ստացող լեզուների քերականության դա-
 սագրքերի ստեղծումը անմիջականորեն արտացոլում էր տեսական
 լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեցող որոնումների վիճակը:
 Այդ լեզուները չունեին լեզվաբանական ուսումնասիրության տրա-
 դիցիաներ, և ինչպես հնչյունաբանության, այնպես էլ քերականա-
 կան կառուցվածքի ուսումնասիրությունը տարվում էր համաձայն
 այն ուղղությունների տեսական գրույթների, որոնք բնորոշ էին այդ
 շրջանի սովետական լեզվաբանությանը: Եվ բոլորովին պատահա-
 կան չէ, որ այդ շրջանում ստեղծված բազմաթիվ լեզուների քերա-
 կանությունները կրում են կամ ֆորմալիզմի դրոշմը՝ ուսական
 քերականությունների ազդեցությամբ, ըստ որում քերականություն-
 ների մեծագույն մասի հեղինակները կամ հեղինակակիցները ուս
 լեզվաբաններ էին, և կամ հիմնվում էին Ն. Յա. Մառի «նոր ուս-
 մունքի» գրույթների վրա: Պետք է հիշել, որ բազմաթիվ լեզուների,
 առանձնապես կովկասյան լեզուների ուսումնասիրողները Ն. Յա.
 Մառի աշակերտներն էին, որոնք աշխատում էին իրենց ուսուցչի
 ղեկավարությամբ և առաջնորդվում նրա տեսությամբ: Զիշտ է,
 արդեն քսանական թվականների երկրորդ կեսին քննադատական
 ձայներ են լսվում ավանդական, մասնավորապես հոգեբանական-
 ֆորմալիստական քերականությունների դեմ և գնալով այդ ձայները
 բազմաձևում ու հզորանում են, առաջ բերելով որոշակի շարժում
 քերականագիտության բնագավառում, բայց տիրապետող դեռևս
 մնում են այդ երկու ուղղությունները: Եվ չնայած դրանց տեսական
 սխալներին ու թերություններին, այնուամենայնիվ, այս շրջանի
 առաջին տմասնավորում ուսումնասիրվում է բազմաթիվ լեզուներ
 քերականությունը, բառակազմությունն ու հնչյունաբանությունը
 և կազմվում են դրանց դասագրքերը ազգային լեզուների համար:
 Դպրոցական քերականությունների ստեղծման գործը նոր հիմքերի
 վրա է դրվում երեսնական թվականների սկզբներին: ՀամԿ(Բ)Պ
 Կենտրոնական Կոմիտեի 1933 թ. որոշումը դպրոցական ուսուցման

մասին, վեր հանելով մատաղ սերնդի կրթության ասպարեզում եղած լուրջ թերություններն ու սխալները, դատապարտելով մանկավարժության բնագավառում տիրապետող ոչ ճիշտ, վնասակար տեղեկանքները, նշեց սովետական դպրոցի վերակառուցման ու հետագա զարգացման ուղիները: Այդ որոշումը առաջնահերթ խնդիր էր համարում առհասարակ դպրոցական դասագրքերի, մասնավորապես մայրենի լեզուների դասագրքերի ստեղծումը: Կենտրոնական Կոմիտեն պահանջում էր կարճ ժամկետում ստեղծել կայուն դասագրքեր: Այս որոշումն արտացոլում էր մանկավարժության, լեզվաբանության և մի շարք այլ գիտությունների մեջ գեոեա նախորդ տասնամյակի վերջերում սկիզբ առած շարժումը հանուն նոր մեթոդների և գիտական նոր, մարքսիստական դրույթների կիրառման՝ դպրոցական ուսուցման մեջ: Կենտրոնական Կոմիտեի այս որոշումը հզոր խթան հանդիսացավ նոր սկզբունքներով, պրիխոդգիզմից ու ֆորմալիզմից զերծ քերականություններ ստեղծելու գործում: Այստեղ էլ առաջին հերթին կազմվեցին ուսերենի դպրոցական քերականությունները ուսական դպրոցների համար: Այդ ասպարեզում աչքի էր քնկնում Լ. Մ. Շչերբայի և Ս. Գ. Բարխուդարովի դասագիրքը, որը հիմք հանդիսացավ նաև մյուս ազգային լեզուների դպրոցական դասագրքերի համար: Շուտով նոր դասագրքեր կազմվեցին նաև ազգային ուսուցիչականներում՝ մայրենի լեզուների համար, և այս շրջանի վերջում արդեն հիմնականում գրեթե ավարտված էր մայրենի լեզուների դպրոցական քերականություններ ստեղծելու աշխատանքը: Եվ թեև այդ նոր դասագրքերը գեոեա տառապում էին որոշ պրիմիտիվությամբ, պարունակում էին առանձին ոչ ճիշտ սահմանումներ ու տարտամ ձևակերպումներ, բայց գրված էր արդեն հաստատուն հիմքը և հետագայի վերամշակումներին ու բարեփոխումներին էր մնում այդ թերությունների վերացումը: Նշանակալից է, որ Ն. Յա. Մառի ուսմունքը ո՛չ այս շրջանում, ո՛չ էլ հետագայում չկարողացավ թափանցել դպրոցական քերականության բնագավառը: Առաջին շրջանի համար այդ բանը բացատրվում էր երկու հանգամանքով. նախ՝ ուսերենի և մի շարք ուրիշ լեզուների դպրոցական քերականության բարձր մակարդակն իր հնամենի տրագիցիաներով, որ կարևոր խոշորագույն էր «նոր ուսմունքի» ներթափանցման առջև, ապա՝ լեզվաբանների մեջ տարեբայնորեն ստեղծված յուրահատուկ աշխատանքի բաժանումով: Ուսերենի, ինչպես և մի շարք այլ լեզուների դպրոցական դասագրքերը կազմում էին ոչ թե Ն. Յա. Մառի աշակերտներն ու

հետևորդները, այլ մանկավարժական աշխատանքի հետ անմիջականորեն կապված լեզվաբանները, որոնք չէին հարում «նոր ուսմունքին», մինչդեռ Ն. Յա. Մառն ու իր աշակերտները զբաղված էին հիմնականում անգիր լեզուների ուսումնասիրությամբ, և հատկապես քսանական թվականների երկրորդ կեսից սկսած՝ իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում էին այսպես կոչված «լեզվաբանական հնէաբանության» ու «լեզվաստեղծական պրոցեսի միասնության» հարցերի վրա։ Ստացվում էր այնպես, որ տեսական հարցերի բնագավառում Ն. Յա. Մառն ու իր հետևորդները երեսները դարձնում էին դեպի անգիր ու նոր միայն գիր ստացած լեզուները՝ մի կողմից, և դեպի գրավոր ավանդված լեզուների նախապատմությունը՝ մյուս կողմից։ Եվ որովհետև մեր Միության գրեթե բոլոր ժողովուրդների համար մայրենի լեզվի դասագրքերի հիմքում դրվեցին ռուսերենի դասագրքերի տեսական սկզբունքները, ապա «նոր ուսմունքի» դրույթները բնական կերպով մուտք չգործեցին այդ բնագավառը, և դա ապահովեց կայուն, մեծ մասամբ մինչև այժմ էլ գործածության մեջ մնացող դասագրքերի ստեղծումը։ Այսպիսով, այս շրջանում սովետական լեզվաբանության կարևոր նվաճումներից մեկն էլ դպրոցական քերականությունների ստեղծումն էր մեր երկրի մի քանի տասնյակ լեզուների համար, իսկ այդ նշանակում է նաև նոր, սովետական քերականագիտության հիմնական սկզբունքների մշակումը։ Նույն ժամանակաշրջանի նվաճումների թվին է պատկանում օտար լեզուների դպրոցական դասագրքերի ստեղծումը, ինչպես և Մերձավոր ու Հեռավոր Արևելքի մի շարք լեզուների (սեմական, իրանական, չին-տիբեթական, ճապոներեն, մոնղոլական և այլն) ուսումնասիրությունը, որ կապված էր Արևելքի ժողովուրդների դարթոնքին նպաստելով՝ Սովետական Միության եղբայրական օգնության հետ։

Թե՛ ալբուբենների և թե՛ դպրոցական քերականությունների ստեղծումը դրից զուրկ լեզուների համար սովետական լեզվաբանության առջև հաճախ շատ այլ կարգի կարևոր խնդիրներ էլ էր դնում։ Դրից զուրկ լեզուները բնորոշվում էին զուղահեռաբար գործունեության մեծ ոլորտ ունեցող երկու և ավելի բարբառների առկայությամբ։ Ալբուբեն և մայրենի լեզվի քերականություն մշակելու համար ամենից առաջ պետք էր պարզել, թե այդ բարբառներից ո՞րը պետք է ընդհանուր գրական լեզվի հիմքում դնել և դրա հիման վրա միայն մշակել ուղղագրական ու քերականական ընդհանուր նորմաներ՝ նոր սկզբնավորվող գրական լեզվի համար։ Այս բանը,

բնականաբար, անհրաժեշտություն էր ստեղծում ուսումնասիրելու այդ լեզուների տեղական բարբառները, երևան բերելու նրանց ամենաբնիկ հանույր նորմաները, ինչպես և որոշելու նրանցից յուրաքանչյուրի հասարակական դերն ու կշիռը: Գործնականում այս խիստ կարևոր խնդրի լուծումն, ահա, բարբառագիտական աշխատանքների ծավալման հիմնական գործոնը եղավ՝ զրից գուրկ և քիչ ուսումնասիրված լեզուների ոլորտում:

Բայց բարբառագիտությունը զարգանում էր նաև լեզվաբանական պատկանելի տրադիցիաներ ունեցող, գիտություն ունեցող լեզուների կենտրոնում եղած լեզուներով խոսող ժողովուրդների մոտ, ըստ որում այս լեզուների բարբառների ուսումնասիրությունը խթան էին հանդիսանում երկու հակադիր, իրարամերժ տեսություններ: Մի կողմից՝ լեզվաբանների ավագ սերունդը շարունակում էր բարբառագիտական ուսումնասիրությունը, ելնելով պատմա-համեմատական լեզվաբանության գիրքերից: Դիտելով բարբառները որպես մեկ լեզվի պատմականորեն առաջացած ձյուղավորումները, պատմա-համեմատական լեզվաբանության հետևորդները գտնում էին, որ տվյալ լեզվի պատմական զարգացման ամբողջ պրոցեսը լուսաբանելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ոչ միայն գրավոր հուշարձանների լեզուն, այլև այդ լեզվի տեղական բարբառները: Այս տեսանկյունով սկսված էր ուսերենի, վրացերենի, հայերենի և մի քանի այլ լեզուների տեղական բարբառների ուսումնասիրությունը Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից դեռ շատ առաջ, և սովետական կարգերի հաստատումից հետո էլ պատմա-համեմատական լեզվաբանության հետևորդները շարունակում էին այդ աշխատանքը: Մյուս կողմից, բարբառների ուսումնասիրությանը մեծ կարևորություն էին տալիս «նոր ուսմունքի» հետևորդները, ելնելով հենց այդ ուսմունքի դրույթներից: Ն. Յա. Մառը և նրա հետևորդները ելնում էին այն վարկածից, թե տեղական բարբառները ներկայացնում են իբրև աշխատավոր ժողովրդի լեզուներ՝ ի հակադրություն իշխող դասակարգերի լեզվի, որ ծագումաբանորեն բարբառները նույնանում են նախնական շրջանի դանազան ցեղային լեզուների հետ, որոնք դասակարգային հասարակության ձևավորման ու լեզուների խաչավորման պրոցեսում բարբառի աստիճանին են իջել: Սրանից ելնելով էլ, ահա, նրանք գտնում էին, որ ուսումնասիրել բարբառները, նշանակում է մի կողմից՝ վեր հանել տարբեր դասակարգերի հասարակական գիտակցության, կամ ինչպես իրենք էին սխալ կերպով անվանում՝ լեզվամտածողության տարբե-

բությունները, իսկ մյուս կողմից՝ լուսաբանել տվյալ ժողովրդի (= դասակարգային հասարակության) կազմավորումը: Եվ թեպետ այս ելակետային գրույթը հիմնովին սխալ էր ու հակապատմական, այնուամենայնիվ, նա խթանում էր տեղական բարբառների ուսումնասիրությանը, զարկ տալիս բարբառադիտությանը որպես սովետական լեզվաբանության կարևոր ճյուղերից մեկի: Այս տեսակետից Ն. Յա. Մառի «նոր ուսմունքի» դերը կարելի է դրական համարել, եթե չմոռանանք, որ այդ ուսմունքի գրույթներին հավատարիմ մնալով, Մառի հետևորդները շատ հաճախ ինչպես լեզուների, այնպես էլ տեղական բարբառների տվյալներն աշխատում էին հարմարեցնել այդ գրույթներին, բարբառային երևույթները ենթարկել «նոր ուսմունքի» սխեմաներին, իսկ սա հաճախ էր հանգեցնում բարբառային երևույթների միառամնավոր աղավաղումներին ու խեղաթյուրումներին:

Այսպիսով, հիշյալ երեք հանգամանքները հիմք հանդիսացան ծավալելու բարբառագիտական աշխատանքները թե՛ նոր գիր ստացող և թե՛ զարգացած գիր ու գրականություն ունեցող լեզուների ուսումնասիրության արոցեսում: Եվ որքան էլ մեծ լինեն այդ աշխատանքների մեջ առանձին դեպքերում տեղ գտած սխալներն ու խեղաթյուրումները, այնուամենայնիվ, աշխատանքն ամբողջությամբ վերցրած դրական էր և անհրաժեշտ հող պատրաստեց հաջորդ շրջաններում ավելի բարձր մակարդակի բարբառագիտական աշխատանքների ձեռնարկելու համար:

Վերջապես, այս շրջանի գործնական պահանջներին բավարարելու տեսակետից կարևոր էր աղգային դպրոցների համար ուսուց լեզվի դասադրքերի ստեղծումը, որ հաճախ պահանջում էր ուսուցիչների և տվյալ աղգային լեզվի համադրական ուսումնասիրությունը: Եվ պատահական չէ, որ հենց այս շրջանում էլ սկիզբ է առնում բազմաթիվ աղգային լեզուների ու ուսուցիչների համադրական ուսումնասիրությունը, որպես սովետական լեզվաբանության կարևոր ճյուղերից մեկը, որն իր ուժգին զարգացումն է ստանում երրորդ շրջանում, 1950 թվականից հետո: Ռուսերենի ուսուցմանը նպաստելու և ուսուց լեզվի միջոցով համաշխարհային գիտությանն ու գրականությանը աղգային ռեսպուբլիկաների մտավորականությանը հաղորդակից դարձնելու հեշտացնելու պահանջով էր պայմանավորված նաև երկլեզվյան բառարանների կազմումն ու հրատարակությունը աղգային ռեսպուբլիկաներում: Արդեն այս առաջին շրջանում գրեթե բոլոր ռեսպուբլիկաներում հրատարակվում են ուսուցիչից —

ազգային լեզու և ազգային լեզվից—ուսերեն թարգմանական բառարաններ, ըստ որում այդ աշխատանքը կատարվում է ոչ միայն տեղեքում, այլև Միության կենտրոններում՝ միութենական նշանակություն ունեցող գիտական-հրատարակչական մարմինների կողմից:

Մրանք էն, ահա, այն հիմնական նվաճումները, որոնք ձեռք է բերել սովետական լեզվաբանությունն այս առաջին շրջանում՝ մեր հասարակարգի առաջադրած գործնական պահանջները բավարարելու համար:

Ինչպես վերն ասացինք, ընդհանուր լեզվաբանական-տեսական հարցերի մշակման բնագավառում այս շրջանի համար բնորոշ էին՝ պայքարը դասական լեզվաբանության իդեալիստական ու գոեհիկ մատերիալիստական տեսությունների դեմ, և որոնումները՝ հանուն մարքսիստական լեզվաբանական ուսմունքի ստեղծման: Այս բնագավառում իրար էին բախվում մի կողմից՝ հոգեբանական-ինդիվիդուալիզմի և սոցիոլոգիական ուղղությունները, որոնց ներկայացուցիչներն զգալի ուժ էին ներկայացնում մեր լեզվաբանության մեջ, մյուս կողմից՝ Ն. Յա. Մառի ուղղությունը, որ հակադրվում էր այդ երկուսին և առհասարակ բոլոր բուրժուական լեզվաբանական ուղղություններին, երրորդ կողմից՝ մասնավորապես այս շրջանի վերջին հինգ տարիներում, երիտասարդ լեզվաբանների քրոնադատական մոտեցումը հիմնականում մարքսիզմի գիրքերից թե՛ բուրժուական ուղղություններին և թե՛ Ն. Յա. Մառի «նոր ուսմունքին»:

Այ. Ն. Յա. Մառի գիտական դործունեությանն ու տեսությանը մանրամասնորեն անդրադառնալու հենք սույն հատրի մեջ՝ նրան նվիրված առանձին հատվածում: Այդ պատճառով էլ այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում միայն մի քանի խոսքով բնութագրել նրա դործունեությունը: Ինչպես վերն ասել ենք, Ն. Յա. Մառը նախառնելուցիտն շրջանում, հատկապես իր գիտական դործունեության սկզբնական էտապում, հետևում էր պատմա-համեմատական լեզվաբանության սոցիոլոգիական ուղղությանը, բայց աստիճանաբար հեռացավ այդ ուղղությունից մի կողմից՝ ավստրիական լեզվաբան Հուգո Շուխարդտի (1842—1928), մյուս կողմից՝ կուլիգ նոսարեի (1829—1889) և էռնստ Կապպի աղդեցությանը: Առաջինին հետևելով, նա հարեց այսպես կոչված կուլտուր-պատմական ուղղությանը, առանձնապես որդեգրելով Շուխարդտի խաչավորման տեսությունը, իսկ երկրորդների աղդեցությանը նա հանգեց վուլգար

մատերիալիզմին: Հենց այդ դիրքերից ելնելով էլ նա ռևոլյուցիայից անմիջապես հետո ծավալեց իր գործունեությունը: Հայտնի է, որ սովետական կարգերի հաստատումից հետո մեր երկրում պայքար ծավալվեց բուրժուական դադափարախոսություն դեմ. այդ պայքարը, որի նպատակն էր բուրժուական ղանադան իդեալիստական տեսությունների հերքումը և մարքսիզմի ներդրումը գիտության, հասկապես հասարակական գիտությունների մեջ, որոշ դեպքերում հանդեց բուրժուական գիտության ժխտմանը, նրա նվաճումների քննադատական օգտագործման բացասմանը: Այսպես եղավ նաև լեզվաբանության մեջ Ն. Յա. Մառի գլխավորությամբ: Նա, քննադատելով բուրժուական լեզվաբանական ղանադան ուղղությունները, այդ քննադատությունը հասցրեց անցյալի ժառանգության բացարձակ ժխտմանն ու նրա օգտագործման բացասմանը: Մյուս կողմից՝ ձգտելով հիմնադրել լեզվի մարքսիստական, ուսմունք, ներդնել մարքսիզմը լեզվաբանության մեջ, նա ելնում էր մի կողմից՝ կուլտուր-պատմական, մյուս կողմից՝ վուլգար մատերիալիստական տեսություններից՝ մարքսիզմն էլ յուրացնելով վուլգար մատերիալիզմի հայեցակետով: Ահա, տեսական ախպիսի դիրքավորումով նա սկսեց մշակել իր «Հաբեթաբանությունը», որ հետո կոչեց լեզվի «նոր ուսմունք», հավաքելով իր շուրջը մի խումբ երիտասարդ լեզվաբանների (մեծ մասամբ իր աշակերտներին), հնադեպերի, պատմաբանների, ու ազգագրագետների, որոնք զբաղվում էին հատկապես Կովկասի հին ու նոր ժողովուրդների ու նրանց լեզուների ուսումնասիրությամբ, և պայքար ծավալեց նաև Միության մեջ գործող լեզվաբանական ավագ սերնդի ոչ միայն տեսական դրույթների, այլև գործունեության դեմ: Կարճ ժամանակում նա ստացավ մարքսիստական լեզվաբանական ուսմունքի հիմնադրի համրավ, և դրա հետևանքն այն եղավ, որ լեզվաբանության մեջ շատ շուտով ոչ մարքսիստական լեզվաբանական ուղղությունների դեմ տարվող պայքարը հիմնականում մղվում էր հենց «նոր ուսմունքի» դիրքերից: Լեզվի «նոր ուսմունքը» առաջին հերթին Ն. Յա. Մառի ու նրա աշակերտների կողմից հայտարարվում էր մարքսիստական, նույնացվում էր մարքսիզմի հետ, իբրև նրա բաղադրիչը նույնիսկ, իսկ սա էլ ստտիճանաբար հանգեցրեց այն բանին, որ լեզվաբանության մեջ հանուն մարքսիզմի մղվող պայքարը փոխարինվեց հանուն «նոր ուսմունքի» ծավալված պայքարով՝ իր բոլոր հետևանքներով հանդերձ: Այժմ, երբ այդ շրջանից մի քանի տասնամյակով հեռացել ենք արդեն, ինքնին անհրաժեշտ է դառնում հետադարձ քննա-

կան հայացքով պարզել այն պատճառները, որոնք ստեղծեցին այդպիսի վիճակ:

Մեր կարծիքով, առաջին և հիմնական գործոնը այդ շրջանի սոցիալ-պատմական պայմանների արտահայտությունը հանդիսացող ընդհանուր ձգտումն էր, գիտության, արվեստի, կուլտուրայի ու նույնիսկ կենցաղի մեջ նորը ստեղծելու և արմատավորելու պատմական անհրաժեշտությունը, և հենց այդ անհրաժեշտության թելադրանքով ծագած ու տիրապետող դարձած ընդհանուր ստեղծագործ ոգին: Սոցիալիստական ուսուցչիան, կործանելով կապիտալիստական հասարակարդը, վերացնելով բուրժուական հարաբերությունները մեր երկրում և նոր տնտեսական հարաբերություններ ստեղծելով, պահանջում էր ամենակարճ ժամանակում վերափոխել նաև գաղափարախոսությունը, կուլտուրան, կենցաղը: Անհրաժեշտ էր մարքս-լենինյան աշխարհայացքը դարձնել մասսաների սեփականությունը և արմատավորել բոլոր գիտությունների մեջ, ստեղծել նոր հասարակարգի պրոլետարական կուլտուրան ու արվեստը, վերակառուցել կենցաղը: Այս բոլորը հնարավոր էր իրականացնել հնի, ոչ հարազատի, խորթ գաղափարախոսության բացասմամբ միայն, իսկ սա իր հետ բերում էր զանազան ծայրահեղություններ: Սրանով է բացատրվում այն խիստ բացասական, կարելի է ասել՝ ծայրահեղ ժխտողական վերաբերմունքը, որ դրսևավորվեց քսանական թվականներին, անցյալի ժառանգության նկատմամբ գիտության, արվեստի ու կուլտուրայի գրեթե բոլոր բնագավառներում: Մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկները բազմիցս նշել են, որ սոցիալիստական կուլտուրան չի կարող չլուրացնել այն ամբողջ առաջավորն ու դրականը, որ ստեղծել է մարդկությունը իր ամբողջ պատմության ընթացքում: Այս սկզբունքի վրա է հիմնել իր վերաբերմունքը անցյալի ժառանգության նկատմամբ մեր հասարակությունը: Բայց այդ սկզբունքը կիրառելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ, ստեղծել նորը, սոցիալիստականը և դրա սկզբունքներով զննատել հինը: Ահա, այս նորի ստեղծման ճանապարհին երևան եկան սխալներ, ծայրահեղ «ձախույթներ», որոնք, անշուշտ, վնասակար գեր խաղացին մեր իրականության մեջ: Այդպիսի սխալ, բացահայտ նիհիլիզմով բնորոշվող տենդենցներ երևան եկան թե՛ գիտության զանազան ճյուղերի (պատմագիտություն, գրականագիտություն, արվեստի տեսություն և այլն, և այլն), և թե՛ կուլտուրայի, արվեստի ու, նույնիսկ, կենցաղի մեջ:

Այդ նույնը բնորոշում է նաև լեզվաբանության ղարգացման ընթացքը քսանական թվականներին:

Երկրորդ գործոնն այն էր, որ սովետական կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո մեր երկրում գիտության գրեթե և ոչ մի բնագավառում էլ, բացառությամբ քաղաքատնտեսության ու փիլիսոփայության, չկային մարքսիզմին կատարելապես տիրապետող, հետևողականորեն մարքսիստ մասնագետներ: Նախառևոյուցիոն շրջանում դաստիարակված և բուրժուական գիտության այս կամ այն ուղղությանը հետևող այն առաջավոր ներկայացուցիչները, որոնք ռևոլյուցիայից հետո երեսները դարձրին գեպի մարքսիզմը և լծվեցին մարքսիզմը գիտության տվյալ ճյուղում կիրառելուն ու նոր, մարքսիստական ուղղություն ստեղծելուն, մարքս-լենինյան փիլիսոփայությունը յուրացնում էին մեծ մասամբ իրենց արդեն ձևավորված աշխարհայացքի պրիզմայով: Դա հանգեցնում էր այն բանին, որ նրանք յուրացնում էին ոչ թե մարքսիզմի ոգին, այլ արտաքին երևույթը միայն, և երբ մարքսիզմի այդպիսի ըմբռնումով փորձում էին կիրառել սրատական ու դիալեկտիկական մատերիալիզմը տվյալ գիտության մեջ, ապա հետևանքը լինում էր մարքսիզմի գոհակացումն ու խեղաթյուրումը: Այլ կերպ ասած, այդ մասնագետների մեծագույն մասը, ազատագրված շինելով ոչ մարքսիստական շատ դրույթներից, մեխանիկորեն էր յուրացնում մարքսիզմը և մեխանիկորեն էլ այն գործադրում տվյալ բնագավառում: Սրանով պետք է բացատրել մի շարք գոհակ-սուցիտլոգիական ու մեխանիստական ուղղությունների երևան գալը սովետական գիտության, գրականության ու արվեստի մեջ՝ քսանական թվականներին: Դրանցից կարելի էր հիշել պոռլետ-կուլտականությունը՝ գրականագիտության, գրականության ու արվեստի մեջ, Պոկրովսկու ուղղությունը՝ պատմագիտության մեջ և այլն:

Վերջապես, կար նաև երրորդ, լեզվաբանությանը հատուկ գործոնը, որ նպաստում էր զարգացման այդ ընթացքին: Դա ոչ լեզվաբան գիտնականների, այդ թվում և իր ժամանակին մեծ համալրում ունեցող ու որպես մարքսիստ ճանաչված փիլիսոփաների աջակցությունն էր: Ն. Յա. Մաոի 20—30-ական թվականների աշխատությունները կարելի է բնորոշել մի ընդհանուր հատկանիշով՝ մարքսիստական ֆրազաբանությամբ: Նա այդ շրջանի իր բոլոր աշխատությունների մեջ հանդես էր գալիս մարքսիզմի անուից, հաճախ մարքսիզմի կյասիկներից մեջբերումներ կատարելով, և այդ ֆրազաբանությունները փորձում էր հիմնավորել լեզվաբա-

նական տվյալներով ու լեզվական փաստերով: Շատ ու շատ պատմաբաններ, ազգագրագետներ ու փիլիսոփաներ, որոնք չէին կարող մասնագիտորեն ստուգել նրա բերած լեզվական տվյալների և դրանց լեզվաբանական վերլուծությունների ու մեկնաբանությունների ճշտությունը, բնկալում էին միայն մարքսիստական թվացող ձևակերպումները, հայտարարություններն ու բացատրությունները և ընդունում էին «նոր ուսմունքը» իբրև իսկապես մարքսիստական տեսություն: Շատ փաստերից կարելի է իբրև առավել ցայտուն օրինակ հիշել Ա. Մ. Դեբորինի «Новое учение о языке и диалектический материализм» աշխատությունը¹, որի մեջ հեղինակն աշխատում է ապացուցել, թե Մաոի ուսմունքը մարքսիստական ուսմունք է, որ այդ ուսմունքի դրույթներով պետք է առաջնորդվի ոչ միայն լեզվաբանությունը, այլև ազգագրությունն ու պատմագիտությունը՝ հատկապես հասարակության պատմության հնագույն շրջանի ուսումնասիրության բնագավառում, մտածողության զարգացման պատմության ուսումնասիրությունը՝ փիլիսոփայության մեջ և այլն, և այլն: Բանն այնտեղ էր հասնում, որ ոմանք դիտում էին Մաոի ուսմունքը որպես մի տեսություն, որը «լրացնում է» մարքսիզմը և «հիմնավորում» պատմական ու դիալեկտիկական մատերիալիզմի որոշ դրույթներ: Ի վերջո, այդ ոչ լեզվաբան ջատագույնների հետ միաբերան հանդես էին գալիս նաև Մաոի աշակերտներն ու հետևորդները, որոնք կուրորեն կրկնում էին իրենց ուսուցչին և մարտականորեն պաշտպանում նրան: Այս երրորդ գործոնն էր պատճառը, որ լեզվաբանության մեջ այս ոչ մարքսիստական ուղղությունը շատ ավելի երկար ժամանակ իշխեց, քան բոլոր մյուս գիտությունների բնագավառում: Մյուս գիտությունների մեջ հանդես եկած գոհհիլի սոցիոլոգիզմը, մեխանիցիզմը և անցյալի ժառանգության նկատմամբ եղած նիհիլիզմը շատ շուտով Համկոմկուսի Կենտրոնական Կոմիտեի որոշումներով դատապարտվեցին, և սովետական գիտությունը կարողացավ անմիջապես ադատագրվել դրանցից: Քսանական թվականների վերջին և երեսունական թվականների առաջին կեսում արդեն դատապարտվել էին պրոլետ-կուլտականությունը, ՌԱՊԳականությունը, Պոկրովսկու ուղղությունը և այլն: Մինչդեռ լեզվաբանության մեջ այդ բանը տեղի չունեցավ. Մաոի տեսությունը մարքսիստական էր հռչակ-

¹ Сборник «Академия наук СССР академику Н. Я. Марру», М.—Л., АН СССР, 1935, էջ 21—73:

վել արդեն և իբրև այդպիսին էլ նա անխոցելի ու անքնադատելի էր հայտարարված: Ճիշտ է, երեսունական թվականների սկզբներին որոշ շարժում ստեղծվեց Մառի ուսմունքի դեմ, և մի խումբ երիտասարդ լեզվաբաններ դրոշ Բարձրացրին այդ ուսմունքի դեմ, բայց շարժումը շատ շուտով զսպվեց, ու օբյեկտիվորեն այնպես ստացվեց, որ դա էլ փաստորեն նպաստեց «նոր ուսմունքի» հեղինակի ու նրա կողմնակիցների դիրքերի առավել ամրացմանը: Այդ շարժման ամենացայտուն և համեմատաբար հզոր արտահայտությունը կարելի է համարել Բաբվի դիսկուսիան 1929 թվականին և 1932 թվականին հիմնադրված «Язык—Фронт» հանդեսի առաջին համարի հրատարակությունը: Բաբվի դիսկուսիայում Մառի տեսություն մի քանի կարևոր սկզբունքներ շատ խիստ քննադատության ենթարկվեցին մարքսիզմի դիրքերից, և Մառը հարկադրված եղավ առանձին աշխատությամբ հանդես գալ այդ քննադատության առթիվ: Ինչ վերաբերում է «Язык—Фронт» լեզվաբանական հանդեսին, որ իր լույս տեսած միայն մեկ համարում խիստ հարձակում էր սկսել «նոր ուսմունքի» որոշ սկզբունքների դեմ, ապա՝ նա էլ Մառի ու նրա կողմնակիցների ջանքերով անմիջապես փակվեց և խրամագրության կազմն ու նրա շուրջը համախմբված լեզվաբանները հայտարարվեցին ոչ մարքսիստներ ու հալածվեցին:

Այս բոլորը, ահա, հանգեցրին այն բանին, որ երեսունական թվականների առաջին կեսում արդեն Ն. Յա. Մառի ուսմունքը պաշտոնական ճանաչում գտավ: Թե՛ լեզվաբանների հին սերնդի ներկայացուցիչները և թե՛ երիտասարդ, նոր աճող լեզվաբանները առանց այլևայլության Մառի ու նրա հետևորդների կողմից բուրժուական լեզվաբանության հետևորդներ էին համարվում, և թե փորձում էին որևէ քննադատական խոսք ասել «նոր ուսմունքի» որևէ դրույթի մասին կամ հանդգնում էին պարզապես չհետևել այդ ուսմունքին: Պեսք է նկատել, որ այդ բանում փոքր դեր չէր խաղում նաև Ն. Յա. Մառի դիրքը. նա ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի փոխպրեզիդենտն էր: Այսպիսով, այս շրջանի վերջին տարիներում սովետական լեզվաբանության մեջ որոշակիորեն ուրվագծվում էին երեք հիմնական հոսանքներ. առաջինը և պաշտոնապես ճանաչվածն էր Ն. Յա. Մառի ու նրա հետևորդների հոսանքը՝ իր «նոր ուսմունքով» և անցյալի ժառանգության նկատմամբ ժխտողական վերաբերմունքով: Երկրորդն էր ձևավորվող, բայց արդեն որոշակի ուժ ներկայացնող հոսանքը՝ իր քննադատական վերաբերմունքով ինչպես բուրժուական լեզվաբանական ուղղությունների, այնպես

էլ «նոր ուսմունքի» նկատմամբ. այս հոսանքը ներկայացնում էին հիմնականում երիտասարդ, մարքսիզմ-լենինիզմով դիմված շր- նորհալի լեզվաբանները (Ե. Դ. Պոլիվանով, Տ. Պ. Լոմտե, Ս. Դ. Կացնեյտոն և այլք), որոնց միանում էին Ն. Յա. Մառի նախառե- լյուցիոն շրջանի մի քանի աշակերտներ և ավագ սերնդի այն ներ- կայացուցիչները, որոնք ղեպի մարքսիզմն էին դալիս յուրովի, առանց «նոր ուսմունքին» հաղորդակից դառնալու կամ որոշ հար- ցերում միայն հարելով նրան (Լ. Ն. Շչերբա, Խ. Ի. Շոր, Վ. Վ. Վի- նոգրադով, Ա. Ս. Զիկսբավա, Գ. Ա. Ղափանցյան և այլք)։ Վերջա- պես, երրորդ հոսանքն էին ներկայացնում ավագ սերնդի առավել տարիքոտ ներկայացուցիչները, որոնք շարունակում էին իրենց գիտական ուսումնասիրությունները նախկին ուղղությամբ, առանց նոր որոնումների դիմելու (Դ. Ն. Ուշակով, Մ. Արեղյան, Հ. Աճառ- յան և այլք)։ Այս իրադրությունների մեջ որոշ շափով միմյանարա- կանք այն էր, որ Ն. Յա. Մառը և նրա հետևորդները ղեկու հան- դուրծում էին իրենց շահետոգների աշխատությունների հրատարա- կությունը, եթե զրանք ուղղակիորեն «նոր ուսմունքի» քննադատու- թյուն չէին պարունակում։ Իսկ սա հնարավորություն էր տալիս մասնավորապես պատմա-համեմատական լեզվաբանության ներ- կայացուցիչներին՝ ոչ միայն արդյունավետ կերպով շարունակելու իրենց ուսումնասիրություններն այդ բնագավառում, այլև երիտա- սարդ մասնագետներ պատրաստել՝ այդ բնագավառում աշխատելու համար։

Երկրորդ շրջան (1937 թ. մինչև 1950 թ. լեզվաբանական դիսկուսիան).—1936 թ. նոյեմբերին Սովետների VIII արտակարգ համագումարն ընդունեց ՍՍՌՄ նոր Կոնստիտուցիան, որի մեջ ար- ձանագրվեց սոցիալիզմի հաղթանակը մեր երկրում։ Այդ նշանա- կում է, թե Սովետական Միության մեջ հասարակության տնտեսա- կան հիմքն էին կազմում արդեն սոցիալիստական տնտեսաձևն ու արտադրության միջոցների սոցիալիստական սեփականությունը։ Միևնույն ժամանակ դա նշանակում էր հակամարտ դասակարգերի վերացում մեր երկրում, մի շարք ժողովուրդների տնտեսական հե- տամնացության վերացում, կուլտուրական հեղափոխության իրա- կանացում։ Մեր երկրի բազմաթիվ ժողովուրդների կյանքում բաց- վում էր նոր դարարջան՝ սոցիալիզմի դարաշրջանը։ Այս նոր դա- րաշրջանը նոր էլ խնդիրներ էր առաջադրում գիտությանը, այդ թվում և լեզվաբանությանը։

Այս շրջանի սկզբում սովետական լեզվաբանությունը հիմնա-

կանում արդեն ավարտել էր ինչպես բաղմամբիվ լեզուների այբու-
բենների ստեղծման ու մշակման, այնպես էլ մայրենի լեզվի բերա-
կանության դպրոցական դասագրքերի ստեղծման աշխատանքները։
Այժմ լեզվաբանության առջև կանգնած կարևորագույն գործնական
խնդիրներից մեկը բուհական դասագրքերի ստեղծումն էր։ Եվ այս
շրջանում իրոք կազմվում են բաղմամբիվ դասագրքեր թե՛ ուսու-
բեն և թե՛ ազգային լեզուներով, ինչպես առանձին լեզուների բու-
հական դասընթացների, այնպես էլ ընդհանուր լեզվաբանական
առարկաների համար։ Իհարկե, այդ տիպի աշխատանքներ կա-
տարվել էին նաև առաջին շրջանում, բայց դրանք առանձին երե-
վույթներ էին։ մինչդեռ այս շրջանում դա լեզվաբանության կարև-
որագույն բնագավառներից մեկն է դառնում։ Ըստ որում, այս
շրջանի համար բնորոշ է միևնույն լեզվի, կամ լեզվաբանական
միևնույն առարկայի դասագրքերի սկզբունքների ոչ միասնականու-
թյունը։ Ինչպես վերը նշեցինք, երեսունական թվականների առաջին
կեսում հիմնականում լուծվեց դպրոցական բերականություններ
ստեղծելու խնդիրը։ Այդ դասագրքերը՝ ղանաղան լեզուների համար,
հիմնականում կառուցված էին միասնական տեսական սկզբունք-
ներով, ըստ որում բոլորի համար էլ իբրև օրինակ էին ծառայում
առաջին հերթին ուսանողի դպրոցական դասագրքերը՝ Լ. Վ. Շչեր-
բայի խմբագրությամբ, իսկ բերականագիտական հին արագիցիա-
ներ ունեցող ժողովուրդների մոտ դրան միանում էր նաև այդ արա-
գիցիայի օգտագործումը։ Բուհական դասագրքերը, սակայն, այդ-
պիսի միասնական սկզբունքներ չէին ներկայացնում, այլ արտա-
ցում են մեր լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեցող տարասե-
ռությունը, ղանաղան ուղղութունների առկայությունը։ Այդ են
ապացուցում, օրինակ, ընդհանուր լեզվաբանության բուհական
դասընթացի համար հրատարակված դասագրքերն ու ձեռնարկները։
մի կողմից՝ հրատարակի վրա էին Ն. Յա. Մառի հարեթաբանության
դասընթացը¹, որ ներկայացնում էր Բաբվում կարդացած նրա դա-
սախոսությունները, Ի. Բ. Մեշանինովի «Новое учение о языке»,
«Общее языкознание» աշխատությունները², որոնք հիմնված էին

¹ Я. Н. Марр, Яфетическая теория, Баку, 1927 (կազմի վրա՝ 1928).

² И. И. Мещанинов. Введение в яфетидологию. Л., 1929; Новое уче-
ние о языке, Л., 1936; К вопросу о стадийности в письме и языке, Л.,
1931; Общее языкознание, Л., 1940 և այլն.

դիտարկելու «նոր ուսմունքի» սկզբունքների վրա, մյուս կողմից՝ այս շրջանի վերջում լույս տեսած Ռ. Ի. Շուրի և Ն. Ս. Չեռոգանովի «Введение в языкознание»-ն, որ «նոր ուսմունքի» որոշ գրույթները որդեգրելով, շատ հերքերում էլ վճռականորեն հեռանում էր նրանցից, Ա. Ս. Չիկոբավայի՝ լեզվաբանության ներածության և ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացների դասագրքերը՝ վրացերեն լեզվով, որոնք իրենց սկզբունքներով որոշակիորեն հակադրվում էին «նոր ուսմունքի» գրույթներին, Գ. Ղափանցյանի «Ընդհանուր լեզվաբանությունը» հայերեն լեզվով, որի մեջ հեղինակը որոշ հարցերում պաշտպանելով Ն. Յա. Մառի տեսակետները (լեզուների խաչավորում, լեզուն որպես վերնաշենքային երևույթ և այլն), շատ հարցերում էլ ուղղակիորեն հակադրվում էր «նոր ուսմունքի» սկզբունքներին և իրավացիորեն քննադատում դրանք և այլն, և այլն։ Այդպիսի վիճակ էին ներկայացնում նաև առանձին լեզուների պատմության ու տեսության դասագրքերը, հիշենք թեկուզ հայերենի բուհական դասագրքերից Մ. Արեղյանի «Հայոց լեզվի տեսությունը», որը լույս է տեսել առաջին շրջանի վերջերին (1931 թ.) և Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսությունը», առաջինը՝ հոգեբանական ինդիվիդուալիզմի սկզբունքներով կառուցված, երկրորդը՝ հիմնականում ճիշտ, մարքսիստական հիմունքներով շարադրված, որոշ շափով միայն «նոր ուսմունքին» մատուցված տուրքով՝ հափուր պատշաճի, Ա. Ղարիբյանի «Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածությունը», որ ամբողջապես կառուցված է «նոր ուսմունքի» հիմունքներով ու ներկայացնում է «նոր ուսմունքի» հետևորդների ուղորամառական հոսանքը, և Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը», որ հիմնված էր պատմա-համեմատական լեզվաբանության նվաճումների վրա և այլն։ Այսպիսի հակասական սկզբունքներով կառուցված դասագրքերն, իհարկե, ստեղծում էին զգալի դժվարություններ երիտասարդ մասնագետների պատրաստման գործում, բայց դա ուներ նաև այն առավելությունը, որ հնարավորություն էր տալիս ուսանողությանը՝ բացի «նոր ուսմունքից», լեզվաբանական ուրիշ ուղղությունների էլ ի մոտո ծանոթանալու։

Եթե առաջին շրջանում սովետական լեզվաբանությունը զբաղված էր բաղձաթիվ լեզուների համար աչքուբևեռներ ստեղծելու հրատապ գործով և այդ լեզուների նկարագրական քերականությունների կազմելով, որպես իր առաջնահերթ խնդրով, ապա այս շրջանում արդեն մեծ մասշտաբներով աշխատանք է ծավալում մեր

Միութեան բազմաթիւ լեզուների գիտական ուսումնասիրության ուղղությամբ: Այս տեսակետից առաջնահերթ կարևորություն են ստանում գրական լեզուների պատմության ու տեսության հարցերը, և, բնականաբար, առաջին հերթին ուշադրության կենտրոնում կանգնում է ռուսաց լեզուն: Սովետական կարգերում ռուսաց լեզվի հասարակական դերի բարձրացումն ու ընդարձակումը, նրա, որպէս բարձր զարգացած լեզվի՝ նոր հասարակական պայմաններում առավել մշակումն ու կատարելագործումը մեծ թափ հաղորդեցին ռուսագիտությանը: Անհրաժեշտություն առաջացավ է՝ ավելի բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել այդ լեզուն, իսկ սա էլ պայմանավորեց սովետական լեզվաբանության որոշ ճյուղերի զարգացումը կամ նոր ճյուղերի առաջացումը: Այդ նոր զարգացող լեզվաբանական ճյուղերից կարևորագույնն էր գրական լեզվի պատմությունը: Մինչևևստիցիոն շրջանում էլ, իհարկէ, այս կամ այն չափով շոշափվել են գրական լեզուների պատմության հարցերը լեզվաբանության մեջ, առանձին երևույթներ ուսումնասիրության առարկա էլ են դարձել: Բայց սովետական կարգերի հիմնադրումից հետո և հատկապէս այս շրջանում գրական լեզվի պատմության ուսումնասիրությունը ձեւավորվեց որպէս լեզվաբանական ուսումնասիրությունների հատուկ ճյուղ: Այս բնագավառում նշանավոր գործ են կատարել Վ. Վ. Վինոգրադովը, Ս. Պ. Օբնորսկին, Լ. Ա. Բուլախովսկին, Լ. Պ. Յակուբինսկին, Գ. Օ. Վինոկուրը՝ ռուսերենի և սլավոնական ուրիշ լեզուների պատմության բնագավառում, Ս. Ս. Զիկոբովան, Գ. Ս. Ախվլեդիանին, Ա. Շանիձեն վրացերենի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում, Հ. Աճառյանը, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշներ՝ հայերենի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում և այլն, և այլն: Նկատելի է, որ ռուսերենի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ ավելի միասնականություն է գրանորվում, քան մյուս բնագավառներում, ըստ որում Ն. Յա. Մաուի ուսմունքը գրեթէ չկարողացավ թափանցել ռուսագիտության բնագավառը՝ Լեզուների պատմության ուսումնասիրության հետ միաժամանակ հոկտյական աշխատանք է ծավալվում ժամանակակից գրական լեզուների ուսումնասիրության ուղղությամբ: Ինչպէս ռուսերեն, այնպէս էլ մյուս ազգային գրական

¹ Այս բանում, ի թիվս ուրիշ հանգամանքների, չի կորելի ճշեղ հակասական դերը ուսումնասիրության հարց տրադիցիայի, որի գեմ Ն. Յա. Մաուն ու իր հետևորդներն անգոր էին:

լեզուների սովետական փուլի ուսումնասիրությունը առանձնակի կարևորություն է ստանում այս և հետագա շրջանում: Եվ այս շրջանում է, որ հրատարակվում են այնպիսի նշանավոր աշխատություններ, ինչպիսիք են Վ. Վ. Վինոգրադովի «Современный русский язык»-ը, վրացերենի, ուկրաիներենի, հայերենի և շատ ուրիշ ժամանակակից լեզուների «տեսությունները»:

Այս շրջանում շարունակվում են պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունները մի շարք լեզվաբնական լեզուների բնագավառներում. առանձնապես նշելի են. Ա. Մ. Սելիշևի, Ն. Ն. Գուլոնովի, Գ. Ի. Իլյինսկու և այլոց աշխատությունները սլավոնական լեզուների, Ն. Կ. Դոխտրեի, Վ. Ա. Գորգլեսկու և ուրիշների ուսումնասիրությունները՝ թյուրքական լեզուների, Դ. Բ. Բուբրիխի աշխատությունները ուզբո-ֆիննական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում: Եվ չնայած այդ հետազոտությունների արդյունավետությանն ու գիտական մեծ արժեքին, այս շրջանի վերջին հինգ տարիներում ստեղծվեց այնպիսի դրություն, որ որոշ ժամանակ այդ կարգի ուսումնասիրությունները բացասական վերաբերմունքի արժանացան և մերժվեցին:

Ինչպես առաջին, այնպես էլ այս շրջանում արդյունավետ կերպով դարգանում է բարբառագիտությունը, նոր թափ են ստանում բարբառագիտական աշխատանքները, բայց որում «նոր ուսմունքը» ևս խրախուսում էր այդ կարգի հետազոտությունները:

Նոր փուլի մեջ է մտնում բառարանագրությունը: Հսկայական աշխատանքներ են ծավալվում մեծ բառարանների կազմության ուղղությամբ: Մի շարք լեզուների համար այդ աշխատանքները սկսված էին դեռ շատ վաղուց, և այս շրջանում դրանք ավարտվեցին ու պսակվեցին բառարանների հրատարակությամբ: Դրանցից առանձնապես հիշատակելի են Դ. Ն. Ուշակովի խմբագրությամբ լույս տեսած ռուսերենի քառահատոր բացատրական բառարանը (1935—1940), Ստ. Մալխասյանցի՝ հայերենի քառահատոր բացատրական բառարանը (1941—1944), ինչպես և վրացերենի ակադեմիական բազմահատոր բառարանը, որի հրատարակությունը դեռ ավարտված չէ: Մեծ աշխատանք է ծավալվում նաև ուրիշ լեզուների այդ տիպի բառարանների կազմելու ուղղությամբ: Սկսվում է ռուսերենի բազմահատոր ակադեմիական բառարանի հրատարակությունը: Պատրաստվում են երկլեզվյան (ռուսերենից—սլավոնական լեզուներ և հակառակը) մեծածավալ, բազմահատոր բառարաններ, որոնցից մի քանիսը հրատարակվում են այս շրջանում: Լույս են

տեսնում բազմաթիվ բառարաններ (թարգմանական՝ ազգային լեզվից ռուսերեն, կամ՝ բացատրական) բազմաթիվ այնպիսի լեզուների, որոնք միայն ռևոլյուցիայից հետո էին գիր ստացել:

Տեսական լեզվաբանության բնագավառում այս շրջանը բնորոշվում է մի քանի կարևոր պրոբլեմների առաջադամք և դրանց ուսումնասիրությանը նվիրված մենագրությունների երևան գալով: Այդ պրոբլեմներից առավել մեծ կարևորություն է ստանում լեզվի և հասարակության կապի հարցը: Դեռևս Ն. Յա. Մառը քսանական թվականներին ճիշտ կերպով սովետական լեզվաբանության ուղադրությունը հրավիրեց այդ պրոբլեմի վրա: Այդ պրոբլեմի ուսումնասիրության բնագավառում, բացի Ն. Յա. Մառից, նշանավոր դործ են կատարել Ռ. Օ. Շոքը, Ե. Դ. Պոլիվանովը, Մ. Ն. Պետերսոնը և ուրիշներ: Ըստ որում, այս ուղղությամբ տարվող ուսումնասիրությունները, չնայած իրենց լուրջ հետաքրքրությանը, ունեն նաև խիստ արատավոր դրույթներ: Կարևոր նվաճում էր լեզվաբանության մեջ այս կարգի աշխատությունների նորությունը, որ բնորոշվում էր մի կողմից՝ ուսումնասիրվող լեզուների շրջանակների հսկայական ընդարձակումով (գրավոր և անգիր լեզուներ, մեռած և կենդանի լեզուներ, հատկապես Առաջավոր Ասիայի լեզուները) և լեզվական նյութի ուսումնասիրությունը նյութական կուտուրաչի պատմության հետ առնչելը: Այս դրականը, սակայն, կորցնում էր արժեքը, երբ որոշ ճիշտ ավյալների հետ բազմաթիվ տվյալներ էլ արհեստականորեն հորինվում ու վերագրվում էին լեզուներին, իսկ դրանց հիման վրա էլ կառուցվում մտացածին տեսություններ: Այս բանը բնորոշ էր հատկապես Ն. Յա. Մառի դպրոցին:

Կարևոր պրոբլեմներից էր լեզվի և մտածողության հարցը, որ Մառը համարում էր լեզվաբանության ամենաէական խնդիրներից մեկը: Սրա հետ սերտորեն կապվում էր լեզվի ու մտածողության ստադիալականության հարցը, որ «նոր ուսմունքի» հիմքն էր կազմում: Չնայած առաջադրվող հարցերի կարևորությանն ու հետաքրքրությանը, այս խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները հիմնված են «նոր ուսմունքի» դրույթների վրա և այդ պատճառով էլ տառապում են՝ նրան հատուկ հայեցողականությամբ ու վուլգար մատերիալիզմով: Առավել հաջողված ուսումնասիրությունը, որը, չնայած որոշ սխալ դրույթների, մեծ արժեք է ներկայացնում, Ի. Ի. Մեշչանինովի «Члены предложения и части речи» աշխատությունն է, որը լուրջ ներդրում կարելի է համարել սովետական լեզվաբանության գանձարանում:

Տեսական պայքարն այս շրջանում շարունակվում է նույն հոսանքների միջև, բայց ուժերի խիստ անհավասարակշռության պայմաններում: Ավագագույն սերնդի այն ներկայացուցիչները, որոնք ներկայացնում էին դասական լեզվաբանության զանազան ուղղությունները, ասպարեզից դուրս էին եկել արդեն նախորդ շրջանում կամ դուրս էին գալիս այս շրջանում: Այն մի քանի ներկայացուցիչները, որոնք դեռևս կենդանի էին, առանձնապես մեծ ուժ չէին ներկայացնում, մանավանդ, որ նրանք հասակի պատճառով արդեն մեկուսացած էին և հնարավորություն չունեին մասնակցելու լեզվաբանության առօրյա աշխատանքներին, եռացող կյանքին: Ավագ սերնդի ներկայացուցիչներից նրանք, որ դեռ համեմատաբար երիտասարդ էին, ցած էին դրել զենքերը և զբաղվում էին գիտական մանկավարժական աշխատանքներով, առանց այլևս պայքարի մեջ մտնելու: Ըստ որում, նրանց մի մասը հիմ ոչ ամբողջությամբ, ասլա մասամբ ընդունում էր «նոր ուսմունքը» (Ռ. Օ. Շորը, Գ. Ղափանցյանը և այլք): Վերջապես, այն երիտասարդ լեզվաբանները, որոնք Ն. Յա. Մառի ուսմունքի քննադատության դրոշմ էին բարձրացրել, վճռական հարված էին ստացել և լուծության դատապարտվել: Այսպիսով, ըստ էության ասպարեզը մնացել էր «նոր ուսմունքի» հետևորդներին ու կողմնակիցներին: Ն. Յա. Մառի մահվանից հետո սովետական լեզվաբանության ղեկավար պոստերը զբաղեցին նրա աշակերտներն ու հետևորդները. ՍՍՌՄ ԳԱ Լեզվի և Գրականության բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղարը և Լեզվի ու մտածողության ինստիտուտի ղիրեկտորն էր Ի. Ի. Մեշչանինովը, որ և փաստորեն սովետական լեզվաբանության ղեկավարությունն էր իրականացնում: Տեղերում էլ լեզվաբանական մարմինների ղեկավարները մեծ մասամբ Մառի աշակերտները կամ հետևորդներն էին: Այս հանգամանքը հնարավորություն էր տալիս «նոր ուսմունքի» կողմնակիցներին՝ կաղմակերպված ձևով և ամբողջ ճակատով հարձակման անցնել բոլոր այն կարծիքների ու տեսակետների դեմ, որոնք հակադրվում էին «նոր ուսմունքի» դրույթներին: Վերջապես, որոշ տեսակետից «նոր ուսմունքի» դիրքերի ամրապնդմանը և պատմա-համեմատական լեզվաբանության վարկաբեկմանը նպաստեց նաև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Գերմանական ֆաշիզմն իր ողջ գործունեությունը տեսականորեն ուղում էր «արգարացնել» ռասայական տեսություններ. ռասիզմը գերմանական ֆաշիզմի դավանանքը դարձավ, իսկ ռասայական տեսությունը հիմնավորելու համար էլ օգտագործվում էին պատմա-համեմատական

լեզվաբանություն տվյալները՝ ռասիստական մեկնաբանություններ։ Մառի հետևորդների համար կարևորը այն չէր, թե ռասիզմի «տեսաբանները» ինչպե՛ս են օգտագործում այդ տվյալները, այլ այն, որ օգտագործո՞ւմ են դրանք։ Եվ, ահա, սա բավական էր, որպեսզի նրանք պատմա-համեմատական լեզվաբանությունն ամբողջապես հայտարարեն ռասայական տեսությունը ծառայող դիտություն և նույնիսկ պատմա-համեմատական մեթոդը հուշակեն իբրև բուրժուական մեթոդ։ Այս բոլորի հետևանքը եղավ այն, որ «նոր ուսմունքը» աստիճանաբար դարձավ բացարձակորեն անքննադատելի, իսկ նրան հակադրվելը՝ քաղաքական հանցագործություն, այսինքն՝ իրականություն դարձավ հենց այն, որին ձգտում էին Մառի հետևորդները, բայց ոչ ինքը՝ Մառը։ Բայց սա էլ, իր հերթին, անխուսափելիորեն տանում էր դեպի իր բացասումը։ Մառի ուսմունքը վերածվեց դոգմայի, դարձավ պաշտամունք, դադարելով ստեղծագործական գիտություն լինելուց։ Չնայած իր ոչ մարքսիստական դրույթներին, Ն. Յա. Մառը ձգտում էր ստեղծագործական ոգի հաղորդել սովետական լեզվաբանությանը, նորանոր պրոբլեմներ էր առաջ քաշում և ընդարձակում լեզվաբանական ուսումնասիրության ոլորտները։ Իսկ նրա հետևորդները, որոնց զգալի մեծամասնությունը գիտական ունակությունների տեսակետից միջակությունների մի զանգված էր ներկայացնում, ֆեոդալացնում էին «նոր ուսմունքի» դրույթները, և դրանց ամենաթույլ քննադատությունն անգամ ուտնագություն համարում մարքսիզմի դեմ, սովետական գիտության դեմ, պարտիայի գաղափարական սկզբունքների դեմ։ «Նոր ուսմունքի» այն ներկայացուցիչներն էլ, որոնք ստեղծագործական միտք ունեին, այդ հոծ զանգվածի ճնշման տակ հարկադրված էին հետևել այդ ընդհանուր հոսանքին։ Այսպիսով, պատերազմի ժամանակ և պատերազմից հետո «նոր ուսմունքը» հաղթականորեն նվաճեց բոլոր բարձունքները։ Այժմ արդեն այդ ուսմունքի ներկայացուցիչները դիմեցին առավել վճռական միջոցառումներին՝ սովետական լեզվաբանության բնագավառում բացարձակ տիրապետության հասնելու և բոլոր կարգի հակառակորդներին ծնկի բերելու համար։ Այս տեսակետից նշանակալից էին միութենական մամուլում իրար ետևից լույս տեսած հոդվածները, որոնք դատապարտում էին Մառի ուսմունքից կատարվող ամեն մի շեղում, իսկ նրանց, որոնք դեռ էին ընդունում կամ լիովին, «հետևողականորեն», իսկ այդ նշանակում էր՝ ստրկամտորեն, չէին հետևում այդ ուսմունքին, հայտարարում էին բուրժուական գիտության ներկա-

յացուցիչներ, իսկ որոշ ղեպերում էլ զիտական մեղադրանքը պարզապես փոխարինում էին քաղաքական մեղադրանքով: Շուտով (1948 թ.) ՍՍՌՄ Բարձրագույն կրթության մինիստրության կոլեգիան և ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը հատուկ որոշմամբ «նոր ուսմունքի» հետ շտանչվող ամեն մի հետազոտություն արգելեցին: Բարձրագույն կրթության մինիստրության հատուկ հրամանով, որ բխում էր այդ որոշումից, «Լեզվաբանության ներածություն» և «Ընդհանուր լեզվաբանություն» դասընթացները փոխարինվեցին «Լեզվի նոր ուսմունքով»: Ամեն ինչ կարծես արված էր արդեն. մնում էր միայն «Հաշիվ տեսներ» նոր ուսմունքի մի քանի հակառակորդների հետ: Բայց իրականում այդպես չէր. «նոր ուսմունքի» հետևորդներն էլ միաձայն էին: Պատմությունից հայտնի է, որ ամեն մի դավաճանք, զոգմայի վերածված ամեն մի ուսմունք իր մեջ կրում է հերձվածոգություն պարմերը: Այդպես էր նաև այս դեպքում: «նոր ուսմունքը» վերածվեց զոգմայի, իսկ սա էլ առաջ բերեց տարբեր հոսանքներ հենց այդ ուսմունքի հետևորդների մեջ: Ոմանք մի քանի հարցերում հետևելով Ն. Յա. Մառի, նահանջում էին մի քանի սկզբունքային դրույթներից և լուծության մատնում դրանք կամ պարզապես հրաժարվում դրանցից. այդպիսի դիրքավորումը բնորոշ էր Ի. Ի. Մեշչանինովին և Լենինգրադի լեզվաբանների ճնշող մեծամասնությանը. ոմանք, ընդունելով Ն. Յա. Մառի որոշ դրույթները, փորձում էին մոտեցնել դրանք մարքսիզմին և հարկադրված էին վերանայել այդ դրույթները մարքսիզմ-լենինիզմի հիմունքներով. այդ գիծն էին ներկայացնում Մոսկվայի լեզվաբաններից ոմանք (Ա. Ա. Ռեֆորմատսկի, Գ. Վ. Բուբերիս և այլք) և տարբեր ռեսպուբլիկաների մի քանի լեզվաբաններ: Ստեղծված պայմաններում ուժեղ հոսանքը ներկայացնում էր ուղղափառ մատականությունը. այս հոսանքը 1948—50 թթ. գլխավորվում էր ՍՍՌՄ ԳԱ Լեզվաբանության ինստիտուտի կողմից, որի փաստական ղեկավարն էր Գ. Պ. Սերգյուչենկոն. աղաչյին ռեսպուբլիկաների մեծագույն մասում այդ հոսանքը ներկայացնում էին լեզվաբանական ինստիտուտների ղեկավարները: Այս հոսանքի ներկայացուցիչները շուտով կարողացան չեզոքացնել Մառի ուսմունքի հակառակորդներին և հեռացնել ասպարեզից. Մոսկվայում, Համալսարանի ֆիլոլոգիական ֆակուլտետի ղեկանի պաշտոնից հեռացվեց ակ. Վ. Վ. Վինոգրադովը և մի ժողովում ստիպված եղավ հայտարարել, որ ինքը ցած է դնում ղեկերը և անձնատուր է

լինում¹։ Հայաստանում 1949 թ. Համալսարանից հեռացվեցին Հ. Աճառյանը և Գ. Ղափանցյանը, նույնպիսի միջոցառումների դիմեցին նաև ուրիշ ուսուցիչականներում։ Մնում էին միայն Վրաստանի մի քանի լեզվաբանները, որոնք Ա. Ս. Չիկոբավայի գլխավորությամբ դեռ շարունակում էին դիմադրել մառախանների արշավանքին։ 1950 թ. հունվարին Մոսկվայում տեղի ունեցավ Ն. Յ. Մառի մահվան 15-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստ և գիտական սեսիա՝ համամիութենական մասշտաբով։ Թե՛ հանդիսավոր նիստը և թե՛ գիտական սեսիան անցան «ջախջախել բոլոր հակամառական շեղումներն ու տենդենցները» նշանաբանով։ Մի ամիս հետո, 1950 թ. փետրվարին, ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը հրավիրեց հատուկ փակ խորհրդակցություն։ Խորհրդակցության նպատակն էր միջոցառումներ մշակել սովետական լեզվաբանության հետագա զարգացման, լեզվաբանության բնագավառում հակամարքսիստական, իսկ դա նշանակում էր՝ հակամառական, տենդենցներին ջախջախիչ հարված հասցնելու և արմատախիլ անելու։ նպատակով։ Խորհրդակցությանը մասնակցում էին քսաներկու հոգի, Հայաստանից մասնակցում էին տողերիս գրողը և Ա. Ղարիբյանը։ Ինչպես ցույց տվեց խորհրդակցությունը, նրա մասնակիցները ներկայացնում էին երկու հոսանք, այսպես կոչված՝ ուղղափառ մառախանների և սրանց կողմից նահանջողական հորջորջված, բայց իրականում ստեղծագործական մատիզմի հոսանքները։ այս երկրորդ հոսանքը ներկայացնում էին Լենինգրադի երկու ներկայացուցիչները, որոնք հետևում էին ալ. Ի. Ի. Մեշյանինովի գծին (վերջինս խորհրդակցությանը չէր մասնակցում), պրոֆ. Ն. Ս. Չեմոգանովը և տողերիս գրողը²։ Այս հոսանքի ներկայացուցիչ-

¹ Մոսկվայում լինելով այդ օրերին, ուստադետ Ռաֆայել Մելրումյանի հետ ներկա եմ եղել մի ժողովի և հիշում եմ հետևյալը, իր ելույթի մեջ մի լեզվաբան պատմեց, որ Մառի աշխատություններից մեկում խոսվում է Օվկիանիայի ցեղերի այսպիսի մի սովորության մասին, երբ կովի մեջ որևէ մեկը զերի է քնկնում թշնամու ձեռքը, պարտավոր է նստել թշնամու նստվել և երգել նրա երգը, որպես պարտության խոստովանություն։ «Նստում եմ Մառի նստվել և կաշխատեմ երգել նրա երգը», — առաց այդ լեզվաբանը, և գրանով ավարտեց իր ելույթը։

² Այդ զինքավորումը իր որոշակի տրամադրությունն է գտել 1949 թ. յույս տեսած մեր «Լեզվաբանության ներածություն» աշխատության մեջ, որտեղ մենք հիմնականում հետևել ենք Ի. Ի. Մեշյանինովին, որով հարցերում՝ Ռ. Օ. Շորին ու Ն. Գ. Պոլեմանովին, իսկ շատ հարցերում էլ ցուցադրել ենք նրանցին մոտեցում։ (Լեզուների համամասնակցություն, ստագիայականություն և այլն)։

ները համաձայն էին Ի. Ի. Մեշչանինովի այն հայտարարությանը, որ Մառի ուսմունքի որոշ գրույթներ մեռյալ կետի վրա են մնացել և գիտականորեն չեն էլ արդարանում (օրինակ՝ էլեմենտների տեսությունը) և, հետևաբար, դրանցից պետք է հրաժարվել: Հակառակ հոսանքը, որ ներկայացնում էր ճնշող մեծամասնությունը և գրեթավորվում էր Գ. Պ. Սերգյուչենկովի, Ֆ. Պ. Ֆիլինի (վերջինս լենինգրադից փոխադրվել էր Մոսկվա) և Ա. Ս. Ղարիբջանի կողմից, մեղադրում էր Ի. Ի. Մեշչանինովին և մյուսներին «նոր ուսմունքից» հրաժարվելու և այն ռեիզիայի ենթարկելու մեջ: Հատկապես խստորեն մեղադրվում էր Ի. Ի. Մեշչանինովի այն արտահայտությունը, թե վերջին տարիներում «նոր ուսմունքի» որոշ սկզբունքներ դուրս էն իրենց տեղում: Այդ մեծամասնության գիծը պաշտպանություն էր գտնում վերադաս մարմիններում: Խորհրդակցության ընդունած բանաձևում, որ, այնուամենայնիվ, անցավ միաձայն, պահանջվում էր. ա) վերացնել հակամատականության վերջին հենարանը, զրավել հակառակորդի վերջին ամրոցը, որ վերաբերում էր Վրաստանի լեզվաբանությանը, բ) լենինգրադի (Ի. Ի. Մեշչանինովի ու նրա կողմնակիցների) «նետած մատյան դրոշը» բարձրացնել Մոսկվայում, որ նշանակում էր մեկուսացնել Ի. Ի. Մեշչանինովին լեզվաբանության ղեկավարման գործից, և գ) Մառի ուսմունքը դնել նաև դպրոցական քերականությունների հիմքում և արմատապես վերափոխել մայրենի լեզունների ուսուցումը դպրոցում՝ «նոր ուսմունքի» համապատասխան:

Այս երեք խնդիրները ի կատար ածելու համար բանաձևում նշվում էին զանազան միջոցառումներ: Սպասվում էր, որ Խորհրդակցության նյութերի հիման վրա վերադաս մարմինները համապատասխան որոշում կընդունեն: Բույց սպասածին հակառակը եղավ: Նույն թվականի մարտին Ա. Ս. Զիկոբաշվի բողոքը հասավ ՍՄԿՊ Կենտրոնական Կոմիտեին: 1950 թ. մայիսի 20-ին Ա. Ս. Զիկոբաշվայի հողվածով «Պրավդա» թերթի էջերում բացվեց ազատ լեզվաբանական դիսկուսիա, որի նպատակն էր հանել սովետական լեզվաբանությունը լճացման վիճակից: Դիսկուսիան տևեց մինչև հունիսի 20-ը, երբ «Պրավդա»-ում հրապարակվեց Ստալինի հողվածը, որի մեջ հիմնովին քննադատվում էին «նոր ուսմունքի» հիմնական դրույթները, մինչև այդ դիսկուսիան մարքսիստական լեզվաբանության հիմնադիր համարված Ն. Յա. Մառը որակվում էր որպես մարքսիզմը դեհեկացնող, նրա հետևորդների ստեղծած վիճակը՝ բնորոշվում որպես արակչեկյան ռեժիմ: Սկսվեց պայքարը

Մադի ուսմունքի դեմ, այդ ուսմունքից սովետական լեզվաբանությունն ազատագրելու համար: Սովետական լեզվաբանությունը մտավ զարգացման նոր հունի մեջ:

ԵՐԵՈՒՂ ՉԲԶԱՆ (1950 թ. հունիսից մինչև այժմ): Արալ-չեկյան ռեժիմի վերացումը և «նոր ուսմունքից» հրաժարվելը աննախընթաց հնարավորություններ ստեղծեցին սովետական լեզվաբանության զարգացման համար: Դիսկուսիայի ընթացքում ճիշտ կերպով քննադատվեցին «նոր ուսմունքի» հիմնական դրույթները: Դրա հետ միասին, Մարքսի, էնգելսի, Լենինի ասույթների հիման վրա ճիշտ լուծում ստացան լեզվաբանության կարևորագույն տեսական խնդիրները: Ճիշտ է, Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը» աշխատության հրապարակումով մի զոգմատիկ ուսմունքին փոխարինելու էր գալիս մի ուրիշը, այսպես կոչված «ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքը», որ՝ կարող էր դարձյալ լծացման հասցնել և փակուղու առջև կանգնեցնել մեր գիտությունը՝ անհատի պաշտամունքի պայմաններում, եթե այդ պաշտամունքը չվերացվեր: Բայց, ինչ էլ որ լինի, «նոր ուսմունքի» տիրապետությունից ազատագրվելը վճռական բեկում էր լեզվաբանության մեջ, և դժվար է գերազնահատել այդ բեկման նշանակությունը մեր գիտության համար:

Այս շրջանի առաջին տարիներում գործնական տեսակետից խիստ կարևոր, առաջնահերթ խնդիր էր լեզվաբանական առարկաների բուհական նոր դասագրքերի կազմումն ու հրատարակումը՝ որպես երիտասարդ կադրերի պատրաստումն ապահովելու միջոցներից մեկը: Այս աշխատանքը կատարվեց և հիմնականում ավարտվեց երեք-չորս տարիների ընթացքում: Ռուսերենով և մյուս ազգային լեզուներով լույս տեսան բազմաթիվ բուհական դասագրքեր, որոնք ընդգրկում էին գրեթե բոլոր դասընթացները: Հիմնովին վերակառուցվեցին գիտա-հետազոտական աշխատանքները Միության բոլոր լեզվաբանական կենտրոններում և բուհերում: Առաջնակարգ նշանակություն ստացան պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունները և, շնայած համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցին, այժմ արդեն շոշափելի արդյունքներ ունենք այդ բնագավառում. կարելի է հիշել, որպես օրինակ, Գ. Գ. Սանժենի ուսումնասիրությունները մոնղոլական լեզվաբանության բնագավառում և հասկապես նրա «Сравнительно-историческая грамматика монгольских языков» մենագրությունը, Լ. Ա. Բուլախով-սկու հետազոտությունները սլավոնագիտության բնագավառում, Ա.

Ս. Զիկորաժայի, Գ. Ս. Ախվլեդիանու և ուրիշների ուսումնասիրությունները 'Սովկասագիտության բնագավառում, Յա. Մ. Էնձելինի աշխատությունները՝ նվիրված լատիշական տեղանուններին, Հ. Աճառյանի, Գ. Ղափանցյանի և ուրիշների ուսումնասիրությունները՝ հայերենագիտության բնագավառում, Բ. Ա. Սերբերենիկովի և այլոց աշխատությունները՝ ուզբո-ֆիննական լեզվաբանության ասպարեզում և այլն, և այլն: Իհարկե, պատմա-համեմատական լեզվաբանության բնագավառում անհրաժեշտ էր շատ ավելին անել, բայց չպետք է մոռանալ, որ այդ բնագավառի ավագագույն ներկայացուցիչները այլևս չկան, իսկ քառասունական թվականներին այդ գծով մասնագետներ պատրաստելը մոռականների կողմից արգելված էր: Անցած այս տասը տարիների հիմնական նվաճումներից մեկն այն է, որ պատրաստվել են բազմաթիվ երիտասարդ մասնագետներ այս ճյուղի համար, որոնք արդեն լծվել են եռանդուն և արդյունավետ աշխատանքի:

Մեր երկրի բազմաթիվ լեզուների ուսումնասիրությունը վերջին տասնամյակում նշանավորվեց գիտական քերականությունների հրատարակությամբ: Բավական է նշել, որ վերջին տասը տարիների ընթացքում միայն ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի լեզվաբանության ինստիտուտը կազմել է մոտ հիստոն գիտական քերականություններ, որոնք ընդգրկում են ավելի քան 35 լեզու: Նշանակալից երևույթ է ռուսաց լեզվի երկհատոր Ակադեմիական քերականության հրատարակությունը, որ ներկայացնում է սովետական քերականագիտական մտքի զարգացման նոր աստիճանը: Ազգային ռեսպուբլիկաներում բազմաթիվ մենագրական ուսումնասիրություններ արդեն հաստատուն հիմք են ստեղծել աչգպիսի ակադեմիական քերականություններ կազմելու համար: Այս շրջանի քերականագիտական ուսումնասիրությունները բնորոշվում են մեկ ընդհանուր ուղղությամբ, որ նախորդ շրջանում տիրապետող ուղղության հակադրությունն է ներկայացնում: Նախորդ շրջանում բազմաթիվ լեզուների ուսումնասիրությունը հիմնվում էր Մառի ուսմունքի վրա. սրանով էր պայմանավորված այն փաստը, որ գրեթե բոլոր լեզուների ուսումնասիրությունների մեջ իշխում էր այսպես կոչված «մերձեցումների» և «տարբերացումների» բացահայտման ընդհանրական տենդենցը: Սա օրինաչափորեն բխում էր Մառի խաչավորման տեսությունից և այսպես կոչված «լեզվաստեղծական պրոցեսի միասնության» («единство глоттогонического процесса») սկզբունքից: Այդ տենդենցը անխուսափելիորեն հանգեցնում

էր այն բանին, որ լեզուների քերականական կառուցվածքի, և ոչ միայն քերականական կառուցվածքի, յուրահատկութիւնները անտես էին առնվում: Ամեն մի լեզվի քերականական կառուցվածքի ինքնատիպ բնույթը անուշադրութեան էր մատնվում ու մթագնվում, դրա փոխարեն ամեն ինչ հանգեցվում էր խառնվորումների հետեւանքով ստեղծված «մերձեցումների» և «տարընթացումների» երևան բերելուն, «լեզվաստեղծական պրոցեսի միասնութեան» ընդհանուր երևույթները «հայտնաբերելուն»: Իսկ սա սալիս էր խիստ սահմանափակ, ոչ լիարժեք, իսկ ավելի հաճախ՝ պարզապես աղավաղված պատկերացում. աշխարհի բոլոր լեզուներն ուսումնասիրվում էին մեկ համապարփակ սխեմայով, որ բնականաբար մթագնում, աղավաղում էր լեզուների ինքնատիպ կառուցվածքը: 1950 թ. դիսկուսիայից հետո, հրաժարվելով այդ համապարփակ սխեմայից և դրան հիմք ծառայող հակագիտական սկզբունքներից, սովետական լեզվաբանութիւնն իր առաջ խնդիր դրեց ուսումնասիրել յուրաքանչյուր լեզվի կառուցվածքն առաջին հերթին ինքն իր մեջ, որպես մի ինքնատիպ կառուցվածք, և միայն յուրաքանչյուր լեզվի այսպիսի ուսումնասիրութիւնների ավյալների հիման վրա բացահայտել և՛ այն համընդհանուրը, որը կարող է լինել և կա լեզուների, որպես հասարակական յուրահատուկ երևույթի կոնկրետ պատմական դրսևորումների միջև, և՛ այն առանձնահատուկը, որով բնորոշվում է ավյալ լեզվաբնույթների, լեզվաճյուղի կամ լեզվի քերականական կառուցվածքը:

Վերջին տասը տարիների ընթացքում անախընթաց թափով ու մասշտաբներով է ծավալվել բառարանագրական աշխատանքը: Լեզվի բառային կազմի, որպես լեզվի շինանյութի, ուսումնասիրութիւնները, որոնք այս շրջանում կատարվել ու կատարվում են, տեսական հող ստեղծեցին բառարանների ավելի բարձր մակարդակի համար, բայց իրենց հերթին անհետաձգելի պահանջ առաջադրեցին ստեղծելու մեծածավալ, դիտական, ժամանակակից պահանջները բավարարող բառարաններ, որոնք հիմք կհանդիսանան բառագիտական-տեսական ուսումնասիրութիւնների հետագա զարգացման համար: Բառարանների անհրաժեշտութիւնը թելադրում է նաև գործնական, առօրյա կյանքը. պատմական համեմատաբար այս կարճ ժամանակամիջոցում, որ ընդգրկում է միայն մի քանի տասնամյակ, հսկայական փոփոխութիւնների է ենթարկվել մեղ երկրի լեզուների բառային կազմը: Նոր հասարակարգի ստեղծումը, դրա հետ առաջացած նոր հասարակական երևույթները, նոր հարա-

բերությանները, գիտության, տեխնիկայի ու կուլտուրայի զարգացումը այնպիսի թափով հարստացրին լեզուների բառային կազմը, որ եղած բառարաններից ոչ մեկն էլ այլևս չէր կարող մոտավորապես արտացոլել այն: Նույնիսկ այնպիսի մեծածավալ բառարաններ, ինչպիսիք են ռուսերենի քառահատոր բառարանը՝ Դ. Ն. Ուշակովի խմբագրությամբ և Ստ. Մալխասյանցի նույնպես քառահատոր բառարանը, որոնք լույս են տեսել 1935—1945 թթ. ընթացքում, ընդամենը մոտ երկու տասնամյակ առաջ, չեն արտացոլում ռուսերենի ու հայերենի սովետական շրջանի բառային կազմի ողջ հարստությունը: Մյուս կողմից, այդ բառարանները բառահոգվածների մշակման իրենց մակարդակով և հատկապես բացատրությունների ճշգրտության տեսակետից հեռու են այս շրջանի լեզվաբանության պահանջները բավարարելուց: Այս բոլորն, ահա, հանգեցրին բառարանագիտական աշխատանքների ծավալմանը՝ բոլոր ռեպուբլիկաներում: Այդ աշխատանքների արդյունքներից առաջին կարելի է նշել, ռուսերենի սկադեմիական բազմահատոր (15 հատորանոց) բառարանը, այս բառարանը պատրաստվել էր և հրատարակվել էր սկսվել դեռևս նախորդ շրջանում (առաջին հատորը լույս է տեսել 1949 թ.), բայց ինչպես լեզվաբանության մյուս բնագավառներում, այնպես էլ բառարանագիտության մեջ «նոր ուսմունքը» իր արտաավոր դրոշմն էր դրել: 1950 թ. դիսկուսիայից հետո անհրաժեշտ եղավ գիտական լայն քննարկման ենթարկել այդ բառարանի սկզբունքները: Քննարկումը բացահայտեց բառարանը կազմելու շատ սկզբունքների արատավորությունը: Անհրաժեշտ եղավ ամբողջ աշխատանքը վերակառուցել և հրատարակության պատրաստված հատորները հիմնովին վերամշակել, բացի առաջինից, որ արդեն լույս էր տեսել: Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում պատրաստվեց ու հրատարակվեց (1957—1961) ռուսերենի նոր քառահատոր բառարանը և հիմնովին վերամշակվեց ու երեք հրատարակությամբ լույս տեսավ Ս. Ի. Օժեգովի միահատորանոց բառարանը: Նույնպիսի աշխատանքներ մեծ թափով ծավալվել են նաև ազգային ռեպուբլիկաներում:

Հսկայական ծավալ է ստացել նաև երկլեզվյան բառարանների հրատարակությունը. կազմվել և հրատարակվել են ռուսերենից—ազգային լեզու բազմաթիվ ստիարածավալ բառարաններ, որոնց մեջ նշանավոր է ռուս-հայերեն քառահատոր բառարանը: Այլ լեզուներից—ռուսերեն թարգմանական բառարանների հրատարակությունը, որ դեռ առաջին շրջանում էր սկսվել, այս տասը տարիներին

ընթացքում անհամեմատ կերպով ընդարձակել է իր շրջանակները: Միայն այս վերջին տասնամյակում լույս են տեսել այլ լեզուներից — ռուսերեն թարգմանական բառարաններ մոտ հարյուր լեզվի համար, այդ թվում այնպիսի լեզուների, ինչպիսիք են էրզյա, մոկշա, ուրդու և այլն:

Գրական լեզուների առավել մշակման ու կատարելագործման պահանջն արդեն նախորդ շրջաններում, ինչպես տեսանք, պայմանավորել էր գրական լեզուների ուսումնասիրության, որպես առանձին ճյուղի, դարգացումը սովետական լեզվաբանության մեջ: Այս շրջանում հենց այդ ճյուղի արագ զարգացումը շատ շուտով պայմանավորեց լեզվաբանական ոճաբանության ձևավորումը, որպես լեզվաբանական արդիական, կարևոր ճյուղերից մեկը: Լեզվաբանության սերտ կապը գրականագիտության հետ, գրական լեզվի ընդհանուր բնույթի ուսումնասիրությունը, գրականության միջոցով լեզվական մշակույթի բարձրացումը առաջ բերեցին զեղարվեստական առանձին ճյուղերի և առանձին գրողների ստեղծագործությունների լեզվի բազմակողմանի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Այս վերջին տասնամյակում հրատարակված են ուսն նշանավոր գրողներից շատերի մենագրական ուսումնասիրությունները, առանձին երկերի լեզվի ու ոճի հարցերին նվիրված բազմաթիվ հետազոտություններ և ընդհանուր ոճաբանությունը վերաբերող աշխատություններ: Այդ կարգի աշխատանքներ, առավել կամ պակաս հաջողությամբ, ծավալված են ազգային ռեսպուբլիկաներում: Այս բնագավառում, ինչպես գրական լեզվի պատմության, այնպես էլ գրողի լեզվի ուսումնասիրության տեսակետից նշանակալից երեւույթ է ուսն նոր գրական լեզվի հիմնադիր Ա. Ս. Պուշկինի լեզվի ակադեմիական քառահատոր բառարանի կազմումն ու հրատարակությունը:

Ռուսերենի ուսուցման առավել բարձր մակարդակի ապահովումը, ինչպես և օտար լեզուների ուսուցման առավել արդյունավետության անհրաժեշտությունը, զարկ տվեց զուգադրական (сопоставительная) քերականությունների ստեղծելուն, եվ թեպետ առաջժմ այս բնագավառում հրատարակված աշխատությունները համեմատաբար քիչ են, բայց կան արդեն բազմաթիվ լեզուների այդ կարգի ուսումնասիրություններ, որոնք տպագրության պրոցեսում են գտնվում: Այս ուղղությամբ սկսված աշխատանքները ծավալվում են մեծ մասշտաբներով և առաջիկայում անկասկած ջանկալի արդյունքներ կտան: Պետք է նկատել, որ այդ տիպի աշխա-

տանքների ծավալումը այս վերջին տարիներում առնչվում է նաև սովետական լեզվաբանության մեջ ստրուկտուրալ մեթոդի կիրառման հետ:

Վերը խոսեցինք արգեն դեռևս առաջին շրջանում անցյալի ժառանգության նկատմամբ ստեղծված ժխտողական վերաբերմունքի մասին և ցույց տվինք, որ թեև դա ուներ պատմականորեն օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներ, բայց սովետական գիտության ու արվեստի զբեթե բոլոր ճյուղերում համեմատաբար հեշտությամբ հաղթահարվեց: Ըստ որում Կոմունիստական պարտիան ժամանակին բացահայտեց այդ դատապարտելի մտայնության վնասակարությունը և ճիշտ ուղի նշեց անցյալի ժառանգությունն օգտագործելու և յուրացնելու ասպարեզում: Մենք աշխատեցինք պարզել նաև, թե ինչու լեզվաբանությունը երկար ժամանակ, մոտ երեք տասնամյակի ընթացքում, բացառություն կազմեց և այս բնագավառում անցյալի ժառանգության, ինչպես և ժամանակակից արտասահմանյան լեզվաբանության նկատմամբ եղած բացարձակ ժխտողական վերաբերմունքը հարատևեց մինչև 1950 թ. դիսկուսիան: Այդպիսի վերաբերմունքը պայմանավորված էր մառախանություն, տիրապետություն, իսկ այդ ուղղությունն առաջացնող և դրան պաշտոնական տիրապետության հասցնող հիմնական գործոնների մասին արգեն խոսել ենք: Անշուշտ, հնարավոր է, որ այդ գործոններին ղուգընթաց մասնավոր հանգամանքներ ևս դեր խաղացած լինեն: Կարևորն այստեղ, իհարկե, դա չէ, այլ այն, որ այդ ժխտողական վերաբերմունքը տիրապետող էր նաև երկրորդ շրջանում. դեռ ավելին, այդ շրջանում նա իր գազաթնակետին հասավ: 1950 թ. դիսկուսիան բացահայտեց այդ վերաբերմունքի ամբողջ վնասակարությունը և ցույց տվեց, որ ինչպես ուրիշ գիտությունները, այնպես էլ լեզվաբանությունը չի կարող դեն նետել անցյալի ողջ ժառանգությունը: Ընդհակառակն, սովետական լեզվաբանության զարգացումը անհրաժեշտորեն պահանջում է օգտագործել և՛ այն ամբողջ դրականն ու օգտակարը, որ ստեղծել է անցյալի լեզվաբանությունը, և՛ այն նվաճումները, որոնք ձեռք է բերել արտասահմանյան լեզվաբանությունը վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում: Եվ ահա, վերջին այս տասն տարիների ընթացքում սովետական լեզվաբանության մեջ ղգալի տեղ են գրավում այն ուսումնասիրությունները, որոնք նվիրված են անցյալի ժառանգության գնահատմանը, հայրենական լեզվաբանների ուտեղծած լավագույն լեզվաբանական տրադիցիաների վերհանմանը, արտասահմանյան լեզվաբանական

զանազան ուղղութիւնների բնութագրմանն ու նվաճումների բացահայտմանը: Այս բնագավառում կարևոր նշանակություն ունեն արտասահմանյան լեզվաբանության (թե՛ դասական, և թե՛ նորագույն) խոշորագույն ներկայացուցիչների աշխատությունների թարգմանությունները ռուսերենով՝ առանձին գրքերի կամ ղանազան ժողովածուների ձևով (քրեստոմատիաներ, թեմատիկ ժողովածուներ և այլն), որոնց օգնությամբ մեր երկրի բոլոր լեզվաբանները հնարավորություն են ստանում ծանոթանալու արտասահմանյան թե՛ չին և թե՛ նորագույն լեզվաբանական գրականությանը: Դրա հետ միասին սովետական լեզվաբանության մեջ կարևոր տեղ է գրավում, իհարկե, բուրժուական լեզվաբանական ուղղությունների ղանազան երանգավորումներով երևան եկող իդեալիստական տեսությունների քննադատությունը:

Վերջին տասնամյակում զգալի գործ է կատարված լեզվաբանական նորագույն մեթոդների յուրացմանն ու նրանց կիրառման գործում: Այդ մեթոդներից առավել արդյունավետ է եղել լեզվաբանական աշխարհագրությունը: Դեռևս նախորդ շրջաններում ծավալված բարբառագիտական աշխատանքներն այս շրջանում ավելի մեծ մասշտաբներ են ընդգրկել: Հսկայական գործ է կատարվել ռուսերենի բարբառագիտական ատլասը պատրաստելու ուղղությամբ, կազմվել են ու կազմվում են ռեգիոնալ բառարաններ և այլն: Նույնպիսի աշխատանքներ ծավալվել են նաև ազգային ռեսպուբլիկաներում:

Մյուս մեթոդներից առավել մեծ ուշադրության է արժանացել ստրուկտուրալ մեթոդը, թեև, իհարկե, այդ ուղղությամբ կատարվածը դեռ շատ հեռու է բավարար լինելուց: Առայժմ միայն մասնագիտական մամուլում և առանձին ժողովածուների միջոցով ծավալված դիսկուսիաներն են շոշափելի կերպով երևում, իսկ այդ մեթոդով դրված ուսումնասիրությունները դեռևս շատ տահմանափակ են: Պետք է շեշտել, համենայն դեպս, որ ինչպես ստրուկտուրալ մեթոդի օգտագործման, այնպես էլ դիախրոնիկ ու սինխրոնիկ ուսումնասիրությունների միջև եղած փոխհարաբերության խնդրում սովետական լեզվաբանության մեջ իրար են բախվում հիմնականում երկու հոսանք: Մեկ հոսանքի ներկայացուցիչները գտնում են, որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ հիմնական տեղը պետք է գրավի պատմական ուսումնասիրությունը, իսկ մյուս հոսանքը, ընդհակառակն, առաջնությունը տալիս է սինխրոնիկ հետազոտությանը: Իհարկե, երկու հոսանքներն էլ հայտնի կերպով ծալրահղ

են. սովետական լեզվաբանների մեծագույն մասը ճիշտ կերպով գտնում է, որ այդ երկու մոտեցումներն էլ (պատմական և սինխրոնիկ) անհրաժեշտ են և իրենց տեղն ու դերն ունեն լեզվաբանության զարգացման մեջ: Ուստի և այդ երկու հոսանքներից յուրաքանչյուրն այս հարցում դասապարտելի է և, մեր կարծիքով, շեղվում է ճիշտ ուղուց:

Վերջին տարիներում մեծ ուշադրություն է դարձվում մեքենական թարգմանության վրա և որոշ բան կատարված է թե՛ գործնական հարցերի և թե՛ դրանց հետ կապված տեսական խնդիրների լուսաբանման ուղղությամբ: Բայց այս բնագավառը դեռ շատ նոր է սովետական լեզվաբանության մեջ և, բնականաբար, արդյունքները դեռ շոշափելի չեն:

Վերջապես, այս վերջին տասնամյակում մեծ թափ են ստացել հին, գրավոր հուշարձաններով (մեծ մասամբ արձանագրություններով) ավանդված մեռած լեզուների (խեթերեն, փոխարերեն, չերարտերեն և այլն) ուսումնասիրությունները: Այդ բնագավառում, իհարկե, նախորդ շրջաններում էլ որոշ բան կատարվել է. հատկապես պետք է նշել Ի. Ի. Մեշյանինովի, Գ. Վ. Մերեթելու, Գ. Ա. Ղափանցյանի հետազոտությունները՝ Առաջավոր Ասիայի և Անդրկովկասի հնագույն հուշարձաններով ավանդված լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում: Բայց վերջին տարիներում այդ հյուղը մեր լեզվաբանության մեջ շատ ավելի մեծ դարգացում է ապրում և զգալի արդյունքներ է տալիս (Գ. Ա. Մելիքիշվիլու, Ի. Մ. Գյակոնովի, Յու. Վ. Կնոբոզովի և այլոց աշխատանքները):

Այսպիսով, ազատագրվելով Ն. Յա. Մադի «նոր ուսմունքից», դուրս գալով լճացման վիճակից, ազատվելով անհատի կուլտի ստեղծած կաշկանդումներից, սովետական լեզվաբանությունը, մեկ տասնամյակի համեմատաբար շատ կարճ ժամանակաշրջանում նշանակալից հաջողությունների է հասել. այս շրջանը բնորոշվում է թե՛ դործնական և թե՛ տեսական բնագավառների հսկայական բնդարձակումով և այդ բոլոր բնագավառներում էլ ձեռք բերված նվաճումներով:

Սովետական լեզվաբանությունն իր անցած ճանապարհի խոր-դուրորդություններով հանդերձ, իր ուրույն տեղն է գրավում համաշխարհային լեզվաբանության մեջ և դարգանում է իրեն հատուկ ուղիներով: Բոլոր հնարավորություններն ու նախադրյալները կան՝ հետադաշում է՛լ ավելի մեծ նվաճումների հասնելու և համաշխարհային լեզվաբանության մեջ է՛լ ավելի առաջնակարգ տեղ գրավելու համար:

2. ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆԵՐ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆՈՒՄ

Սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում հայ ժողովրդի վերածնունդը հանդիսացավ: Հայ ժողովուրդը Սովետական Միության մյուս, եղբայրական ժողովուրդների հետ միասին բոլոր հնարավորություններն ստացավ իր դարավոր մշակույթի, գիտության ու արվեստի աննախընթաց զարգացման համար: Այդպիսի հնարավորություններ ստեղծվեցին նաև մեր ազգային լեզվի և այդ լեզուն ուսումնասիրող գիտության՝ հայ լեզվաբանության ծաղկման համար:

Աշխատությանս առաջին մասում մենք տեսել ենք արդեն, որ մինչև սովետական շրջանում հայ լեզվաբանության ուղադրության կենտրոնում է եղել գրաբարը: Թե՛ պատմա-համեմատական հետազոտությունները և թե՛ նկարագրական ուսումնասիրությունները հիմնականում նվիրված են եղել հին հայերենին: Ժամանակակից հայերենը առանձին դեպքերում միայն ուսումնասիրության առարկա է դարձել, այն էլ մեծ մասամբ դպրոցական ուսուցման անհրաժեշտության թելադրանքով: Այդ տեսակետից բացառիկ նշանակություն են ստանում Ա. Այտընյանի «Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» և Ստ. Պալասանյանի «Ընդհանուր տեսություն արևելյան նոր գրական լեզվի» աշխատությունները, որոնք բարձրանում են սովորական, գործնական քերականությունների մակարդակից: Մեր օրերում պատկերն արմատապես փոխվեց. առաջնահերթ կարևորություն ստացան ժամանակակից գրական լեզվի գիտական ուսումնասիրությունը, դպրոցական ու բուհական դասագրքերի կազմումը, ժամանակակից հայերենի մշակման հարցերը, քաղաքական ու գիտա-տեխնիկական հարուստ տերմինաբանության ստեղծումը: Այս խնդիրների հաջող լուծման համար հայ լեզվաբանները պետք է մշակեին ընդհանուր

լեզվաբանական, տեսական սկզբունքներ՝ ելնելով մարքսիզմ-լենինիստական և գրանցով առաջնորդվելին: Նրանց ասելի կանգնած էր դժվարին խնդիր: Հայ լեզվաբանությունը բազմադարյան, մեկուկես հազարամյակի պատմություն ունի և ստեղծել էր իր տրադիցիաները: Անհրաժեշտ էր հաշվի առնել դրանք, քննադատորեն վերանայել անցյալի հարուստ ժառանգությունը, յուրացնելով այն ամբողջ դրականը, որ մեզ ավանդ էր մնացել մինչև խոսքի տրադիցիան և նոր հետազոտությունների հիման վրա ստեղծել մարքսիստական լեզվաբանությունը՝ իրենց ավանդը մտցնելով սովետական լեզվաբանության ընդհանուր զանձարանի մեջ:

Այս բարդ ու դժվարին խնդիրները լուծելու համար սովետահայ լեզվաբանությունն էլ նույն ճանապարհն է անցել, նույն որոնումները, խաբխափումներն ու սխալներն ունեցել, ինչ որ սովետական լեզվաբանությունն ընդհանրապես: Եվ որովհետև թե՛ պատմահասարակական պայմանները և թե՛ լեզվաբանական գիտության քնազավառում գրեթե ամբողջովին տեղեկանքներն ընդհանուր են եղել մեր Միության մեջ, ապա սովետական հայ լեզվաբանության պատմությունն էլ մենք բաժանում ենք երեք շրջանների, նույն բնութագրությամբ: Այստեղ, ուրեմն, մենք այդ շրջանները համառոտակի նկարագրելու ենք իրենց մասնավոր արտահայտության մեջ՝ Սովետական Հայաստանում, առանց կրկնելու ընդհանուր երևույթների լուսաբանումները:

Առաջին շրջան (1920—1936 թթ.): Այս շրջանի առաջին տասնամյակի կարևոր նվաճումն էր անգրագիտության վերացումը մեր ռեսպուբլիկայում: Այդ գործի առավել արագ և հեշտ լուծման համար անհրաժեշտ էր մեր հնավանդ այբուբենն ու ուղղագրությունը մասնակիորեն վերանայել և հնարավորին չափ պարզեցնել: Այդ խնդիրը լուծվեց 1922 թ. ուղղագրության բարեփոխությամբ, որ վերացնում էր հին ուղղագրության մի շարք դժվարությունները (յ և հ-ի, վ, ռ և ու-ի, է և ե-ի, ռ և օ-ի ուղղագրությունը և այլն) և մեր ուղղագրությունը համապատասխանեցնում ժամանակակից հայերենի արտասանությանը: Թեև այդ բարեփոխությունը որոշ կետերում ծայրահեղություններ էր պարունակում, որոնք վերացվեցին հետագայում (1940 թ. մասնակի բարեփոխությամբ), բայց հիմնականում նա արդարացնում էր իրեն և՛ գործնականորեն, և՛ տեսականորեն: Ուղղագրության այդ պարզեցումը հնարավորություն ընձեռեց լայնորեն ծավալելու անգրագիտության վերացման աշխատանքները՝ մեծահասակների խմբակների (լիկկայանների) հըս-

կայական ցանցի միջոցով, և առաջին տասնամյակի վերջում մեր ռեսպուբլիկայում անգրագիտությունը հիմնականում վերացված էր արդեն: Թե՛ այս աշխատանքները և թե՛ դպրոցական ուսուցումը պահանջում էին մայրենի լեզվի հանրամատչելի դասագրքերի օգտագործման ձեռնարկների պատրաստումը: Այս շրջանի առաջին տասնամյակում, բացի ամեն տարի հրատարակվող՝ մայրենի լեզվի դասագրքերից, հրատարակվեցին նաև քերականական մեքանի ձեռնարկներ (օր. Հ. Պետրոսյանի «Գործնական քերականություն»), որոնք, սակայն, կառուցված էին ֆորմալ քերականության սկզբունքների վրա, ըստ որում, այդ ձեռնարկների հեղինակները Մ. Աբեղյանի աշակերտներն ու հետևորդներն էին: Նույն շրջանում որոշ աշխատանք է կատարվել նաև բուհական դասագրքեր պատրաստելու ուղղությամբ: Այս բնագավառում ամենանշանավոր երևույթը Մ. Աբեղյանի «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության հրատարակությունն է 1931 թ.: Աշխատությունը, որի մանրամասն քննությանն անգրագառնալու ենք ստորև, ամբողջապես կառուցված է հոգեբանական ինդիվիդուալիզմի սկզբունքների վրա, բայց, չնայած դրան, դարագլուխ կազմող մի գործ է ժամանակակից հայոց լեզվի ուսումնասիրության պատմության մեջ:

Հրատարակվեցին նաև գրաբարի դասագրքեր՝ Երևանի Պետական համալսարանի հրատարակությամբ:

Այս շրջանի վերջին հնգամյակի կարևորագույն նվաճումն է միջնակարգ դպրոցի քերականության նոր դասագրքերի (Ա. Ղաբրյանի՝ հնչյունաբանության ու ձևաբանության և Գ. Սեակի՝ շարահյուսության դասագրքերի) երևան գալը: Առաջնորդվելով նույն շրջանում հրատարակված՝ ռուսերենի քերականության դասագրքերի սկզբունքներով՝ հիշյալ հեղինակները կարողացան հաղթահարել ֆորմալ քերականության արմատացած տրադիցիաները՝ մեր ռեսպուբլիկայում և ստեղծել քերականության նոր տիպի դասագրքեր:

Այս շրջանում զգալի աշխատանք է կատարվել բառարանագրության բնագավառում, ըստ որում այդ ասպարեզում տարվող աշխատանքները ընթանում էին երկու ուղղությամբ: Մի կողմից՝ բառարանագրական գործը անմիջականորեն կապվում էր կյանքի թելադրած պրակտիկ խնդիրների հետ, իսկ մյուս կողմից՝ հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության հետ: Նոր կարգերի հաստատումը, կուլտուրայի ու կենցաղի բնագավառում կատարված ռևոլյուցիան, գիտության ու տեխնիկայի արագ զարգացումը, քաղաքական կյանքի աշխուժացումը և մասսաներին քաղաքական

կյանքի հետ անմիջականորեն կապելու անհրաժեշտությունը լեզվաբանության առաջ մեր կյանքի բազմաթիվ բնագավառների, հատկապես քաղաքական ու գիտական տերմինաբանության ստեղծման հրատապ խնդիրն են դնում: Իհարկե, մեր լեզուն մինչև սովետական կարգերի հաստատումն էլ բավականաչափ հարուստ էր գիտական տերմինաբանությամբ. այս տեսակետից նա գրեթե հավասար մակարդակի վրա էր կանգնած ռուսերենի, ուկրաիներենի, վրացերենի հետ: Բայց այդ տերմինաբանությունը խիստ աղքատիկ էր բավարարելու համար այն վիթխարի պահանջները, որոնք առաջադրում էր մեր կյանքը: Այդ էր պատճառն, ահա, որ այս շրջանի բառարանագրության ամենակարևոր խնդիրն է դառնում զանազան տերմինաբանների հրատարակությունը: Իսկ դրա արդյունքն էլ լինում է այն, որ իրար ետևից լույս են տեսնում մի շարք տերմինաբանական բառարաններ (շինարարական, իրավաբանական, երկաթուղային, բժշկական, աշխատանքային և այլն), որոնց ստեղծման գործում մեծամեծ վաստակներ ունեն Մ. Աբելյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Հ. Աճառյանը և այլք: Նույնպիսի գործնական խնդիրների, մասնավորապես ռուսերենին տիրապետելու և ռուսերենից կատարվող թարգմանությունների արտակարգ ծավալման հետ է կապվում ռուս-հայերեն նոր, երկհատոր բառարանի հրատարակությունը (հ. 1, 1933, հ. 2, 1935): Բառարանը, որի հեղինակներն են Թադ. Ավդալբեկյանը, Պող. Սոտնիկյանը, Երվ. Տեր-Մինասյանը և Վարդ. Փոթեյանը, խոշոր ներդրում էր հայ թարգմանական բառարանագրության մեջ: Նրա կարևորագույն արժանիքներն են. ա) բառարանի կազմության գիտականորեն ճիշտ սկզբունքները, բառարանի՝ գիտական ու գործնական տեսակետից իրեն միանգամայն արդարացրած կառուցվածքը: Այս տեսակետից այդ բառարանն ավելի բարձր մակարդակի վրա է կանգնած, քան վերջին տասնամյակում հրատարակված քառահատոր ռուս-հայերեն բառարանը, որը այլ կողմերով բացահայտորեն գերազանցում է թե այս, և թե մինչև այդ հրատարակված բոլոր ռուս-հայերեն բառարաններին: բ) Բառ-հոգվածների, բնգհանուր առմամբ, ճիշտ մշակումը, բառերի բոլոր իմաստների ճիշտ թարգմանությունը: գ) Բազմաթիվ նորակերտ բառ-տերմինների ստեղծումը, որ զգալիորեն հարստացնում էր մեր լեզուն: Այս տեսակետից նա մեր տերմինաշինությանը նպաստող առաջնակարգ բառարան էր:

Պատմա-համեմատական լեզվաբանության մոտ մեկ հարյուրամյակի արդյունավետ ուսումնասիրություններն այս շրջանում

պատկեցին Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» հրատարակութեամբ: Այդ բառարանը հայագիտության լավագույն կոթողներից մեկն է:

Հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության հետ էր կապված նաև բարբառագիտական աշխատանքների ծավալումը այս շրջանում, և այստեղ էլ Հ. Աճառյանն էր, որ իր բեղմնավոր դործունեությամբ մեկը մյուսի ետեից հրատարակում էր հայերեն բարբառների մենագրական ուսումնասիրությունները: Այս շրջանում են հրատարակված Ազուլիսի, Նոր-Նախիջևանի, Մարաղայի, Նոր-Ջուղայի բարբառներին նվիրված մենագրությունները՝ ապակետիպ:

Ինչպես վերը տեսանք, այս շրջանում սովետական լեզվաբանության համար հատկանշական էր տարբեր լեզվաբանական ուղղությունների բախումը: Այդ նույնը տեղի է ունեցել նաև մեր ոեսպուրլիկայում, ըստ որում մեզ մոտ իրար էին հակադրվում չորս ուղղություններ: Դրանցից այս շրջանի համար հիմնականը պետք է համարել Գ. Ղափանցյանի գիծը, որ ներկայացնում էր սովետահայ լեզվաբանության առավել ճշմարիտ դիրքավորումը: ԶԺխտելով անցյալի հարուստ ժառանգության օգտագործման անհրաժեշտությունը՝ Գ. Ղափանցյանը ձգտում էր քննադատորեն յուրացնել այն ամբողջ դրականը, որ կար այդ ժառանգության մեջ և մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկների տեսական դրույթներից ելնելով ճիշտ կերպով լուծել ընդհանուր լեզվաբանության կարևորագույն հարցերը: Իր հայացքները նա շարադրել է «Հաբեթական լեզվաբանությունն ու տեսությունը» հոդվածում, որ տպագրված է 1926 թ. (ԵՊԳՏ, № 2, էջ 374—397), ապա՝ «Լեզվի և նրա զարգացման դիալեկտիկայի շուրջը» հոդվածում՝ 1931 թ.: Այդ հոդվածների մեջ Գ. Ղափանցյանը գտնում է, որ քննադատելով բուրժուական լեզվաբանության մեզ համար խորթ սկզբունքները, չի կարելի նաև Ն. Մառի տեսությունն անվերապահորեն ընդունել: Նա ճիշտ կերպով ցույց է տալիս այդ տեսության մի քանի հիմնական սխալները: Շուտով Գ. Ղափանցյանին միացավ նաև երիտասարդ լեզվաբան Գ. Սևակը, որ գտնում էր, թե պարզապես պետք է ծավալել երկու ճակատով, մի կողմից՝ բուրժուական իդեալիստական տեսությունների, մյուս կողմից՝ Ն. Մառի տեսության ոչ մարքսիստական դրույթների դեմ: Այս ուղղության ամբողջ ուժն ու կենսունակությունը դրսևորվեց 1932 թ. երևանում, Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտում տեղի ունեցած դիսկուսիայում, որ կազմակերպվել էր Ն. Մառի նախա-

ձեռնութեամբ և որին մասնակցում էր նրա աշակերտների «գրոհային ջոկատը» (աղագրամիկոս Ի. Ի. Մեշչանինով, Զ. Գ. Բաշինջալյան և այլք)¹։ Դիսկուսիայի ժամանակ Գ. Ղափանցյանը, Գ. Սեակը, Զ. Գյուլիքեմիսյանը և ուրիշներ խիստ կերպով քննադատության ենթարկեցին «նոր ուսմունքի» մի շարք հիմնական դրույթները՝ մարքսիզմի դիրքերից։ Դիսկուսիան ըստ էության Ն. Մառի ու նրա հետևորդների սպասածին հակառակ արդյունքը տվեց։

Երկրորդ ուղղութիւնն էր ներկայացնում, ինչպես արդեն նախորդ շարադրանքից երևաց, Ն. Մառը՝ իր հետևորդներով, որոնցից ոչ մեկը Հայաստանում չէր աշխատում և հայագետ չէր։ Այդ պատճառով էլ այդ ուղղութիւնը մեզ մոտ շատ թույլ էր։ Այս շրջանի վերջին տարիներին միայն որպես այդ ուղղութիւնի մարտնչող հետևորդ է հանդես գալիս Ա. Ղարիբյանը։

Երրորդ ուղղութիւնն էր ներկայացնում Մ. Աբեղյանը՝ իր աշակերտներով համդերձ։ Այս ուղղութիւնը հանդես է գալիս հատկապես քերականագիտության քննադատում և բնորոշվում է հոգեբանական ինդիվիդուալիզմին հատուկ ֆորմալիզմով։ Այս շրջանում, դպրոցական նոր քերականութիւնների ստեղծումով և դրան զուգընթաց՝ մամուլում ծավալված դիսկուսիայով հիմնականում հաղթահարվեց այս ուղղութիւնը, ըստ որում, քերականագիտության հարցերի մասին տեղի ունեցած վեճերի մեջ Գ. Ղափանցյանի և Գ. Սեակի հետ համաձայն էին Նաև Զ. Աճառյանը և Ա. Ղարիբյանը, չնայած որ այս վերջինս ընդհանուր լեզվաբանութիւնի հարցերում սահմանադատվել էր նրանցից և կանգնել «նոր ուսմունքի» դիրքերում։

Չորրորդ ուղղութիւնն էր ներկայացնում Զ. Աճառյանը, որ ընդհանրապես հեռու էր կանգնած պայքարից, շարունակում էր իր ուսումնասիրութիւնները պատմա-համեմատական լեզվաբանութիւնի սոցիոլոգիական ուղղութիւնի դիրքերից Ելնելով։

Այսպիսով, այս շրջանում առավել ուժեղ, կենսունակ ուղղութիւն էին ներկայացնում Գ. Ղափանցյանն ու Գ. Սեակը, որոնց դիրքավորումը միանգամայն ճիշտ էր, չնայած, որ առանձին հարցերի վերաբերյալ արտահայտած նրանց կարծիքների մեջ էլ կային սխալներ։

¹ Ա. Ղարիբյանը դիսկուսիայի նախօրյակին մեկնել էր Լենինգրադ, դիմել-ցիային ուղարկելով մի դրույթ, որով հայտնում էր, թի ինքը սահմանադատվում է Գ. Ղափանցյանի ու Գ. Սեակի դիրքավորումից և մեկնում է Լենինգրադ՝ Ն. Մառին աշակերտելու համար։

ԵՐԿՐՈՐԴ շՐՋԱՆ (1937—1950 թ. հունիս ամիսը): Այս շրջանի սկզբում դպրոցական քերականության ստեղծման հարցը լուծված էր արդեն, և ուշադրության կենտրոնում է կանգնում լեզվաբանական առարկաների բուհական դասագրքեր կազմելու խընդիրը: Ժամանակակից հայերենի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրության բնագավառում ամենակարևոր երևույթն է Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության հրատարակությունը (գիրք Ա, 1939, գիրք Բ, 1947), որը ծառայում էր որպես բուհական դասագիրք:

Քառարանագրության ասպարեզում մեծագույն նվաճումը Սո. Մալխասյանցի քառահատոր բառարանի հրատարակությունն է: Դրան զուգընթաց հրատարակվել են ուսու-հայերեն և հայ-ռուսերեն փոքրիկ բառարաններ, ինչպես և դպրոցական ուղղագրական բառարան: Կազմվում է ուսու-հայերեն մեծ բառարանը:

Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում մեծագույն ներդրումն է Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը», որի առաջին հատորը լույս է տեսել 1939 թ.:

Քարբոնագիտության բնագավառում իր բեղմնավոր աշխատանքն է շարունակում Հ. Աճառյանը. քարբոնագիտական հետազոտություններով են զբաղվում նաև Ա. Ղարիբյանը, է. Աղայանը, ինչպես և՛ մի քանի երիտասարդ լեզվաբաններ, որոնք գիտական աշխատանքի ասպարեզն են իջնում այս շրջանի վերջում միայն:

Մեր ռեսպուբլիկայում լեզվաբանության զարգացմանը մեծապես նպաստում է նոր ինստիտուտների հիմնադրումը (Հայկական մանկավարժական ինստիտուտ, Ռուսական մանկավարժական ինստիտուտ, Լենինականի մանկավարժական ինստիտուտ), որոնք համալսարանի հետ միասին մեծ դեր են կատարում երիտասարդ հայագետների պատրաստման և հայերենագիտական ուսումնասիրությունների ծավալման գործում: Առանձնապես կարևոր երևույթ է ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի 'ստեղծման օրից՝ Լեզվի ինստիտուտի հիմնադրումը:

Նախորդ շրջանում ծավալված պայքարը նոր ընթացք է ստանում այս շրջանում: Մ. Արևելյանն արդեն նոխորդ շրջանի վերջից հրաժարվել էր մանկավարժական գործունեությունից, իր կյանքի վերջին տարիները նվիրել էր հայ հին գրականության ուսումնասիրությանը և ակտիվ մասնակցություն չէր ունենում լեզվաբանության բնագավառում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Հ. Աճառյանը շարունակում էր իր գիտական աշխատանքները ի՛ր ուղղությամբ,

հաճախ հարձակումների ենթարկվելով Ն. Մառի հետևորդների կողմից և համբերատար լուսավորչական գործունեություն չկարողանալով իրականացնել իր անհատական գործունեությունը, մասնավորապես տողերիս գրողը և Ս. Ղազարյանը, որոնք ասպարեզ էին իջել այս շրջանի կեսերին (1940—1942 թթ.), տեսական հարցերում համախմբվում էին Գ. Ղափանցյանի և Գ. Սևակի շուրջը: Ա. Ղարիբջանն էր միակ լեզվաբանը, որ հանդես էր գալիս մարտնչող մատականությունների դիրքերից: Ն. Մառի «նոր ուսմունքի» սկզբունքներով էր առաջնորդվում նա իր ուսումնասիրությունների մեջ (մասնավորապես հայոց լեզվի պատմության և բարբառագիտության բնագավառում) և այդ դիրքերից էր հարձակվում բոլոր նրանց վրա, ովքեր չէին ընդունում «նոր ուսմունքի» թեկուզ և մի սրեկ գրույթը: Այս երկու ուղղությունների հակադրությունը, որ արդեն շատ որոշակի կերպով սկիզբ էր առել նախորդ շրջանում, քառասունական թվականներին առավել ևս սրվեց: Ա. Ղարիբջանը, որ ներկայացնում էր ուղղափառ մատականությունը, կարծես թե մենակ էր: Բայց իրականում այդպես չէր: Ամենից առաջ, նրան միացած էին մեր պատմաբաններից մի քանիսը, հատկապես հին շրջանի պատմության մասնագետները, նրա հետ էին նաև մի քանի գրականագետներ (Հ. Մելիքյան և այլք) և տնտեսագետներ (Վ. Երկրորդ, շատ հաճախ միևնույն դիրքերից էին հանդես գալիս նաև Գ. Ղափանցյանը, Գ. Սևակը և Կողբերիս գրողը: Սա այժմ թերևս տարօրինակ է թվում, բայց միանշանակ բնական էր: Բանն այն է, որ այս վերջինների վերաբերմունքը «նոր ուսմունքի» նկատմամբ բացարձակորեն ժխտողական չէր: Գ. Ղափանցյանն, օրինակ, ընդունում էր Ն. Մառի այն տեսակետները, որ բնորոշ էին նրա տեսությանը միջնորդություն չընկած, ինչպես և «նոր ուսմունքի» մի քանի հիմնական դրույթները (լեզուն որպես վերնաշենքային երևույթ, լեզուների խաչավորում և այլն): Իր այդ դիրքավորումը նա որոշակիորեն արտահայտեց 1943 թ., Համալսարանում Մառի անվան (մանագիտության) կաթինեա բացելու առթիվ կարդացած զեկուցման մեջ: Գ. Սևակը, տողերիս գրողը, ինչպես և Ս. Ղազարյանը ընդունում էին (կամ գոնե հայտարարում էին), որ Ն. Մառը մատերիալիստական լեզվաբանության հիմնադիրն է, բայց միևնույն ժամանակ գտնում էին, որ Մառի որոշ տեսակետներ պետք է վերանայել, իսկ որոշ դրույթներից էլ՝ հրաժարվել: Ստացվում էր այնպես, որ առերևույթ Մառին հետևում և նրա տեսությունն ընդունում էին նաև իրենք, բայց մյուս կողմից էլ՝ բացասում էին նրա շատ հիմնական սկզբունքները: Բայց դա էլ իր ժա-

մանակի ընդհանուր վիճակն էր արտացոլում: Վերջիններս ներկայացնում էին ոչ թե ուղղափառ, ավելի ճիշտ՝ ղոգմատիկ, այլ այսպես կոչված ստեղծագործական մտապահություն: Այս բանը որոշակիորեն արտահայտվեց հատկապես 1944—1948 թթ., թե՛ բանավոր վեճերի և թե՛ տպագրված գործերի մեջ¹: Ուշագրավ են այդ տեսակետից Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմությունը» և է. Աղայանի «Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացը» (1947): Բայց հենց այս էլ միանգամայն նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում ղոգմատիկ մտապահության համար: Չնայած երկու ուղղությունների ներքին խոր հակասություններին, նրանք միասնական ճակատ էին կազմում գոնե արտաքուստ՝ ուրիշ ուղղությունների դեմ մղվող պայքարում: Եվ ղոգմատիկ մտապահությունը հիմնավորապես օգտագործեց այդ: Նրանց օգնությամբ հաղթելով մյուս ուղղություններին, քառասունական թվականներին արգեն իր գեներն ուղղեց հենց զրանց դեմ: Հճրը մենք տեսանք, որ այդպիսի շարժում սկսվել էր նույնիսկ Ն. Յա. Մառի այնպիսի աշակերտի դեմ, ինչպիսին է ակ. Ի. Ի. Մեշչանինովը: Մեզ մոտ էլ այդպիսի շարժում եղավ, ըստ որում, դրան զգալիորեն նպաստեց և այն, որ Գ. Սևակը, է. Աղայանը և Ս. Ղազարյանը 1947—1949 թթ., ստեղծված իրադարձությունների մեջ, որոշակի կերպով հեռացել էին իրենց նախկին դիրքերից: Այդ շարժման ամենացայտուն արտահայտությունն էր Գ. Ղափանցյանի «Хаяса—Коллбелъ армян» (1947) գրքի քննարկումը 1948 թ. մայիսին: Ա. Ղարիբյանը, որ գրքի խմբագիրն էր, հարձակում կազմակերպեց Գ. Ղա-

¹ Այդ տեսակետից նշանակալից է 1945 թ. մայիսի 11-ին, մեր դոկտորական դիսերտացիայի պաշտպանության ժամանակ տեղի ունեցած փճարանությունը: Մեր դիսերտացիոն աշխատության մեջ («Հայ լեզվաբանության պատմություն») Ն. Մառի գիտական դործունեությունն ու լեզվաբանական տեսությունը բնութագրելով, նրան սովետական-մատերիալիստական լեզվաբանության հիմնադիրն էինք համարել, ընդունել նրա մի քանի դրույթները և, միևնույն ժամանակ, քննադատել լեզվի ծագման, ստադիալականության և շրտ սարբերի տեսությունը: Այդ դիրքերից ելնելով էլ, Գ. Սևակին նվիրված հատվածում մենք լիովին պաշտպանել էինք նրա «Հանուն մաքր-լեհիկյան լեզվաբանության» հոլվածի դրույթները, զրտնելով, որ նա Մառի ուսմունքը քննադատում է մաքրսիղմ-լեհիկիզմի դիրքերից: Ա. Ղարիբյանը, որ մեր օպոնենտն էր, խստորեն հարձակվեց մեզ վրա. նրան միացավ Զ. Բաշինջաղյանը: Մեր տեսակետը պաշտպանեց Գ. Ղափանցյանը: Գ. Սևակը ելույթ չունեցավ, բայց նա նույն դիրքերում էր կանգնած, ըստ որում իր հողվածի սկզբունքներից չէր հրաժարվել: Մեր վերջին խօսքում մենք պաշտպանեցինք մեր տեսակետները, հենվելով մաքրսիղմ-լեհիկիզմի կլասիկների ասույթների վրա:

փանջյանի ղեմ՝ մեղադրելով նրան հակամատականություն մեջ և օգտագործելով գրքի մեջ մի քանի տեղ ն. Մառի ուսմունքի մասին արված քննադատական դիտողությունները (տե՛ս օրինակ՝ էջ 169—170, ծան.)։ Քննարկումը հիմնականում Ա. Ղարիբյանի ցանկացած ընթացքն ունեցավ, թեև եղան նաև մի քանի անհամարձակ պաշտպանական կուլթներ։ Դեպքերի բնականոն դարգացումը իր գագաթնակետին հասավ 1949 թ., երբ ՀԿՊ Կենտրոնական կոմիտեն հատուկ որոշմամբ Մառի ուսմունքը «նահատեց որպես մարքսիստական լեզվաբանական ուսմունք և Հ. Աճառյանին ու Գ. Ղափանցյանին համարեց բուրժուական լեզվաբանություն ներկայացուցիչներ։ Վերջիններս այդ որոշումից կարճ ժամանակ հետո ազատվեցին համալսարանից։ Դոգմատիկ մառականությունը կատարելապես հաղթանակել էր, արակչեկյան ուժիմն օրինականացվել։ Գ. Սևակը, տողերիս գրողը և Ս. Ղազարյանը ստեղծված իրադրությունների մեջ անձնատուր էին եղել¹։ Կեռ ավելին, նրանք համոզես էին գալիս արդեն «նոր ուսմունքի» դիրքերից։ Հատկանշական են այդ տեսակետից է. Աղայանի «Լեզվաբանության ներածություն» մենագրությունը (1949), որ գրված էր «նոր ուսմունքի» ոգով, Գ. Սևակի «Աշխատանք-լեզու-միտք» հոդվածը, որ կառուցված էր ն. Մառի քառատարը վերլուծության մեթոդով և նրա «լեզվաբանական հնէաբանության» սկզբունքներով։ Մի լեզվաբանի պատկերավոր արտահայտությամբ ասած, մենք նստել էինք մառականների նավակը և երգում էինք նրանց երգը։ Այսպիսով, Հայաստանը դարձավ մառականության առաջապահ դիրքերից մեկը²։

Ե ր օ ռ Դ ջ ր ջ ա ն (1950 թ. հունիսից հետո)։ Լեզվաբանական դիսկուսիան ինչպես ամբողջ սովետական լեզվաբանությունը, այնպես էլ նրա մի մասը կազմող սովետահայ լեզվաբանությունն ազատեց «նոր ուսմունքից», հանեց լճացման վիճակից և վերացրեց արակչեկյան ուժիմը։ Մառի ուսմունքի հետևորդները հրապարակով ընդունեցին իրենց սխալները և լեզվաբանական ուսում-

¹ Մեր երկու տաղանդավոր երիտասարդ լեզվաբանները՝ Գ. Ջահուկյանն ու Ա. Աբրահամյանը բարեբախտաբար ղեռ շատ երիտասարդ էին և հարկադրված չէին ակտիվորեն մասնակցել մասուկան այդ թուհորոհին։

² Այդ պայմաններում էր, որ Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» երկրորդ մասը տպագրվեց, բայց Լեզվի ինստիտուտի փրեկտորի նախաձեռնությամբ և գիտական խորհրդի որոշմամբ ոչնչացվեց և լույս չտեսավ մինչև 1950 թ.։ Լեզվաբանական դիսկուսիայից հետո միայն վերստին տպագրվեց ու լույս տեսավ։

նասիրությունների ձեռնամուխ եղան տեսական նոր սկզբունքներով ու նոր մեթոդով: 2. Աճառյանը և Գ. Ղափանցյանը վերստին աշխատանքի անցան համալսարանում և, որ կարևորն է, սկսեցին մեկը մյուս Լուսից հրատարակել իրենց մեծարժեք ուսումնասիրությունները: Երիտասարդ լեզվաբանները, որոնք դեռ նոր էին ապարել իջել և մառականության տիրապետության վերջին տարիներին ստիպված էին թոթովել Մառի դրույթները, հեշտությամբ ազատվեցին այդ թոթովանքներից և անցան արդյունավետ գիտական աշխատանքի:

Անցած տասը տարիների ընթացքում մեծ աշխատանք է կատարվել ժամանակակից հայոց լեզվի քերականական կառուցվածքի և բառային կազմի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Վերանայվել ու մասնակի բարեփոխություններով վերահրատարակվել են դպրոցական քերականությունները (Գ. Սևակի «Շարահյուսությունը» և Ա. Ղարիբյանի «Քերականությունը»), որպես կայուն դասագրքեր: Ստեղծված է միջնակարգ դպրոցի 8—10-րդ դասարանների մայրենի լեզվի քերականության դասագիրք¹: Լույս են տեսել լեզվաբանական առարկաների բուհական մի շարք դասագրքեր²: Դրանցից մի քանիսը նախկինում հրատարակված դասագրքերի վերամշակված հրատարակություններն են (Ինչպես, օրինակ, Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացը», է. Աղայանի «Լեզվաբանության ներածությունը» և այլն), իսկ մեծագույն մասը՝ վերջին տասը տարիներում միայն պատրաստված դասընթացներ: Հատկանշական է, որ այդ աշխատանքների մեծ մասը բուհական դասագիրք լինելով՝ կրում է նաև մենագրական, խնդրուղյն ուսումնասիրությունների բնույթ: Զգալի գործ է կատարված ժամանակակից հայերենի քերականական կառուցվածքի և բառային կազմի ուսումնասիրության բնագավառում: Լույս են տեսել պատկանելի քանակությամբ մենագրական ուսումնասիրություններ³, որոնք նվիրված են ժամանակակից հայերենի զանա-

¹ Ա. Վ. Դրիզդյան, Հայոց լեզվի քերականություն, Երևան, 1953:

² Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, է. Բ. Ռզալյան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1952, Եսայնր ուսանքեն, Երևան, 1960, Եսայնի՝ Լատիներեն լեզվի քերականություն, գիրք Ա, Երևան, 1950, Ա. Ղ. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954, Եսայնի՝ Գրարարի ձևաբան, Երևան, 1951, Գ. Բ. Զանովյան, Լեզվաբանության պատմություն, Երևան, հ. 1, 1960, հ. 2, 1962, Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրարարի ձևաբան, Երևան, 1952, Բ. հրատ., 1958 և այլն, և այլն:

³ Զ. Գ. Բաբելյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երե-

զան կողմերի հետազոտությանը: Այդ մենագրությունները արդեն իսկ անհրաժեշտ նյութ են պատրաստել ժամանակակից հայերենի գիտական (ակադեմիական) քերականությունը գրելու համար: Հատկանշական է, որ այդ աշխատություններից շատերի հեղինակները երիտասարդ, միայն վերջին տասնամյակում աճած կադրեր են, ըստ որում այդ գրքերն էլ նրանց թեկնածուական դիսերտացիաներն են: Գիտական խորությամբ ու տեսական բարձր մակարդակով դրանցից առանձնապես աչքի են բնկնում Հ. Գ. Բարսեղյանի «Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսությունը» և Ս. Գ. Աբրահամյանի «Արդի հայերենի դերանունները» աշխատությունները: Որոշ աշխատանք է կատարված նաև լեզվաբանական ոճաբանության և գրողների լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում: Այստեղ սակայն առաջին քայլերն են արվել միայն և վիճակը դեռևս շատ հեռու է գոհացուցիչ լինելուց:

Բառարանագրության բնագավառում այս շրջանի ամենախոշոր երևույթը և, առհասարակ, հայ բառարանագրության պատմության ամենանշանավոր երևույթներից մեկն է Ռուս-հայերեն քառահատոր բառարանի հրատարակությունը 1954—1958 թթ. ընթացքում²: Բառարանը, որի հեղինակներն են Մ. Ա. Գևորգյանը, Հ. Կ. Կուսիկյանը, Հ. Ա. Համբարձումյանը, Ն. Գ. Տեր-Մինասյանը և Վ. Ա. Փոթեյանը, պարունակում է շուրջ հարյուր հազար բառ: Թե՛ իր բովանդակած բառերի հսկայական քանակությամբ, թե՛ զարմածաբանության ճոխությամբ և թե՛ ռուսերեն բառերի ղանաղան իմաստների ճշգրիտ թարգմանությամբ, ինչպես և ոճաբանական հարուստ տեղեկություններով բառարանը արժանի է բարձր գնահատության: Բայց բառարանի, որպես ակադեմիական հրատարակության, մակարդակը է՛լ ուվելի բարձր կլիներ, եթե նրա

զան, 1953, Ս. Գ. Աբրահամյան, Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, 1958, Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի շարունակություն, հ. 1, Երևան, 1958, Մ. Ե. Ասատրյան, Բայի սոսերը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1959, Ա. Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը (ուսումնասիրություն), Երևան, 1955 և այլն, և այլն:

¹ Գ. Վահանյան, Հայոց լեզվի ոճաբանության ձեռնարկ, Երևան, 1956, Վ. Առաքելյան, Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական առանձնահատկությունները, Երևան, 1954, Պ. Մ. Պողոսյան, Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունները արդի հայերենում, Երևան, 1959 և այլն:

² Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, հ. Ա, 1954, հ. Բ, 1956, հ. Գ, 1957, հ. Դ, 1958:

կառուցվածքի հիմքում ընկած շիններ մի սխալ սկզբունք: Ինչպես վերին ասել ենք, այս բառարանի կազմելու աշխատանքներն ավարտվել էին արդեն նախորդ շրջանում և 1949 թ. արդեն խմբագրվում էր առաջին հատորը՝ տպագրության հանձնելու համար: Ինքնին հասկանալի է, որ «նոր ուսմունքի» տիրապետության շրջանում կազմված այդ բառարանը իր վրա կրում է ժամանակի կնիքը: Լեզվաբանական գիսկուսիայից հետո բառարանի հրապարակային քննարկումը և մի քանի փակ քննարկումները բացահայտեցին բազմաթիվ թերություններ, որոնց վերացումը պահանջեց, միայն առաջին հատորի համար, ավելի քան երկու տարի: Անհրաժեշտ եղավ հարստացնել բառարանը մոտ 15000 ուսերեքն բառերով, որոնք գործածության մեջ էին մտել վերջին քսանամյակի ընթացքում, հիմնովին վերանայել ուսերեքն բառերի մշակումը (քերականական տեղեկությունները և մանավանդ բառագիտական ու ոճաբանական նշումները), զգալիորեն թարմացնել ցուցադրական նյութը (օրինակները)՝ օգտագործելով նորագույն գեղարվեստական գրականությունը և այլն, և այլն: Եվ չնայած դրան, անկարելի եղավ փոխել բառարանի կազմության ամենատեղիան սկզբունքներից մեկը, որովհետև դա նշանակում էր հիմնովին փոխել բառարանի կառուցվածքը և պարզապես նորից կազմել այն: Դա վերաբերում է ուսերեքն բառերի թարգմանությանը. հայտնի է, որ թարգմանական բառարանների սկզբունքն է բառի դիմաց դնել բառ (կամ բառեր), ըստ որում, եթե թարգմանվող լեզվի տվյալ բառի դիմաց բերվող բառը (կամ բառերը) ծածկում են թարգմանվող բառի բոլոր իմաստները, ապա այդ բոլոր իմաստները ներկայացվում են հենց մեկ բառաշարքով: Այն բառարանի մեջ կիրառված է բոլորովին այլ սկզբունք. մեկ բառի դանադան իմաստները տրված են մի քանի բառաշարքով՝ նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ բոլոր դեպքերում էլ թարգմանվում է միևնույն բառով. այլ կերպ ասած, թարգմանական բառարանի սկզբունքը փոխարինված է բացատրական բառարանի սկզբունքով, իսկ սա շատ հաճախ բացասական արդյունք է տվել: Մեր ասածը ավելի պարզ դարձնելու և հաստատելու համար բերենք միայն մեկ օրինակ. ուսերեքն КЛАСС՝ բառի համար տրված են հետևյալ ինը թարգմանությունները. 1. դասարան, 2. դաստենեյակ, դաստեան, 3. (հնց.), Դաս, դասածամ./միայն հոգն. (հնց.), Դպրոց: 4. կարգ, տարակարգ, առանձին խումբ: 5. (Կենդ. և բուս.): Դաս: 6. կարգ, (նավի, երկաթուղային վագոնի և այլն): 7. (Մաթ.): Դաս, կարգ:

8. (Միայն հոգն.): Դասարան (երեխայական խաղ), դասարանախաղ: 9. (միեւնեւ.): Աստիճանակարգ, կարգ:

Դժվար չէ նկատել, որ այս ինը թարգմանություններից առաջինը, երկրորդը, ութերորդը¹ համընկնում են մեր դասարան բառին և պետք է միանային իրար (հմմտ. Нап класс идет на экскурсию (1) Մեր դասարանը էքսկուրսիա է գնում: В новом здании школы были устроены светлые большие классы (2) Դպրոցի նոր շենքում պատրաստված էին լուսավոր, մեծ դասարաններ), չորրորդը, վեցերորդը, յոթերորդը, իններորդը պետք էր միացնել և թարգմանել միայն կարգ բառով՝ ինչպես արված է օրինակների թարգմանությունների մեջ (հմմտ. Предприятия были разделены в 2 класса (4) Ձեռնարկությունները բաժանվեցին երկու կարգի: Каюта первого класса (6) Առաջին կարգի նավասենյակ: Первый класс составляют единицы, десятки и сотни (7) Առաջին կարգը կազմում են միավորները, տասնավորները և հարյուրավորները: Чиновник шестого класса (9) Վեցերորդ կարգի աստիճանավոր): Այսպիսով, ինը թարգմանություններից հինգը բոլորովին ավելորդ են: Բայց միայն ավելորդությունը չէ դատապարտելին. այդ ավելորդ թարգմանություններն «արդարացնելու» համար կազմողներն ստիպված են եղել հաճախ բացատրություններ տալ, իսկ որ ավելի վատ է, բոլորովին ավելորդ նորակերտ բառեր հորինել: Այդպիսիք են, օրինակ, միայն հիշյալ բառահոլովածի մեջ՝ դասարանախաղ, դասասենյակ, տարակարգ, աստիճանակարգ բառերը: Ահա, այս բոլորը մենք գիտում ենք որպես տրատավոր սկզբունք²: Այս սխալը պետք է ուղղել երկրորդ հրատարակության ժամանակ, և հենց այդ նպատակով էլ մենք խոսե-

¹ Չորրորդ իմաստով խոսակցական լեզվում դործածվում է հենց կլաս բառը (հմմտ. կլաս խաղալ), իսկ եթե անպայման պետք էր թարգմանել, ապա պետք էր տալ միայն դասարան բառով:

Առաջին հատորի գլխավոր խմբագիր Ռ. Լ. Մելքոնյանը և է. Բ. Աղայանը, ինչպես և կազմողներից Վ. Ա. Փոթեյանը, այդ բանը խորապես գիտակցելով հանգիստ, չկարողացան փոխել սկզբունքը: Այդ պատճառով էլ գլխավոր խմբագիրներն առաջաբանում ստիպված եղան գրել, «Իրենց նշանակությամբ տարբերակված, մեծ մասամբ օրինակներով հիմնավորված թարգմանությունների առկայությունը, ինչպես նաև բառերի ու նրանց առանձին նշանակությունների բացատրության տարբերը բնութագրում են ավյալ ուսու-հայերին բառարանը որպես թարգմանական-բացատրական բառարան» (հ. Ա, էջ VIII):

ցինք դրա մասին: Եվ շնայած դրան, բառարանը անառարկելիորեն հայ բառարանագրության մեծագույն նվաճումներից մեկն է:

Վերջին տասնամյակում հրատարակվել է նաև հայ-ռուսերեն միահատոր բառարան, (Երևան, 1960), որի հեղինակներն են Ա. Ս. Ղարիբյանը, Ե. Գ. Տեր-Մինասյանը և Մ. Ա. Գևորգյանը: Մամուլում ծավալված քննադատությունը, սակայն, որակեց այդ բառարանը որպես արատավոր մի գործ:

1950 թ. հետո զգալիորեն աշխուժացել են նաև տերմինաշինության բնագավառում տարվող աշխատանքները: Լույս են տեսել մի շարք տերմինարանական բառարաններ, որոնցից առանձնապես պետք է հիշատակել՝ ՀՍՍՌ ԳԱ ակադեմիկոս Լ. Ա. Հովհաննիսյանի «Լատին-ռուս-հայերեն բժշկական բառարանը» (Երևան, 1952), պրոֆ. Վ. Արծրունու «Ռուսերեն-լատիներեն-հայերեն բժշկագիտական տերմինների բառարանը» (Երևան, 1956. ետմահու հրատարակություն), «Ռուս-հայերեն պոլիտեխնիկական բառարանը» (Երևան, 1957), որ կազմել է մասնագետ հեղինակների մի մեծ խումբ, իսկ մշակել ու խմբագրել են Ռ. Տ. Ախշարումովը, Զ. Ա. Հացագործյանը և Վ. Ա. Փոթեյանը:

Բառարանագրության բնագավառում խոշոր երևույթ կլինի հայերենի բացատրական նոր, բազմահատոր բառարանի հրատարակությունը, որ կազմում է ՀՍՍՌ ԳԱ Լեզվի ինստիտուտը:

1950 թ.: դիսկուսիան, վերացնելով արակշեկյան ուժիմը և բացահայտելով Ն. Յա. Մառի լեզվաբանական տեսության ու քառատարր վերլուծության մեթոդի հակագիտական էությունն ու սնանկությունը, պատշաճ գնահատություն տվեց պատմա-համեմատական մեթոդին: Պատմական ու դիալեկտիկական մատերիալիզմով զինված սովետական լեզվաբանությունը, ինչպես վերը յույց տվեցինք, հսկայական աշխատանքներ ծավալեց լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրության ուղղությամբ և զգալի հաջողությունների հասավ այդ բնագավառում: Սովետահայ լեզվաբանությունն էլ վերջին տասը տարիների ընթացքում հսկայական նվաճումներ է ձեռք բերել հայերենի պատմական ու համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում: Հայոց լեզվի պատմու-

1. Զ. Զ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, Ա. Ա. Արսեմյան, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևարանական նշանակությունը, Երևան, 1953, И. К. Кусикян, Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка, Москва, 1959, Ս. Ղ. Ղազարյան, Ժամանակակից հայ-

թիւն, նրա քերականական կառուցվածքի և բառային կազմի ու հնչյունական համակարգի պատմական զարգացման ուսումնասիրության համար առավել նշանավոր աշխատություններ են ՀՍՍՌ ԳԱ ակադեմիկոս Հ. Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» մեծարժեք մենագրությունը, որ հայերենագիտության կոթողներից մեկն է, երիտասարդ տաղանդավոր լեզվաբան, դոցենտ Ա. Աբրահամյանի՝ հայերենի դերբայների ուսումնասիրությանը նվիրված հիանալի մենագրությունը, պրոֆ. Հ. Կ. Կուսիկյանի՝ հայերենի պատմական շարահյուսության ակնարկները, որ, իր տեսակի մեջ առաջինը լինելով հանդերձ, միանգամայն հաջողված գործ է և լուրջ ներդրում է հայերենագիտության բնագավառում, պրոֆ. Ս. Ղ. Ղազարյանի «Միջին հայերեն» լուրջ մենագրությունը, որի առաջին հատորն է լույս տեսել դեռևս, ՀՍՍՌ ԳԱ ակադեմիկոս Գ. Ա. Ղափանցյանի հայոց լեզվի պատմության հնագույն շրջանին նվիրված հետազոտությունները և այլն, և այլն:

Հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությանը նվիրված և առհասարակ պատմա-համեմատական լեզվաբանությանը վերաբերող աշխատություններից՝ առաջնակարգ նշանակություն ունեն ՀՍՍՌ ԳԱ ակադեմիկոս Հ. Հ. Աճառյանի «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» բազմահատոր աշխատությունը,—որը ընդհանուր համադրական քերականության և հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության մի կատարյալ հանրագիտարան է,—և երիտասարդ ու տաղանդավոր լեզվաբան պրոֆ. Գ. Բ. Զահուկյանի «Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը» հիանալի մենագրությունը:

Վերջապես, մեծ թափ են ստացել բարբառագիտական աշխատանքները: Այստեղ էլ առաջին հերթին Հ. Աճառյանն է, որ իր թե ընդհանուր բնույթի և թե՛ առանձին բարբառներին նվիրված ուսումնասիրություններով հարստացրել է հայ բարբառագիտու-

յոց լեզուն և տեսերենի դերը նրա հարստացման և զարգացման մեջ, Երևան, 1955, հուլիսի՝ Միջին հայերեն, Երևան, 1960, Գ. Ա. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հին շրջան, Երևան, 1961, (համահմ. հրատարակություն), Հ. Կ. Կուսիկյան, Գոյությունի առումները հայերենում, Երևան, 1960 և այլն, և այլն:

1 Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականության հայոց լեզվի, ներածություն և հհ. 1—4, Երևան, 1952—1961, է. Բ. Աղայան, Պատմա-համեմատական մեթոդը լեզվաբանության մեջ, Երևան, 1958, Գ. Բ. Զահուկյան, Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը, Թ. Ղազարյան, Հին հայերենի խոնարհումը և նրա ծագումը, Երևան, 1961 և այլն:

թյունը բազմաթիվ մեծարժեք մենագրություններով, Հիշատակության արժանի են պրոֆ. Ա. Ս. Ղարիբջանի «Հայ բարբառագիտությունը» և Ա. Վ. Գրիգորյանի «Հայ բարբառագիտության դասընթացը», ինչպես և Վանի, Առտիալի, Մեղրու, Կարնո, Մշո, Կարճեանի և այլ բարբառներին նվիրված մենագրությունները¹։ Վերջին տարիներում մեծ ուշադրության են արժանացել հայ բարբառների պատմության ու տեսության կարևորագույն խնդիրները։ Այդ տեսակետից նշանակալից է հայերեն բարբառների ծագմանը և դրան սերտորեն առնչվող՝ հայերենի բաղաձայնական համակարգի առաջացման խնդրին նվիրված դիսկուսիան, որ այժմ ծավալված է համաշխարհային մասշտաբով։ Դիսկուսիան սկսվեց մեր «Նոր հայերեն բարբառների առաջացման հարցի շուրջը» հոդվածով (ՊԲՀ, 1958, № 2, էջ 225 և շար.), որի մեջ, պաշտպանելով Հ. Աճառյանի տեսությունը ժամանակակից հայերեն բարբառների առաջացման և զրաբարի ու այդ բարբառների հարաբերության մասին, միաժամանակ քննադատում ենք պրոֆ. Ա. Ղարիբջանի² այն տեսությունը, ըստ որի շնչեղացած ձայնեղներ ունեցող հայերեն բարբառներն, իբր թե, ավելի հին են, քան զրաբարի։ Մեր այդ հոդվածին պատասխանեց պրոֆ. Ա. Ղարիբջանը, իսկ նրանից հետո, նրա տեսության քննադատությամբ հանդես եկան պրոֆեսորներ Գ. Սևակը, Գ. Զահուկյանը, Ս. Ղազարյանը³։ Այնուհետև դիսկուսիան ծավալվեց «Вопросы языкознания» ժուռնալի էջերում 1959 թ. և դեռ շարունակվում է⁴։ Դիսկուսիայում

¹ Ար. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, Ա. Վ. Գրիգորյան, Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Երևան, 1957, Հ. Աճառյան, Քննություն Առտիալի բարբառի, Երևան, 1953, Լույսի՝ Քննություն Վանի բարբառի, Երևան, 1953, էջ. Աղայան, Մեղրու բարբառ, Երևան, 1954, Հ. Մ. Մկրտչյան, Կարնո բարբառ, Երևան, 1952, Վ. Ա. Պետրոսյան, Սասունի բարբառ, Երևան, 1954, Ա. Ս. Ղարիբյան, Հայերենի նորահայտ բարբառների մի նոր շրջ, Երևան, 1958, Ս. Հ. Բաղդասարյան-Փափալցյան, Մշո բարբառ, Երևան, 1958, Հ. Գ. Մուրադյան, Կարճեանի բարբառ, Երևան, 1960 և այլն։

² Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1958, № 3, էջ 241 և շար.

³ Գ. Սևակ, Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1959, № 1, էջ 244 և շար., Գ. Զահուկյան, Հայ բարբառագիտության և հայերենի բարբառների ծագման հարցը, ՊԲՀ, 1959, № 1—2, էջ 305 և շար., Ս. Ղազարյան, Հայերեն բարբառների և նրանց ծագման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1960, № 3, էջ 172 և շար.

⁴ Մինչև այժմ հրատարակված են հետևյալ հոդվածները. А. С. Гарибян. Об армянском консонантизме, ВЯ, 1959, № 5; Ж. Фурке, Генезис системы согласных в армянском языке, ВЯ, 1959, № 6; Э. Б. Агабян, О генезисе ар-

շուշափվում են հայերենի համեմատական փերականության, ինչպես և հնդեվրոպական լեզվաբանության շատ կարևոր հարցեր, և ինչպես էլ որ նա լուծվի, մեծապես նպաստած կլինի հայերենագիտությանը թե՛ մեզ մոտ՝ Սովետական Միության մեջ և թե՛ արտասահմանում:

Այս է, ահա, ընդհանուր բնութագիրը պատմական այն ուղու, որ անցել է սովետահայ հայերենագիտությունը վերջին քառասունամյակում: Այդ համառոտ բնութագիրը պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ՝ 1) սովետական կարգերի հաստատումից հետո հայերենի ուսումնասիրությունն աննախընթաց զարգացում է ապրել ու ձեռք է բերել մեծամեծ նվաճումներ. 2) հենց այդ բուռն զարգացումը պայմանավորել է այն փաստը, որ Սովետական Հայաստանն է դարձել հայերենագիտության առաջնակարգ կենտրոնը՝ ամբողջ աշխարհում, մինչդեռ նախկինում, ինչպես տեսել ենք աշխատությանս առաջին հատորում, հայագիտության կարևորագույն կենտրոնները հղել են Հայաստանից դուրս, 3) ստեղծվել են բոլոր նախապայմաններն ու հնարավորությունները՝ առաջիկայում է՛լ ավելի մեծ մասշտաբներ ընդգրկող լեզվաբանական աշխատանքների համար:

Այս համառոտ տեսությունից հետո, ահա, անցնում ենք ավագ սերնդի ներկայացուցիչներից յուրաքանչյուրի լեզվաբանական ժառանգության քննական տեսությանը: Առաջնորդվելով առաջին հատորում շարադրված սկզբունքով, մենք սովետական շրջանի հայերենագիտության մեջ կարող էինք առանձնացնել երկու դպրոց: Մի դպրոցը ներկայացնում են Ն. Յա. Մառը և Գ. Ա. Ղափանցյանը, որոնք հայերենը համարում են երկցեղ (երկբնույթ, երկչերտ) կամ նույնիսկ բազմացեղ, խառնածին լեզու. երկրորդը, որ հայերենի

мянского консонантизма, ВЯ, 1960, № 4; В. И. Георгиев, Передвижение смычных согласных в армянском языке и вопрос этногенеза армян, ВЯ, 1960, № 5; Г. Б. Джаукян, К вопросу о происхождении консонантизма армянских диалектов, ВЯ, 1960, № 6; Э. Бенвенист, Проблемы армянского консонантизма, ВЯ, 1961, № 3; Г. Фогт, Заметки по армянскому консонантизму, ВЯ, 1961, № 3, Ян Отремский, По поводу армянского консонантизма, ВЯ, 1961, № 3; В. Пизани, Об армянских отражениях индоевропейских взрывных, ВЯ, 1961, № 4, У. Ф. Леман, Об армянской системе смычных и ее соотношении с протоиндоевропейской системой, ВЯ, 1961, № 4; Л. Заброцкий, Замечания о развитии армянского консонантизма, ВЯ, 1961, № 5; Ф. Фейдя, Заметки по армянскому консонантизму, ВЯ, 1961, № 5; Э. А. Макаев, Передвижение согласных в армянском языке, ВЯ, 1961, № 6.

ցեղակցութեան հարցում հետևում է Հյուսիսային տեսութեանը, այժմ ներկայացնում են Սովետական Միութեան բոլոր հայագետները և, առհասարակ, հնդեվրոպաբանները։ Այս երկրորդը, որ հայերենի ցեղակցութեան հարցում գրեթե նույնանում է հայ լեզվաբանութեան շորթորդ դպրոցի հետ, տեսական հարցերում բաժանվում է նրանից՝ գալով դեպի մատերիալիստական լեզվաբանությունը։

Քեկ այդ երկու ուղղությունները որոշակիորեն հակադրվել են իրար, բայց նկատի ունենալով, որ սովետական հայերենագիտութեան համար առավել կարևորը ոչ թե սոսկ հայերենի ցեղակցութեան խնդիրն է եղել, այլ տեսական այն բախումները, որոնց մասին վերը խոսեցինք, ուստի և այս հատորում մենք ավելի նպատակահարմար ենք համարում ներկայացնել հայագետ լեզվաբաններին ոչ թե ըստ այդ դպրոցների, այլ առանձին-առանձին՝ իրենց գիտական գործունեության զարգացման ողջ պրոցեսի բնութագրությամբ։

Ստեփան Սարգսի Մալխասյանց

Անցյալ դարի 80-ական թվականների վերջերից իր գրական ու գիտական բեղմնավոր գործունեությունն սկսեց մեր ժամանակի ականավոր հայագետներից մեկը՝ Ստեփան Մալխասյանցը։ Յուր բազմաթիվ թարգմանություններով, գրախոսականներով, պատմա-բանասիրական ու լեզվաբանական հետազոտություններով և բառարանագրական աշխատանքով Ստ. Մալխասյանցն իր երկարամյա կյանքի ընթացքում գիտնականի սնխոնը գործունեությամբ մեծ ծառայություն է մատուցել հայ կուլտուրային ու գիտությանը և արժեքավոր ծառանգություն թողել սերունդներին։

Մնվել է Մալխասյանցը 1857 թ., Ախալցխայում։ Նախնական կրթությունն ստանալով ծննդավայրում՝ մեկնել է Պետերբուրգ՝ քառնրագույն կրթություն ստանալու։ Այստեղ նա սովորել է Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուները ֆակուլտետում, աշակերտելով ժամանակի նշանավոր հայագետ Քերովբե Պատկանյանին։ 1889 թ. ավարտելով համալսարանը՝ Ստ. Մալխասյանցը ամբողջապես նվիրվել է մանկավարժական ու գիտական գործունեության։ Դեռևս ուսանողական տարիներից թղթակցելով հայկական զանազան թերթերի ու ամսագրերի, Մալխասյանցն արդեն ճանաչվել էր որպես շնորհալի երիտասարդ, որ գիտնականի լուրջ հույսեր էր ներշնչում։ Վերադառնալով Անդրկովկաս, նա էլ ավելի մեծ եռանդով ծավալեց իր գիտական գործունեությունը՝ յուր առումնասիրություններով, գրախոսականներով ու զանազան առիթ-

ներով գրած հոգվածներով արձագանքելով իր ժամանակի հայագիտությանը հուզող հարցերին: 1921 թ., 64 տարեկան հասակում Մալխասյանցը հրաժարվեց մանկավարժական գործունեությունից և ամբողջապես նվիրվեց գիտական աշխատանքներին, հատկապես «Հայերէն բացատրական բառարանի» կազմելուն: 1940 թ. Մալխասյանցին շնորհվեց ֆիլոլոգիական գիտությունների դոկտորի աստիճան՝ *honoris causa*: Խորին ծերության մեջ էլ, հաստատվելով Սովետական Հայաստանում, նա իր հետազոտություններով ակտիվ մասնակցություն էր ցուցաբերում Հայաստանի գիտական կյանքին և իր ծանրակշիռ խոսքն ասում հայագիտության կարևոր հարցերի մասին: Բարձր գնահատելով Ստ. Մալխասյանցի գիտական վաստակները՝ Հայաստանի կառավարությունը 1943 թ. նրան ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադիր կազմի անդամ ընտրեց: 1946 թ. Սովետական կառավարությունը Ստ. Մալխասյանցին արժանացրեց Ստալինյան մրցանակի՝ «Հայերէն բացատրական բառարանի» համար:

Վախճանվել է Մալխասյանցը 1947 թվականին:

Իր գրական-գիտական գործունեությունը Մալխասյանցն սկսել է Թարգմանություններով ու պատմա-բանասիրական հետազոտություններով: Ռուսերենից, օտար լեզուներից, ինչպես և գրաբարից նա Թարգմանել է ռուս և եվրոպական դասական գրականության ու հայ հին մատենագրության բազմաթիվ ընտիր նմուշներ, որոնք սիրով ու երախտագիտությամբ են ընդունվել հայ ընթերցողի կողմից: Առանձնապես մեծ արժեք է ներկայացնում Շեքսպիրի «Մակբեթ» և էբերսի «Մարդ եմ» ստեղծագործությունների գեղարվեստական Թարգմանությունը, որոնք մեր Թարգմանական գրականության լավագույն նմուշներից են: Հայ հին մատենագրությունը ժամանակակից ընթերցողին մատչելի դարձնելու գործում անգնահատելի է Ստ. Մալխասյանցի դերը, հատկապես Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բյուզանդի գրքերի Թարգմանությամբ, որ կատարված է գիտական բարձր մակարդակով:

Իր երկարամյա գիտական գործունեության ընթացքում Մալխասյանցն անդրադարձել է հայագիտության բազմաթիվ կնճռոտ հարցերին և իր հետազոտություններով մեծապես նպաստել դրանց լուծմանը: Նրա պատմա-բանասիրական բազմաթիվ ուսումնասիրություններից առանձնապես կարևոր են «Ուսումնասիրություն Փավստոս Բյուզանդի պատմության» (Վիեննա, 1896) և «Սերէոսի պատմությունը և Մ. Խորենացին» (Թիֆլիս, 1899), որոնց մեջ քն-

նության են առնվում Փափստոսի «Պատմության», Մովսես Խորենացու ու Սեբեոսի գրքերի ուսումնասիրության հետ կապված բազմաթիվ վիճելի հարցեր և, մեծ մասամբ, դրական լուծում ստանում։ Իր բազմաթիվ բանասիրական հետազոտությունների մեջ Մալխասյանցը շատ ու շատ ճշտումներ է մտցնում հայ հին մատենագրության հուշարձանների հրատարակությունների մեջ և գիտական ճիշտ լուսաբանություն տալիս դանդաղ խնդիրների։ Սակայն, չնայած հայ հին մատենագրության ուսումնասիրության բնագավառում ունեցած մեծ վաստակներին, Մալխասյանցն իրավամբ ավելի շատ ճանաչվել է որպես լեզվաբան, որպես հայ լեզվի խորհմուտ ուսումնասիրողներից մեկը։ Իր բազմաթիվ հետազոտությունների մեջ Մալխասյանցն անդրադարձել է հին հայերենի, հայոց լեզվի պատմության, համեմատական քերականության ու ժամանակակից հայերենի զանազան հարցերին, ինչպես, օրինակ, հայոց լեզվի ցեղակցության, հայերենի ստուգաբանությունների, աշխարհաբարի ուղղագրության, հոլովների և այլ բազմաթիվ խնդիրների, և կանգնած լինելով գիտական անխախտ հիմքերի վրա, իր վճռական ու ծանրակշիռ խոսքն ասել։ Առանձին գրքերով լույս տեսած, հայերենին վերաբերող նրա աշխատություններն են.

1. «Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրնեքը», որ ունեցել է երկու հրատարակություն (Թիֆլիս, 1891 և 1910), և արևելահայ աշխարհաբարով հրատարակված՝ «Գրաբարի ձևաբանության լավագույն դասագրքերից մեկն է։

2. «Գրաբարի համաձայնությունը» (Թիֆլիս, 1892), որ, ինչպես հեղինակն էլ ասում է, նախորդի երկրորդ մասն է։ Այս գիրքը, որ լիովին պարունակում է գրաբարի շարահյուսությունը, քերականագիտական-լեզվաբանական տեսակետից մեծ արժեք է ներկայացնում։ Առանց տատանվելու կարելի է ասել, որ նա գրաբարի շարահյուսության միակ ամբողջական ու սխառմատիկ ուսումնասիրությունն է, որ աչքի է ընկնում թե՛ գրաբար լեզվի հմուտ գիտությամբ և թե՛ նյութի գիտական մշակումով։ Այս աշխատության բարձր արժեքը ճիշտ է գնահատել մեծահմուտ հայագետ Անտուան Մեյենն՝ համարելով այն «մի դոսսական քերականություն»¹։

Մալխասյանցի գլուխ գործոցն է, սակայն, «Հայերէն քաջատրական բառարանը», չորս մեծածավալ հատորներից բաղկացած

¹ Տե՛ս MSL, X, էջ 241, ծանոթություն։

մի աշխատութիւն, որ ոչ միայն հեղինակի բոլոր աշխատութիւնների պատկն է, այլև մի նշանավոր հրեւոյթ սովետական հայագիտութեան պատմութեան մեջ²։ Իր տեսակի մեջ առաջինը լինելով՝ այդ բառարանը ներկայացնում է հայոց լեզվի բառապաշարը հինգերորդ դարի մատենագրութիւնից սկսած մինչև մեր օրերի գրական լեզուն և բարբառները։ Նրա ընդգրկած նշույթի մասին լրիվ պատկերացում կազմելու համար ավելորդ չենք համարում մեջ բերել հեղինակի խոսքերը՝ յուր բառարանի ծրագրի մասին. ըստ այդ ծրագրի, չորս հատորի մեջ «այս բառարանը պարունակելու է հայերէն լեզվով գրված ու խոսված բոլոր բառերը մեր մատենագրութեան սկզբից մինչև մեր ժամանակները, այսինքն՝ բառամթերքները գրաբարի, ստորին գրաբարի, ռամկորենի, արդի գրական լեզվի և գաղափարական բարբառների՝ իրենց ոճաբանութիւններով, հին և նոր ժամանակի փոխառյալ բառերը հմլրոպական կամ արևելյան լեզուներից, ցույց տալով նրանց ծագումը, գրական լեզվի ու բարբառների բառերի ամեն մի նշանակութեան համար համապատասխան օրինակներ, քերականական ցուցումներ և այլն» (հատոր Ա, Առաջաբան, էջ 5)։ Այս ընդարձակ ծրագիրն արդեն բավական է, որպեսզի բառարանի մեծ արժեքի մասին գաղափար կազմենք։ Հայերենի համար այդպիսի բառարան մինչև այդ չի եղել։ Եւր Հայկազեան բառարանը, որ լավագոյն հայերեն բառարանն է, գրաբարի բառերն է պարունակում միայն, ուրիշ բառարանները նույնպես հայերենի այս կամ այն շրջանն են ընդգրկում։ Մալխասյանցի այս բառարանը միակն է, որ ընդգրկում է հայերեն լեզվի բոլոր շրջանները (հարկավ՝ գրերի գյուտից սկսած), որքանով այդ հնարավոր է եղել հեղինակի համար։ Այդ մեծ ծրագրի իրականացմանը հեղինակը ձեռնարկել է 1922 թ. հունվարի 1-ից (անդ, էջ՝ ԻԱ) և ավարտել է այն 1935 թ. մայիսի 24-ին։ Ուշագիւր քննութիւնը ցույց է տալիս, որ հեղինակը ըստ ամենայնի, կարողացել է հասնել իր նպատակին։ Թե՛ պարունակած բառամթերքով, թե՛ բառերի բազմաթիւ նշանակութիւնների բացատրութեամբ՝ մանավանդ այդ նշանակութիւնների փոփոխման ու դարգացման տրամաբանական հաջորդականութիւնը պահպանելով, և թե՛ բազմաթիւ ոճերի պարունակութեամբ դիրքն արդունք է հեղինակի տընաջան և հմուտ գիտական ուսումնասիրութիւնների։

² Երկրորդ, լուստիպ հրատարակութեամբ լույս է տեսել Բելլութեան, 1955—1956 թթ.։

Հեղինակը յուրաքանչյուր բառ բացատրում է իր տարբեր նշանակություններով, ժամանակակից գրական, մասամբ էլ գավառական, բառերի յուրաքանչյուր նշանակության համար իբրև օրինակ հակիրճ կապակցություններ կամ նախադասություններ բերելով. զգալի տեղ են գրավում բառերի ոճային առումները, որոնցով չափազանց հարուստ է բառարանը. վերջապես, արդի լեզվում գործածվող և չգործածվող բառերը տարբերելու համար հեղինակը գործածել է որոշ նշաններ՝ բառերի մոտ. գործնական տեսակետից այդ ևս մեծ նշանակություն ունի: Այս բոլորի շնորհիվ է, ահա, որ բառարանը հայ բառարանագրության նշանավոր գործերից մեկն է դառնում: Բառարանի կառուցվածքի մասին ավելի լավ պատկերացում առնու, ինչպես և նրա սկզբունքները ճիշտ գնահատելու համար, բերում ենք այստեղ, որպես ցուցադրական նյութ (иллюстративный материал), հինգ բառի մշակումը: Այդ բառերից առաջինը (ամիս) հնդեվրոպական ծագումով հայերեն բառ է, որ գործածական է եղել և՛ հին, և՛ միջնադարյան մատենագրության մեջ, գործածական է ժամանակակից հայերենում և բաղմամբիվ բարբառներում, երկրորդը (աստի) միայն հին մատենագրության մեջ գործածված բառ է, երրորդը (սառնոց) միայն քսաներորդ դարում կազմված և, հետևաբար, նոր հայերենին հատուկ բառ է, չորրորդը (ապրիլ) նոր փոխառություն է, որ հատուկ է միայն ժամանակակից հայերենին և հինգերորդը (ամի) բարբառային բառ է:

Ա) ԱՄԻՍ (ամսոյ, ամսեան), ամսի կմ ամսուայ կմ ամսուն, ամիսներ, Գ. ☉ 1. Սկզբնական նշ՝, լուսնական ամիս (Տ. ներքեր): 2. Տարուայ տասներկու ամսերից մէկը, որ բաղկանում է 30 կմ 31 օրից, իսկ փետրուարը 28, նահանջ տարում 29, օրից: Ամսիս 15-ին ձիւն եկաւ: Տ ա Ր ի ն տ ա ս ն ե Ր կ ու ւ ամիս, ամբողջ տարին, շարունակ: 3. Յաջորդաբար իրար հետևող 30 օրուայ ժամանակամիջոց: Բազակայութիւնը տեւեց ուղիղ երկու ամիս, յունիսի 4-ից մինչև օգոստոսի 4-ը: Ներկայ սեպտեմբերի 20-ից 3 ամիս ժամանակով, այսինքն մինչև դեկտեմբերի 20-ը: Երեք ամսուայ ընթացքում աւարտեց: Առևտրական ամիսը Երեք ամիս է հաշվվում: Ա մ ս է ւ ամիս, մկ. 1. Իւրաքանչյուր ամիս մի անգամ, յաջորդաբար: Ամսէ ամիս ռոմիկ ստանալ: 2. Ամիս ամսուայ վրա, հետզհետէ: Ամսէ ամիս ջուրը նուազում է: 4. Լ ու ս ն ա կ ա ն ամիս, այն ժամանակամիջոցը,

որի ընթացքում լրտինը մի լիակատար շրջան է կատարում երկրի շուրջը, որ հաւասար է 29 օրուան, 12 ժամի և 44 րոպէի: Տոմարալան ամիս, Հայկական տոմարի ամիս, որ հաւասար է 30 օրուան: Քաղաքացիական ամիսներն են՝ Յունուար 31 օր, Փետրուար 28 օր (նահանջ տարում՝ 29 օր), Մարտ 31, Ապրիլ 30, Մայիս 31, Յունիս 30, Յուլիս 31, Օգոստոս 31, Սեպտեմբեր 30, Հոկտեմբեր 31, Նոյեմբեր 30, Դեկտեմբեր 31: Հայկական տոմարի ամիսներն են՝ Նաւասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրէ, Քաղոց, Արաց, Մհհեկան, Արեգ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից—30-ական օր, և Աւելեաց 5 օր:

Բ) ԱՍՏԷՔ, (էից), յոգն. գ. Այստեղ եղածները, երկրային բաները՝ արարածները:

Գ) ՍԱԽԱՌՆՈՐԳ, Գ., Սաւառնակով թռչող՝ ճանապարհորդ: Սաւառնակն ընկաւ ջախջախվեց, բայց սաւառնորդներն անվնաս մնացին: Ռազմական սաւառնորդ:

Դ) ԱՊՐԻՈՐԻ (լատ. a priori, ի յառաջագոյնէ, ուսմ.-ից), մկ. Պնդում, որ հիմնված է միայն նախնական վերացական դատողութիւնների վրայ, և որ հիմնված չէ փորձի և պրակտիկայի վրա: Հկո. Ապոստերիորի, որ նշանակում է փորձից յետոյ, փորձից՝ փաստերից ելնելով: Դիալեկտիկական մատերիալիզմը ժխտում է այն գիտութիւնը, որ հիմնված չէ զգայական փորձի և պրակտիկայի վրայ:

Ե) ԱՄԻ (ամի), ամիի կմ ամու, գ. (արաբ.—տաճկ. amu, հօրեղբայր), 1. Ընտանեկան խօսակցութեան մեջ՝ հօրեղբայր: Ամի', ինձ էլ տաւ հետդ: Ամիիս կասեմ: Մեծամի, մեծ հօրեղբայր: 2. Յարգական կոչում չափահասների համար, որ տրվում է յատուկ անունից յետոյ: Գասպար ամի՛ն Լկաւ: 3. Ընտանեկան յարգական կոչում, որով դիմում են ծերունիներին, մանաւանդ անծանօթներին: Ամի', նստի'ր հանգստացի՛ր: Քանի՞ տարեկան ես, ամի:

Այս օրինակները, վերի բացատրութիւնների հետ, բավականաչափ գաղափար տալիս են բառարանի կառուցվածքի մասին, և մենք, դրա վրա հիմնվելով, կարող ենք արդեն ըննութեան առնել նրա կազմութեան մի քանի սկզբունքները: Ինչպես ասացինք, բառարանը պարունակում է հին հայերենի (գրաբարի), միջին հայերենի, նոր հայերենի և հայերեն բարբառների բառերը, այն չափով,

որչափով նրանք ընդգրկված են զանազան տիպի բառարաններում: Այս ծրագրով բառարանը կարող էր լինել միայն և միայն պատմական բառարան. բայց մի մարդու կյանքը հազիվ թե բավական լինի տասնհինգ դարերի թաղմանձոխ գրականությանը ավանդված լեզվի ու նրա շուրջ հինգ ասանյակի բարբառների բառերը ներկայացնել պատմական քննությունը: Այս բանն, իհարկե, խորապես գիտակցել է Ստ. Մալխասյանցը և այդ պատճառով էլ կազմել է ոչ թե պատմական, այլ սոսկ բացատրական բառարան, պատմականության որոշ տարրերով: Սրանով էլ հենց հեղինակը հարկադրված է եղել երկու սկզբունքները (պատմական և սինխրոնիկ) համատեղել միմյանց հետ, որ և բնականաբար իր ոչ նպատավոր հետևանքն է ստեղծել: Պարզենր մեր ասածները մի օրինակով. առնել (արարի, արա՛) բայը գրաբարում ունի «ստեղծել, արարչագործել, կատարել» ևն իմաստները, միջին հայերենում նա ունի այնել ձևը և իմաստային տեսակետից էլ որոշ շափով փոփոխված է, բարբառներում ունի աճել, աճիլ, ընել, էճել ևն ձևերը, զարծյալ իմաստային ինչ-ինչ տարբերություններով, ժամանակակից հայերենում ունի աճել ձևը այժմյան իմաստներով, որոնց մի մասն է միայն համընկնում գրաբարյան առնել բայի իմաստներին, Պատմական բառարանում այս բալորը պետք է առնվեին մեկ բառ-հոդվածի մեջ և գրաբարից սկսելով՝ ձեվերի ու իմաստների հաջորդական փոփոխություններով ներկայացնեին առնել բառի պատմությունը V դարից մինչև այժմ: Սինխրոնիկ մոտեցման դեպքում, որ բացատրական բառարանի հիմքն է կազմում, պետք էր վերցնել գրանցից մեկը. բացատրական (սինխրոնիկ) բառարանը կարող է ընդգրկել միայն լեզվական մեկ համակարգի բառային կազմը, տվյալ դեպքում՝ միայն գրաբարի, միայն միջին հայերենի կամ միայն աշխարհաբարի բառազանձը, իսկ մյուսներինը՝ լուկ այն շափով, որչափով նրանք իրենց արտահայտությունը գտել են տվյալ համակարգում (օրինակ, գրաբարյան կամ բարբառային բառերը՝ ժամանակակից հայերենում). ինչ վերաբերում է բարբառային բառերին, ապա նրանք կարող են ընդգրկվել կամ համադրական-համեմատական ընդհանուր գավառական բառարանում, և կամ յուրաքանչյուր բարբառի առանձին բառարանում: Ստ. Մալխասյանցի բառարանում, ինչպես ասացինք, համատեղված են երկու (պատմական և սինխրոնիկ-բացատրական) սկզբունքները, որ հանգեցրել է երեք տիպի բառարանների (պատմական, բացատրական, համեմատական) միացմանը: Սրա հետևանքով է, որ հեղինակն ստիպված է եղել միևնույն բառի

սլատմականորեն իրար հաջորդած ձևերը ներկայացնել որպես տարբեր բառեր, տարբեր բառահոգվածներով: այսպես, օրինակ, վերը հիշված առնել բառի համար ունենք երկու բառահոգված՝ առնել և անել գլխաբառերով: Սա արդեն գիտականորեն չի հիմնավորվում, քան որում զուգահեռ, համաժամանակյա աստիճանի վրա են գրվում պատմականորեն իրար հաջորդած և իրար բացառող ձևերը, և առանձին նշումները շատ բան չեն փոխում: Բայց նույնիսկ այդ սկզբունքն էլ հետևողականորեն չի կիրառվել և հնարավոր էլ չէր կիրառել: այդ է պատճառը, որ հեղինակն այդպիսի բառերը մշակում է երբեմն հղումների օգնությամբ, իսկ երբեմն էլ՝ ինքնուրույն բառահոգվածներով: այսպես, օրինակ, առնել և անել, անուշ և անուշ և բազմաթիվ այլ գույգեր (պատմականորեն իրար հաջորդած ձևեր) ներկայացված են ինքնուրույն, առանձին-առանձին բառահոգվածներով, իսկ անձն և անձ, դուռն և դուռ և բազմաթիվ այլ գույգեր էլ ներկայացված են մեկ բառահոգվածներով՝ անձ, դուռ և նման ձևերի դիմաց միայն հղում տալով դեպի այդ բառահոգվածները (դուռ տ. դուռն, անձ տ. անձն ևն): Բայց չէ՞ որ անձն և անձ ճիշտ նույն հարաբերության մեջ են, ինչպիսի հարաբերության մեջ են առնել և անել բառերը: Այս է, ահա, որ մենք համարում ենք բառարանի հիմնական թերությունը, նրա կառուցվածքի ոչ ընդունելի սկզբունքը: Դրա հետևանքն է եղել նաև այն, որ բարբառային բառերը գրվել են մշակման յուրահատուկ սկզբունքից. գիտական տեսակետից բարբառային բառերի բառարանային մշակումը երկու սկզբունքներից մեկի վրա պետք է հենվի: ա) Բացատրական բառարանի մեջ մտնում են այն բարբառային բառերը միայն, որոնք զրականության մեջ գեթ մի անգամ գործածված են: Այս դեպքում նրանք մշակվում են հենց այն սկզբունքների համապատասխան, որոնցով կազմված է բառարանը՝ որոշ նշումների զուգորդությամբ (զավառական, անհանձնարարելի, գոհակաբանություն, զավառաբանություն և այլն): բ) Պատմական կամ զավառական (համադրական-համեմատական) բառարանի մեջ բարբառային բառերը մտնում են յուրահատուկ մշակումով: մեկ բառահոգվածի մեջ տրվում են տվյալ բառի բոլոր բարբառային տարբերակները, թե՛ ձևի և թե՛ իմաստի տեսակետից, հատուկ նշումներով այն մասին, թե ո՞ր ձևը կամ ո՞ր իմաստը ո՞ր բարբառին է հատուկ:

¹ Սխառմը պահանջում էր, որ միջին հայերենի այնչև ձևն էլ ներկայացվելու առանձին բառահոգվածով, որ, առկայն, չկա:

Ստ. Մալխասյանցի բառարանում ընդունված է առաջին սկզբ-բունքը, որ միանգամայն ընդունելի է այն բառերի համար, որոնք մեր հին մատենագրության կամ նոր գրականության մեջ թեկուզ մեկ անգամ գործածված են: Բայց բառարանի մեջ ներմուծված են նաև հազարավոր այնպիսի բառեր, որոնք երբեք չեն գործածվել գրականության մեջ. դրանք էլ մշակված են նույն սկզբունքով, որ չի արդարանում: Այդ բառերը ոչինչ չեն տալիս գրաբարի կամ ժամանակակից հայերենի բառակազմի ուսումնասիրությանը և ոչընչով չեն նպաստում բարբառագիտությանը, որովհետև նրանց մշակումը չի կարող թեկուզ և աննշան չափով համապատասխանել բարբառագիտության պահանջներին: Դեռ ավելին, այն բառերը, որոնք քաղված են 2. Անատյանի «Գավառական բառարան»-ից և որոնք այդ բառարանում մշակված են երկրորդ սկզբունքով, Ստ. Մալխասյանցի բառարանում անխտիր ներկայացված են առաջին սկզբ-բունքով: Սրա հետևանքն այն է եղել, որ բառարանը ավելորդաբար ծանրաբեռնվել է գիտական տեսակետից որևէ արժեք չներկայացնող շուրջ 10.000 բառով:

Բառարանի լուրջ թերություններից մեկն էլ, վերջապես, ցուցադրական նյութի՝ բառերի կիրառությունների կամ իմաստների յուրահատկությունները ցույց տալու համար բերված օրինակների, մշակման ոչ խրախուսելի մեթոդն է: Բառարանի մեջ, իբրև ընդհանուր կանոն, հեղինակն ինքն է կաշմել օրինակներ, փոխանակ գրականությունից քաղելու դրանք: Իսկ դրա հետևանքը եղել է այն, որ բառարանում տեղ են գտել բազմաթիվ ոչ ճիշտ, հաճախ խիստ պարզունակ ու ճապաղ նախադասություններ—օրինակներ, որոնք բնականաբար իջեցնում են բառարանի գիտական մակարդակը:

Ինչ վերաբերում է առանձին բառերի մշակմանը, ապա դրա քննությունը դուրս է մեր աշխատության շրջանակներից:

Այսպիսով, եթե հաշվի առնենք մեր այդ քննադատական դիտողությունները, ապա կարող ենք ասել, թե Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը» իր բառագանձով մի մեծահարուստ հավաքածու-գանձարան է հայերենի մոտ 120.000 բառերի՝ իրենց բացատրություններով հանդերձ:

Իր գիտական գործունեության երկար տարիների ընթացքում Մալխասյանցն անդրադարձել է ինչպես հայոց լեզվի գործնական, այնպես էլ ընդհանուր տեսական շատ խնդիրների: Ընդհանուր լեզվաբանական-փիլիսոփայական հարցերի մասին առանձին գրքեր նա չի գրել, իհարկե. սակայն հայերենի այս կամ այն խնդրին

նվիրված հոգւածներին մեջ և հենց հայերենի այս կամ այն հարցը լուսարանելու համար անդրադարձել է ընդհանուր լեզվաբանության առանձին սկզբունքներին: Այդ սկզբունքներից առաջինն ու զխա-վորը լեզվի պատմական զարգացումը որպէս անընդհատ պրոցես դիտելը և լեզվի ու նրանով խոսող ժողովրդի (ցեղի, ազգի) մտա-վոր զարգացման միջև եղած կապն է, որ ճիշտ է նկատել նա- Այսպէս, 1910 թ. Թիֆլիսում կարդացել է հայոց լեզվի պատմու-թյանը նվիրված մի դասախոսութիւն, որի համառոտ բովանդակու-թիւնը՝ իր իսկ շարադրանքով, հրատարակված է «Մշակ»-ում: Այդ դասախոսութիւնն մեջ նա ուղղակի դարգացնում է այն տեսակետը, որ լեզուն, մանավանդ բառամթերքը, ներկայացնում է ժողովրդի քաղաքակրթութիւնը, որ լեզվի բառամթերքի պատմութիւնն այդ լեզվով խոսող ժողովրդի քաղաքակրթութիւնն պատմութիւնն է. «Բառերի միջոցով մենք կարող ենք հասկացողութիւն կազմել որևէ ժողովրդի քաղաքակրթութիւնն ընթացքի մասին... Եթէ հնարավոր լիներ հայոց լեզվի այնպիսի մի բազմահատոր բառարան կազմել, որի յուրաքանչյուր հատորը պարունակելիս լիներ յուրաքանչյուր դարում լեզվի մեջ գործածված բոլոր բառերը, սկսած ութերորդ դարից Քր. առաջ մինչև մեր օրերը, ապա այդ 27 հատորները մի-մյանց հետ համեմատելիս՝ մենք կկարողանայինք ճշգրիտ գաղա-փար կազմել, թե ո՛ր դարում ազգը ի՛նչ բանում ի՛նչ առաջադիմու-թիւն կամ հետադիմութիւն է արել և ո՛ր դարում ո՛ր ազգի ազդե-ցութիւնն է ենթարկվել: Բայց այսպիսի բառարան մինչև հիմա գոյություն չունի» (Մշակ. 1910, № 244):

Ինչպէս տեսնում ենք, հեղինակը ճիշտ կերպով լեզվի բառա-պաշարը և ընդհանրապէս լեզուն համարում է ժողովրդի (ցեղի, ազգի) քաղաքակրթութիւնն արտահայտիչը: Միաժամանակ, հենց այս սկզբունքից ելնելով էլ նա լեզուն համարում է ոչ թէ անհատի, այլ ազգի կամ ցեղի ընդհանուր սեփականութիւնը՝ հակադրվելով հոգեբանական ինդիվիդուալիզմի ուղղութիւնը՝ լեզվաբանութիւնն մեջ: Ի դեպ, այդ ուղղութիւնը նա հակադրվել է նաև մի այլ, ավելի մասնավոր, բայց տեսականորեն կարևոր հարցում: «Հայցական հո-լովը մեր աշխարհաբարի մեջ» հոգւածում («Նոր-Գար», 1908—9), Մալխասյանցը, հակադրվելով Մանուկ Աբեղյանին, բնորոշում է հոլովն իբրև ձևի ու բովանդակութիւնն միասնութիւնն և, քննելով

աշխարհաբարի հոլովները ոչ միայն ձևական կողմով, այլև իրենց բովանդակությամբ, ճիշտ կերպով այն տեսակետն է պաշտպանում, թե աշխարհաբարում հայցական հոլով գոյություն ունի:

Ընդունելով լեզվի պատմական դարգացումը՝ Մալխասյանցն ընդունում է նաև լեզվաբանական անընդհատականությունը, որ, ինչպես գիտենք, երիտքերականների, ինչպես և սոցիոլոգիական ուղղության բնորոշ դրույթներից մեկն է, և պատկերավոր ձևով բացատրում է այդ երևույթը հետևյալ կերպ. «Լեզուն որչափ շատ է գործածվում, կամ այլապես՝ որչափ հին է՝ այնքան ավելի է զարգանում: ...Ինչպես որ ջուրը յուր հունով անցնելով շարունակ զարկվում է հունին և ափերին, տանում է յուր հետ թեթև նյութերը, հալում է կակուղները և հղկում կարծր քարերը՝ նույնպես և գործածությունը մաշում է լեզուն, դուրս է ձգում շատ բառեր ու ձևեր, որոնք ժամանակին համապատասխան չեն, հարթում սղում է բառեր ու քերականական ձևեր» (Գրաբարի համաձայնությունը, էջ 9): Լեզվի այս անընդհատաբար կատարվող փոփոխության համար հեղինակը բազմաթիվ ու բազմատեսակ պատճառներ է թվում և, որ կարևորն է, այդ փոփոխությունները դիտում է ոչ թե որպես «անհաստատական լեզուների» միջև եղած տարբերությունների, այլ նույն լեզվով խոսող հանրության տնտեսական պայմանների, սովորությունների, ինչպես և ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների ու աշխարհագրական պայմանների տրդյունք. «Լեզվի զարգացումը հետևանք է ժողովրդի զարգացման մտավորապես և տնտեսապես...»: «...Բառերն ու քերականական ձևերը... ժամանակի ընթացքում... (ենթարկվում են) ...փոփոխությունների, և ամեն մի ազգի մոտ առանձին եղանակով, նայելով յուրաքանչյուր ժողովրդի պարամոնքին, սովորություններին, կազմվածքին, կլիմային և այլն» (անդ, էջ 7—8): Այսպիսի փոփոխությունների շնորհիվ մի լեզվից ժամանակի ընթացքում կարող են տոտջանալ տարբեր բարբառներ ու սրանք էլ՝ ավելի հեռանալով միմյանցից՝ դառնալ առանձին լեզուներ. այստեղից էլ, ահա, կստացվեն ցեղակից լեզուներ, որոնք ծագում են մի նախալեզվից. այդպես առաջացել են հնդկարպական լեզուները մի նախալեզվից: Հեղինակն, այդպիսով, ընդունում է թե՛ նախալեզվի և թե՛ նախացեղի գոյությունը. «Հնդիկ-եվրոպական լեզուներով խոսող ազգերի նախնիները, ինչպես ենթադրում են համեմատական լեզվագիտություն և աղագրությունը՝ բնակչիս են եղել միասին ամենահին ժամանակներում և խոսելիս են եղել միևնույն լեզվով, որ այժմ կորել է: Այս հնդիկ-եվրոպական նա-

խալեզուն, հարկավ, դեռ շատ զարգացած չէ եղել, որովհետև լեզվի զարգացումը հետևանք է ժողովրդի զարգացման մտավորապես և տնտեսապես, մինչդեռ այդ լեզվով խոսող ժողովուրդը երևի պարապելիս է եղել խաշնարածությամբ և երկրապործությամբ և հավանորեն չէ հասել բարձր զարգացման: Այս ժողովուրդն այլ և այլ ժամանակներում, բայց դեռ նախապատմական դարերում, դադթել է այլ և այլ կողմեր, մանավանդ դեպի արևմուտք (Եվրոպայի այժմյան տեղերը) և նոր հասարակական կազմակերպություն ընդունելով՝ ապրել է առանձին ցեղերով և ազգերով (հունները, լատինները՝ հարավային Եվրոպայում, Կելտերը՝ Միջին Եվրոպայում, Սլավոնները՝ արևելյան Եվրոպայում, Արիները՝ Պարսկաստանում, Հայերը՝ Փոքր Ասիայում և այլն), և այսպես առանձնացած այդ նոր ազգերը, որոնք սկզբից նույն լեզվով էին խոսում՝ ժամանակի ընթացքում ինքնուրույն զարգանալով՝ նոցա լեզուներն ևս սկսան ինքնուրույն զարգանալ, միմյանցից անկախ... Այս կերպով մի նախալեզուն ժամանակի ընթացքում այլ և այլ ճյուղեր արձակեց, ինքը դարձավ մայր լեզու, իսկ նորա ճյուղերը դարձան նորա դստերը և քույրերը միմյանց մեջ: Այս քույր-լեզուները սկզբում, երբ նոցա մեջ տարբերությունը դեռ շատ չէր, և նոցանից մինով խոսողը կարող էր հասկանալ մյուսով խոսողին՝ իսկապես բարբառներ էին մայր լեզվի և միմյանց վերաբերությամբ: Իսկ երբ ժամանակ անցնելով նորա առանձին զարգանալով բառերի և քերականական ձևերի կազմից՝ միմյանցից շատ հեռացան, այնպես որ նոցա մեջ արտաքին հայացքով նմանություն չէր կարելի գտնել՝ նորա կոչվեցան առանձին լեզուներ» (անդ, էջ 7—8): Այսպես ընդունելով լեզուների ցեղակցության ու նախալեզվի տեսությունը հատկապես հնդկերոպական լեզուների վերաբերմամբ, հեղինակն անցնում է հայերենին և ընդունում, որ «Հայերեն լեզուն պատկանում է հնդիկ-եվրոպական լեզվախմբին» (անդ, էջ 5): Հնդկերոպական լեզուների շարքում հայերենի գրաված դիրքի վերաբերմամբ նա արտահայտվում է հյուրըմանյան տեսակետով, այսինքն՝ ընդունում է հայերենը որպես ինքնուրույն, անկախ լեզու. «Այս լեզուներից մեկն է և Հայերենը, որ առաջ է եկել հնդիկ-եվրոպական մայր լեզվից և քույր է հունարենին, հին պարսկերենին, կելտերենին, սլավոններենին և այլն» (անդ, էջ 8): Մի այլ տեղ՝ Հյուրըմանի մասին գրած յուր հոգվածում, նա նույնպես այդ տեսությունն է պաշտպանում, գտնելով որ այդ բանի հաստատումը Հյուրըմանի մեծադույն ծառայությունն է հայերենի ուսումնասիրության գործին:

«Այնքան մեծ է հանգուցյալ գիտնականի (Հյուբերշմանի—է. Ա.) մատուցած ծառայությունը հայերեն լեզվի ուսումնասիրության գործում, որ առանց չափազանցության մեջ ընկնելու, կարելի է վստահ ասել, թէ հին և նոր հայագետներից ոչ ոք նրան չէ հավասարվել. նրա ուսումնասիրությունների շնորհիվ՝ հայերենը իբրև անկախ ոստ հնդկա-եվրոպական լեզվաբնի և իբրև միակ ներկայացուցիչ այդ ոստի (որովհետև ուրիշները, օր. սլավո-լիթվանյանը, իտալականը, տասնյակ հյուդավորություններ ունին) մեծ կարևորություն ստացավ... Հայերենի դիրքը վերջնականապես որոշվեց հնդկա-եվրոպական լեզուների շարքում—մի շատ պատվավոր տեղ» (Մշակ, 1908, № 19): Խոսելով հայերենի և մյուս հնդեվրոպական լեզուների զարգացման ընթացքի մասին՝ հեղինակը գտնում է, որ հայերենն ամենից ավելի փոփոխված և ամենագարգացած լեզուներից մեկն է. «Հայերենը հնդկ-եվրոպական լեզուների շարքում ամենահին և ամենագարգացած լեզուներից մեկն է: Բառերի սղման և ձայների փոփոխման կողմից, համաձայն խոսող ժողովրդի և նորա երկրի պայմաններին՝ նա հասել է վերին աստիճանի զարգացման, գրեթե աշխարհի ֆրանսերենին հավասար, այնպես որ անփորձ աչքը դժվարությամբ կարող է նկատել նմանություն հայերեն բառի և նորա նախատիպ հնդկ-եվրոպական ձևի մեջ... Քերականական ձևերի մեջ հայերենը կորցրել է սևեռը գոյականների, ածականների և դերանունների մեջ (թեպետ հետքերը տեղ տեղ երևում են), որ մյուս հնդկ-եվրոպական լեզուներն ունին, բացի մի երկուսից, որոնք հայերենի նման կորցրել են. կորցրել է երկակի թիվը գոյականների, դերանունների և բայերի մեջ... կորցրել է ածականների բազմապատկան և գերադրական աստիճանների ձևերը, որոնք փոխարինել է նոր կազմությամբ, կորցրել է նախնական հարակատարը, որ կազմվում էր արմատի կրկնությամբ (մնացել է միայն առ-առի բայը), որի փոխանակ կազմել է նոր բաղադրյալ՝ հարակատար և այլն: Հոլովների մեջ կորցրել է եզակի ուղղականի և հայցականի վերջավորությունները և ներգոյականը, որ սկզբում հատուկ վերջավորություն ուներ. բայց և այնպես հոլովներն հայերենում ավելի լավ են պահպանվել քան հունարենում, լատիներենում, հին և նոր պարսկերենում և այլն: Այս հյուսիսյան կամ զարգացման պատճառով է, որ հայերենում բառերն ու քերականական ձևերն ավելի են հեռացել նախնական ձևերից և իրանց աղգալին կերպարանքն են ստացել» (Գրաբարի համաձայնությունը, էջ 9—10): Ինչպես տեսնում ենք, հայերենի զարգացման, նրա կրած փոփոխությունների

և իր նախնական վիճակից շափազանց հեռացած լինելու մասին Մալխասյանցը ճիշտ նույն ձևով է արտահայտվում, ինչպես Մեյեն. իհարկե, այս չպետք է դիտել իբրև կրկնություն: Մեյեն, ինչպես վերը հիշեցինք, այդպիսի կարծիք հայտնել է յուր «Esquisse»-ի մեջ, որ լույս է տեսել ավելի ուշ, քան Մալխասյանցի այս գիրքը. այնպես որ, կարող ենք ասել, թե Մալխասյանցն անկախաբար այն եզրակացությունն է հանգել, ինչ որ հետագայում մանրազնին ուսումնասիրությամբ ապացուցել է Մեյեն:

Այդպես ընդունելով հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ և այդ լեզուների շարքում նրա գրաված անկախ դիրքը, հեղինակը համառոտակի խոսում է նաև մինչմատենադրական շրջանում հայերեն բարբառների գոյության մասին: Ելակետ ունենալով մի կողմից՝ այն սկզբունքը, որ լեզուներն աստիճանաբար դարգանում ու ճյուղավորություններ են տալիս, մյուս կողմից՝ այն հանգամանքը, որ Հայաստանը թե՛ տնտեսապես ու թե՛ քաղաքականապես բաժանված է եղել բազմաթիվ նախարարությունների միջև, որոնք միշտ չէ, որ սերտ համագործակցության մեջ են եղել, իսկ հաճախ էլ և՛ իրարից, և՛ կենտրոնական իշխանությունից անկախ էին ու կտրված, հեղինակը եզրակացնում է, թե մինչմատենադրական շրջանում էլ հայերեն բարբառներ պիտի լինեին. «Ինչպես հնդիկ-եվրոպական լեզուներն սկզբում բարբառներ էին կազմում նախալեզվի վերաբերությամբ՝ այնպես էլ նոքա առանձին լեզուներ դառնալով՝ իրանք եղան մայր լեզու և տվին իրանց ճյուղերը կամ բարբառները: Հայերենն ևս նախապատմական ժամանակում անշուշտ ունեցել է այլ և այլ բարբառներ, որոնց մասին հիշատակություն չունինք, որովհետև այդ հին ժամանակից ոչ արձանագրություններ կան մնացած և ոչ պատմություն: Այդ բարբառների գոյությունը մենք հետևեցնում ենք ընդհանուր օրենքով — չկա լեզու, որ չունենա յուր բարբառները, — և Հայաստանի աշխարհագրական դիրքով, որովհետև երկիրը դժվարանցանալի լեռներով ու գետերով առանձին գավառների բաժանված լինելով՝ արտադրեց ինչպես քաղաքականապես կես-անկախ նախարարություններ՝ նույնպես և լեզվի կողմից՝ միմյանցից բավական տարբերվող բարբառներ, որովհետև հզոր իշխանություն գոյություն չունենալով, որ բոլոր երկրի կառավարությունը կենտրոնացներ, չլինելով գիր և զրակա-նություն, որ մի լեզու ընդհանրացներ ամեն հայի համար՝ յուրաքանչյուր նահանգ և գավառ տարում էր յուր առանձին կյանքով, զարգանում էր ինքնուրույն պայմանների մեջ, ուրեմն և յուրաքան-

չուր լեզուն առանձին անկախ ուղղությամբ պիտի զարգանար» (անդ, էջ 10): Շարունակելով յուր դատողությունները, հեղինակը գտնում է, որ հինգերորդ դարում՝ գրերի գյուտի ու մեր մատենագրության սկզբնավորման ժամանակ այդ բարբառներն առաջացնող նախնական հայերեն լեզուն այլևս գոյութիւն չուներ. կային նրանից առաջացած բարբառները միայն. «նախնական հայերենը, որից այդ բարբառները ծագել էին՝ հավանորեն գոյութիւն չուներ Ե. դարում. սա ապացուցվում է թե՛ լեզվաբանական հետազոտություններով, և թե՛ այսպիսի տրամաբանական դատողությամբ, որ եթե Ե. դարում գոյութիւն ունեցող բարբառը (գրաբարը) հազար տարի էլ գոյութիւն չունեցաւ իբրև բնական, կենդանի լեզու՝ սորանից կարելի է մակաբերել, որ նորա մայր լեզուն էլ (սկզբնական հայերենը) զժվարաւ կարող էր երկու—երեք հազար տարի գոյութիւն ունենալ անփոփոխ կերպով. այլ թե նա այդ առնվազն երկու—երեք հազար տարվա ընթացքում ենթարկվել էր ձայնագիտական և քերականական բազմաթիւ փոփոխութիւնների և, այլևայլ բարբառներ առաջ բերելով՝ ինքը մեռել էր» (անդ, էջ 11): Այդ բարբառներից մեկն է, ահա, որ գրերի գյուտից հետո մատենագրության լեզուն դարձաւ և որ կոչվում է գրաբար. այդ բարբառը՝ հեղինակի կարծիքով՝ արարատյան բարբառն է եղել. «Այն լեզուն, որով Ս. Սահակ և Մեսրոպը թարգմանեցին Ս. Գիրքը՝ Հայաստանում գոյութիւն ունեցող բարբառներից մեկն էր լինելու, հավանորեն Այրարատյան բարբառը, իբրև Հայաստանի ընդարձակագույն և կենտրոնական նահանգի լեզուն, որ ամենից շատ խոսող ուներ, ուրեմն և ավելի ընդհանրացած էր, և բացի գորանից իբրև լեզու տիրող իշխանության, որ նստում էր նույն նահանգում, և այդ իշխանութիւնը շրջապատող ազնվականների՝ ավելի կոկիված, մշակված ու հարուստ պետք է լիներ, քան մյուս հայերեն բարբառները» (անդ, էջ 11—12):

Ամփոփելով Մալխասյանցի այն տեսակետները, որոնց մասին խոսեցինք մինչև այժմ, գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. Մալխասյանցն ընդհանուր լեզվաբանական որոշ հարցերում ընդունում է երիտքերականների սկզբունքները, ինչպես, օրինակ՝ հնչյունական օրենքների անխախտութիւնը, և լեզվաբանական անընդհատականութիւնը, բայց ինչպես վերը տեսնել ենք, այդ երկու սկզբունքներն ընդունում են նաև սոցիոլոգիական դպրոցին պատկանողները (տե՛ս Մեյի), այնպես որ դրանից չի կարելի հետևցնել, թե նա երիտքերականներին է հետևում: Ավելի հիմնական հարցերում նա

կրիտքերականներից բոլորովին հեռանում է. այն ժամանակ, երբ կրիտքերականները ընդունում են միայն անհատական լեզուների գոյությունը, Մալխասյանցն ընդունում է ժողովրդի, հանրության (ազգի, ցեղի) լեզուն և, ինչպես մեր մեջքերած հատվածներից պարզորեն երևում է, լեզվի զարգացումը կանգում է ժողովրդի պատմության հետ, նրա տնտեսական, քաղաքական պայմանների, ինչպես և աշխարհագրական ու ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների հետ: Վերջապես, հայերենի զարգացման, ցեղակից լեզուների համեմատությամբ հայերենի շատ ավելի փոփոխված լինելու մասին արտահայտած յուր կարծիքներով նա կանգնած էր, ինչպես տեսանք, հայերենի համեմատական ուսումնասիրության միանգամայն արդիական մակարդակի վրա: Պետք է շեշտել միայն, որ նա հատուկ ուշադրություն է նվիրում աշխարհագրական պայմաններին (նույնիսկ կլիմային) և ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններին՝ լեզվի զարգացման պրոցեսի բացատրման մեջ, որ իհարկե, չի արդարանում: Ո՛չ աշխարհագրական պայմանները, ո՛չ էլ ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները լեզվի զարգացումը պայմանավորող վճռական գործոններ չեն, և նրանց դերը լեզվի կրած փոփոխությունների մեջ որոշիչ լինել չի կարող:

Ի պատիվ Մալխասյանցի, պետք է ասել, որ իր բոլոր ուսումնասիրությունների մեջ էլ նա առաջնորդվել է պատմականության սկզբունքով, որ և նրա գիտական ժառանգությանը մեծ արժեք է տալիս: Այդ սկզբունքի որոշ արտահայտությունն է նաև իր քառահատոր բառարանի մեջ հատկապես բառերի իմաստների, ըստ հնարավորին, պատմական հաջորդականությամբ դասավորելը, — որ նյութ է տալիս պատմական իմաստաբանությանը, — ինչպես և պատմականության լայն սկզբունքի կիրառումը, որի մասին խոսեցինք: Վերջապես, պատմական հայեցակետով է աշխատել լուծել, և մեծ մասամբ ճիշտ կերպով է լուծել ժամանակակից հայոց լեզվին վերաբերող դանազան վիճելի հարցեր. դրանցից առանձնապես նշելի են հայերենի ուղղագրությանը վերաբերող նրա բազմաթիվ հոդվածներն ու առաջարկները, որոնցից կարևորագույններն ընդունված են Տերմինաբանական կոմիտեի որոշմամբ, ինչպես և աշխարհաբարի հոլովների մասին իր պաշտպանած ճիշտ գրությունները: Մեծ վաստակներ ունի Մալխասյանցը նաև հայոց լեզվի գիտատեսխնիկական տերմինաբանության ստեղծման ընադավառում, Հեղինակների տարբեր խմբերի հետ նա մեծ աշխատանք է կատարել զանազան բնագավառների (իրավաբանական, երկաթուղային, շի-

նարարական) հայերեն տերմինաբանության ստեղծման գործում:

Իր գիտական բեղմնավոր գործունեությամբ Ստեփան Մալխասյանցն ավելի քան կես դարի ընթացքում մեծապես նպաստել է հայագիտության զարգացմանը և թողել է գիտական մի արժեքավոր ժառանգություն, որ ժամանակակից հայագիտության անկապտելի հարստությունն է կազմում:

Նիկողոսյան
Նալովչևի
Ման

Նիկողայոս Մառը ծնվել է, ինչպես ինքն է հաղորդում իր ինքնակենսագրության մեջ, 1864 թ.¹: Հայրը, որ շոտլանդացի էր, հաստատվել էր Կովկասում 1822 թ.: Այդտեղ էլ նա արդեն

ծերության հասակում ամուսնացել էր գուրիացի Ագաֆիա Մագուլարիայի հետ, որից և ծնվել է Մառը՝ Քութաիսում: Մանկությունն անց է կացրել ծննդավայրում, որտեղ իր հայրը՝ Յակով Մառը հիմնադրել էր գյուղատնտեսական դպրոց: 1870 թ. ծնողների հետ տեղափոխվում է Օգուրգետի: Նույն միջոցին նրա հորը հաջողվում է ստանալ նահանգապետի հրամանը՝ որդուն Քութաիսի գիմնազիայի գիշերօթիկ բաժնի թեկնածու համարելու մասին: 1874 թ., 98-ամյա հոր մահվանից մեկ ամիս հետո, Մառն ընդունվում է հիշյալ գիմնազիայի գիշերօթիկ բաժինը: Ավարտելով գիմնազիան 1884 թ., նույն թվի օգոստոսին Մառը մեկնում է Պետերբուրգ, որպես Կովկասյան թոշակառու և ընդունվելով տեղի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետը, գրանցվում չորս բաժնում (արաբա-պարսկա-թուրք-թաթարական, արաբա-հրեա-սիրիական, հայկրացական և սանսկրիտ-պարսկա-հայկական): Այստեղ, Ստ. Մալխասյանցի դասընկերը լինելով՝ հայագիտության գծով աշակերտում է Ք. Պատկանյանին: Արժաթյա մեդալով ավարտելով համալսարանը 1888 թ., մեկ տարուց հետո (1889 թ., Քերովբե Պատկանյանի մահվանից հետո) ստանում է հայերենի ամբիոնը: 1890 թ. առաջին անգամ գալիս է Հայաստան՝ տեղում ծանոթանալու էջմիածնի և Սեանի ձեռագրերին, ինչպես և ընդհանրապես՝ հայ ժողովրդի կյանքին ու կենցաղին, խոսակցական հայերենին ևն: 1891 թվականին Պետերբուրգի համալսարանում պրիվատ դոցենտ է նշանակվում: Հաջորդ տարին թույլտվություն է ստանում Հայաստան գալու՝ պեղումներ կատարելու նպատակով և, 1893 թ. կրկին գալով Հայաստան, պեղումներ է կատարում Երևանի, Շիրակի և Բորչալուի գավառներում: Այնուհետև պարբերաբար նա գալիս է Հայաստան

¹ Ուրիշ տվյալների համաձայն՝ 1863 թվականին:

և իր արդյունավետ պեղումներով բազմաթիվ արժեքավոր նորություններ հայտնաբերում: Շատ ուղեորություններ է կատարել նաև ղեպի արտասահման՝ դարձյալ գիտա-հետազոտական նպատակներով: Մառի ամբողջ կյանքը լավագույն պատկերն է եռանդուն գիտնականի անխոնջ աշխատանքի. յուր կյանքի մեծ մասը նա նվիրել է հնագիտական ուսումնասիրությունների՝ բազմաթիվ տեղերում պեղումներ կատարելով և հնամենի փլատակների տակից գիտության համար պնսպառ նոր նյութեր հայտնաբերելով: Իր խիստ արգասավոր գիտական գործունեությամբ նա թողել է սերունդներին մի հարուստ ժառանգություն: Սակայն նա միայն գիտնական չի եղել բառիս նեղ իմաստով. նա եղել է նաև մի նշանավոր գործիչ գիտության ասպարեզում: Բավական է հիշել նրա վարած պաշտոններից մի քանիսը միայն, որպեսզի պատկերացում կազմենք նրա ակտիվ և ընդարձակ գործունեության մասին: Մառը եղել է փոխնախագահ ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի, Նյութական կուլտուրայի պատմության Պետական ակադեմիայի նախագահ, Թիֆլիսի Կովկասագիտական ինստիտուտի ղերեկտոր և այլն, և այլն: Նա է հիմնադրել «Христианский Восток» եռամսյա հանդեսը (1912—1920), «Тексты и розыскания по армяно-грузинской филологии» (հ. I—II, СПб, 1900—1910) և «Bibliotheca armeno-georgica» (հ. I—V, 1911—1915) ժողովածուները և այլն: ՍՍՌՄ կառավարությունը, բարձր գնահատելով նրա բեղմնավոր գիտական գործունեությունը՝ շնորհեց նրան գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: Վախճանվել է Մառը 1934 թ. դեկտեմբերի 20-ին:

Զափազանց բեղմնավոր ու բազմակողմանի գիտական-հետազոտական գործունեություն է ունեցել Մառը. նրա՝ հրատարակված աշխատանքների (գրքերի և հոդվածների) թիվը հասնում է 523-ի՝ ըստ յուր հինգճատորանոց ժողովածուի առաջին ու հինգերորդ հատորներում տրված ցուցակի. այդ աշխատությունների մի մասը (թվով 109) հրատարակված են «Избранные работы»¹ ժողովածուով՝ հինգ հատորում, որոնցից յուրաքանչյուրն ըստ իր պարունակած ուսումնասիրությունների բովանդակության վերնագրված է. 1. Этапы развития яфетической теории (Պ. 1933). Ընդգրկում է 25 աշխատանք, որոնք ներկաչացնում են լեզվի «նոր ուսմունքի» հիմնադրման ու զարգացման պատմությունը:

¹ Մեջբերումների համար գործածելու ենք ИР (= Избранные работы) հապավումը:

II. Основные вопросы языкознания (Л. 1936). ընդգրկում է 31 աշխատանք, որոնք լուսաբանում են լեզվի «նոր ուսմունքի» հիմնական հարցերը: Այս հատորի մեջ գլխավոր աշխատությունն է Բաբբի համալսարանում 1927 թ. կարդացած դասախոսությունը՝ «Яфетическая теория. Общий курс учения об языке» (էջ 3—135):

III. Язык и общество (Л. 1934). ընդգրկում է 14 աշխատանք, որոնք նույնպես լեզվի «նոր ուսմունքին» են վերաբերում և հանդիսանում են նախորդի տրամաբանական շարունակությունը, այն տարբերությամբ միայն, որ այստեղ լուսաբանվում են այդ հարցերն ընդհանուր-սոցիոլոգիական տեսանկյունով:

IV. Единство глоттогонического процесса (Л. 1937). ընդգրկում է 14 աշխատանք, որոնք նվիրված են աշխարհի բոլոր լեզուների միջև եղած փոխադարձ կապի տեսության հիմնավորմանը:

V. Этно-и глоттогония восточной Европы (Л. 1938). ընդգրկում է 25 աշխատանք, որոնք լուսաբանում են արևելյան եվրոպայի ցեղերի, ժողովուրդների ու լեզուների կազմավորման ու հնագույն շրջանում նրանց միջև եղած փոխհարաբերությունների հարցերը:

Այս հակիրճ նկարագրությունն էլ ցույց է տալիս, արդեն, թե որքան ընդարձակ է եղել հեղինակի հետազոտությունների ասպարեզը. բայց այս հինգ հատորում ամփոփված է միայն Մառի աշխատությունների մի մասը՝ նրա լեզվաբանական այն աշխատությունները, որոնք կարևորագույններն էին համարվում «նոր ուսմունքի» համար: Մինչդեռ նա ոչ միայն լեզվաբան էր, այլև մեծ բանասեր, հնագետ (археолог) ու պատմաբան, և այդ ասպարեզներում նա լուր մեծահմուտ ուսումնասիրություններով շատ նշանավոր արդյունքների է հասել: Սակայն մեր նպատակն է ծանոթանալ Մառի լեզվաբանական տեսությանը և մասնավորապես՝ նրա հայադիտական հայացքներին:

Չարմանալիորեն անհաստատ, իրար խաչաձևող և հակասական ճանապարհներով է բալլել Ն. Յա. Մառը: Իր առաջին ուսումնասիրությունից սկսած մինչև վերջինը նա ապրում է խաբխափումների ու որոնումների պրոցես, այլ տեսությունների հետ հաջորդաբար հերքում նաև իր տեսակետները, որոնք կապվում էին իր գիտական գործունեության այս կամ այն շրջ-

ջանի հետ, ձգտելով ստեղծել լեզվաբանական յուր ուսմունքը: Իր գիտական լեզվաբանական ուսումնասիրությունները Մառն սկսում է պատմա-համեմատական լեզվաբանության սկզբունքներով: Այս առաջին շրջանում նա ընդունում է լեզուների ցեղակցությունը, հետևաբար, նաև առանձին լեզվական ընտանիքների գոյությունը: Ճիշտ է, հենց առաջին իսկ հոդվածում («Վրացերեն լեզվի բնությունն ու առանձնահատկությունները», 1888 թ. վրացերեն լեզվով, տպված «Իբերիա»-ում) նա արդեն համեմատական լեզվաբանության ընդհանուր սկզբունքից որոշ շափով հեռանում է. ուսումնասիրելով արաբերեն, վրացերեն ու հայերեն լեզուները որպես տարբեր լեզվական ընտանիքների ներկայացուցիչներ, նա գտնում է ցեղակցական կապեր այդ լեզուների միջև ու հենց դրանով էլ հակադրվում առանձին լեզվական ընտանիքների մեկուսացած լինելու տեսակետին. բայց այդ հակադրությունը դեռևս սահմանափակվում է նրանով, որ առաջ է քաշում տարբեր լեզվական ընտանիքների միջև եղած փոխադարձ կապերի տեսակետը, կապեր, որոնք, իբր, լեզուների ավելի հեռավոր անցյալից են գալիս: Այսպիսով, նա միայն ընդարձակում, ավելի ընդլայնում է լեզուների միջև եղած կապերի ու դրանց հիման վրա կատարվող խմբավորումների շրջանակները, բայց դեռևս առանձին լեզվական ընտանիքների գոյությունը չի մխտում: Հետագայում էլ, 1908 թ. հրատարակած «Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими» աշխատության մեջ նա դարձյալ ընդունում է նույն սկզբունքը՝ որոշ փոփոխությամբ: Նա դեռևս չի մերժում առանձին լեզուների ցեղակցությունը, թեև խուսափում է «ընտանիք» տերմինի գործածումից: Այստեղ էլ նա, խոսելով վրացական ու սեմական լեզուների կապի մասին, գրում է. «Մինչդեռ սեմականները եղբայրորեն ցեղակից են իրար հետ, հաբեթական ճյուղի արդի ներկայացուցիչները, այդ թվում նաև վրացերենը, սեմականների հետ երկու հարազատ եղբայրների, այսինքն նախասեմական ու նախահաբեթական լեզուների որդիների խորթ եղբայրների հարաբերության մեջ են դառնում» (ՄՐ, I, էջ 26): Սեմական ու հաբեթական լեզուների միջև եղած այդ ցեղակցական կապերի վրա հիմնվելով նա գտնում է, որ «վրացական լեզուն ամենից բնորոշ ներկայացուցիչն է հատուկ լեզվաբանական ճյուղի, որը յուր հերթին ծննդաբանական ցեղակցության մեջ է գտնվում լեզուների սեմական ճյուղի հետ ... Ես դիտմամբ գործածում եմ «ճյուղ» տեր-

մինք և ոչ «ընտանիք», որովհետև սեմական լեզուները, ինչպես և հաբեթականները, ինքնըստինքյան առանձնացած մասերը, ճյուղերն են մի ընտանիքի. սեմական ճյուղը հաբեթականի հետ միասին միայն կազմում է մի լեզվաբանական, ընտանիք, որի համար դեռևս անուն պետք է ստեղծվի, եթե չենք ուզում հետևողականության համար կոչել այն «նոյական», շարունակելով հիմնվել աստվածաշնչական տերմինաբանության վրա, որից վերցված են «սեմական» և «հաբեթական տերմինները» (անդ, էջ 23): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը դեռևս սկզբունքորեն ընդունում է համեմատական լեզվաբանության կողմից սահմանված լեզուների, ծննդաբանական դասակարգումն ըստ էության. նորությունն այն է միայն, որ նա, ձգտելով կապեր գտնել տարբեր լեզվական ընտանիքների միջև, այն կարծիքին է հանդում, որ սեմական և կովկասյան լեզվական ընտանիքները ոչ թե ինքնուրույն, առանձին ընտանիքներ են, այլ ճյուղերը մի հին, երբեմնի միասնական ընտանիքի: Մառն, իհարկե, առաջինը չէր և ոչ էլ վերջինը, որ փորձում էր տարբեր լեզվա-ընտանիքների միջև կապեր գտնել, թեպետև նրա աշակերտներն ու հետևորդները ճգնում էին այնպես ներկայացնել իրողությունը, որ նա, իբր, առաջինն էր այդպիսի փորձ կատարում և դրանով որպես թե իր գործունեության վաղ շրջանում էլ արդեն աշխատում էր «ազատվել» տրադիցիոն պատմա-համեմատական լեզվաբանության «սահմանափակությունից», բայց դա իրականում բոլորովին էլ այդպես չէր: Այդ կարգի փորձեր կատարել են նույնիսկ համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրները (Բոպպ, Հումբոլդտ և այլք): Հատկապես XIX դարի վերջում և մեր դարի սկզբներին այդ կարգի ուսումնասիրությունները ծավալվում են հնդեվրոպական-սեմական, հնդեվրոպական-ուզբոֆիննական, կովկասյան-սեմական և հնդեվրոպական-կովկասյան լեզվական ընդհանրություններ հայտնաբերելու ուղղությամբ. սեմական և հնդեվրոպական լեզուների այդ կարգի ուսումնասիրությունն այնքան առաջ գնաց, որ այս դարի սկզբում, արդեն կուտակված նյութի հիման վրա, կազմվեց այդ երկու ընտանիքների լեզվական ընդհանրությունների համեմատական բառարանը¹: Այնպես որ Մառն ինչ-որ նոր փորձ չէր կատարում, այլ հետևում էր ժամանակին լեզվաբանության մեջ որոշ չափով ճանաչում գտած մտայնությանը, որ թեև նպաստեց տարբեր

¹ Möller, Vergleichendes indogermanisch - semitisches Wörterbuch, Göttingen, 1911.

լեզվաբնականիքների միջև եղած որոշ ընդհանրությունների բացահայտելուն, բայց մերժվեց՝ իբրև սկզբունք այդ լեզվաբնականիքների նախնական միասնության մասին¹:

Յուր տեսության՝ հարեթական լեզվաբանության զարգացման մեջ, ինչպես Մառն է ասում «Классификационный перечень печатных работ по яфетидологии» (М. 1926) գրքի առաջաբանում, բեկում է կատարվում 1910 թվականին: Այս շրջանում, որն ընդգրկում է 1910—1914 թթ., հեղինակի ուսումնասիրությունների առարկա են դառնում՝ գրից զուրկ կենդանի լեզուները և սեպագիր արձանագրությունների մեծած լեզուները. «Այս ժամանակում կատարվում է համեմատական մեթոդի մշակումն ու նրա տեխնիկական կատարելագործումը՝ շնորհիվ ներգլխավման մի կողմից՝ սվաներեն, արբաղերեն և ուրիշ, գրից զուրկ, այսինքն՝ կենդանի լեզուների, մյուս կողմից՝ մեծած լեզուներից՝ սեպագրերինը, այսինքն՝ լեզուներ, որոնք հասել են մեզ սեպագիր արձանագրություններով» (անդ, էջ 223): Այս շրջանում նրա ուսումնասիրությունների մեջ ամենայն որոշակիությամբ կենտրոնական տեղ է գրավում խաչավորման տեսությունը: Ուսումնասիրելով հայերենը, Մառն ամենից առաջ այն դրույթն է առաջ բաշում, թե կա ոչ թե մեկ, այլ երկու հայերեն լեզու՝ «f» հայերեն և «x» հայերեն. այդ երկու լեզուները միմյանց հակադիր լեզվական սիստեմներ են ներկայացնում, որ, նրա կարծիքով, բացատրվում է հնդեվրոպական ու հարեթական սիստեմների խաչավորմամբ: Թեև այս տեսակետն ըստ էության սխալ է, բայց դա առիթ է դառնում, որպեսզի նա է՛լ ավելի ընդլայնի իր հետազոտությունների շրջանակը՝ մի կողմից, և ինքնին հեղինակին հանգեցնում լեզուների զարգացման մեջ պատմական գործոնի բնգունմանը՝ մյուս կողմից: Որոնելով «հարեթական լեզվական տարրերը» ոչ հարեթական լեզուներում՝ Մառը այժմ խոսում է արդեն ոչ թե հարեթական նախալեզվի, այլ հարեթական շերտի մասին: Այդ հարեթական լեզվափոխումի լրիվ ուսումնասիրման համար էլ, ահա, նա սկսում է հետազոտել հին սեպագիր արձանագրությունների լեզուն՝ հուսալով գտնել նրանց

¹ Այդ կարգի ուսումնասիրություններից առավել լուրջ ջնույթ են կրում Ա. Կյունի աշխատությունները (A. Cuny, Etudes prégrammaticales sur le domaine des langues indo-européennes et chamito-sémitiques, Paris, 1924; Recherches sur le vocalisme, le consonantisme et la formation des racines... en «Nostratiques», Paris, 1943; Invitation à l'étude comparative des langues indo-européennes et des langues chamito-sémitiques, Bordeaux, 1946 և այլն):

մեջ այն լեզվական երևույթները, որոնք չեն պահպանված ժամանակակից հաբեթական լեզուներում: «Հաբեթական ճյուղի ժամանակակից ներկայացուցիչներին, որոնց հնագույն հուշարձանները հ. Բ. VI, V դարերից ավելի խորքերը չեն գնում, սեպագրությունների լեզուներին, ն. Բ. VI, այլև VIII—IX դարերի, իսկ երբեմն էլ շատ ավելի հին հուշարձանների լեզվին դառնալով, ես սկզբից կարծում էի, թե կգտնեմ նրանց մեջ անաղարտություն, ձևերի ամբողջականություն, շոշափելի հաստատումն տեսականորեն վերականգնվող այն բոլոր թերի օղակների, որոնք չեն պահպանվել, օր. վրացերենում» (անդ, էջ 56—57): Բայց հակառակ իր սպասածին՝ այդ հնավանդ, սակայն բոլորովին էլ ոչ նախատիպ լեզուների մեջ ես նա չգտավ այդ կորած «օղակները». այդ բանն ահա, հեղինակին այն եզրակացության բերեց, թե հաբեթական լեզուներն «քայքայման» շրջանն սկսված է եղել ն. Բ. X դարից առաջ. «Միայն առկա հաբեթական լեզուների ու նրանց բարբառների համեմատական ուսումնասիրությունը, նրանց կազմության մեջ խորանալը պարզեց, որ հաբեթական լեզուների համար էլ նոր շրջանը, քայքայման շրջանն սկսվել է ն. Բ. մի հազարամյակ առաջ, որ հաբեթական լեզուների ամենաառաջին կուլտուրական ներկայացուցիչներն ավելի են տուժել ձևաբանությամբ, որ նաև այդտեղ երևան եկան այնպիսի փոխհարաբերություններ, ինչպիսին դիտվում է սեմական լեզուների միջև, ուր հին հուշարձանների լեզուները բոլորովին չեն կարող ձևերի հարստությամբ, նրանց անաղարտությամբ մրցել կուլտուրայեն այնպիսի երիտասարդ լեզվի հետ, ինչպիսին է արաբերենը: Հաբեթականների մեջ վրացական լեզուն որոշ աստիճանով դառնում է այն վիճակում, ինչ որ արաբերենը՝ սեմականների միջև» (անդ, էջ 57): Ինչպես տեսնում ենք, այս շրջանում էլ դեռևս հեղինակը համեմատական մեթոդով է կատարում յուր հետազոտությունը և յուր եզրակացությունները հիմնում է համեմատական ժամանակագրության վրա:

Եվ եթե այս շրջանում էլ արդեն բավականաչափ հեռանում է պատմա-համեմատական լեզվաբանությունից, ապա դա արտահայտվում է ոչ թե լեզուների ցիդակցության ժխտումով, այլ երկփեղ (կամ երկբնույթ) լեզուների գոյությունն ընդունելով: Այս դրույթը ինքնին մղում էր նրան դեպի տարբեր ընտանիքների պատկանող լեզուների միջև եղած «ցեղակցան» կապերի որոնումը, իսկ սա էլ, իր հերթին, տանում էր նրան դեպի պատմա-համեմատական մեթոդի հիմնական սկզբունքների անտեսումն ու խեղաթյուրումը:

Սրանով է բացատրվում ստուգաբանությունների ու համեմատությունների այն կամայականությունը, որով բնորոշվում են Մառի լեզվաբանական աշխատանքները թե՛ այս շրջանում, և՛ թե հետագայում: Համեմայն դեպս, այս շրջանի հետազոտությունների մեջ դեռևս չկա ոչ ստադիալ ժամանակագրությունը (стадиальная хронология), ոչ էլ, մասնավոր, լեզուների դարգացման ստադիալ տեսությունը, թեև արդեն որոշ հոդ պատրաստվել էր դրանց համար: Այն հանդամանքը, որ, նրա կողմից, հին լեզուներից ոչ միայն ուրարտերենն ու նոր էլամերենը, այլև սումերերենը չի ներկայացնում այնպիսի «նախնական» ձևեր, ինչպիսիք նա գտնում էր կովկասյան կենդանի լեզուներում, նրան կանգնեցնում էր փակուղու առջև: Մի կողմից՝ նա ընդունում էր, որ սեմական ու հաբեթական լեզուները ցեղակից են, իսկ մյուս կողմից էլ՝ տեսնում էր, որ հնագույն լեզուներն ավելի «նորածն» են, քան կովկասի գրից դուրի լեզուները: Իսկ դա նրան անհուսափելիորեն կանգնեցնում էր երկրնորանքի առաջ. կամ պետք էր բացասել այդ կապերը, իսկ նա հավատում էր «հայտնաբերած ընդհանրություններին», կամ էլ պետք է գտներ ինչ-որ նոր բացատրություն: Այս նոր բացատրությունը գտնելու համար նա զիջում է նյութական կուլտուրայի տվյալներին, իր պնդումներով երևան բերած տվյալների ոչ միայն հնագիտական (արխեոլոգիական), այլև հնէաբանական ուսումնասիրությանը, որ նոր ուղղություն է տալիս նրա հետազոտություններին ու նոր եզրակացությունների հանգեցնում նրան:

Հնէաբանության օգտագործումը հատկապես մեծ նշանակություն է ստանում նրա ուսումնասիրությունների մեջ 1916 թվականից, երբ հաբեթական տեսության մեջ նոր բնկում է կատարվում: Ուսումնասիրելով Պամիրի վերջիկյոն լեզուն և «գտնելով» նրա ու հաբեթական լեզուների միջև եղած ինչ-որ կապեր՝ հակառակ այն բանին, որ այդ լեզուները աշխարհագրորեն կտրված են իրարից և պատմականորեն էլ՝ որե՛է առնչություն չեն ունեցել իրար հետ, Մառն սկսում է քննության առնել աշխարհի տարբեր մասերում գտնվող զանազան լեզուներ՝ ձգտելով հաբեթական լեզուներ գտնել նաև կովկասից դուրս: Այդպիսի լեզուներ եղան նրա համար առաջին հերթին էտրուսկերենը և բասկերենը, որոնց ուսումնասիրությամբ էլ նա փորձեց պարզաբանել հաբեթական լեզվի տարածումը: Այստեղից սկսած՝ նա աստիճանաբար ավելի ու ավելի հեռանում է պատմա-համեմատական լեզվաբանությունից, և պատմա-համեմատական մեթոդը փոխարինում կամայական համեմատու-

թյուններով, իսկ լեզուների իրական պատմությունը՝ համապարփակ «լեզվաբանական հնէաբանությամբ»։ Այս շրջանի համար բնորոշ աշխատությունն է 1920 թ. հրատարակված «Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры» (ИР, I, էջ 79—124), որ, ըստ հեղինակի, բացատրությունների մեջ տրամաբանորեն հակադրվում է մինչև այդ տրված բացատրություններին։ Այս աշխատության մեջ յուր հնէաբանական ուսումնասիրությունների վրա հիմնվելով, Մառը է՛լ ավելի ընդարձակում է հարեթական լեզվի տարածման շրջանը, սակայն այստեղ էլ դեռևս նա չի հրաժարվում նախալեզվի գոյությունն ընդունելուց և գտնում է, որ հարեթական լեզվի՝ շատ տեղերում հայտնաբերվելը ցույց է տալիս միայն հարեթական ցեղերի տարածումը դադարի միջոցով։ Այստեղից էլ նա ընդունում է մի միացյալ նախացեղի գոյությունը, որ կոչում էր «Երրորդ էթնիկական տար»։ Այդ ցեղի նախահայրենիքն է եղել Կովկասը, որտեղից երկու ճանապարհով դաղթել են բասկերն ու իբերները, էտրուսկները, պելասգները և այլն։ Շարունակելով յուր ուսումնասիրությունները և լեզուների հնէաբանական վերլուծությունների առավել համապարփակ գործադրությամբ նա հարեթական տարրը «հայտնաբերեց» նաև այնպիսի լեզվում, ինչպիսին ֆրանսերենն է։ Ֆրանսիայի տեղի հատուկ անունների ուսումնասիրությամբ նա հանգում է այն եզրակացության, թե «Ֆրանսիայի վերաբերյալ կարելի է, այնուամենայնիվ, վստահությամբ հաստատել, որ Սենի և Սոնի շրջաններում մենք ունենք ավելի հին, քան լիգուրները, էթնիկական շերտ, այսինքն պելասգյան ու էտրուսկյան» (Сена, Соны, Лютеция и первые обитатели Галлии, этруски и пеласги, ИР, I, էջ 147)։ Իսկ քանի որ էտրուսկերենն ու պելասգերենն էլ նա համարում էր հարեթական, ապա ինքնին այնպես էր ստացվում, որ ֆրանսերենում էլ «հայտնաբերվում էին» հարեթական տարրեր։ Այս ուսումնասիրությունները, վերջապես, հեղինակին բերեցին այն տեսակետին, որ հարեթականները տառածվել են ամենուրեք, հարեթականները ներկա են ամեն տեղ։ Եվ թեպետ այդ տարածումը նա դիտում էր դեռևս իբրև դաղթականության արդյունք և բոլոր այդ ճյուղավորումների բունն էր համարում հարեթական նախացեղը, բայց այդ էլ շուտով այլ բացատրություն ստացավ նրա մոտ։

1923 թ. նոյեմբերին ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմա-բանասիրական գիտությունների բաժնում կարգացած գեկոսցման մեջ նա հայտնում է յուր բոլորովին նոր տեսակետը՝ հենց

նախալեզուների զոյության մասին: Զեկուցումը լույս տեսավ 1924 թ. «Индоевропейские языки Средиземноморья» վերնագրով (ИР, I, էջ 185—186): Այդ փոքրիկ (մեկ ու կես էջ) զեկուցման մեջ հեղինակը հայտնում է, թե յուր ուսումնասիրությունները նոր դրույթների են հանգեցրել իրեն. «Իրենց իսկ հաբեթական լեզուների մեկնաբանված փաստերի ու ոչ հաբեթական լեզուների մեջ նրանցից յուրացված տարրերի վրա հիմնված՝ հնէաբանության վրա կատարված վերջին ամիսների աշխատանքը ինձ համար անսպասելի կերպով երևան հանեց մի դրույթ, որն ավելի հզոր է հետևանքներով, քան մինչև այժմ իմ կողմից արտահայտվածները՝ հաբեթականների ու միջերկրածովյան քաղաքակրթության ստեղծման մեջ մինչպատմական (доисторический) և նախապատմական (протоисторический) դարաշրջաններում նրանց դերի մասին» (ИР, I, էջ 185): Այդ դրույթն այն էր, որ շեն եղել նախամայր ցեղեր ու նախալեզուներ, որ սկզբից շատ ավելի լեզուներ են եղել, որոնց ձուլմամբ ու խառավորմամբ էլ կազմվել են հետագայի լեզուները և որ հնդեվրոպական ցեղերը ոչ մի տեղից էլ չեն գաղթել: Այստեղից էլ եզրակացնում է, վերջապես, որ ցեղովին տարբեր հնդեվրոպական ընտանիք զոյություն չունի. «Հաստատում եմ, որ ցեղապես առանձին հնդեվրոպական ընտանիք զոյություն չունի: Միջերկրածովյան հնդեվրոպական լեզուները երբեք ու ոչ մի տեղից չեն հայտնվել ոչ մի հատուկ լեզվական մատերիալով, որը զար ինչ-որ ցեղապես ուրույն ընտանիքի լեզուներից կամ առնվազն ծագեր ցեղապես ուրույն նախալեզվից: Ի դեպ, սկզբում եղել է ոչ թե մեկ (լեզու), այլ բազմաթիվ ցեղային լեզուներ, մի նախալեզուն յուր ծառայությունը մատուցած գիտական պատրանք է» (անդ, էջ 185): Ժխտելով նախալեզվի գոյությունը՝ Մաուր հիմնում է յուր տեսությունը լեզուների ստադիալ զարգացման մասին և ըստ այդմ էլ լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները դիտում՝ ոչ իբրև լեզուների ծագումաբանական պատմական պրոցեսի հետևվանք, այլ զարգացման աստիճանների (ստադիաների) արտահայտություն: Այսպես ահա, յուր զարգացման այս էտապներն անցնելով, վերջնականապես հիմնադրվում է լեզվի «նոր ուսմունքը»: Այդ սկզբունքներով այնուհետև հեղինակն արդեն քննության է առնում լեզվական բոլոր երևույթները (ծագում, զարգացում են)՝ ձգտելով ստեղծել մի ամբողջական սիստեմ: Այդ նույն շրջանում նա առանձնապես ուշադրության առարկա է դարձնում լեզվի ու մտածողության հարաբերության հարցը, աշխատելով բառերի իմաստաբա-

նական վերլուծությունների օգնությամբ՝ լեզվաբանական հնէաբանության հիման վրա, բացատրել լեզվի ու մտածողության զարգացման պրոցեսը: Այդ ժամանակից ի վեր, ինչպես ինքն է ասում, «արդեն սկսվում է «նոր ուսմունքի» մշակման, նրա դրույթների նըշգրդման շրջանը: Թեպետև, հակառակ նրա ջանքերին, «նոր ուսմունքն» այդպես էլ չլարձավ իրենից որոշ սիստեմ ներկայացնող տեսություն, չազատագրվեց ազազակույ հակասություններից, համենայն դեպս նա արդեն հենվում էր իրար հետ սերտորեն կապված ու միմյանց պայմանավորող մի շարք սկզբունքների վրա, որոնց պետք է ժանոթանալ՝ «նոր ուսմունքը», իսկ դրա հետ նաև Մատի լեզվաբանական ժառանգությունը գնահատելու համար:

Իր ուսումնասիրությունների հիմքում Մատը դնում է այն սկզբունքը, որ լեզուն հասարակական երևույթ է և, իբրև այդպիսին, իր զարգացմամբ պայմանավորված է արտադրական կոլեկտիվի զարգացումով: Այս հիմնական սկզբունքից ելնելով՝ նա գտնում է, որ լեզուն մարդկանց ստեղծագործությունն է, որ երկար հազարամյակների ընթացքում և միայն յուր բարձր աստիճանին հասել. «Լեզուն ստեղծվել է բազմաթիվ հազարամյակների ընթացքում՝ տնտեսական կարիքների ու տնտեսական կազմակերպությունների նախադրյալների վրա հիմնված հասարակության մասսայական բնագրով: Լեզվի մեջ կարևորն են ոչ այնքան ֆիզիոլոգիական տվյալները, որքան հասարակական աշխարհայացքը և կազմակերպող գաղափարները» (К происхождению языков, անդ, էջ 218): Փորձելով դիտել լեզուն և մտածողությունը անխզելի միասնության մեջ, ինչպես նա սիրում էր հայտարարել, բայց ըստ էության կանգնելով լեզվի ու մտածողության նույնության տեսության դիրքերում, նա թև՝ լեզվի, թև՝ մտածողության՝ բոլոր իրակությունները ձգտում էր անմիջականորեն կապել հասարակության կեցության հետ: Այդ դրույթից ելնելով էլ, նա գտնում է, որ տնտեսական ձևերի ու սոցիալական հարաբերությունների փոփոխություններն իրենց արտահայտությունն են գտնում մարդու գիտակցության մեջ, իսկ այդ էլ յուր հերթին արտահայտվում է լեզվի մեջ բովանդակության ու ձևի միջև եղած փոխազդեցությամբ: Այստեղից հետևում է, որ հենց ձևի ու բովանդակության միասնական զարգացումն ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել լեզվի զարգացման առաջնակարգ գործոնի՝ սոցիալական կացության ընթացքը: Սոցիալական կացության արտահայտությունը Մատը գտնում է ամենից առաջ հենց բառիմաստների մեջ. այսպես, օրինակ, «սեփականու-

թյուն» բառը քննելով իր «Право собственности по сигнализации языка в связи с происхождением местоимений» (ԻՐ, III, էջ 180—198) հոգովածում՝ նա դալիս է այն եզրակացության, որ այդ բառն իր ծագմամբ կապվում է գերանունների հետ: «Սեփականություն» բառը հնչյունական լեզվում և ըստ հարեթաբանական վերլուծության՝ հանգում է գերանվան, ավելի ճիշտ՝ օրգանապես կապված է գերանվան, առաջին հերթին այսպես կոչված անդրադարձ (возвратный) գերանվան հետ» (ԻՐ, III, էջ 182): Կապելով սեփականության գոյությունը հասարակական ֆորմացիաների հետ՝ նա եզրակացնում է, որ այդ բառը փոխում է իր իմաստն ըստ սոցիալական հարաբերությունների զարգացման. սկզբում նա արտահայտում էր կոլեկտիվի ունեցվածքը, ապա՝ կոլեկտիվի մի խմբավորման և վերջապես՝ անհատի. «Սեփականությունն իր սկիզբն է առնում մարդկային կոլեկտիվների արտադրա-հասարակական խմբավորումների միջնցեղային վիճակից, բայց այն ժամանակ, մեր ըմբռնումներով, բոլորովին էլ սեփականություն չէր. այդ բացարձակապես տոտեմական սեփականություն է առանց նույնիսկ որևէ պատկերացման այս կամ այն խմբավորման սեփականության մասին և դրա հետ միասին կոմունիստական, հասկանալի է, նախնական կոմունիստական: Եվ այն ժամանակ չկային ոչ միայն գերանուններ, այլև ընդհանրապես հնչյունական լեզու:

Սեփականությունը փոխում է յուր բովանդակությունը՝ դառնալով ընդհանուր կոլեկտիվի այս կամ այն խմբի ստացվածք, և է՛լ ավելի փոխում է իր բովանդակությունը, երբ նա վերածվում է մասնավոր կամ անհատական սեփականության, բայց բոլոր առտիճաններում էլ սեփականությունը շարունակում է պահպանել յուր անվանումը. սկզբից «ստոտեմ»... ապա՝ համոպատոտխանաբար լեզվում ավելանում են (нарастают) գերանունները... այնուամենայնիվ գերանվանական ձևերն առաջանում են ոչ թե սեփականությունից հետո, այլ առաջ՝ կյանքի կոչվելով արտադրության և արտադրական հարաբերությունների այլ պահանջմունքներով» (ԻՐ, III, էջ 197—198): Այսպիսով, հեղինակը հանգում է այն տեսակետին, որ թե՛ գերանունների առաջացումը և թե՛ բայական ձևերի վերջավորությունների գոյացումը, վերջավորություններ, որոնք իրենց ծագմամբ հանգում են դարձյալ գերանուններին, — արդյունք են հասարակության ներսում՝ արտադրական հարաբերությունների վրա հիմնված մասնատումների: Այստեղից էլ, ահա, այն հիմնական եզրակացությունն է հանում, որ լեզուները ստեղծվում

են ոչ թե ինքնին, իրենք իրենց, այլ արդյունք են մարդկանց հասարակական գործունեության և իրենց զարգացմամբ պայմանավորված են հենց այդ իսկ մարդկային հասարակության պատմությանմբ: Հասարակության մեջ կատարվող փոփոխությունները ոչ միայն արտահայտվում են բառերի մեջ, այլև իրենց սոցիալական բնույթին համապատասխան փոփոխություններ են առաջացնում և՛ ձևաբանության, և՛ շարահյուսության, մի խոսքով՝ լեզվի ամբողջ կազմության մեջ: Այստեղից էլ Մառը լեզվի զարգացումը բաժանում է իր տարբեր շրջաններին. յուրաքանչյուր լեզու յուր զարգացման ընթացքում անցնում է հայտնի աստիճաններով. բայց ինչպես որ հասարակության այս կամ այն ֆորմացիայում դեռևս նախորդ ֆորմացիայից իբրև վերապրուկներ կարող են լինել շատ հատկանիշներ, որոնք, այնուամենայնիվ, այնչափ մեծ չեն, որ փոխեն տվյալ ֆորմացիայի էությունը, այդպես էլ լեզվի տվյալ աստիճանում գոյություն են ունենում նախորդ աստիճանի կամ, նույնիսկ, աստիճանների վերապրուկները: Կարող է նաև այնպես լինել, որ այս կամ այն լեզուն մի աստիճանից մյուսին անցնելու ուղին բռնի, բայց այդ զարգացումը յուր վախճանին չհասնի և, դրա հետևանքով էլ, այդպիսի լեզուն մնա զարգացման կես ճանապարհին, ներկայացնելով երկու աստիճանների խառն վիճակը: Այս պատճառով էլ, ահա, յուրաքանչյուր լեզու իր այս կամ այն վիճակով պետք է ուսումնասիրել ստադիալ տեսության հիմունքներով ու պարզել նրա մեջ գոյություն ունեցող երևույթների պատմա-հասարակական արմատները: Այս բոլորը ինքնին հանգեցնում են նրան, որ ոչ մարքսիստական ֆորմուլային, թե լեզուն վերնաշենքային երևույթ է, մտնում է հասարակության վերնաշենքի կազմի մեջ և արտահայտելով հասարակության բազիսի փոփոխությունները՝ ինքն էլ զարգանում է այն օրինաչափություններով, որոնք հատուկ են քաղաքական և գաղափարական վերնաշենքի զարգացմանը:

Դիտելով լեզվի ծագման ու զարգացման պրոցեսը որպես հասարակության կեցության ուղղակի արտահայտությունը՝ նա լեզվի ու մտածողության վրա էլ տարածում է հասարակության պատմության միասնական պրոցեսի տեսությունը: Քանի որ հասարակության զարգացման պատմական ուղին միասնական է, քանի որ բոլոր ժողովուրդներն էլ իրենց պատմության ընթացքում պետք է անցնեն միևնույն ֆորմացիաներով, ապա լեզուներն էլ, հասարակության նման, պետք է անցնեն միևնույն լեզվական ֆորմացիա-

ներով», կամ այլ կերպ՝ լեզվի ու մտածողության զարգացման միևնույն ստադիաներով: Սրա վրա էլ, ահա, հենվում էր այսպես կոչված «լեզվաստեղծական պրոցեսի միասնության» (единство глоттогонического процесса) տեսությունը, կամ ինչպես նրա հետևորդները սիրում էին հորջորջել՝ լեզվի պատմության մոնիզմը (монизм языковой истории): Այստեղից էլ, ի վերջո, բխում է նրա հիմնական դրույթը լեզուների դասակարգման մասին. տարբեր լեզուների միջև եղած ծագումաբանական ընդհանրությունները դիտելով ոչ թե իբրև այդ լեզուների մեկ հիմքից առաջանալու հետևանք, այլ ստադիալ զարգացման արդյունք՝ Մաուր լիովին ծխաում է նախալեզվի գոյությունը, համարելով այդ «գիտական պատրանք»: Նա սկզբունքորեն մերժում է լեզուների դասակարգման ծագումաբանական սկզբունքը, առաջադրելով յուր տեսությունը, այն է՝ լեզուների դասակարգումն ըստ ստադիալ զարգացման: Նա չի մերժում լեզվական «ընտանիքների» գոյությունը, սակայն լեզվական «ընտանիքը» նրա տեսության մեջ ոչ թե մի նախալեզվի հիմքի վրա առաջացած լեզուների խումբն է՝ հիմնված ծագումաբանական ընդհանրությունների վրա, այլ լեզվական զարգացման «միևնույն աստիճանի» վրա գտնվող լեզուների խումբը. «Հնդեվրոպական լեզուները կազմում են ուրույն ընտանիք, բայց ոչ ցեղային, այլ իբրև ծնունդ ուրույն, ավելի բարդ խաշավորման աստիճանի, որ առաջացել է հասարակության մեջ, ըստ հրեությունից, մետաղների հայտնագործման ու տնտեսության մեջ նրանց ընդարձակ գործադրության հետ կապված արտադրության նոր ձևերից կախված հեղաշրջման շնորհիվ... լեզուների հնդեվրոպական ընտանիքը տիպականորեն հանդիսանում է տնտեսական-հասարակական նոր պայմանների ստեղծվածքը...» (Индоевропейские языки Средиземноморья, ИР, I, էջ 185): Այս հիմունքով էլ, ահա, նա քննադատում է հնդեվրոպական լեզվաբանության հիմնական սկզբունքը, գտնելով, որ նրա կողմից կատարված լեզուների ծագումաբանական դասակարգումը և դրա հիմամբ էլ ստեղծված տեսությունը նախալեզուների մասին հիմնված է լեզուների ֆորմալ-համեմատական ուսումնասիրության վրա և հակասում է մարքսիստական լեզվաբանության սկզբունքներին (հիշենք, որ Մաուր մարքսիստական լեզվաբանություն էր համարում հենց իր «նոր ուսմունքը»): Մյուս կողմից՝ Մաուր, ելնելով այն նույն սկզբունքից, որ բոլոր լեզուներն էլ ապրել են միևնույն լեզվաստեղծական պրոցեսի, գտնում է, որ բոլոր լեզուների բոլոր բառերը բաղադրված են միևնույն շորս լեզվա-

բանական տարրերից. «Բոլոր լեզուների բոլոր բառերը, որքանով նրանք միևնույն սակզմագործական աշխատանքի արդյունքն են, բաղկացած են ընդամենը չորս էլեմենտներից, յուրաքանչյուր բառը մեկ կամ երկու, հազվադեպ՝ երեք էլեմենտից. որևիցե լեզվի բառամթերքի մեջ չկա բառ, որ պարունակի նույն այդ չորս էլեմենտներից բացի ուրիշ որևէ բան: Այդ չորս էլեմենտները նշանակում ենք լատիներեն մեծատառերով՝ A, B, C, D. նրանք, որ առաջ մեր կողմից կոչված են ցեղային անուններով՝ Sal, Ber, Yon, Rom, — յուրաքանչյուր բառի ձևական հնչաբանական վերլուծության հիմքն են հանգիստանում. առանց նախապես այդպիսի վերլուծության կատարելու, առանց բառի տարրալուծմանը՝ յուր մեջ եղած էլեմենտների քանակին, մեկ, երկու կամ ավելի, չի կարելի համեմատել, առանց այդպիսի վերլուծության համեմատական մեթոդը գործուն չէ» (Яфетическая теория, ИР, II, էջ 16): Տալով այդ էլեմենտները և դտնելով, որ միայն նրանց օգնությամբ հնարավոր է խոսքի հնչաբանական վերլուծություններ կատարել, Մառը միաժամանակ զգուշացնում է, որ այդ էլեմենտներով համեմատություններ կատարելու համար դեռևս ձևական համապատասխանությունները բավական չեն, այդպիսի համեմատությունները «կարող են ամեն քայլափոխում անսահման մոլորությունների մեջ գցել և խակապես ամենուրեք դրում են» (անդ, էջ 18): Ուստի և պետք է կատարել այդ վերլուծությունները, երկու կարգով. «Մեկը պարզ որակական, որպես թե ֆիզիկական, վերլուծությունը, երբ նմանաձայնությունը (созвучие) ստուգվում է բառի նշանակությամբ, այսպես կոչված, իմաստային վերլուծությունը ըստ որում նշանակությունը հաստատվում է ոչ թե այն հաստատված պատկերացումներով, որոնք հիմնված են այս կամ այն գրավոր կամ ընդհանրապես դասակարգային լեզվի մեջ ունեցած գործածության վրա, — ինչպես այդ ընդունված է հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ, — այլ խոսքի հնչաբանության օրենքներով: Մյուս վերլուծությունն ավելի բարդ, որպես թե քիմիական, վերլուծությունն է դարձյալ իմաստային, երբ նշանակությունը ստուգվում կամ վավերացվում է ամենից առաջ նյութական կոլտուրայի պատմությամբ, հավասարապես՝ հասարակական ձևերի պատմությամբ և ապա՝ վերնաշենքային սոցիալական կառուցողիկաների՝ արվեստի, գեղարվեստի և այլն՝ պատմությամբ» (անդ, էջ 18):

Մառը գտնում է, որ լեզուն իր պատմական զարգացմամբ արտացոլում է ուղղակիորեն մատճողության զարգաց-

ման պրոցեսը, ըստ որում երկուսն էլ իրենց զարգացմամբ անմիջականորեն պայմանավորված են հասարակության կենսությամբ: Դրանից ելնելով էլ, նա անհրաժեշտ է համարում լեզուների ուսումնասիրությունը մեր հանել աշն իրողությունները, որոնք կարող են լույս սփռել լեզվի ու մտածողության զարգացման նախնական աստիճանների վրա, իսկ սրանց օգնությամբ էլ հասարակության պատմության հնագույն դարաշրջանները լուսաբանել: Բայց քանի որ մեզ ավանդված լեզուներից և ոչ մեկն էլ չի ներկայացնում մեզ այդ նախնական, լեզվաստեղծական վիճակը, ուստի և ներկա լեզուների, իրեն ամբողջական սխտեմների, համեմատական ուսումնասիրությունն էլ ի վիճակի չէ բացատրելու լեզվի ստեղծման ու զարգացման նախնական վիճակը: Պետք է գտնել լեզուների ամբողջական կառուցվածքի մեջ պահված վերապրուկային հնագույն տարրերը և նրանց ուսումնասիրությամբ թափանցել լեզվի պատմության խորքերը: Այդ բանը նա հնարավոր է համարում իրագործել լեզվի հնէաբանական ուսումնասիրությամբ. «Պատմական հետազոտության մեր մեթոդը տանում է միշտ մոտավորից դեպի հեռավորը, ցեղակցից՝ օտարին, ծանոթից՝ անծանոթին, լեզուների մեջ՝ նորերից—հինն, կենդանի անգիր (լեզուներից)՝ մեռած գրավոր-դասակարգային լեզուներին» (СДВИГА В ТЕХНИКЕ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ, ИР, I, էջ 427): Այսպես ուսումնասիրելով, ահա, լեզուն իր ոչ միայն ներկա, այլև «նախնական» վիճակներով, նա գտնում է, որ լեզուն իր զարգացման աստիճաններով համապատասխանում է մտածողության զարգացման աստիճաններին: Այնուհետև նա մտածողությունը բաժանում է երկու մեծ ստադիալ հատվածների՝ մինչտրամաբանական մտածողության ստադիայի և ֆորմալ-տրամաբանական դատողության ստադիայի, երբ մարդու մտածողության մեջ ընկալումը կատարվում է տարրալուծված, տարրորոշված կերպով: Այս բաժանումն էլ, ահա, լեզվի ստադիալ տարրերակման հիմքն է համարում. «Լեզվի նոր ուսմունքն առաջին տեղն է հատկացնում մտածողության տեխնիկայի հաջորդումների, ստադիալ փոխանցումների հարցին և դրական բացատրությամբ սահմանում է տրամաբանականին նախորդած այսպես կոչված մինչտրամաբանական մտածողությունը՝ որպես մի շարք աստիճաններ՝ օրինաչափությունների՝ ու տեխնիկայի փոխանցումներով հանդերձ» (Язык и мышление, ИР, III, էջ 106): Մտածողության այս «ստադիալ զարգացման միասնության» մեջ դիտելով լեզուն՝ նա լեզվի ծագման ու զար-

գաղման ամբողջ ընթացքը ևս բաժանում է ստադիաների: Ըստ իր տեսության՝ հնչյունական լեզվին նախորդել է գծային լեզուն, որ գոյություն է ունեցել ամբողջ հազարամյակների ընթացքում. «Հնչյունական լեզվին, այնուամենայնիվ, նախորդել է շատ հազարամյակների տևողությամբ գծային կամ արտահայտչական լեզուն, ծեստերի ու միմիկայի լեզուն» (К происхождению языков, ИР, I, էջ 217): Բուն հնչյունական լեզուն, որ, իր տեսության համաձայն, ավելի ուշ է ստեղծվել, «ըստ ձևաբանական զարգացման տիպոլոգիայի» բաժանվում է երեք ստադիայի՝ անձն կամ համադրական (ամորֆ կամ սինթետիկ) ստադիա (հեռավոր արեելյան լեզուներ), կցական (ապլուտինատիվ) ստադիա (հարեթական լեզուներ), բե-
 փական կամ պրոմթեիդյան (ֆլեկտիվ) ստադիա (հնդեվրոպական լեզուներ). «Որոշ լեզուներում ոչ մի ձևաբանություն չկա,—այդ աչապես կոչված ամորֆ, կամ սինթետիկ, լեզուների մեջ, նրանց մեջ է, որոնք կոչվում են նաև մոնոսիլաբիկ կամ միավանկային. մյուս լեզուներում կան արդեն զանազան տիպերի զարգացած կազմություններ,—ձևաբանական լեզուներում (в языках морфологических), որոնց մեջ տարբերվում են ձևերի ապլուտինատիվ և ֆլեկտիվ կազմությունները» (Яфетическая теория, ИР, II, էջ 54): Այս երեք ստադիաներին բաժանելով լեզվի զարգացումը՝ Մա-
 ուր նույն հիմունքով էլ դասակարգում է լեզուներն ըստ իրենց սիս-
 տեմների. այս սիստեմներն, իհարկե, իրենց ամբողջությամբ ճշ-
 տորեն չեն համապատասխանում այս ստադիաներին, քանի որ լեզուների մի մասը գտնվում է «մի ստադիայից մյուսին անցման վիճակում», կամ ներկայացնում է «երկու ստադիաների խաչավոր-
 ման» արդյունքը. այդպիսով, նա լեզուները բաժանում է յոթ կար-
 դի, որոնցից ամենաբարձրը, «այն, որ տեսականորեն պսակողն է լեզվի զարգացման բոլոր նախորդ ստադիաների՝ ապազայի միաս-
 նական, համամարդկային լեզուն է»: Այնուհետև հաջորդաբար գա-
 լիս են. ներկա լեզուներից ամենակատարյալը՝ լեզուների «հնդեվ-
 րոպական ընտանիքը», որ հեղինակը կոչում է պրոմթեիդյան սիս-
 տեմ. հետո՝ նախորդի զարգացումից հետ մնացած ուստը ներկա-
 ցանում են, իբրև վերապրուկ, առկա և պատմական շրջանից հայտնի՝ հարեթական լեզուները, որոնք գտնվում են տիպոլոգիա-
 կան զարգացման տարրեր աստիճանների վրա: Նրանցից մի քա-
 նիսն, ըստ Մաուրի, հնդեվրոպական կառուցվածքին մոտ աստիճա-
 նում պահպանել են նախընթաց դարաշրջանների վերապրուկային
 ձևերը (հայերեն, ալբաներեն): Այնուհետև՝ գալիս է հարեթական

լեզուների թեքական խմբին մերձավոր ցեղակից ձյուղը (սեմական լեզուներ), Ալա՝ տիպոլոգիական տեսակետից կցական կառուցվածք ունեցող հարեթական լեզուներին ափելի մոտ լեզվական ընտանիքների խմբավորումը (չուվաշերեն, ուրալ-ալթայական, ուգրո-ֆիննական են), Հետո՝ քամյան լեզուների ընտանիքը, որ՝ սեմական լեզուներից ուշ շրջանում ստացած տարրերի ղտումով՝ ներկայացնում է կցական և ափելի շատ համադրական բնույթ։ Վերջապես՝ ստորին աստիճանը՝ լեզուների համադրական վիճակը (հեռավոր արևելյան լեզուներ), որոնք վերապրուկային ձևով պահպանված են արևազերենի տիպի հարեթական լեզուների մեջ (տե՛ս «Родословное дерево» և դրա բացատրությունը, ИР, II, էջ 41—42 և 195—196)։

Բնականաբար հարց է առաջանում, թե ինչպե՞ս էր որոշում Մառը այս կամ այն լեզվի ստադիալ վիճակը։ Իր «նոր ուսմունքի» հիմնադրման սկզբնական շրջանում նա գերազանցապես հիմնվում էր լեզուների ձևաբանական կառուցվածքի վրա և իր հորինած ստադիաները գրեթե նույնացնում էր լեզուների ձևաբանական դասակարգումով բնորոշվող տիպերի հետ, որից և առնում էր նաև թեքական, կցական, անձև անվանումները։ Հետագայում նա ձևաբանական հատկանիշներին ափելացրեց նաև իմաստաբանական տվյալները, որոնք նա քաղում էր իր իսկ հնէաբանական վերլուծություններից, ապա և՝ հնչյունական ինչ-ինչ երևույթներ, որոնք իբրև թե, դրսևորում են հնչյունական համակարգի զարգացման նախնական օրինաչափությունները։ Այս բոլոր հատկանիշներին, որոնք նա անվանում էր ստադիալ դասակարգման կոորդինատներ, իր կյանքի վերջում փորձում էր ամփոփել նաև շարահյուսական բնորոշ առանձնահատկություններ, գտնելով, որ լեզուների կառուցվածքի յուրահատկությունները և նրանց ստադիալ վիճակը որոշելու համար ամենահիմնական տեղը պետք է հատկացնել շարահյուսությանը, բայց ինքն այդ հարցով այլևս չկարողացավ զբաղվել։

Վերջապես, լեզուն իր ամբողջ կառուցվածքով, բառային կազմով ու իմաստաբանությամբ, հնչյունական համակարգով ու քերականությամբ հանդերձ անմիջականորեն բխեցնելով հասարակության արտադրական գործունեությունից, նա հանդում էր այն գոեհիկ սոցիոլոգիական դրույթին, թե իբր ամեն մի լեզու դասակարգային է, որ ամեն մի դասակարգ ունեցել է և ունի իր դասակարգային լեզուն։ Ըստ որում, նա գտնում էր, որ լեզուն դասակարգային է եղել իր ծագման ժամանակից իսկ, դեռևս նախնադարյան տոհմա-

տիրական հասարակության մեջ: «Երբ աշխատանքա-մոգական պրո-
ցեսում առաջացած չորս հնչյունական կոմպլեքսները (A, B, C, D),
գառնալով լեզվաբանական տարրեր, ընկալն նոր ստեղծվող հնչյու-
նային հասարակական լեզվի հիմքում, ապա միջավայրն արդեն
սոցիալապես տարբերված էր, և հնչյունային լեզուն գոյություն
ունեի դասակարգայնորեն, իշխող խավի ձեռքին որպես դասակար-
գային պայքարի զենք հանդիսանալով, ինչպես հետագայում՝ դիրք»
(Яфетидология в Ленинградском государственном университе-
те, ИР, I, էջ 259):

Սրանք են, ահա, Ն. Յա. Մառի լեզվի «նոր ուսմունքի» հիմնա-
կան դրույթները:

Այդ դրույթներից ամենաէականները խստորեն քննադատու-
թյան ենթարկվեցին 1950 թ. լեզվաբանական դիսկուսիայի ժամա-
նակ: Մառը գտնում էր, որ լեզուն վերնաշենքային երևույթ է և նրան
վերագրում էր քաղաքական վերնաշենքի հատկանիշները: Այդպիսի
բնորոշումը հիշատակել է և ոչ մի ընդհանուր բան չունի մարքսիզմ-լե-
նինիզմի հետ:

Ելնելով լեզվի, որպես վերնաշենքային երևույթի, այդ սխալ
ըմբռնումից, Մառն անխուսափելիորեն հանգեց «դասակարգային
լեզուների» տեսությանը: Իհարկե, լեզվի դասակարգայնության և
«դասակարգային լեզուների» առասպելը, որ մեծազդորդ ֆրազնե-
րով քարոզում էր նա, նորույթուն չէր լեզվաբանության պատմու-
թյան մեջ: Ինչպես սույն աշխատության առաջին հատորում (էջ
340—341) տեսել ենք, այդպիսի տեսակետ, մի փոքր այլ գունա-
վորումով, հայտնի է դեռևս Անտուան Միլեն: Բուրժուական սո-
ցիոլոգիզմի այդ «գլխուտն» էր, ահա, որ Մառը յուրացրեց և մարք-
սիստական ֆրազաբանությամբ հրապարակ նետեց, ըստ որում, նա
գտնում էր, որ լեզուն դասակարգային է եղել նույնիսկ նախնա-
դարյան տոհմատիրական հասարակարգում: Երբ Բաբվի դիսկու-
սիալում նրան իրավացիորեն քննադատեցին այն բանի համար,
որ նա դասակարգային լեզու է գտնում նաև անդասակարգ հասա-
րակության մեջ, նա պատասխանեց, որ նախնադարյան հասարա-
կության վերաբերյալ նա «դասակարգ» բառը գործածում է պայմա-
նականորեն՝ նկատի ունենալով մոգերի՝ կոլեկտիվից անջատված,
մեկուսացած դասը (К бакинской дискуссии о яфетидологии и
марксизме, Баку, 1932): Այսպիսի արդարացումն, իհարկե, գի-
տական ոչ մի հիմք չունի. տոհմատիրական հասարակության մեջ
մոգերը ինչ-որ ուրույն սոցիալական դաս կամ դասակարգ չեն կազ-

մում: Ուստի և այդ հասարակարգում դասակարգային կամ դասային լեզու որոնելը «հավկիթի մեջ մաղ փնտրել է»,—ինչպես ասում է մեր ժողովուրդը: Ինչ վերաբերում է դասակարգային հասարակություններին, ապա՝ այստեղ էլ տարբեր դասակարգերին տարբեր դասակարգային լեզուներ վերագրելը խորապես սխալ է և ընդհանուր ոչինչ չունի մարքսիզմի հետ: «Դասակարգային լեզուների» տեսությունն ըստ էության բացասում է ժողովրդի կամ ազգի ընդհանուր լեզվի առկայությունը: Իրոք, եթե միևնույն ժողովրդի կամ ազգի տարբեր դասակարգերը ունեն իրենց ուրույն, դասակարգային լեզուները, ապա դա նշանակում է, թե ժողովրդի կամ ազգի ընդհանուր լեզու գոյություն չունի: Մինչդեռ, ինչպես ցույց է տալիս պատմությունը, չի կարող գոյություն ունենալ ժողովուրդ կամ ազգ առանց ընդհանուր ու միասնական լեզվի: Լեզվի ընդհանրությունը հասարակության բոլոր անդամների համար, անկախ նրանց դասակարգային պատկանելությունից, և միասնությունը՝ ամբողջ հասարակության համար, անկախ հակամարտ դասակարգերի գոյությունից, բխում է հասարակական հաղորդակցման անհրաժեշտությունից:

Այնուհետև, տարբեր դասակարգերի դասակարգայնորեն տարբեր լեզուների գոյության տեսությունը և ընդհանուր լեզվի բացասումը անուղղակի կերպով հանգեցնում են նաև ժողովրդի կամ ազգի միասնության ժխտման հակապատմական, հակամարքսիստական տեսակետին: Հիշովի, եթե ժողովրդի կամ ազգի տարբեր դասակարգերը խոսում են տարբեր դասակարգային լեզուներով, ապա դա ինքնին նշանակում է նաև, թե տարբեր դասակարգերի միջև որևէ շփում, որևէ կապ ու հաղորդակցում գոյություն չունի, որ նրանցից յուրաքանչյուրն ապրում է մյուսներից մեկուսացած, ինքն իր համար: Մինչդեռ, ինչպես ժողովրդի, կամ ազգի, այնպես էլ դրանց կազմի մեջ մտնող դասակարգերի գոյությունը պայմանավորված է դրանց փոխադարձ կապով, նրանց միասնությամբ, նրանց համատեղ հասարակական գործունեությամբ: Այդ կապի խզումն ու միասնության խախտումն անխուսափելիորեն կհանգեցնեն հասարակության քայքայմանն ու դասակարգերի կործանմանը:

Վերջապես, «դասակարգային լեզուների» տեսությունը հանգում է լեզվի ու գիտակցության, լեզվական համակարգի ու դադափարախոսության նույնացման հակադիտական տեսությանը: Իսկապես, ընդունել, թե լեզվի քերականական ձևերը, հնչյունները նույնիսկ, անմիջականորեն արտացոլում են դասակարգային հա-

րաբերութիւնները, ենթադրել, թէ լեզվական միավորներն ինքնին արտահայտում են դասակարգային մտայնութիւնը, նշանակում է ոչ մի տարբերութիւն չլինել գաղափարախոսութեան և դրա հաղորդմանը ծառայող գործիքի՝ լեզվի միջև: Լեզուն միջոց է մտքերի արտահայտման, հաղորդման համար և դրանով իսկ՝ գաղափարախոսութեան արտահայտման համար, բայց ինքը՝ լեզուն գաղափարախոսութիւն չէ:

Այսպիսով, Մառի ու նրա հետեորդների տեսութիւնը «դասակարգային լեզուների» մասին արմատապես սխալ է: Լեզուն, որպէս հասարակական հաղորդակցման միջոց ընդհանուր է հասարակութեան անդամների համար և միասնական՝ ամբողջ հասարակութեան համար: Իբրեւ այդպիսին նա անտարբեր է հասարակութեան տարբեր գաղափարների նկատմամբ: Այս չի նշանակում, իհարկեւ, թէ լեզվի մէջ առհասարակ դասակարգային մտայնութիւնը և դասակարգային վերաբերմունքը բոլորովին չեն գտնում իրենց արտահայտութիւնը: Հայտնի է, որ հասարակութեան տարբեր, դասակարգեր, հատկապէս տիրող դասակարգերի վերնախավերը, ձգտում են լեզվի մէջ էլ որոշ չափով սահմանադաւաճեցնել աշխատավորական զանգվածներից, ստեղծելով միայն իրենց նեղ շրջանում գործածվող արտահայտութիւններ, յուրահատուկ դարձվածաբանութիւն, ոճեր, գործածելով այլ լեզուներից փոխառած որոշ քանակով բառեր՝ ժողովրդի լեզվում գործածվող «գոեհիկ» բառերի փոխարեն և այլն, և այլն: Բայց դա առաջ չի բերում դասակարգային լեզուներ, այլ միայն դասակարգային բարձրաներ՝ ժարգոններ ու ծածկալեզուներ՝ գործածութեան իրենց խիստ նեղ ոլորտով: Այնուհետեւ, միանգամայն օրինաւոր է դասակարգային մտայնութեան, գաղափարախոսութեան, վերաբերմունքի ու քնահատութեան արտահայտութիւնը որոշ քանակով բառերի իմաստների, դարձվածաբանութեան, կայուն բառակապակցութիւնների, ոճաբանութեան մէջ. եթեւ սեպտիմ բառից կազմված սեպտակաւն > սեփակաւն, սեփակաւնութիւն բառն ստանում է մասնավոր սեփակաւնութեան իմաստը, դա բնականաբար ամենից առաջ արդյունք է որոշակի հասարակական հարաբերութիւնների, հայտնի գաղափարախոսութեան. եթե կաւմիր և սպիտակ բառերը, որոշ պատմա-հասարակական պայմանների մէջ վերածվելով գոյականների՝ հոգնակի գործածութեամբ (կարմիրներ, սպիտակներ) արտահայտում են կոմունիստ, ռեուլյուցիոներներ և կոմունիզմի թշնամիներ, հակառուլյուցիոներներ իմաստ, ապա դա, իհարկեւ, հասարակական-քաղաքական կյանքի հետ է կապվում անմիջականո-

րեն և արտահայտում է որոշ դարաշրջանի դասակարգային ցարդափարախոսությունն ու վերաբերմունքը տվյալ լեզվով խոսող հասարակության մեջ: Բայց այս երևույթը, որքան էլ մեծ շափեր ընդունի նա լեզվի մեջ, չի կարող հասցնել դասակարգային լեզուների առաջացմանն ու լեզվի ընդհանրության ու միասնության խախտմանը, միասնական, ընդհանուր լեզվի, որպես հասարակության ընդհանրական հաղորդակցման միջոցի, բացասմանը:

Նլնելով այն ձիշտ դրույթից, որ լեզուն հասարակական երևույթ է և իր պատմությամբ սերտորեն կապված է իրենով խոսող հասարակության պատմության հետ, Մառն այն գոհճիկ-մատերիալիստական դրույթին հանգեց, որ լեզուն, իբրև թե, իր կառուցվածքով հնչյունաբանությամբ, քերականությամբ ու բառապաշարով ուղղակիորեն արտացոլում է հասարակության բազիսի իրողությունները: Այս սխալ տեսակետի վրա կանգնելով, նա հանգեց ստադիալականության հակապատմական տեսությանը և սահմանեց լեզվի ու մտածողության պատմության «ֆորմացիաները» — ստադիաները, որոնք համապատասխանում են հասարակական ֆորմացիաներին: Վերջապես, ընդունելով «ֆորմացիաների» գոյությունը լեզվի պատմության մեջ, նա անխուսափելիորեն առաջ քաշեց այն սխալ դրույթը, թե իբր լեզուն, որպես թե, զարգանում է պայթյունների միջոցով, հնի հանկարծակի ու միանգամյա ունշացման և նորի նույնքան հանկարծակի առաջացման ճանապարհով: Ըստ որում այս տեսակետն էլ նա փորձում էր հիմնավորել դիալեկտիկայի բացասման-բացասումի, էվոլյուցիայի և ռեվոլյուցիայի փոխհաջորդման օրենքով, բայց ըստ էության նա հենց դրանով ազավաղում էր լեզվի դիալեկտիկայի ըմբռնումը: Հասարակական նոր ֆորմացիայի առաջացումը չի հանգեցնում գոյություն ունեցող լեզվի քայքայմանն ու վերացմանը և նոր լեզվի ստեղծմանը: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ միևնույն լեզուն, առանց էական փոփոխությունների, հավասարապես կարող է ծառայել հասարակությանը, որպես հաղորդակցման միջոց՝ և՛ հին հասարակարգի, և՛ նորի, և՛ հին վերնաշնքի, և՛ նորի գոյության պայմաններում: Ըստ որում, դա չի կարող նշանակել, թե լեզվի մեջ որակական անցումներ տեղի չեն ունենում, և դիալեկտիկայի օրենքը չի գործում լեզվի դարգացման պրոցեսում: Իհարկե, լեզվի մեջ էլ տեղի է ունենում հնի մահացում և նորի առաջացում, բայց դա կատարվում է անկատելիորեն և աստիճանաբար, երկարաձիգ ժամանակի ընթացքում, իբրև լեզվի էվոլյուցիոն դարգացման հետևանք: Ինչ վերաբերում է տար-

բեր լեզվական ստադիաների որոշմանը, ապա, թեև Մառը հաճախ նորանոր կոորդինատներ էր առաջարկում որպես այս կամ այն ստադիայի բնորոշ հատկանիշներ, այդպես էլ չկարողացավ սահմանել և, մանավանդ, հաստատել, թե ինչ է ներկայացնում, օրինակ, հաբեթական ստադիան կամ պրոմեթեիդականը:

Լեզվի ստադիալ զարգացման տեսության հետ անխզելիորեն կապված է նաև այսպես կոչված «լեզվաստեղծական պրոցեսի միասնություն» տեսությունը, որի համաձայն՝ ա) բոլոր լեզուները հիմքում ընկած են միևնույն չորս լեզվաբանական տարրերը (հնդ-չյունական կոմպլեքսները), բ) բոլոր լեզուներն անցնում են դարգացման միասնական ուղիով ու միևնույն աստիճաններով («ստադիաներով»): Առաջին դրույթը յուրահատուկ հակասություն էր ստեղծում հենց իր իսկ՝ «նոր ուսմունքի» մեջ: Այսպես, իր շատ հոգվածների մեջ Մառը պարզապես հայտարարում է, թե լեզվի ծագման պրոցեսում առաջացել են բաղմաթիվ լեզուներ. «Սկզբում ոչ թե մեկ, այլ բաղմաթիվ ցեղային լեզուներ են եղել» (Индоевропейские языки Средиземноморья, ИР, I, 185), բայց մյուս կողմից էլ նա ընդունում է, որ բոլոր լեզուները ծագել են միևնույն չորս հնչյունական կոմպլեքսների հիմքի վրա: Լեզուների միջև եղած ընդհանրություններն էլ նա համարում է հենց դրա արտահայտությունը, և միայն դա է նրան հիմք տալիս «ընդհանրություններ» հայտնաբերելու այնպիսի լեզուներում, ինչպիսիք են հայերենը և չինարենը, ֆրանսերենն ու կովկասյան լեզուները, եգիպտերենն ու ռուսերենը և այլն, և այլն, լեզուներ, որոնք պատմականորեն ոչ մի առնչություն ու կապ չեն ունեցել իրար հետ: Այս հակասությունն էր պատճառն, ահա, որ նրան կանգնեցրեց այն սխալ տեսակետի վրա, որի համաձայն սկզբնապես եղել է նախալեզվային վիճակ. «Լեզուներն ունեն մեկ ծագում, բայց սկզբում եղել է ոչ թե նախալեզու, այլ նախալեզվային վիճակ» (Язык, ИР, IV, էջ 135): Այս էլ իր հերթին հանգեցրեց այն բանին, որ վերջ ի վերջո իր հորինած չորս լեզվաբանական տարրերը, որոնք նա իմաստի տեսակետից բաղմաբովանդակ, համայնապարփակ էր համարում, իսկ հնչյունական ձևի տեսակետից՝ սահմանափակ (Sal, Ber, Yon, Rom), իրական ձևից էլ զրկեց, կոչելով A, B, C, D: Իսկ սա արդեն նշանակում էր թե՛ իրական, նյութականորեն ձևավորված լեզվական միավորների (բառեր, մասնիկներ) բացասում, և թե՛ տարրորոշված իմաստների ժխտում: Գիտական լեզվաբանությունը ելնում է այն սկզբունքից, որ նախապես առաջացել են բաղմաթիվ լեզուներ, յու-

րաքանչյուրն իր բառային կազմով ու քերականական կառուցվածքով. լեզուների մեջ գոյություն ունեցող ընդհանրությունները, հետևաբար, պատմականորեն առաջացած ընդհանրություններ են կամ լեզվական փոխազդեցությունների հետևանքով, կամ էլ որպես կոնկրետ լեզուների տվյալ խմբի՝ մեկ հիմք լեզվից (նախալեզվից) առաջանալու պատմական պրոցեսի անխուսափելի արտահայտություն: «Լեզվաստեղծական պրոցեսի միասնություն» մառյան տեսությունն այդ գիտական սկզբունքի բացասումն է:

Իր շատ աշխատություններում Ն. Յա. Մառը հայտարարում է, թե իր ուսմունքի մեջ սկզբունքորեն լուծված է լեզվի ու մտածողության կապի հարցը, քանի որ լեզուն ու մտածողությունն այդ ուսմունքում դիտվում են որպես միասնություն: Սա ճիշտ դրույթ է: Բայց, երբ այս ճիշտ դրույթից ելնելով՝ նա աշխատում էր բացատրել հենց այդ միասնության էությունը, կանգնում էր իդեալիզմի դիրքերում: Ըստ որում, նրա «ուսմունքի» մեջ գտնում ենք և՛ լեզվի ու մտածողության նույնացում, և՛ նրանց միասնության ժխտում, նրանց միջև եղած կապի խզում: Լեզվի ու մտածողության նույնացումն արտահայտվում է հենց «ստադիալականության» տեսության մեջ: Ելնելով լեզուների ձևաբանական կառուցվածքի առանձնահատկություններից, Մառը հանգեց այն սխալ դրույթին, ըստ որի լեզուների տարբեր ձևաբանական կառուցվածքները լեզվի զարգացման տարբեր աստիճանն են ներկայացնում, տարբեր ստադիաները: Այնուհետև, ձևաբանական կառուցվածքը լեզվի զարգացման աստիճանը համարելով, մյուս կողմից էլ՝ նա այդ նույնը չափանիշ էր համարում նաև մտածողության զարգացման համար: Ստացվում էր այն սխալ պատկերացումը, թե իբր լեզվի ձևաբանական կառուցվածքը համապատասխանում է նրանով խոսող հանրության մտածողության զարգացման աստիճանին: Սրանից բխում էր այն հակադիտական հետևությունը, որ եթե, օրինակ, որևէ լեզու իր ձևաբանական կառուցվածքով անջատական է, ապա նա դոմիլում է զարգացման «նախնական ստադիայի վրա», նախնադարյան ստադիայում, որին համապատասխան այդ լեզվով խոսող ժողովրդի մտածողությունն էլ իբրև թե գտնվում է նախնադարյան վիճակում: Այդպես էին բնութագրվում, օրինակ, չինարենը և չինական ժողովրդի մտածողությունը: Այս տեսությունը երեք հիմնական սխալ ունի: Նախ՝ այն, որ լեզվի ձևաբանական կառուցվածքը համարում է լեզվի զարգացման աստիճանի չափանիշը, մինչդեռ լեզուների պատմությունը հերքում է այդ վարկածը: Օրինակ, հին անգլերենը

թեքական լեզու է եղել, իսկ ժամանակակից անգլերենը՝ գերազանցապես անշատական է. հին հայերենը բնորոշվում է հիմնականում թեքական կառուցվածքով, մինչդեռ ժամանակակից հայերենը գերազանցապես կցական է: Եթե Մառի այդ վարկածին հավատանք, ապա ստիպված պետք է լինենք ընդունելու, որ անգլերեն, հայերեն և շատ ուրիշ լեզուներ ժամանակի ընթացքում ոչ թե դարգացել, առաջադիմել են, այլ՝ հետադիմել:

Երկրորդ՝ այն, որ լեզվի ձևաբանական կառուցվածքը մտածողության զարգացման շափանիշ՝ համարել, նշանակում է լեզուն ու մտածողությունը նույնացնել:

Երրորդ՝ այն, որ նման տեսակետը հանգեցնում է այն եզրակացության, թե առանձին ժողովուրդների մոտ (օրինակ, անգլիացիների, հայերի ևն) մտածողությունը ոչ թե զարգացել, այլ հետադիմել է, քանի որ նրանց լեզուները թեքական կառուցվածքից անցել են կցական կամ անշատական կառուցվածքի: Հետևաբար, լեզվի ձևաբանական կառուցվածքի ու մտածողության զարգացման միջև հավասարության նշան զննելը, նրանց միջև անմիջական և ուղղակի համապատասխանություն սահմանելը նշանակում է նույնացնել մտածողությունը լեզվի հետ:

Մի ոտքով կանգնելով լեզվի ու մտածողության նույնության սխալ տեսակետի վրա, մյուս ոտքով Մառը կանգնած էր լեզվի ու մտածողության միասնության ժխտման, նրանք իրարից անջատելու, նրանց միջև եղած կապի խզման իդեալիստական տեսության դիրքերում: Դա արտահայտվում էր Մառի այն դրույթով, թե մտածողությունը կարող է գոյություն ունենալ նաև առանց լեզվի: «Լեզուն գոյություն ունի այնքանով միայն, որքանով որ դրսևորվում է հնչյուններով, մտածողության գործունեությունը տեղի է ունենում նաև առանց դրսևորման: ...Լեզուն (հնչյունային) այժմ արդեն սկզբն է գիշել իր ֆունկցիաները նորագույն գյուտերին, որոնք անվերապահորեն հաղթում են տարածությունը, իսկ մտածողությունը վերելք է ապրում իր ռզուտագործված կուտակումներով ու նոր նվաճումներով և կարող է տեղագրավել ու ամբողջովին փոխարինել լեզվին: Ապագա լեզուն մտածողությունն է, որն աճում է բնական մատերիայից գերծ տեխնիկայի մեջ: Նրա առջև չի դիմանա ոչ մի լեզու, նույնիսկ հնչյունայինը, որ, այնուամենայնիվ, կապված է բնության նորմաների հետ» (Язык и мышление, ИР, III, էջ 121): Այսպիսով, ստացվում է այնպես, որ մտածողությունը կարող է գոյություն ունենալ առանց լեզվի (կամ նրան փոխարինող ու նրա վրա

հիմնված որեէ համակարգի), իսկ հաղորդակցումն էլ կարող է տեղի ունենալ առանց «բնական մատերիայի» օգնության: Իսկ այս խորապես սխալ, իդեալիստական տեսակետ է:

Խոսելով «նոր ուսմունքի» նվաճումների մասին, Մառը միշտ էլ դրանցից մեկն էր համարում լեզվի ծագման հարցի լուսաբանումը, ըստ որում այդ խնդիրը նա դիտում էր որպես լեզվաբանության առաջնակարգ պրոբլեմներից մեկը. «Առանց դեպի լեզվի ծագումը ցուցաբերվող հետաքրքրության,—ասում է նա,—չի կարող լինել ոչ մի լեզվաբանություն, ամեն մի լեզվի ուսմունք էլ ենթադրում է այս կամ այն դրական վերաբերմունքը դեպի այդ հարցը, լեզվի ծագման այս կամ այն կոնցեպցիան, և միայն այդ դեպքում հատուկ խորացրած զբաղմունքներն առանձին լեզուներով կարող են արդյունավետ լինել, և որքան ավելի ճիշտ է դրված, և հասկանալի է, որքան ավելի շատ ու լավ է լուսաբանված լեզվի ծագման հարցը, այնքան ավելի արգասավոր ու ընդհանրապես ավելի հանգամանորեն է դառնում լեզվի ուսմունքը, նմանապես և լեզուների փոխհարաբերությունների ընդհանուր պատկերացումը: Նրանց ամբողջական կապակցվածության՝ մեր ուժերը ներածին չափ ճիշտ ընկալումը *conditio sine qua non* է, այսինքն այն պայմանը, առանց որի անհնարին է ճիշտ վերաբերմունքը դեպի ուսմունքի կամ տեսության ամեն մի մասը, անհնարին է կոնկրետ մոտեցումը դեպի լեզվի կառուցվածքն ու սիստեմը, դեպի նրա բոլոր առանձնահատկությունները որպես կենսական երևույթներ, այլ ոչ թե արատրակցիա կամ սխեմա» (Ընտիր երկեր, հ. I, էջ 104—105): Ինչպես տեսնում ենք, Մառը որոշակիորեն առաջ է քաշում լեզվի ծագման հարցը, որպես լեզվաբանության կարևորագույն խնդիրներից մեկը: Բայց խնդրի առաջադրումը դեռ ամեն ինչ չի նշանակում: Կարևորը միայն հարցադրումը չէ, այլև նրա լուծումը. և հենց այստեղ է, որ Մառը, ընայած հարցի հավակնոտ առաջադրմանը, ոչ միայն ճիշտ կերպով չի լուծում, այլև ավելի խճճում ու խեղաթյուրում է այն: Եվ դա պատահական չէ: Փոխանակ օգտագործելու լեզվաբանության մեջ արտահայտված բոլոր ճիշտ կուսումները և մարքսիզմ-լենինիզմի լույսով քննելու, լուծելու առաջադրված հարցը, նա ժխտում է բացարձակապես անցյալի լեզվաբանության մեջ եղած ամբողջ դրականը և, որ գլխավորն է, անտեսում մարքսիզմի կլասիկների դրույթները լեզվի, ինչպես և իր իսկ մարդու առաջացման մասին, կամենալով ստեղծել լեզվի ծագման իր «սեփական տեսությունը»: Հասկանալի է, որ մարքսիզմի սկզբունքներն անտեսելով, չի կարե-

լի մարքսիստական տեսութիւնն ստեղծել. ըստ որում դրութիւնը ոչնչով չի փոխվում, երբ ըստ էութեան մարքսիզմի հիմունքներին հակասելով, տեղի-տնտեսղի հիշվում են մարքսիզմի կլասիկներին անունները: Մառը հենց այդպես էլ վարվում էր: Լեզվի ծագման մասին Մառի արտահայտած բոլոր հիմնական դրույթներն էլ անհիմն են ու անընդունելի: Այդ հիմնական դրույթներն են. 1. նախապես մարդիկ խոսել են գծային լեզվով. 2. հնչյունական լեզուն երևան է եկել մարդկային հասարակութեան զարգացման բարձր աստիճանի վրա. 3. հնչյունական լեզուն նախապես գործադրվել է ոչ թե մարդկանց փոխադարձ հաղորդակցման, այլ մոգական գործողութիւնների համար, տոտեմի հետ հաղորդակցվելու համար. 4. հնչյունական լեզուն ստեղծվել է ոչ թե մարդկային ամբողջ կողեկտիվի, այլ կոլեկտիվից առանձնացած մոգերի դասի կողմից. 5. հնչյունական լեզուն առաջացել է նախնական շորս հնչյունախմբերից՝ շորս էլեմենտներից:

Անցնենք այդ դրույթների քննութիւնը:

Գծային լեզվի առաջնութիւնը կամ, ավելի ճիշտ, նախնականութիւնը չի արդարանում. նա չի նախորդել հնչյունական լեզվին: Ֆրիդրիխ էնգելսը, հանգամանորեն լուսաբանելով հոգաբաշխ լեզվի ծագումը՝ կապի՝ մարդու փոխարկվելու պրոցեսում իսկ, լեզուն մեկն է համարում այն գործոններից, որոնք նպաստել են մարդկային ուղեղի զարգացմանը. «Սկզբում աշխատանքը, իսկ այնուհետև՝ հոգորոշ խոսքը¹ հանդիսացան այն երկու ամենազխտավոր խթանները,—ասում է էնգելսը,—որոնց ազդեցութեան տակ կապի ուղեղը աստիճանաբար փոխարկվեց մարդկային ուղեղի, որը, կապի ուղեղի հետ ունեցած իր ողջ նմանութեամբ հանդերձ, նրանից շատ է գերազանցում իր մեծութեամբ և կատարելութեամբ»²:

«Գերմանական գաղափարախոսութիւն» գրքում Մարքսը և էնգելսը, լեզուն համարելով նույնքան հին, որքան և գիտակցութիւնը, հաստատում են նաև, որ հենց սկզբից էլ լեզուն եղել է հնչյունային. «Ոգու վրա հենց սկզբից իսկ ծանրացած է մատերիալով «ծանրացած» լինելու անեծքը, որն այստեղ հանդես է գալիս «օգի տատանալող ալիքներով, հնչյուններով, մի խոսքով՝ լեզվով»³:

¹ Քարգմանութեան մեջ միայլ կերպով տպած է «խոսքերը», ուղղում ենք՝ «խոսքը»—է. Ա.:

² Ա. էնգելս, Բնութեան դիալեկտիկա, Երևան, 1950, էջ 190:

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Соч., т. IV, էջ 20. Ընդգծումները մերն են—է. Ա.:

ինչպես տեսնում ենք, մարքսիզմի հիմնադիրները այն սկզբունքն են հայտնել, որ մարդկային լեզուն բոլոր ժամանակներում էլ եղել է հնչյունային: Պատմությունից էլ գիտենք, որ մարդկությանը ծանոթ չէ և ոչ մի ժողովուրդ, որը զուրկ լիներ հնչյունաբան լեզվից: Վերջապես, մարդաբանությունը (անտրոպոլոգիան) մեր դարում հայտնաբերված բրածո կմախքների ուսումնասիրությամբ հաստատել է, որ նեանդերթալյան մարդը, որն ապրել է մեղանից 50—300000 տարի առաջ ընկած դարաշրջանում և նախորդել է «նոր մարդուն» (կրամանյոնյան մարդուն), արդեն կարողանում էր խոսել: Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ Մառի տեսությունը գծային լեզվի մասին՝ զուրկ է պատմական հիմքից:

Իսկ գծային լեզուն և ձեռք լեզուն, եղև՛ ևն դրանք, թե ոչ Մառի կարծիքով՝ «ձեռք լեզուն ինքնին համաշխարհային գործածություն ունեցող գծային լեզվի ստանդարտացված տեսակն է, որ իր տեղը շատ ուշ գիշել է հնչյունային լեզվին պայքարում, կանանց մայրիշխանական կազմակերպության պայքարում, դա կանանց լեզուն է» (Язык и мышление, ИР, III, էջ 107): Այլ կերպ ասած, գծային կամ ձեռք լեզուն եղել է մինչև մայրիշխանության դարաշրջանի վերջը և դրանից հետո վերածվել միայն կանանց լեզվի: Այս մոտեցումն, իհարկե, նույնպես զուրկ է պատմական որևէ հիմքից: Գծային կամ կինիտիկ կամ ձեռք լեզուն երբեք էլ հաղորդակցման ինքնուրույն ու ամբողջական համակարգ չի եղել ու չի կարող լինել: Նա բոլոր ժամանակներում օժանդակ դեր է կատարել, իբրև լրացուցիչ միջոց, հնչյունային լեզվի առկայության պայմաններում: Հավանական է, իհարկե, որ լեզվի ստեղծման պրոցեսում, երբ ինքը հնչյունային լեզուն էլ դեռևս շատ աղքատիկ էր, ժեստերը, առավելապես ձեռքի շարժումները համեմատաբար ավելի մեծ դեր կարող էին ունենալ խոսելու պրոցեսում, քան ունեն այժմ: Բայց ինչքան էլ որ մեծ լինեի այդ դերը, նա չէր կարող հասցնել այսպես կոչված ձեռք լեզվի, որպես հաղորդակցման միջոցի, գերակշռությանը հնչյունական լեզվի նկատմամբ, կամ թեկուղ համազոր դարձնել նրան: Ձեռք լեզվի, որպես հաղորդակցման օժանդակ միջոցի, որպես հնչյունային լեզվի շատ շնչին դեր խաղացող կցորդի այս բնորոշումը մեզ շփոթության մեջ չպետք է գցի, իհարկե, երբ պատմական հետազոտողներում այս կամ այն ժողովուրդի մոտ առերևույթ ձեռք լեզուն մեծ դեր է կատարում: Այսպես, օրինակ, հայտնի է, որ ամերիկյան բնիկների տարբեր ցեղեր, միմյանց լեզուն չիմանալով, իրար հետ հաղորդակցում էին հենց ձեռք լեզվով:

այդպես էր նաև մեզ մոտ՝ Հայաստանում, մինչև սովետական կարգերի հաստատումը, երբ շխտական հարսները հաղորդակցում էին դարձյալ ձեռք լեզվով, որը մեզ մոտ կոչվում էր ԽԱՐԱՆԵՎԱՐ: Առաջին հայացքից թվում է, թե այս դեպքերում ձեռք լեզուն իրոք ինչ-որ ինքնուրույն սխտեմ է հանդիսանում հաղորդակցելու համար և փոխարինում է հնչյունական լեզվին: Բայց այդ միայն թվում է: Բանն այն է, որ հիշյալ ժողովուրդները, որոնց մոտ ձեռք լեզուն որոշ հանգամանքներում կարծես թե փոխարինում է հնչյունային լեզվին, զարգացման այնպիսի աստիճանի են հասել, որ ունեն իրենց զարգացած ու հարուստ լեզուները:

Ձեռք լեզուն զրանց մոտ հիմնված է հենց հնչյունային լեզվի վրա, պայմանավորված է նրանով և ձեռքի շարժումներով ու միմիկայով պայմանական ձևով ներկայացնում է կամ վերարտադրում հնչյունական լեզուն: Նա մոտավորապես նույն դերն է կատարում, ինչ որ գիրը. ինչպես գրերի միջոցով, պայմանական նշաններով վերարտադրվում է հնչյունային լեզուն, այնպես էլ ձեռք լեզվի միջոցով պայմանական նշաններով վերարտադրվում է նույն հնչյունային լեզուն, և առանց հնչյունային լեզվի ինչպես չի կարող լինել գրավոր լեզու, այնպես էլ չի կարող գոյություն ունենալ ոչ ամերիկյան բնիկների ժեստերի լեզուն, և ոչ էլ հայ կանանց հարսնեկարը: Հետևաբար, այստեղ մենք ունենք պատմական որոշ շրջաններում հասարակական այս կամ այն հանգամանքի շնորհիվ հնչյունական լեզվի վրա հիմնված ու նրանով պայմանավորված ձեռքի ու միմիկայի պայմանական նշանների լեզու և ոչ թե լեզվաստեղծական նախնական պրոցեսը ներկայացնող ու նրա վերապրուկը հանդիսացող երևույթ, ինչպես սխալ կերպով պնդում էր Մառը:

Մեզ չպետք է շփոթեցնի նաև այն փաստը, որ խուլուհամբերը խոսում են միայն ժեստերի լեզվով, առանց հնչյունական լեզուն իմանալու: Խուլուհամբերը ժեստերի լեզվով խոսելու առաջին ունակությոնները ստանում են իրենց շրջապատից՝ ծնողներից (իսկ հնչյունական լեզվին տիրապետող միջավայրի համար այդ առաջին ունակություններն էլ հիմնված են հնչյունային լեզվի վրա): Ինչպես բոլոր երեխաների, այնպես էլ խուլուհամբ երեխայի ծնողները իրենց երեխաների հետ խոսելիս հաճախ են դիմում ձեռքի շարժումներով այս կամ այն բանը հասկացնելու միջոցին: Առողջ, ֆիզիոլոգիական տեսակետից ոչ արատավոր երեխան, որ այս կամ այն շարժման հետ լսում է նաև որևէ բառ, ժամանակի ընթացքում սովորում է այդ բառը և կարիք չի դրում օգտագործելու շարժումը:

Մինչդեռ խուլուհամբը, որ չի լսում բառը և չի կարողանում սովորել այն, հարկադրաբար ընկալում է միայն շարժումը և ըմբռնում այն որպես այս կամ այն առարկան, երևույթը, դործողությունը և այլն. նշելու միջոց: Իր շրջապատից ընկալած այդ նշաններն էլ, ահա, թեև սակավ, բայց վճռական դեր են կատարում խուլուհամբի կյանքում: Հենց դրանցով էլ նրա ժեստերի լեզվի հիմքն է դրվում: Փորձից իմանալով արդեն, որ այս կամ այն նշանով ինքը կարողանում է շրջապատին հասկացնել, որ ուտել է ուզում, ծառավ է և այլն, նա արդեն ինքնուրույն կերպով զարգացնում է իր հաղորդակցման «սխտեմը», հարստացնում իր պայմանական նշանները: Բայց հենց այն պատճառով, որ խուլուհամբը զուրկ է հնչյունական լեզվից, որ նա մտածում է պատկերացումներով, նա չի կարող իր ժեստերի լեզվով խոսել այնպիսի վերացական գաղափարների մասին, ինչպես «փիլիսոփայություն», «հասկացություն», «հույս», «գաղափար» և այլն, և այլն: Սրանից չի բխում, իհարկե, թե խուլուհամբերի բոլոր շարժումները համապատասխանում են այն պատկերներին ու պատկերացումներին, որ ունեն նրանք առարկաների, երևույթների և այլնի մասին: Ով որ փոքր-ինչ ուշադրությամբ հետևել է խուլուհամբերի «խոսակցությանը», նա նկատած պիտի լինի, որ միայն որոշ շարժումներ իրոք վերաբրտադրում են այս կամ այն առարկայի ձևը կամ ուղղակի համընկնում են որևէ գործողության ժամանակ կատարվող բնորոշ շարժումներին, մինչդեռ բազմաթիվ շարժումներ ուղղակի պայմանական նշաններ են, որի հետևանքով էլ տարբեր վայրերի խուլուհամբերը, ընդհանուր նշանակությամբ շարժումներ ունենալու հետ միասին, ունեն նաև բազմաթիվ տարբերություններ, իրենց օգտագործած հենց պայմանական նշանների մեջ: Պատկերներով, ընկալումներով ու պատկերացումներով մտածելը չափի հանգեցնի նաև այն կարծիքին, թե խուլուհամբերը զուրկ են ընդհանրացման ու աբստրահման ունակությունից: Այդպիսի կարծիքը սխալ է. խուլուհամբերը կարողանում են և՛ ընդհանրացնել, և՛ աբստրահել: Բայց դրա հետ միասին մենք պետք է բնդունենք նաև, որ որքան էլ նրանք ընդհանրացման և աբստրահման ունակություն ունենան, այնուամենայնիվ այդ ունակությունը խիստ սահմանափակվում է հենց հնչյունական լեզվից զուրկ լինելու պատճառով: Խուլուհամբը (եթև նա գրագիտություն սովորելով չի յուրացրել հնչյունային լեզուն) կարող է ընդհանրացում ու աբստրահում կատարել այն չափով միայն, որ չափով հնարավորություն են տալիս զգայությունների միջոցով

ձեռք բերած պատկերացումները, և ո՛չ ավելին: Իսկ այս բանում մենք չենք կարող դարձյալ շտեմնել հնչյունական լեզվի բացառիկ և անփոխարինելի դերը մարդկային մտածողության համար:

Այսպես, ուրեմն, Մառի ուսմունքը ձեռք լեզվի առաջնության մասին հիմնովին սխալ է: Բայց եթե այդ դրույթը սխալ է, ապա՝ մյուս շորս դրույթներն էլ ինքնին հերքվում են: Այսպես, եթե ձեռք լեզուն չի նախորդել հնչյունային լեզվին, եթե չի եղել մի ժամանակ, երբ մարդիկ խոսած լինեն միայն ձեռք լեզվով, ապա անհեթեթություն է ասել, թե հնչյունային լեզուն ստեղծված է մարդկային հասարակության զարգացման ուշ շրջաններում: Իսկ եթե այդպես է, ապա ինքնին անհեթեթություն են դառնում նաև հաջորդ երկու դրույթները այն մասին, թե իբր հնչյունային լեզուն հորինվել է նախապես միայն մոգական արարողությունների համար և ստեղծվել է մոգերի առանձնացած խավի կողմից: Ինչ վերաբերում է հինգերորդ դրույթին, որի համաձայն բոլոր լեզուները, ծագել են նախնական շորս հնչյունական էլեմենտներից, ապա դրա մասին արդեն խոսել ենք:

Մենք կանգ առանք «նոր ուսմունքի» ամենահիմնական դրույթների վրա, ցույց տալով, որ դրանք բոլորն էլ հակասում են գիտության սկզբունքներին և զուրկ են պատմական հողից: Բնական է, որ սխալ սկզբունքների վրա հենվելով ու դրանցով առաջնորդվելով անկարելի է ուսումնասիրել լեզվի, որպես հասարակական երևույթի, էությունը, լուսաբանել նրա պատմական զարգացման օրինաչափությունները: Եվ իրոք, Մառի այն բոլոր հետազոտությունները, որոնք գրված են «նոր ուսմունքի» ոգով և նրա դրույթները հիմնավորելու համար, մեծ մասամբ զուրկ են գիտական արժեքից, բառ որում կոնկրետ լեզվական նյութի ուսումնասիրության ժամանակ էլ նա ելնում էր իր ուսմունքի պատրաստի սխեմաներից և լեզվական իրողությունները հարմարեցնում դրանց: Արատավոր էր նրա լեզվաբանական վերլուծությունների մեթոդը, այսպես կոչված քառատարր վերլուծության մեթոդը: Իսկ արատավոր մեթոդով գիտականորեն հիմնավորված ու ճշգրտված արդյունքների հասնել չի կարելի:

Ի վերջո, Մառի ուսմունքի մեջ կարևոր տեղ է զբաղում նաև խաչավորման տեսությունը, բառ որում այս էլ իր էվոլյուցիան է ապրել: Այն ժամանակ, երբ նա գեռ ընդունում էր լեզուների ցեղացույթները որպես պատմական երևույթ, լեզուների խաչավորում ասելով հասկանում էր լեզուների փոխադարձ ներթափանցումը և

դրա հիման վրա մի նոր, խառնածին լեզվի առաջացումը: Հետագայում, երբ ժխտեց լեզուների ցեղակցությունը, նա լեզուների խաչավորում ասելով՝ գերազանցապես հասկանում էր տարբեր դասակարգային լեզուների խաչավորումը, նրանց փոխադարձ ներթափանցումները, որոնք առաջ են բերում որոշ (և միայն որոշ!) ընդհանրություններ դասակարգայնորեն տարբեր լեզուների միջև: Այս վերջին դրույթն ինքնին հերքվում է հենց նրանով, որ դասակարգային լեզուների տեսությունը, ինչպես տեսանք, հիմնովին սխալ է: Ինչ վերաբերում է առաջին դրույթին, ապա թեև լեզվաբանության մեջ մեր դարում էլ կան խաչավորման տեսության կողմնակիցներ (Ն. Ս. Տրուբեցկոյ, Ջ. Բոնֆանտե, Վ. Պիզանի և այլք), բայց և այնպես նա չի արդարանում: Խաչավորումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ լեզվական փոխադրեցությունների կամ ազդեցությունների մի տեսակը, և խաչավորման հետևանքով խառնածին լեզուներ չեն առաջանում, ըստ որում այդպիսի լեզուներ գոյություն էլ չունեն:

Այսպես, ուրեմն, լեզվի «նոր ուսմունքի» տեսական սկզբունքներից և ոչ մեկը ընդունելի չէ:

Այժմ համառոտակի ծանոթանանք Մառի հայագիտական հայացքներին. այստեղ նախ և առաջ պետք է նշենք, որ նա հայագետ է եղել ոչ միայն իբրև լեզվաբան, այլև միաժամանակ և՛ բանասեր, և՛ պատմաբան, և՛, մանավանդ, հնագետ (археолог). այս վերջին բնագավառում իր արդյունավետ պեղումների շնորհիվ Առաք աշխարհի մեծ ծառայություն է մատուցել հայոց պատմությանը և հայ կուլտուրայի պատմությանը, որ հազիվ թե հնարավոր լիներ գերազնահատել նրա վաստակները: Մառի հայագիտական գլխավոր աշխատություններն են.

1) Сборники притч Вардана (СПб, I, 1899, II, III, 1894): Վարդան Այգեկցու առակների ժողովածուն է՝ զանազան ձեռագրերի քննությամբ ու համեմատությամբ, և ույզ առակների ու ընդհանրապես հայ միջնադարյան առակագրության հմտալից ուսումնասիրությունը: Առաջին մասը, որ երկրորդ ու երրորդից հետո է լույս տեսել, բուն ուսումնասիրությունն է, երկրորդ մասը՝ բնագիրն է, երրորդը՝ հավելվածներ (ձեռագրերի նկարագրություն, արաբերեն ու հայերեն լրացուցիչ բնագրեր ևն): Ուսումնասիրությունը ներկայացված է իբրև մագիստրական դիսերտացիա: Բացառիկ հմտությամբ կառարված աշխատանք է և այդ բնագավառում լավագույն գործերից մեկն է հայագիտության մեջ: Չնայած որ որոշ դրույթներ արդեն հնացած են, իսկ առանձին հարցերի մեկնաբանությունը՝

սխալ, բայց և այնպես աշխատությունն այժմ էլ պահպանում է իր արժեքը, որպես հայ հին գրականության լավագույն ուսումնասիրություններից մեկը:

2) Грамматика древнесарматского языка (СПб, 1903): Գրաբարի ձևաբանությունն է, որ հեղինակը կազմել է յուր ուսումնասիրությունների հիման վրա. գրել է այն շրջանում, երբ դեռ ընդունում էր լեզուների ցեղակցությունը և հաստատում էր հաբեթական լեզուների ցեղակցությունը սեմականների հետ՝ մի կողմից, ու հայերենի ցեղակցությունը վրացերենի հետ՝ մյուս կողմից. այդ ոգով էլ կազմված է ամբողջ աշխատությունը, որ, սակայն, աչքի է ընկնում յուր բարձր մակարդակով. հեղինակի հետազոտությունները դուրս են գալիս հայերենի ուսումնասիրության ավանդական սահմաններից և ընդգրկում շատ ավելի ընդարձակ շրջանակներ: Գիրքը մեծ արժեք ունի և այսօր էլ գրաբարի լավագույն քերականություններից մեկն է, իսկ ուսաց լեզվով՝ միակը:

3) Яфетический элемент в языках Армении (ИАН, I, II, 1911. III, IV, 1912. V, VI, 1913. VII, VIII, 1914. IX, 1916. X, 1918. XI, 1919): Յուր տեսության համաձայն քննության է առել հայերենի բազմաթիվ երևույթները և «հայտաբերել» հաբեթական տարրերը հայոց լեզվի մեջ՝ հատկապես բազմաթիվ հայերեն բառերի ստուգաբանությամբ: Նրա հայագիտական և առհասարակ լեզվաբանական հետազոտությունների ամենաթույլ բնագավառն է. ստուգաբանությունները կատարված են խիստ կամայական համեմատությունների հիման վրա և կանխակալ դիտավորությամբ՝ իր տեսությունը հարմարեցնելու և այդ տեսությունը հիմնավորելու նպատակով: Հարյուրավոր ստուգաբանություններից ընդունելի են միայն մի քանիսը, որոնցից էլ լավագույնն է հյ. աստուած բառի համեմատությունը փոյուզիական Տαβουλια -ի հետ:

4) Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища (М.—Л., 1934, Թ հրատ., երևան, 1939): Իր երկարամյա պեղումների արդյունքներն են՝ ամփոփված այս մեծարժեք աշխատության մեջ և ուսումնասիրված: Անիի հնագիտական ուսումնասիրությունները Մառն սկսել է 1892 թ. և շարունակել մինչև 1917 թ.՝ որոշ ընդհատումներով: Անիի հնագիտական պեղումներն իրենց մասշտաբներով ու գիտական նշանակությամբ ոչ միայն մինչսովետական Հայաստանի, այլև ցարական Ռուսաստանի ամենամեծ հնագիտական ձեռնարկումներից մեկն էին և պսակվել են հայագիտության համար խոշորագույն հայտնադործումներով: Կա-

քելի է առել, որ Մարի շուրջ 16 տարվա հնագիտական աշխատանքների շնորհիվ է, որ գիտության համար վերածնվեց Անին՝ իր կուտակայով, հույակապ նախադասական կորուզներով, գրավահուշարձաններով և դրա հետ միասին՝ իր ներքին կյանքով¹։ Այս տեսակետից էլ անգնահատելի են Ն. Յա. Մարի վաստակները։ Եվ եթե իր այս աշխատության, ինչպես և այլ հետազոտությունների մեջ կան ինչ-ինչ տեսակետներ ու մեկնություններ, որոնք այժմ մերժված են, ապա դրանք մազաչափ անգամ չեն կարող ստվեր ձգել հայ հնագիտության բնագավառում թողած այն մեծահարուստ ժառանգության վրա, որ ամբողջությամբ վերցրած, դրական է։

Սակայն այդ աշխատանքների թվարկումը մեզ շատ հեռուն կտաներ. Մարի հայագիտական ուսումնասիրությունների լրիվ ցանկը տրված է «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1935)² հեղինակի կենսագրության հետ։ Իհարկե, միայն մասնավորապես հայագիտական աշխատությունների մեջ էլ, որ Մարը խոսել է հայերի ու հայերենի մասին. բնդհանուր բնույթ կրող յուր բազմաթիվ աշխատությունների մեջ էլ նա միշտ հատուկ ուշադրություն է դարձրել հայոց լեզվի վրա։ Այդ հատուկ ուշադրությունը բացատրվում է ոչ միայն նրանով, որ նա առանձնապես հայերենի մասնագետ էր, այլև նրանով, որ յուր տեսության համար իսկ նա հայերենից խիստ շատ

¹ Անիի ուղեգրները այերան մեծ արդյունք են տվել, որ արդեն 1915 թ. (դեկտեմբերի 29-ին) Ռուսական հնագիտական ընկերությունը Ն. Յա. Մարին շնորհեց Ռուսարմի անվան օսկե մեծ մեդալ՝ հետևյալ գնահատությամբ. «За ту четверть века, которая отделяет нас от первого знакомства Н. Я. с развалинами Ани, имя его связалось с ними вечной и неразрывной цепью. скованной из 15-кратного пребывания там, из 14 кампаний раскопок, из ряда научных докладов и лекций, посвященных Ани, из целой серии печатных трудов, из непрерывных археологических и исторических изысканий, из учреждения на самом городище двух музеев, из установления действительной охраны развалин, из предохранения многих памятников от грозящего им разрушения и, наконец, из создания, если еще не de jure, то de facto, научного института специально для изучения древностей Ани и окрестной области древнего Ширака» (ЗВО. т. XXIII, էջ 381)։

² Ուշադրվ է նաև Գ. Ն. Չուբինաշվիլու հետևյալ գնահատությունը.

«Нельзя не сказать, что из всего сделанного Н. Я. Марром на протяжении его долгой, бурной, все равнявшейся дальше и дальше научной деятельности — это именно Ани неразрывно связано и останется связанным и при всех дальнейших переворотах и изменениях, навеки, так сказать, с его именем» (Г. Н. Чубинашвили, Рецензия на работу: Ани. Ars georgica, № 2, 1948, Тбилиси, էջ 161)։

նյութ էր քաղում, և մասնավորապես խառնածին լեզուների տեսութ-
 թյանը հանգելու մեջ հայերենն առաջնակարգ դեր էր խաղացել,
 իսկ այդ տեսությանը նա հանգել է դեռևս յուր լեզվաբանական
 գործունեության շատ վաղ շրջանում: Այսպես, վերը հիշված
 «Գրաբարի քերականություն» առաջաբանում Մառն արդեն խիստ
 կերպով հարձակվում էր հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ
 հաստատված այն տեսակետի վրա, որի համաձայն հայերենը գիտ-
 վում էր որպես բուն հնդեվրոպական լեզու. «Չպետք է կրկնել այն
 մեծ սխալը, որի մեջ ընկել են լեզվաբանները, որոնք ուսումնասի-
 րել են հայերեն լեզուն բացառապես հնդեվրոպական լեզվաբանա-
 կան հայեցակետով: Սխալն այն է, որ նրանք հայերեն լեզվի մասին
 (իրենց) տեսությունը դարձրել են դոգմա՝ առանց նախապես
 ուսումնասիրելու այն՝ յուր խորությամբ ու ընդարձակությամբ»
 (Грамматика древнеарм. яз., էջ XXXII): Այնուհետև՝ շարունա-
 կելով յուր կշտամբանքները և արտահայտելով իր տեսակետները
 հայոց լեզվի ուսումնասիրության ու հայերենի գիտական քերակա-
 նության մասին, գտնում է, որ հայերենի գիտական քերակա-
 նությունը կազմելու համար նախապես պետք է ամբողջությամբ ու-
 սումնասիրել հայերենը՝ յուր բոլոր շրջաններով ու բարբառներով
 հանդերձ. «Հայերեն լեզվի իսկական քերականությունը կարող է ըս-
 տեղծվել միայն իրենց իսկ՝ հայկական նյութերի հնարավորին չափ
 խոր ուսումնասիրությամբ՝ իրենց ամբողջ բովանդակությամբ: Եվ
 այստեղ տեղական հայկական՝ տվյալ դեպքում լեզվաբանական՝
 միջավայրը պետք է լուսավորվի յուր ներքին լույսով, և միայն այն
 ժամանակ հայերեն լեզվի համեմատական ուսումնասիրությունը՝
 այս կամ այն, թեկուզ և, անկասկած, նրա հետ ցեղակից լեզուե-
 րի կապի մեջ,—կողադարի հիշեցնել խավարի մեջ խաբխախելը...»
 Հայկական լեզվաբանական նյութերի անմիջական ուսումնասիրու-
 թյունը, ձգտումը՝ իր իսկ հայկական հողի վրա գտնել ցեղակցական
 երևույթների փոխհարաբերությունները և վերահասու լինել, եթե
 կարելի է այսպես արտահայտվել, հայերի քերականական ինքնա-
 գիտակցությանը, որ գտնվում է նրանց ժողովրդական հոգեբանու-
 թյան կապի մեջ,—ահա, թե ինչն ամենից առաջ պետք է ոգեշնչի
 հայոց լեզուն ուսումնասիրողին» (անդ, էջ XXXII—XXXIII): Մառը
 միանգամայն արդարացի կերպով նշում է, որ մինչև այդ եղած հա-
 յերենի քերականությունները միակողմանի են, որ նրանք հիմնված
 են նախապես արդեն լեզվաբանական գիտության մեջ հաստատված
 միակողմանի տեսության վրա: Հենց այստեղ էլ նա քննադատում

է հայոց լեզվի ծագման վերաբերյալ ընդունված ու տիրապետող դարձած տեսութիւնը, որի վրա հիմնվելով էլ ուսումնասիրողները կամենում են հայերենն ամբողջապէս կապել հնդեվրոպական լեզուների հետ. «Ընդհանուր լեզվաբանութիւն տեսական հարցերով հափշտակվելը օժանդակել է համեմատական մեթոդի շարաշահմանը: Բոլորին գրավել, ավելի ճիշտ՝ զբաղեցրել է ամբողջի կամ մասնավորութիւնների ծագման հարցը՝ նրանց առկա որակի և առանձնահատկութիւնների նկատմամբ եղած անտարբերութիւնը: Առաջացավ պատրաստի նյութի վրա հիմնված համեմատական աշխատութիւնների արհեստական արտադրութիւն: Այս պատճառով էլ հայերեն լեզուն այժմ ևս դիտումների համար շլուծված առեղծված է» (անդ, էջ XXX): Ապա՝ շարունակելով այդ քննադատութիւնը՝ հեղինակն արդեն որոշակի կերպով հայտնում է, որ հայոց լեզվի ամբողջական կազմը, հայերենի ամբողջ էութիւնը չի ընդգրկվում հնդեվրոպական լեզուների հետ կապվող երևույթով, որ հայերենի մեջ բացի հնդեվրոպականից, կա նաև ուրիշ լեզվական տարր. «Հնդեվրոպական կամ արիական տարրով չի սպառվում հայերենի բնութիւնը: Հայերենում հնդեվրոպականի հետ անբաժանելիորեն ձուլված է ինչ-որ անծանոթ լեզվաբանական ընտանիքի նստվածքը» (անդ, էջ XXX): Այսպէս, ահա, դիտելով հայերենը ոչ թէ որպէս անխառն մաքուր հնդեվրոպական լեզու, այլ որպէս յուր մեջ նաև այլ լեզվական տարրեր մարմնացնող մի լեզու՝ Մառը եզրակացնում է, թէ հայոց լեզուն երկակի բնույթ ունի, որ նա տարբեր լեզվական միավորների խառնուրդով կազմված մի լեզու է. «Պարզ կերպով երևում է մի բան. նա խառնուրդ լեզվի խիստ բնորոշ նմուշն է: Խոտքըս, իհարկէ, նրա մեջ եղած հայտնապէս փոխառյալ բառերի հարուստ խառնուրդի մասին չէ, որը հեշտ է առանձնացնել և նշանակալից չափով առանձնացված է արդեն: Ես նկատի ունեմ պատմական Հայաստանի հողի վրա առաջացած իրական (ոեալ) հայերեն լեզվի կորիզը: Ինքը կորիզն է երկսեռ» (անդ): Զարգացնելով յուր այդ դրույթը, իհարկէ, որ չափով այդ կարելի էր կատարել մի ոչ այնքան ընդարձակ առաջաբանում, Մառը հայտնում է, որ ուսումնասիրութիւնների ընթացքում նա հայտաբերել է հայերենի մեջ մի քանի կարևոր երևույթներ, որոնք կապվում են հարևան վրացերենի հետ. «Ինձ համար պարզ դարձավ, որ յուր բնութիւն մի քանի էական կողմերով հայերեն լեզուն ցեղակցութիւն մեջ է գտնվում վրացերենի հետ» (անդ, էջ XXX—XXXI): Ինչպէս տեսնում ենք, Մառը՝ յուր սկզբնական շրջանի սկզբունքներին համապատասխան՝ դեռևս

ընդունում է ինչպես լեզուների ծննդաբանական ցեղակցությունն ընդհանրապես, այնպես էլ հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ. բայց հենց այդ շրջանում էլ նա արդեն դուրս է գալիս հնդեվրոպաբանության շրջանահենքից և գտնում է, որ հայերենի մեջ, իբրև բաղկացուցիչ տարր, գոյություն ունի կովկասյան լեզվական շերտը, իսկ դրանից ելնելով էլ նա հայերենը համարում է երկսեռ կամ խառնուրդ լեզու։ Այս սկզբունքը հետագայում չուր ընդհանուր լեզվաբանական հայացքների փոփոխման համաձայն աստիճանաբար փոխեց և ինչպես որ լեզվի փոխադասության մեջ նա աստիճանական զարգացումով հասավ իր՝ վերը շարադրված գրույթներին ու հիմնադրեց լեզվի «նոր ուսմունքը», այնպես էլ առանձինն հայերենի մասին յուր տեսությունը հանգեցրեց այն տեսակետին, թե հայերենն անցքան վիճակում գտնվող լեզու է։ Մեր նպատակից դուրս է, իհարկե, թվել այստեղ տարբեր շրջաններում հայերենի մասին արտահայտած նրա կարծիքները, և այդ ավելորդ էլ է. վերը ցույց ենք տվել արդեն, թե ինչպես նա սկսում է յուր ուսումնասիրությունները հնդեվրոպաբանության ոգով և քայլ առ քայլ հեռանում նրանից. այն շրջանները, որ նշեցինք լեզվաբանական հայացքների զարգացման մեջ, հավասարապես վերաբերում են նաև նրա հայագիտական սկզբունքներին։ Սկսելով հայերենի և վրացերենի միջև եղած կապերը որոնելուց, ընդունելով գեոևս հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ,—նա «հայտնաբերեց» այսպես կոչված «հարեթական շերտ» հայերենի մեջ, ապա՝ այն ժամանակ, երբ մերժեց լեզուների ծննդաբանական դասակարգումը և հիմնեց իր ստադիալ դասակարգումը, հերքեց նաև հայերենի ծննդաբանական ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ։ Թե ինչպես յուր հայացքների զարգացման մի աստիճանից մյուսին է անցել, և թե ինչով է բնորոշվում այդ շրջաններից յուրաքանչյուրը, տեսանք արդեն։ Ուստի և կրկնություններ չանելու համար բավականանում ենք նրա՝ հայերենի մասին արտահայտած վերջին շրջանի սկզբունքների համառոտ ամփոփումով, որ վերջին եզրակացություններով Մառը հայտնում է, որ իրապես Հայաստանում գոյություն ունի ոչ թե մեկ, այլ երկու լեզու. այդ երկու լեզուները ժառանգներն են պատմական Հայաստանի տեղիտորիայում եղած բազմաթիվ լեզուների, որոնք անհետացել են՝ թողնելով իրենց վերապրուկներն այդ երկուսի մեջ. այդ երկու լեզուները, որոնք նա անվանում է «ֆեական և րեական»՝ ըստ հոգնակիի կազմության,

իրարից տարբեր «ձեաբանական-ձեական» հատկանիշներ ունեն. «Հաբեթա-պրոմեթեիդյան քերականությունը, որի մշակումն սկսված էր բավական վաղ, սկզբում առաջ տարածվ հայերենի հարցը, որովհետև վաղուց սկսվել էր պարզվել, որ Հայաստանում շատ լեզուներ են եղել, որոնք իբրև վերապրուկների այժմ մնում են մի երկայն շարք բարբառների մեջ, որոնց թվում մինչև այսօր մի քանիսը, ինչպես՝ զոկերենը, իսկապես ինքնուրույն լեզու են, և այժմ Հայաստանում ունենք ոչ թե մեկ, այլ՝ քսո հոգնակիի կազմության՝ երկու լեզու. Քեական (ք), այսինքն՝ հին գրականը, Փետդալականը, և Բեական (ր)՝ նոր գրականը» (Афетическая теория, ИР, II, էջ 125): Ուսումնասիրելով այդ «երկու լեզուների» առանձնահատկությունները՝ Մառը գալիս է այն եզրակացության, թե նրանցից յուրաքանչյուրը՝ քսո յուր քերականության՝ պատկանում է մի լեզվական-ձեաբանական սիստեմի՝ մեկը թեքականին, մյուսը կցականին. «Հայաստանի այս երկու լեզուներից յուրաքանչյուրը, քսո ձեաբանական-ձեական հատկանիշների, պատկանում է առանձին սիստեմի, մեկը՝ Քեականը—թեքականին, մյուսը՝ Բեականը—կցականին: Ընդհանրապես... զրանք հաբեթական սիստեմից պրոմեթեիդյան հնդեվրոպական սիստեմին անցման լեզուներ են» (անդ): Հայերեն այս երկու լեզուների փոխադարձ կապը քննության առնելով՝ հեղինակը կրկին արտահայտում է արդեն վերը հիշված այն դրույթը, որ հայերենը խառնածին լեզու է, և որ այդ երկու լեզուները մեծապես փոխադրել են իրար վրա ու խաչավորվել. «Բուլորովին չէր բացառվում զրանցից յուրաքանչյուրի խաչավորվածության հնարավորությունն ու իրականությունը: Նրանց խաչավորվածությունը տարբեր է. մեկը տեղի է ունեցել մինչև երկու տիպի լեզուներից յուրաքանչյուրի էացումը, մյուսը՝ էացումից հետո... արդեն կազմված տիպերը,—Քեական հայերենը, այսինքն գրականը, սկզբից և երկար ժամանակ սրբազան-գրավորը, և Բեականը, «ժողովրդական», ռամկական, համարյա մինչև XIX դարը անգիր—բայց աշխատավոր դասակարգերի, գյուղացիության ու բանվոր-արհեստավորների, ընդհանուր առմամբ արտադրական կոլեկտիվների լեզուն, նույնպես ազդել են միմյանց վրա և խաչավորվել մեկը մյուսի հետ» (անդ): Քննելով այնուհետև «երկու լեզուների» սիստեմն ու դրա զարգացման աստիճանը՝ նա գտնում է, որ հայերենը, որպես խառնված լեզու, չի ներկայացնում հնդեվրոպական և հաբեթական լեզուների խառնուրդ,—մի բան, որ ինքն է երբեմն ասել,—այլ գտնվում է հաբեթական ստադիայից հնդեվրոպականին

անցման վիճակում, այսինքն՝ հեռացել է հաբեթականից, բայց լիովին չի հասել հնդեվրոպականին, «Այնպիսի առավել ակնառու խառնածինները (ГИБРИДЫ), ինչպես, օրինակ, Հայաստանի լեզուները... ոչ թե հաբեթական լեզուների հետ հնդեվրոպականների անագնաազույն իտալավորման մարմնացումն են, այլ անցման վիճակի ներկայացուցիչներն են՝ մալուր հաբեթական ու կատարյալ հնդեվրոպական լեզուների միջև միջնական վիճակում. դրանք հաբեթական ընտանիքի նախապատմական վիճակից հեռացած և լրիվ հնդեվրոպականություն չհասած լեզուներ են (անդ, էջ 18): «Թեքականությունը, որին բոլորովին մոտեցել է վրացերեն լեզուն, ոչ թե պրոմեթեիդյան («հնդեվրոպական») կարգի է, այլ սեմական, մինչդեռ, ընդհակառակն, հայերեն լեզվի թեքականությունը պրոմեթեիդյան («հնդեվրոպական») կարգի է: Իրոք, ոչ միայն հայերենը, այլև վրացերենը, կցական սիստեմից թեքականին անցման լեզուներ են, որոնցից հայերենը հենվում է պրոմեթեիդյան («հնդեվրոպական») սիստեմին, վրացերենը՝ սեմականին» (անդ, էջ 67): Այսպիսով, Մաուր ինչպես վերը ժխտում էր լեզուների ծննդաբանական ընտանիքները, այնպես էլ այստեղ ժխտում է հայերենի ծննդաբանական կապը հնդեվրոպական լեզուների հետ և հայտարարում, թե հայերենի և հնդեվրոպական լեզուների միջև եղած կապը նրանց ստադիալ զարգացմամբ է պայմանավորված: Ի վերջո նա պնդում է նաև, որ հայերեն «երկու լեզուները», թեպետ և երկուսն էլ «հաբեթական սիստեմից հեռացած», տարբեր ուղղություններով են զարգացել և, երկուսն էլ անցման վիճակում գտնվելով՝ յուրաքանչյուրը տարբեր տիպի է մոտենում. մինչդեռ զրաբարը հաբեթականից հնդեվրոպականին է անցնում, աշխարհաբարը նույն հաբեթական սիստեմից թրքականին է անցնում. «Հատուկ տեղ պետք է հատկացնել շորս լեզուների. 1) երկու խառնվածո, կամ ավելի ճիշտ, հիմքով՝ հաբեթականությունից հնդեվրոպականության անցման տիպերին, Հայաստանի երկու լեզուներից մեկին՝ Կովկասում և մեկ ալբանականին՝ Բալկաններում և 2) հաբեթականությունից թրքականին անցման երկու տիպերի. Հայաստանի ղուլզ լեզուներից ժողովրդականին՝ Կովկասում և առանձին մնացած չուվաշերենին՝ Վոլգայի վրա» (О происхождении языка, անդ, էջ 196, հմմտ. նաև էջ 42): Այսպես են բնութագրվում հայերենի գոյացման, նրա բաղկացուցիչ տարրերի ու նրա ստադիալ զարգացման մասին Մաուր վերջին շրջանի հիմնական սկզբունքները: Սակայն անհրաժեշտ է այստեղ ամփոփ կերպով ներկայացնել նաև

նրա հայացքները գրաբարի վերաբերյալ. ամենից առաջ պետք է շեղտել, որ Մառը, ելնելով լեզուների դասակարգայնության իր տեսությունից, այն տեսակետն է առաջ քաշում, որի համաձայն գրաբարը հայ ֆեոդալիզմի լեզուն է, որը յուր դասակարգային էությունամբ հակադրության մեջ է եղել «աշխատավոր դասակարգի, արտադրող կուլեկտիվների» լեզվի հետ: Այս հարցում էլ նրա տեսակետը զգալի էվոլյուցիա է ապրել: Դեռևս 1903 թ., գրաբարի քերականության մեջ նա ասում է. «Դիտվում են փաստեր հօգուտ այն բանի, որ նա (գրաբարը) առաջ ծառայում էր որպես քաղաքականապես տիրապետող նահանգում մշակված հաղորդակցության միջոց, որպես հայկական արքունիքի, քուրմերի ու Հայաստանի տեղական իշխանների՝ հեթանոսաբար կրթված նախարարների դասի քաղաքակիրթ, ընտիր լեզուն» (Грамматика, էջ XXVIII—XXIX): Վերն էլ տեսանք, որ հետագայում նա ընդունում է երկու հայերեն լեզուների գոյությունը, որոնցից մեկը՝ գրաբարը (Քեականը) համարում է հայ ֆեոդալիզմի լեզուն, իսկ աշխարհաբարը (Քեականը)՝ աշխատավոր ժողովրդի: Այդ սկզբունքի հետ կապված է նրա մի այլ դրույթը: Հայաստանում եղել են բազմաթիվ լեզուներ, որոնք ժամանակի ընթացքում անհետացել են, թողնելով, սակայն, իբրև ժառանգներ այն բազմաթիվ բարբառները, որոնք այժմ էլ գոյություն ունեն: Այստեղից էլ բխում է այն, որ հինգերորդ դարում և նրանից էլ առաջ եղել են հայերեն բարբառներ: Գրաբարը հնագույն ժամանակներում սերտորեն կապված է եղել որևէ բարբառի հետ, սակայն գրերի գյուտի ժամանակ նա արդեն բավականաչափ հեռացել էր ժողովրդյան խոսակցական լեզվից. «Առաջին շրջանում նա, ամենայն հավանականությամբ, հատկապես սերտ մերձավորության մեջ էր գտնվում ժամանակակից կենդանի բարբառներից մեկի հետ. բայց կասկածելի է, որ նույնիսկ այն ժամանակ հին-հայերեն գրային լեզուն նույն էր հասարակ բարբառի հետ՝ նրա նախնական վիճակում» (անդ, էջ XXXVIII): Ի վերջո, խոսելով գրաբարի պատմական զարգացման մասին, Մառը գտնում է, որ գրաբարը յուր պատմության ընթացքում անցել է երեք վիճակ. «Մի բան անվիճելի է. հին հայերեն լեզուն անցել է զարգացման մի քանի մեծ շրջաններ. հնագույն (մինչ-դասական), դասական, հետ-դասական: Մինչև հայկական քրիստոնեական դրակառուցության առաջացումը նույն լեզուն գտնվում էր, իհարկե, զարգացման հատուկ աստիճանի վրա: Ապահովաբար կարելի է ասել, որ նա արդեն այդ ժամանակ դուրս էր եկել նախնական վիճակից և բարձրացել քաղաքակիրթ

լեզվի աստիճանին, քանի որ դիտելի է նրա կապը հեթանոսական և ապա՝ նորադարձ Հայաստանի կուլտուրական-քաղաքական լեզվի հետ» (անդ, էջ XXXVIII—XXXIX): Այսպես, ահա, Մաուր դոտնում է, որ գրաբարը գրերի գյուտի ժամանակ, արդեն, իր զարգացման առաջին (մինչ-դասական) շրջանից դուրս եկած ու դասական շրջանը թևակոխած լեզու էր:

Սրանք են, ահա, այն հիմնական գրույթները, որոնք բնորոշում են Ն. Յա. Մաուրի տեսությունը հայերենի մասին: Նրա ընդհանուր լեզվաբանական տեսակետներին, լեզվի «նոր ուսմունքի» հիմքը կազմող սկզբունքներին վերը անդրադարձանք արդեն և դրանից ելնելով էլ հենշտ է եզրակացնել, որ հայերենի մասին արտահայտած այս գրույթները ևս հիմնովին սխալ են, ըստ որում դրանք անմիջականորեն բխում են հենց «նոր ուսմունքի» ընդհանուր սխեմայից (ստադիալ դասակարգում, դասակարգային լեզուներ և այլն, և այլն): Այստեղ, սակայն, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել մի հարցի վրա. իր կյանքի վերջին շրջանում հայերենը խաչավորված, խառնածին լեզու համարելով, նա հիմնական շեշտը դնում էր երկու «դասակարգային լեզուների» (Քեական և Բեական) խաչավորման, նրանց ներթափանցումների վրա. այս տեսակետն, իհարկե, գիտական ոչ մի հիմք չունի և արժանի էլ չէ քննության: Բայց մենք ասացինք, որ իր գիտական գործունեության առաջին շրջանում նա դեռևս լեզուների ծագումաբանական ցեղակցությունը ընդունելով, գտնում էր, որ հայերենը երկցեղ (երկսեռ, երկբնույթ), խաչավորված լեզու է, որ նա իր մեջ ունի հնդեվրոպական և տեղական՝ կովկասյան (իր տերմինով՝ հաբեթական) բաղադրիչները կամ շերտերը: Այս գրույթը մենք նույնպես հիմնովին սխալ ենք համարում, ինչպես մասնավորապես հայերենի վերաբերյալ, այնպես էլ, առհասարակ, ընդհանուր լեզվաբանական տեսակետից: Եվ չնայած դրան, մենք գտնում ենք, որ Ն. Յա. Մաուր այդ մոտեցումը պատմականորեն որոշ դրական դեր կատարել է հայերենի ուսումնասիրության գործում: Իր այդ գրույթով նա հակադրվեց հնդեվրոպական լեզվաբանության որոշ սահմանափակությանը և ցույց տվեց հայերենի ու տեղական, ոչ հնդեվրոպական լեզուների առնչությունների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Եվ եթե այդ խնդիրն առաջ քաշելով նա տեսականորեն սխալ դիրքերի վրա կանգնեց, այնուամենայնիվ, գործնականում մեծապես նպաստեց հայերենի ուսումնասիրության շրջանակների հետագա ընդարձակմանը: Պատահական չէ, այս տեսակետից, որ հնդեվրոպական լեզվաբանու-

թյան մի քանի նշանավոր լեզվաբաններ էլ ստիպված եղան այդ խնդրով հատկապես զբաղվելու: Դրանցից կարելի է հիշել Հուգեր Պեդերսընին, Հանս Ֆոգտին և առանձնապես Հրաչյա Աճառյանին, որոնք շատ մեծ գործ են կատարել հայերենի և կովկասյան լեզուների, հատկապես վրացերենի, միջև եղած լեզվական առնչությունները վեր հանելու ուղղությամբ¹: Իր մի զեկուցման մեջ («Индоевропейские языки Средиземноморья») Մառն ասում է, թե «Միասնական նախալեզուն իր ծառայությունը մատուցած գիտական պատրանք է» (IP, I, էջ 185): Մենք ժխտում ենք նրա՝ հայերենի խաչավորված լեզու լինելու տեսակետը, որպես ոչ գիտական, պատմական հիմքից զուրկ վարկած, բայց միևնույն ժամանակ գտնում ենք, որ նրա այդ դրույթն այնուամենայնիվ հայերենի պատմական ուսումնասիրությանը նպաստել է, ուշադրությունն ուղղելով դեպի հայերենի և տեղական լեզուների կապերի բացահայտումը: Եվ այսօր, երբ այդ ուղղությամբ անհրաժեշտ աշխատանք կատարվել է և, կարելի է ասել, մեզ ավանդված լեզվական նյութի քննությունն, այս տեսակետից, հիմնականում ավարտվել է, մենք, Մառի արտահայտությունից օգտվելով, կարող ենք հենց իր իսկ այդ տեսության մասին ասել, որ նա իր ծառայությունը մատուցած գիտական պատրանք է, որից, բարեբախտաբար, հայ լեզվաբանությունն այժմ ազատվել է: Մինչդեռ առանձին լեզվական ընտանիքների նախալեզուների տեսությունը, ինչպես գիտենք, պատմական իրողություն է և ոչ պատրանք: Այդպես և՛ հայերենի ցեղակցությունը՝ հնդեվրոպական լեզուներին:

Վերջապես, գիտական ոչ մի հիմք չունի նաև հայերենի բաժանումը երկու լեզուների՝ Քեականի և Ռեականի, որոնք իբրև թե գուգահեռաբար գոյություն են ունեցել: Նրա կոչած Ռեական հայերենը և Քեականը՝ իրարից անկախ, զուգահեռ լեզուներ չեն, այլ պատմականորեն գոյացած տարբեր վիճակները հայոց լեզվի, ըստ որում Քեական հայերեն կոչվածը, այսինքն հին հայերենը, որ իր ժամանակի համաժողովրդական լեզուն է եղել և որ իր գրական արտահայտությունն է ստացել V դարի սկզբից, այն հիմքն է, որի վրա զարգացել են և՛ միջին հայերենը, և՛ բարբառները, և՛ վերջիններիս միջնորդությամբ՝ ժամանակակից հայերենը:

¹ Տե՛ս Հ. Պեդերսըն, Հայերեն, գրացի լեզուները, Վիեննա, 1907, H. Vogt, Arménien et caucasique du Sud, NTS, IX, Oslo, 1938, էջ 377, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 1, էջ 202—218, հ. 2, էջ 218—220:

Այս բոլորից հետո մեզ մնում է ամփոփել վերը շարադրվածները և, դրա վրա հենվելով, գնահատել Ն. Տա. Մառի թե՛ գիտական գործունեությունը և թե՛ գիտական ժառանգությունը:

1930 թ., Մոսկվայում տեղի ունեցած՝ Մարքսիստ-պատմաբանների համամիութենական առաջին կոնֆերանսում կարդացած զեկուցման մեջ («К вопросу об историческом процессе в освещении яфетической теории»), Մառն ասում է. «...Մի քանի տարի առաջ ես ասել եմ, որ մեր աշխատանքի վերջը եկել է, որ մենք այլևս շարունակել չենք կարող: Սա տպագրված է: Ես, գիմեյլով աշակերտներին, ասացի. եթե նրանք այս գործը դեպի սոցիոլոգիական ու մարքսիստական կողմը շարունակեն, ապա՝ վերջ մեր գործին: Կարելի է սպասել, որ մարքսիստները իրենց ձեռքը կվերցնեն այն և ձեզ, ձեր ուսուցչի հետ միասին, դուրս կըշեն (выгонят вас), Սա տպագրված է: Եվ այն ժամանակ մառիզմը կմահանա, և կլինի մարքսիզմը: Ես չեմ ուզում, որ ինքը Մառը մահանա: Բայց մառիզմը թող մեռնի: Ասենք, ես չեմ էլ ենթադրել, թե սա մառիզմ է: Ես երբեք սա մառիզմ չեմ համարել, որովհետև սա որոշ, իհարկե, ինձ համար դժվար է ասել, թե ինչպիսի, հասարակական պայմանների գործն է» (ИР, III, 173): Մարգարեական խոսքեր էին սրանք և հանձարեղ ինքնագնահատում: Մենք վերը շեշտել ենք, որ թե՛ Մառի գործունեությունը և թե՛ նրա ուսմունքը՝ պայմանավորված էին որոշակի պատմահասարակական գործոններով. նա ձգտում էր ստեղծել մարքսիստական ուսմունք, մարքսիզմը արմատավորել լեզվաբանության մեջ. նա ինքն էլ զգոմ էր, որ իր ուսմունքի հիմքը կազմող ամենալիքավոր հարցերը կարոտ են մարքսիստական լուսաբանման և շատ հաճախ ինքն իսկ պահանջում էր, որ մարքսիստ տեսաբաններն զբաղվեն այդ հարցերով: «Այս հարցերը կարող են լուծվել միայն մարքսիստների կողմից»,—ասում է նա նույն զեկուցման մեջ (անդ, էջ 173), խոսելով նախնադարյան հասարակության մասին: Նա անընդհատ փոփոխում էր իր ձևակերպումները և նույնիսկ շատ էական սկզբունքները՝ աշխատելով մոտեցնել դրանք մարքսիզմին: Բայց այդպես էլ նա չկարողացավ ազատվել գոեհիկ մատերիալիզմից և իդեալիզմից: Նա ինքն էլ կարծես գիտակցել է այդ, պահանջելով իր աշակերտներից, որ աշխատանքը դեպի մարքսիզմի դիրքերը ուղղեն: Բայց նրա աշակերտներն էլ չկարողացան այդ անել, բոլորում նրանցից շատերը ավելի հեռու էին մարքսիզմից, քան իրենց ուսուցիչը: Ավելին, նրանք ժառանգեցին իրենց ուսուցչից հենց այն, ինչ որ արատավոր էր և

կարող էր զրոսեորվել միայն պատմական որոշ, արգեն գոյություն չունեցող պայմաններում (նիհիլիզմը անցյալի ժառանգության նկատմամբ, անհանդուրժողականությունը քննադատության հանդեպ, լեզվական իրողությունները ոչ թե խոր իմացումով՝ իրական վերլուծություններ, այլ հայեցողական սխեմաներ ու ֆանտաստիկ մեկնաբանություններ և այլն, և այլն), և հրաժարվեցին նրա ստեղծագործական ոգուց՝ «նոր ուսմունքն» անվերապահորեն մարքսիստական տեսություն համարելով, պաշտամունք դարձնելով ու դոգմայի վերածելով: Սա հանգեցրեց լեզվաբանության լճացման ու արակշեկյան ուժիմի ստեղծմանը, հայտնի պայմաններում: Եկավ մարքսիզմը, դեն նետեց «նոր ուսմունքը» և մտնիզմը մեռավ: Սա էլ, ահա, նրա լեզվաբանական ուսմունքի գնահատականն էր: Մենք, հետևաբար, նրա լեզվաբանական տեսության բացասումը թե՛ ընդհանուր լեզվաբանության և թե՛, մասնավորապես, հայ լեզվաբանության մեջ, միանգամայն ճիշտ ենք համարում: Այսքանը նրա տեսության մասին: Իսկ գիտական գործունեությունը, իսկ նրա գիտական հարուստ ժառանգությունը: Չէ՞ որ շատ դեպքեր կարելի է հիշել, երբ այս կամ այն գիտնականը տեսական սխալ դրույթներից է ելել, բայց իր հետազոտություններով ոչ միայն հարստացրել է գիտությունը, այլև զգալիորեն առաջ է մղել այն: Չէ՞նք կարող արդյոք այդպես գնահատել նաև Մառի գործունեությունն ու ժառանգությունը: Մեր կարծիքով՝ այդպիսի գնահատումը միանգամայն արդարացի կլիներ: Վերը, խոսելով հայագիտական առանձին աշխատանքների մասին, դրանցից մի քանիսը մենք արդեն շատ բարձր գնահատեցինք: Հասկանալի է, որ այդ աշխատությունները Ն. Յա. Մառի ներգրումներն են և այն էլ ծանրակշիռ ներդրումներ՝ հայագիտության զանազան ոլորտներում: Այդպիսի մեծարժեք ուսումնասիրություններ նա իբրև ավանդ է թողել նաև վրացագիտության և, առհասարակ, կովկասագիտության բնագավառում: Պետք է նկատել, որ այնտեղ, ուր կոնկրետ ուսումնասիրություններ է կատարել առանց իր «նոր ուսմունքի» դրույթները բռնադրոսիկ կերպով կիրառելու, նա հասել է գիտական լուրջ արդյունքների: Այս պատճառով է, որ նրա մինչև 1920 թ. գրած աշխատություններն ավելի արժեքավոր են, քան հետագայի գործերը, որոնք արդեն զրեթե առանց բացառության հիմնված են «նոր ուսմունքի» վրա: Սրանից հեշտ է եզրակացնել, որ Ն. Յա. Մառի գիտական ամբողջ ժառանգությունը չի կարելի նույնացնել նրա լեզվաբանական ուսմունքի հետ. նրա այս կամ այն աշխատությունը գնահատելիս, պետք է էլնել

ենեց այդ աշխատության արժանիքներից, առանց կանխակալութեան «նոր ուսմունքի» հետ կապելու այն:

Սակայն ն. Յա. Մառը միայն հետազոտող չէր և միայն աշխատություններով չէ, որ պետք է գնահատել նրա գործունեությունը: Նա մեծ գործիչ էր, կազմակերպիչ: Արտակարգ կերպով նա կարողանում էր գտնել գիտության համար տվյալ շրջանում առավել կարևոր խնդիրները, առաջ քաշել դրանք և գիտնականների ջանքերն ուղղել դրանց լուծմանը: Նա կարողանում էր նորանոր բնագավառների ստեղծել գիտության մեջ, և կադրեր ստեղծել այդ բնագավառում աշխատելու համար: Դրանցից կարելի էր հիշել, օրինակ, Հայագիտության համար խիստ կարևոր՝ հայ-վրացական բանասիրության հիմնադրումը նրա կողմից: Նա էր, որ ամբողջ խորությամբ կարողացավ ըմբռնել հայ-վրացական բանասիրության կարևորությունը՝ երկու ժողովուրդների պատմության, կուլտուրայի, լեզվի ուսումնասիրության համար, նա էր, որ իր շուրջը համախմբեց բազմաթիվ մասնագետների և մեծ աշխատանք ծավալեց այդ ուղղությամբ: Յավոք սրտի, նրա մահվանից հետո, և առանձնապես 1950 թ. հետո, այդ բնագավառում աշխատանքները խիստ սեղմ շրջանակների մեջ են դրված: Մեր հղբույրական վրաստանում դեռ զգալի գործ է կատարվում հայ-վրացական բանասիրության բնագավառում, և կան այդ գործին նվիրված ու մեծաձեռք վաստակներ ունեցող լավ մասնագետներ (Ա. Գ. Շանիճե, Լ. Մ. Մելիքսեթ-Բեկ, Ի. Վ. Աբուլաճե և այլք): Մեզ մոտ, սակայն, այդպես չէ. մինչև 1950 թ. մի երկու խղճով գիտաշխատողներ զբաղվում էին հայ-վրացական լեզվական առնչությունների խնդրով և անհաջող կերպով կրկնում էին Մառի առանց այն էլ ձախողված տեսակետները: Իսկ 1950 թ. հետո դրանք էլ հեռացան այդ ասպարեզից: Այժմ կան, իհարկե, առանձին գիտնականներ, որոնք երբեմն-երբեմն, առիթից-առիթ զբաղվում են հայ-վրաց գրական կապերի, պատմական ընդհանուր հարցերի լուսաբանությամբ, բայց դա շատ քիչ է: Հայ-վրացական բանասիրությունը, որի հիմնադիրն է Մառը, պետք է դառնա թե՛ հայագիտության և թե՛ վրացագիտության ամենալեւնստնակ մյուսերից մեկը, իր մեջ առնելով պատմությունը, լեզվաբանությունը, ազգագրությունը և այլն:

Հայագիտության բնագավառում առաջ քաշած նրա խնդիրները խիստ բազմադան են և անհնարին է դրանց թեկուզ և մի փոքրիկ մասը թվարկել այստեղ: Բայց մենք կուզենինք հիշել հատկապես նրա առաջադրած կարևոր խնդիրներից երկուսը: Դեռևս անցյալ

դարի վերջում, 1899 թ. մայիսի 25-ին, իր մագիստրական դիսսերտացիայի («Сборники притч Вардана») պաշտպանության ժամանակ արտասանած ներածական ճառում («К вопросу о задачах арменоведения») Ն. Յա. Մառը կշռամբում է հայագետներին այն բանի համար, որ նրանք միակողմանի կերպով են ուսումնասիրում հայկական կուլտուրան, այն չափով, որչափով դա կապվում է հընդեվրոպական լեզվաբանության հետ, կամ, որոշ չափով էլ, հայկական աղբյուրներով նոր նյութ է մատակարարում պատմաբաններին։ Հայագիտությունը հնդեվրոպաբանությունից կախյալ գիտություն է։ Դատապարտելով այսպիսի սահմանափակ մոտեցումը, նա ասում է. «Հայագիտությունը չի կարող հիմնվել միայն բանասիրության վրա, այս բառի նեղ իմաստով։ Հնագիտությունն իր օժանդակ ճյուղերով և ազգագրությունը՝ ժողովրդական բանահյուսության հետ բոլորովին էլ պակաս չպետք է հետաքրքրեն հայագետին, քան լեզվաբանությունն ու գրականությունը։ ...Պատմական երկե ի, ինչպես և հայ մատենագրության մյուս յուրահատուկ տեսակների ուսումնասիրությունը պետք է զբաղված լինի նրանց փոխադարձ գրական հարաբերությունների հողի վրա և ենթարկված հայագիտական հայեցակետին» (ԻՐ, I, էջ 18, 19)։ Նույն տեղում էլ նա շատ որոշակի կերպով առաջ է քաշում հայ միջնադարյան աշխարհիկ գրականության ուսումնասիրության կարևորությունը թե՛ հայագիտության և թե՛ առհասարակ արևելագիտության համար. «Նոր ընթերցողների ավելի ընդարձակ շրջանակը իր հատուկ պահանջ՝ երև էր ներկայացնում գրականությանը, և երևան եկան այդ պահանջները բավարարող նոր հուշարձաններ կամ հին հուշարձանների նոր խմբագրություններ։ Հայերի մտավոր կյանքի այս և նման երևույթները հին հայ մատենագրության հարուցած հարցերից անկախ արժեքավորում են տալիս նրան։ Միջնադարյան հայ գրականությունը ինքնուրույն հետաքրքիր առարկա է» (ԻՐ, I, էջ 22. ընդգծումը մերն է—է. Ա.)։ Հենց այդպիսի մոտեցումն էր մղել նրան ուսումնասիրելու հայ միջնադարյան գրականության կարևորագույն հուշարձաններից մեկը՝ Վարդանի առակները։ Այժմ, երբ Մառի այդ երկու ցանկություններն էլ իրագործված են, այդպիսի հարցադրումը, թվում է թե, առանձին մի բան չէ։ Բայց նա, առաջիններից մեկը լինելով, այդ խնդիրներն ամենայն սրությամբ առաջ է քաշել 63 տարի առաջ և ինքն էլ այդ բնագավառի առաջին անխոնջ մշակներից մեկը եղել։

Լեզվաբանության բնագավառում Ն. Յա. Մառի առաջ քաշած

ամենակարևոր պրոբլեմներից կարելի էր հիշել առաջին հերթին լեզվի ու մտածողության կապի պրոբլեմը: Ինչպես ինքն էլ շատ հաճախ շեշտել է, «նոր ուսմունքի» ամենակարևոր խնդիրներից մեկը լեզվի ու մտածողության խնդիրն է: Եվ իսկապես, գործնականում էլ այդպես էր. նրա նախաձեռնությամբ էր, որ լույս տեսան «Язык и мышление» ժողովածուի վեց հատորները, նրա նախաձեռնությամբ էր, որ կադմակերպվեց լեզվի և մտածողության ինստիտուտը և այլն, և այլն: Ըիշտ է, այս պրոբլեմի մշակումը նրա մոտ սխալ ուղղությամբ ընթացավ, բայց դա չի նշանակում, թե հարցադրումը ինքնին սխալ էր: Ցավալի է, ուրեմն, որ վերջին տարիներում այդ խնդրով սովետական լեզվաբաններն ու փիլիսոփաները շատ քիչ են զբաղվում: Մինչդեռ հենց վերջին երկու տասնամյակներում, հատկապես Սեպիրի-Յուրթի-Կործիբսկու հիպոթեզի (լեզվաբանական հարաբերականության տեսության) կապակցությամբ այդ պրոբլեմը առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում: Լեզվի ու մտածողության հարցը սովետական տեսական լեզվաբանության կառուազույն պրոբլեմներից մեկն է:

Նույնպիսի կարևորություն է ներկայացնում նաև «լեզու և հասարակություն» պրոբլեմը: Ն. Յա. Մառը միանգամայն ճիշտ կերպով էր շեշտում այդ խնդրի հսկայական նշանակությունը թե՛ լեզվաբանության և՛ թե՛ պատմության ու փիլիսոփայության համար: Բայց նա և իր հետևորդները դրան մոտենում էին գոհհիլ մատերիալիզմի դիրքերից: Ժխտելով Մառի ու նրա հետևորդների սխալ տեսակետները այդ բնագավառում, չի կարելի ժխտել նաև պրոբլեմի կարևորությունը: Սովետական լեզվաբանության կարևորագույն խնդիրներից մեկն էլ պետք է լինի լեզու և հասարակություն» պրոբլեմը:

Դժվար է թվարկել Մառի առաջ քաշած բոլոր, իսկապես որ խիստ կարևոր պրոբլեմները: Նա արտակարգ ունակություն ուներ կռահելու այդ կարևոր խնդիրները և գիտական միտքը դեպի այդ խնդիրներն ուղղելու: Եվ սա նրա գիտական գործունեության ամենադրական մոմենտներից մեկն է:

«Մարգը, ծնված կոլեկտիվ աշխատանքով, անհատապես, մարմնական մահով մեռնելով, իր վարքով՝ կոլեկտիվի կազմին, և ստեղծագործությամբ կենդանի շրջապատին՝ հասարակայնությանն է ներհյուսվում ու չի մեռնում հասարակայնորեն: Նա շարունակում է ապրել նրանց մեջ, ովքեր կենդանի են մնում, եթե նա ապրել է իր կենդանության ժամանակ և ո՛չ թե մեռած է եղել»: Այսպես է գրեց

Նիկողայոս Մառը յուր «Անի» աշխատության առաջաբանում: Այդ խոսքերը լիովին վերաբերում են և իրեն. նա մեկն է այն մարդկանցից, որոնք, «ծնված կոլենկոտիվ աշխատանքով», լիարժեք կյանքով են ապրել հասարակության մեջ, ապրել են հասարակության համար ու նրա հետ, և մեռնելով անհատապես, վերապրում են իրենց թողած մեծ ժառանգությամբ:

Եվ այսպես, մառիզմը մեռավ, բայց Ն. Յա. Մառի գիտական ժառանգությունը ապրում է, նրա առաջադրած պրոբլեմները զբաղեցնում են և դեռ շատ պիտի զբաղեցնեն գիտության մշակեսերին:

**Մանուկ
ԽԱՅԱՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐԵՂՅԱՆ**

Ռուսահայ իրականության մեջ մեծագույն հայագետներից է Մանուկ Արեղյանը, յուր բազմակողմանի զարգացմամբ, յուր խորաթափանց, քննադատող մտքով, տրամաբանական դատողությունների հզոր ուժով ու գիտնականին հատուկ աշխատասիրությամբ նա բացառիկ դեմքերից մեկն է արևելահայ բանասիր-գիտնականների մեջ: Իր ուսումնասիրությունների նյութի դարձնելով հայ հին ու միջին մատենագրությունը, հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, հայոց լեզուն, առանձնապես ժամանակակից զրպկան լեզուն, նա ավել է այնպիսի աշխատություններ, որոնք հայագիտության մեջ ունեն և միշտ էլ կունենան իրենց պատվավոր տեղը:

Մանուկ Արեղյանը ծնվել է 1865 թ., Հին Նախիջևանի Աստապատ գյուղում: Դպրոցական կրթությունն ստացել է Գևորգյան ճեմարանում, որը ավարտել է 1885 թ.: Այնուհետև զնացել է Ուլրոպա և սովորել մի քանի համալսարաններում: 1898 թ. ավարտել է Ենայի համալսարանը և ստացել փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան: Համալսարանական բազմակողմանի կրթությունն ստացած, հարուստ ու խոր գիտելիքներով նա եկել է Հայաստան և այդ ժամանակից ի վեր յուր ամբողջ կյանքը նվիրել է գիտությանն ու մանկավարժական աշխատանքին: Իբրև հայոց լեզվի և զրականության ուսուցիչ, ապա՝ դասախոս, պաշտոնավարել է էջմիածնի ճեմարանում, Շուշիի թեմական դպրոցում, Թիֆլիսի Ներսիսյան և ՀովնաՆյան դպրոցներում, Կովկասյան համալսարանում, հետագայում՝ սովետական կարգերի հաստատումից հետո, Երևանի Պետական համալսարանում, — որի հիմնադիրներից մեկն է եղել ինքը, — և ուրիշ բուհերում: Հայաստանի կառավարությունը ըստ արժանվույն ղեկահատելով մեծ հայագետի բեղմնավոր գիտական գործունեությունը, շնորհել է նրան գիտության վաստակավոր գործչի կոչում, բանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճան (honoris causa) և

պրոֆեսորի կոչում, 1943 թ., ՀՍՍՄ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրման օրից, ընտրված է ակադեմիայի հիմնադիր կազմի իսկական անդամ: Գիտնականի փառավոր պատվի արժանացած, իր հարուստ և մեծարժեք գրական ժառանգությունը սերունդներին թողնելով՝ վախճանվել է Աբեղյանը 1944 թ. սեպտեմբերի 25-ին:

Մանուկ Աբեղյանը բեղմնավոր գիտական կյանք է ունեցել. բազմաթիվ են նրա մեծարժեք աշխատությունները, որոնց զգալի մասը, սակայն, ոչ թե լեզվաբանական, այլ բանասիրական ու գրականագիտական ուսումնասիրություններ են, ինչպես՝

1. Հայ ժողովրդական առասպելներ՝ Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ (Վաղ-պատ, 1899):

2. Համառոտություն հայ ժողովրդական վեպի (Երևան, 1923):

3. Հայոց լեզվի տաղաչափություն (Երևան, 1933):

4. «Վիշապներ» կոչված կորագներն իբրև Աստղիկ—Գեղեցադիցանու արձաններ (Երևան, 1941):

5. Հայոց հին գրականության պատմություն (Երևան, գիրք առաջին, 1944, գիրք երկրորդ, 1946) և այլն: Վերջինս, որ լույս տեսավ հեղինակի մահվանից հետո (առաջին գիրքը՝ 1944 թ. նոյեմբերին, հեղինակի մահվանից ընդամենը երկու ամիս հետո), ընդգրկում է հալ հին գրականության պատմությունն սկզբից մինչև նոր շրջանը: Ըստ ամենայնի այս աշխատությունը հեղինակի մինչև այդ կատարած ուսումնասիրությունների ամփոփումը, հանրագումարն է, ինչպես հայտնում է ինքը («Առաջաբանում») և, իբրև այդպիսին՝ յուր զուգորթոցը. այդ դործի գերազանց արժեքն անուրանալի է:

Հայոց լեզվի վերաբերյալ նույնպես շատ հոգովածներ և աշխատություններ ունի նա, որոնք, ըստ մեծի մասին, աշխարհաբարի քերականության, ուղղագրության և այդպիսի գործնական ուսուցողական խնդիրների են վերաբերում: Այսպես, նա հեղինակն է «Աշխարհաբարի քերականության» (Թիֆլիս, 1907, ք. տպ. 1910), «Աշխարհաբարի շաբանիսութիւն» (Վաղ-պատ, 1912), «Գրաբարի համառոտ քերականութիւն» (Վաղ-պատ, 1907—8, ք. տպ. 1936) դասագրքերի: Տեսական բնույթ ունեցող գործերից կարևորներն են.

1. «Աշխարհաբարի հոլովները» (Վաղ-պատ, 1908), որի մեջ քննության է առնում աշխարհաբար հայերենի հոլովները և պաշտպանում հենց իր առաջ քաշած այն դրույթը, թե արդի հայերենն ունի հինգ հոլով:

2. «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» (Վաղ-պատ, 1909). նախորդի մասին Ստ. Մալխասյանցի գրած քննադատության

(«Նոր դպրոց», 1908) պատասխանն է, որի մեջ հեղինակը դարձյալ այն տեսակետն է պաշտպանում, թե աշխարհաբարում հայցական հոլով չկա:

Թե՛ այս երկու և թե՛ ուրիշ փոքրիկ հետազոտություններն ամփոփված են յուր արժեքավոր, հմուտ ուսումնասիրության մեջ, որ է «Հայոց լեզվի տեսություն» (Երևան, 1931): Սա է Աբեղյանի զբաղվոր ուսումնասիրությունը հայոց լեզվի վերաբերյալ, որի մեջ նա ամբողջական կերպով տվել է յուր տեսակետները հայոց լեզվի մասին, հատկապես քերականագիտական հարցերի նկատմամբ՝ մանրագնին քննության ենթարկելով ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանությունը, իմաստաբանությունը, բառակազմությունն ու ձևաբանությունը. այստեղ էլ ամփոփել է նա յուր տեսակետները ընդհանուր լեզվաբանական-տեսական հարցերի մասին, ուստի և թե՛ նրա լեզվաբանական ուղղությունը և թե՛ հայերենի մասին ունեցած հայացքներին ամբողջապես կարող ենք ծանոթանալ այս աշխատության վերլուծությամբ:

Գիրքը բաղկացած է վեց մասից (ներածություն, հնչյունաբանություն, իմաստաբանություն, բառակազմություն, ձևաբանություն). վեցերորդ մասը, որ միայն հինգ էջ է գրավում (362—366), շարահյուսությունն է. այդ մասի համար հեղինակը հանձնարարում է յուր «Աշխարհաբարի շարահյուսություն»-ը: Ամբողջ գրքից մեր ուսումնասիրության անմիջական նյութն է կազմում ներածությունը, որի մեջ հեղինակն արտահայտել է յուր լեզվաբանական-տեսական սկզբունքները. այդ սկզբունքների համառոտ ամփոփումը հետևյալն է:

Հայտնի է, որ Մանուկ Աբեղյանն իր լեզվաբանական ուղղությունը հետևել է երիտերապականների դպրոցին, որ անցյալ դարի երկրորդ կեսում տիրապետող ուղղությունն էր լեզվաբանության բնագավառում, և որ մեծ դեր է կատարել պատմական լեզվաբանությունից զարգացման մեջ: Առաջին և կարևորագույն հարցը, որի լուծմամբ նա կապվում է այդ դպրոցի հետ, լեզվի բնորոշումն է: Ինչպես երիտերապականները, այնպես էլ Աբեղյանը ելնում է այն հիմնական սկզբունքից, որ իրականում գոյություն ունեն միայն անհատների լեզուներ: Հիմնվելով այն փաստի վրա, որ տվյալ լեզվով խոսող հանրության անդամները երբեք էլ ճիշտ ու ճիշտ իրար նման չեն խոսում, որ «նույնիսկ միևնույն լեզվական շրջանին պատկանող անհատները միմյանց բոլորովին նման չեն խոսում, ավելի ուրաքանչյուրն ունի իր ուրույն անհատական լեզուն» (էջ 40), նա եզ-

բակացնում է, թե «ինչպես առանձին բառերի նյութական նշանակութիւնները տարբեր են զանազան անհատների համար, նույնպես տարբեր են նաև բառերի ձևական նշանակութիւնները, հաճախ և բառերի կապակցութեան ձևերի նշանակութիւնները» (էջ 43): Հաղորդակցման պրոցեսում գրոսերովող անհատական տարբերութիւնների վրա էլ, ահա, հիմնվելով՝ նա եզրակացնում է. «Քանի որ ամեն առանձին անհատ խոսելիս գործածում է այն լեզվական պատկերացումները, որոնք որեւէ կերպով ավելի սերտ են զուգորդված իր մտքի մեջ, դրանից առաջանում է այն, որ մեկ անհատ ավելի այս ու այն բառերն ու կապակցութեան ձևերն է գործածում խոսելիս ու գրելիս, իսկ մի ուրիշ անհատ՝ ուրիշները: Հետևաբար և անհատների լեզուները, լեզվական զուգորդութիւնների սերտ կամ թույլ լինելու պատճառով ևս տարբերվում են միմյանցից, երբեմն նույնիսկ խիստ կերպով, այնպես որ կարելի է ասել, որ կան միայն անհատական լեզուներ» (էջ 41): Ելնելով այս հիմնական սկզբունքից, Աբեղյանը դիտում է լեզուն լոկ անհատական գործադրութեան մեջ և քննում այն իբրև անհատի մեջ կատարվող հոգեբանական երևոյթների արդյունք: Մարդկային լեզուն, նրա ըմբռնումով, անհատի մեջ կատարվող հոգեկան գործողութիւնների արդյունքն է. արտաքին աշխարհից մարդն իր զգայարանների միջոցով ստանում է այս կամ այն տպավորութիւնը, որ նյարդային համակարգութեան միջոցով հաղորդվում է ուղեղին. «Այս բնախոսական երեւոյթին—գրգիռներին իբրև հետևանք մեր մեջ տեղի է ունենում ամենապարզ հոգեկան երևոյթը կամ գործողութիւնը, այն է՝ զգայելը, այսինքն ունենում ենք զանազան զգայութիւններ» (էջ 14): Այդ զգայութիւնների արդյունքն այն է լինում որ «մենք իմանում կամ ճանաչում ենք արտաքին առարկան կամ նրա գոյութիւնը» (էջ 14): Այսպիսի «ճանաչման» հետևանքով մարդու գիտակցութեան մեջ մնում է առարկայից ստացած «զգայութիւնը կամ ըմբռնումը», որ կարող է վերարտադրվել նաև այն ժամանակ, երբ չկա զգայութեան աղբյուրը հանդիսացող առարկան. «Զգայութեան կամ ըմբռնումի այսպիսի նորոգումը մեր մեջ՝ կոչվում է մտապատկեր կամ պատկերացում» (էջ 15): Այսպիսի պատկերացումների վրա է հիմնված, ըստ Մանուկ Աբեղյանի, մարդկային մտածողութիւնը. մարդն իր ունեցած պատկերացումները զուգորդելով միմյանց հետ՝ առաջ է բերում «հոգեբանական դատողութիւնը», որ բաղկացած է լինում «հոգեբանական (դատողութեան) ենթակայից» և «հոգեբանական ստորոգայից». այս հոգեբանական դատողութեան

արտահայտումը բառերի միջոցով՝ խոսքն է. «Մենք մտածում ենք, երբ իրար հետ զուգորդվող պատկերացումների շարքից անշատելով երկու պատկերացում՝ միացնում ենք միմյանց հետ, միաժամանակ և գիտակցում ենք նրանց մեջ նդած հարաբերությունը: Պատկերացումների այսպիսի միացումը հոգեբանության մեջ կոչվում է հոգեբանական դատողություն» (էջ 23): «Եստիք կամ նախադասությունն, ուրեմն, հոգեբանական դատողության (մտածության) արտահայտությունն է բառերով» (էջ 25): Եթե խոսքը կամ նախադասությունը անհատի մեջ կատարվող պատկերացումների զուգորդությունների կամ հոգեբանական դատողության արտահայտությունն է բառերով, ապա՝ լեզուն այդ առանձին հոգեբանական դատողությունների ամբողջությունն է. «Այսպիսով, ուրեմն, լեզուն դառնում է ամբողջապես բազմաթիվ և զանազան պատկերացումների զուգորդությունների մի ցանց» (էջ 37): Այսպես ուրեմն. Աբեղյանն ընդունում է լեզուն իբրև հոգեբանական երևույթ և, բնական է արդեն, լեզվական երևույթներն էլ ուսումնասիրում ու բացատրում է անհատական հոգեբանության երևույթներով: Եվ չնայած դրան, նա լիովին ընդունում է, որ լեզուն պատմական երևույթ է, որ լեզուն, չնայած յուր անհատական բնույթին, սերտ կերպով կապված է նույն լեզվով խոսող հանրության հետ, և սրանով էլ, բնականաբար, հակասում է իրեն: Մի կողմից՝ գտնելով, որ լեզուն անհատական երևույթ է, անհատի սեփականությունը և արդյունք անհատի հոգեկան գործունեության, մյուս կողմից՝ նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ լեզուն յուր զարգացմամբ, յուր անընդհատ փոփոխություններով ուղեկցում է ցեղի (ազգի) պատմությանը. «Մի լեզվի պատմությունը սերտ կապված է նույն լեզվով խոսող ազգի պատմության հետ. ուստի ինչպես ազգի պատմությամբ բացատրվում է շատ բան լեզվի մեջ, այնպես և ինքը լեզվաբանությունը բացատրում է շատ պատմական իրողություններ...: Լեզվաբանության օգնությամբ լուծվում են և ուրիշ շատ պատմական հարցեր, առանձնապես նախապատմական շրջանների վերաբերյալ, որոնցից չեն մնացել ոչ մի ուրիշ հիշատակներ, բացի լեզվից» (էջ 68): Լեզվի այդ պատմական ընթացքը, լեզվի զարգացումը, նրա կրած փոփոխությունները հեղինակը դիտում է, ինչպես և բոլոր երիտերականները, որպես լեզվաբանական անընդհատականություն. լեզուն ինքն իրեն պատմական երկար ժամանակների ընթացքում ներքին զարգացմամբ կրում է այս կամ այն փոփոխությունները: Այդ զարգացումը, որ կատարվում է զանազալ ու աստիճանաբար, ունի յուր

ներքին օրենքները, որոնք խոսողների կամքից ու գիտակցությունից անկախ են. «Ամեն լեզվի մեջ լեզվական բոլոր իրակությունները (Փակտերը), այսինքն հնչյունները, բառերի նշանակությունները և բառերի կապակցության, բառակազմության ու բառափոխության ձևերը, որոշ օրենքներով միշտ և անընդհատ փոփոխվում են խոսողների բերանին. խոսողների կամքից բոլորովին անկախ (էջ 12): «Լեզվաբանության կարևոր սկզբունքներից մեկն այն է, որ ամեն լեզու միշտ և անընդհատ փոփոխվում է: Այս փոփոխության մեջ է լեզվի կյանքը կամ պատմությունը» (էջ 66): Լեզվի այս էվոլյուցիոն զարգացման մեջ հեղինակը տեսնում է երեք գործոնի առկայությունը. առաջինը՝ և հեղինակի տեսակետով ամենագլխավորը՝ համաբանությունն է: Մարդիկ իրենց ունեցած լեզվական ձևերի նմանությամբ կազմում են նորանոր ձևեր, եթե խոսելիս մենք վերարտադրում ենք ուրիշներից շարունակ լսած ու մեր գիտակցության մեջ պահած ձևերը, ապա երբեմն էլ առանց ուրիշից լսած լինելու մեր գիտակցության մեջ հղած ձևերի նմանությամբ կազմում ենք այնպիսի բառեր, քերականական ձևեր ու կապակցություններ, որ երբեք չենք լսել ուրիշից և, առհասարակ, լեզվի մեջ գոյություն էլ չեն ունեցել: Որպես առանձին ձևեր նրանք չեն եղել լեզվում, բայց իբրև ընդօրինակումներ կամ պատճենումներ, նրանք գալիս են լեզվի տվյալ համակարգից: Այսպիսով, իբրև նորակազմություններ կամ նորաձևություններ նրանք իսկապես նորամուծություններ են լեզվի մեջ, չինչդեռ այդ նորամուծությունները առաջ բերող համակարգը, դրանց առաջացումը պայմանավորող կաղապարը նոր չէ: Այս նոր ձևերն էլ, ահա, քիչ-քիչ ընդհանրանալով և իրենց հերթին հետագա համաբանական (անալոգիական) կազմությունների օրինակ դառնալով, լեզվի մեջ առաջ են բերում անդգալի, դանդաղընթաց փոփոխությունը, որ երկար ժամանակից հետո միայն ներկայանում է որպես արդեն կատարված փաստ. «Անալոգիական կազմությունը խոսվածքի գործունեության համար ամենամեծ գործոններից մեկն է» (էջ 38): «Մարդա... վերարտադրում է իր սովորած լեզվական իրակությունները, և ապա անալոգիական կազմությամբ արտադրում է այնպիսի ձևեր, որ ինքը չի՝ սովորել, բայց լեզվի մեջ կան: Սակայն խոսելիս երբեմն էլ նա ճշտությամբ չի վերարտադրում իր սովորածը և անալոգիայով ստեղծում է նաև այնպիսի բառեր, բառերի այնպիսի նոր նշանակություններ ու բառաձևեր կամ կապակցության ձևեր, որոնք ոչ միայն զրոյից չեն մտել իր գիտակցության մեջ, այլև երբեք գոյություն չեն ունե-

ցել լեզվի մեջ» (էջ 44): «Այսպիսի նոր կազմություններով սկիզբն է դրվում լեզվի փոփոխությանը» (էջ 46): Այս անալոգիական կազմությունների հեղինակն, իհարկե, անհատներն են, հետևաբար և զարգացման ընթացքում լեզվի կրած փոփոխությունների հեղինակն էլ անհատն է. անհատներն են, որոնք իրենց կամքից անկախ, առանց նույնիսկ գիտակցելու, առաջ են բերում լեզվի մեջ նորանոր ձևեր և այդպիսով փոփոխությունների ենթարկում լեզուն: Այստեղից էլ հեղինակը հետևցնում է, որ լեզվի զարգացման երկրորդ զործոնն է անհատական լեզվի փոփոխությունը: Անհատների լեզուն միշտ էլ փոփոխվում է, և քանի որ ամեն մի անհատի մեջ այդ փոփոխությունը յուրահատուկ ընթացք է ունենում, քանի որ յուրաքանչյուր անհատ տարբեր ձևով է փոխում լեզուն, ուստի և լեզվի մեջ շարունակ գոյություն են ունենում տարբերություններ. «...Շարունակ փոփոխվում է ամեն անհատի լեզու, և այս փոփոխությունն առանձին անհատների համար տարբեր ուղղություններով է լինում, որով և նորանոր տարբերություններ են հրեան գալիս անհատական լեզուների մեջ» (էջ 44): Սակայն անհատները փոխադարձաբար ազդում են միմյանց վրա, ուստի և այդ փոփոխություններն էլ անհատից ծագելով ու հենց այդ անհատի ազդեցությամբ տարածվում են և՛ աստիճանաբար ընդունելություն գտնելով նաև ուրիշների մոտ՝ ընդհանրություն են ստանում. «Նոր կազմության ձևը մի անհատից սկսվելով՝ սկզբում ընդունվում է, հարկավ, մի շատ նեղ շրջանում. բայց հետզհետե շատերը լսելով այդ՝ յուրացնում են» (էջ՝ 48): «...Որովհետև անհատն ազդում է իր շրջապատողների լեզվական ընդգորգությունների վրա, նրանք էլ երբ հասկանում են մեկ ուրիշի նպատահական նշանակությամբ գործածությունը, ընդունում են այդ, մասնավանդ եթե իրենք էլ նույն վիճակի մեջ են գտնվում, այսինքն կարիք են զգում իրենց պատկերացումն արտահայտելու և ուրիշ հարմար բառ չեն գտնում, քան իրենց լսածը» (էջ 49): Թե՛ նոր բառաձևերի, թե՛ բառերի նոր իմաստների և թե՛ առհասարակ բոլոր լեզվական նորությունների ընդհանրացման համար Մ. Աբեղյանը նշում է երկու նախապայման. առաջինն այն է, որ անհատի առաջ բերած փոփոխությունն այնքան շուտ և հեշտությամբ կարող է ընդհանրանալ, որքանով որ նա նպատակահարմար է լինում խոսողների համար. «Լեզվի... սովորական կիրառության, սովորական կենդանի խոսվածքի ժամանակ, ահա, ծագում են լեզվական նոր ձևերը, և ինչպես օրգանական բնության զարգացման, նույնպես և լեզվի զարգացման մեջ ծագած նոր լեզվա-

կան իրակությունների ավելի կամ պակաս նպատակահարմարությամբ որոշվում է նրանց պահպանությունը լեզվի մեջ կամ կորուստը» (էջ 12): Եթե նոր ձևը նպատակահարմարության հիմամբ մնում և ընդհանրանում է, ապա մի առ ժամանակ նա գոյակից է լինում հին ձևին, երկուսի միջև մրցում է ստեղծվում, և այդ մրցմանը վերջ է տալիս նոր սերունդը, որ երկուսն էլ նոր սովորած լինելով, առանց գիտենալու, թե նրանցից ո՞րն է հինը, և որը՝ նոր, ընտրում է այն, որ իր լեզվի դարգացման ընթացքին համապատասխան է. «Նոր սերունդը, որի համար հին ու նոր չկա,—քանի որ նա ամեն ինչ նոր է սովորում,—միակերպ ընդունում է թե հինը և թե նորը և երկուսն էլ անխտիր գործածում: Նոր նոր սերնդից բազմաթիվ անհատների մեջ լեզվի դարգացումն այն ուղղությամբ է ընթանում, որ ավելի նոր ձևն են գործածում, այն ժամանակ հին ձևը հետզհետե մնում է միայն հին սերնդի մեջ, որի հետ և վերջապես մեռնում է՝ բուլղարական մոռացության տրվելով» (էջ 48): Երկրորդ նախապայմանն անհատի՝ լեզվական նորաձևություններ հորինող անհատի, ազդեցության աստիճանն ու մասշտաբն է: Տարբեր անհատներ հասարակության մեջ տարբեր չափով են ազդեցություն ունենում. մեկն ավելի ազդեցիկ է, մյուսը՝ պակաս, մեկի ազդեցության շրջանն ավելի ընդարձակ է, մյուսինը՝ սահմանափակ, և այդ ազդեցության աստիճանն ու ընդարձակությունն էլ, ահա, չափանիշ են նաև նրա լեզվական ազդեցության համար. «Որքան ավելի մեծ է անհատի լեզվական ազդեցության շրջանը, այնքան ավելի արագ են ընդհանրանում նրա գործածած պատահական նշանակությունները» (էջ 49): Անհատական ճանապարհով սկսված այս նորաձևությունների շնորհիվ է, ահա, որ լեզուն անընդհատ փոփոխությունների է ենթարկվում. «Նոր կազմությունը, որ սկսվելով մի անհատից՝ սկզբում անսովոր և նույնիսկ սխալ է համարվում, դառնում է կիրառության սովորական և «ուղիղ» ձև, որով և լեզուն փոխվում է: Բազմաթիվ այսպիսի փոփոխությունների հետևանքը լինում է արդեն ընդհանուր փոփոխությունը, որը, սակայն, տեղի է ունենում դարերի ընթացքում շատ դանդաղ և անզգալի» (էջ 48):

Լեզվի փոփոխության երրորդ գործոնը նա համարում է լեզուների փոխազդեցությունը. այս փոխազդեցությունների հեղինակներն էլ, ըստ Աբեղյանի, անհատներն են, բայց այն անհատները, որոնք իրենց լեզվի հետ դիտեն նաև ազդեցություն գործող լեզուն: Այդ անհատները կարող են օտար լեզվից բառեր կամ «կապուկցական ձևեր» գործածել և, այդպիսով, մտցնել իրենց լեզվի մեջ կամ

անհրաժեշտությունի՛ց դրդված, երբ այդ բառը կամ «կապակցական ձևը» չեն գտնում իրենց լեզվում, կամ գիտակցաբար՝ երբ գերադասելով օտար լեզուն, բնիկ բառերի ու «կապակցական ձևերի» փոխարեն գործածում են օտարը: «Լեզվի փոփոխության մեծ գործոններից մեկն է նաև ուրիշ լեզուների ազդեցությունը, — ասում է նա, — որին ենթակա է ամեն լեզու, քանի որ ազգերը միմյանցից կտրված չեն ապրում: Այս փոփոխությունը միևնույն եղանակով է առաջ գալիս, ինչ որ ընդհանրապես ամեն փոփոխություն լեզվի մեջ: Դրա սկզբնական աղբյուրն այնպիսի անհատներն են, որոնք խոսում են թե իրենց ազգային լեզվով և թե մի ուրիշ լեզվով, կամ թե հասկանում են մի ուրիշ լեզու և լսում են այլ լեզվով խոսողներին: Ուրիշ լեզուների ազդեցությունը երբեմն լինում է գիտակցաբար: Խոսողը բարձր գնահատելով օտար լեզուն, կամ կրթված մի հատկանիշ համարելով ուրիշ լեզվով խոսելը՝ իր համար՝ պարծանք է կարծում այլ լեզվով խոսելը կամ իր ազգային լեզվի մեջ օտար բառեր, դարձվածներ և նույնիսկ ամբողջ ասացվածներ խառնելը» (էջ 51):

Լեզվի զարգացման այս բացատրությունը տալով՝ Արեղյանը անցնում է այնուհետև բարբառների առաջացմանը: Ասացինք արդեն, որ հեղինակը գտնում է, թե կան միայն անհատական լեզուներ, բայց այդ անհատական լեզուները միշտ և ամեն տեղ էլ տարբերվում են իրարից, ուստի և հենց այդ անհատական լեզուները բարբառներ են «տարրական ձևով»: Սակայն, սովորաբար բարբառներ կոչվում են ոչ թե այդ անհատական լեզուները, այլ նույն լեզվով խոսող ժողովրդի մի հատվածի տեղական խոսվածքը, որ մի այլ տեղի խոսվածքից տարբերվում է: Այստեղից էլ հետևում է, որ բարբառներն առաջանում են լեզվի մեջ անհատների կողմից կատարվող այնպիսի փոփոխություններով, որոնք ընդհանրանում են ոչ թե այդ լեզվով խոսող ամբողջ ժողովրդի, այլ միայն նրա մի հատվածի հանրության մոտ: «Բարբառները ծագում են, երբ լեզվի մեջ առաջ եկած փոփոխությունները սահմանափակվում են որոշ տեղում և չեն անցնում ուրիշ կողմեր, ուր կամ հին լեզվական ձևերն են պահվում, կամ առաջ են գալիս տարբեր փոփոխություններ» (էջ 54):

Այդ սկզբունքի վրա էլ, ահա, հիմնված է երկրորդ հզրակացությունը. քանի որ բարբառներն առաջանում են մի լեզվից՝ նրա կրած այլ և այլ փոփոխությունների հետևանքով, և քանի որ այդ բարբառները ժամանակի ընթացքում կարող են այն աստիճա-

նի հեռանալ իրարից, որ բուրբուրովն ուրույն լեզուներ դառնան, ուստի և ցեղակից լեզուները նույն ճանապարհով առաջացած՝ մի մայր լեզվի ժառանգներն են. «Երբ բարբառների տարբերությունները միմյանցից այնքան մեծանում են, որ մի բարբառով խոսող մարդն այլևս չի հասկանում մյուս բարբառով խոսողին, հետևաբար և այնպիսի երկու բարբառ այլևս չազդելով իրար վրա՝ մի ընդհանուր կյանքով չեն ապրում,—այն ժամանակ առաջ են գալիս նոր լեզուներ միևնույն մայր լեզվից» (էջ 63): «...Հենց որ նրանք (=բարբառները—է. Ա.) դադարում են... ընդհանուր կյանքով ապրելուց և մեկի կրած փոփոխությունն այլևս չի անցնում մյուսին, այն ժամանակ նրանք կազմում են երկու տարբեր, բայց ցեղակից լեզու: Բոլոր ցեղակից լեզուներն, ուրեմն, միևնույն ընդհանուր մայր լեզվի երբեմնի բարբառների շարունակությունն են միայն» (էջ 64): Այս տողերից պարզ կերպով երևում է արդեն, որ հեղինակը լիովին ընդունում է և՛ լեզուների ցեղակցությունը, և՛ երբեմնի գոյությունը նախնական այն մայր լեզվի, որից առաջացել են մեզ ծանոթ ցեղակից լեզուները, այսինքն՝ հեղինակը միանգամայն որոշակիորեն ընդունում է նախալեզվի գոյությունը. «Ցեղակից լեզուների մայր լեզուն, որից առաջացել են նրանք, կոչվում է նախալեզու, իսկ սրանից առաջացած լեզուների խումբն՝ «ընտանիք»» (էջ 64): Ընդունելով լեզուների ցեղակցությունն ու նախալեզվի գոյությունը, հեղինակը նույն անվերապահությամբ ընդունում է նաև այն ցեղերի միասնությունը, որոնք խոսել են նախալեզվով և որոնցից առաջացել են ցեղակից լեզուներով խոսող տարբեր ժողովուրդները. «...Այս գիտությունը (=լեզվաբանությունը—է. Ա.) հայտաբերելով հնդեվրոպական նախալեզուն՝ դրա հետ միասին որոշ չափով երևան է բերում նաև այդ լեզվով խոսող ժողովրդի նախնական մշակույթը» (էջ 69): Այստեղից էլ, ահա, նա բնորոշում է համեմատական-պատմական քերականությունն ու սահմանում նրա նպատակը. այդ նպատակն է՝ վերականգնել նախալեզուն և ուսումնասիրել, թե ինչպիսի փոփոխությունների է ենթարկվել նա իրենից առաջացած ցեղակից լեզուների մեջ. «...Համեմատական քերականությամբ աշխատում են վերաստեղծել իբրև ելակետ՝ լեզվի նախնական դրությունը, որոշել քերականական բառարանական կողմն այն դարաշրջանում, երբ դեռ մեկ ընդհանուր լեզու է եղել, այլև թե ինչպիսի ձևափոխություն է կրել այդ մեկ լեզուն իր ամեն առանձին ճյուղերի մեջ: Այսպես կա հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականություն, որով վերաստեղծվում է հնդեվրոպական նախալեզուն» (էջ 68): Այսպես

ընդունելով լեզուների ցեղակցության հարցը՝ հեղինակը հաստատապես ընդունում է նաև հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ և այս հարցում լիովին հետևում է Հյուբշմանին. գրքի 64—65-րդ էջերում թվելով հնդեվրոպական ընտանիքի լեզվաճյուղերը, ասիական խմբի մեջ՝ երրորդ համարով հիշում է հայերենը, «որ ինքը մենակ մի առանձին ճյուղ է կազմում» (հմմտ. էջ 70):

Հետմահու լույս տեսած «Հայոց հին գրականության պատմություն» աշխատության մեջ հեղինակը առերևույթ մի փոքր փոխել է կարծես յուր տեսակետը հայերենի կազմի մասին. իհարկե այդ փոփոխությունը չի արտահայտված «Լեզուն և սկզբնական պատմությունը» հատվածում (էջ 7—9), ուր հեղինակը հիշում է միայն այդ մասին եղած երկու հիմնական տեսակետները. այդ հատվածում նա որոշակի ոչ մի բան չի ասում, թեև գրելու ձևից ու ոճից կարելի է մակարերել, որ հակված է հայերենը հնդեվրոպական համարելու կողմը, մանավանդ որ այդ տեսակետն ու գրա հիմնավորող փաստերն իր խոսքերով է շարադրում, մինչդեռ երկրորդի՝ հարեթական տեսության համար Մառից մի հատված է մեջ բերում միայն, առանց յուր խոսքն ասելու այդ տեսության վերաբերմամբ: Հաջորդ՝ «Օտար ազդեցություններ» հատվածում է (էջ 9—11), որ հեղինակն արտահայտում է կարծես թե նոր տեսակետ. նա գտնում է, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու է իր ծագմամբ, բայց երկար ժամանակ սերտ շփման մեջ լինելով բազմաթիվ ուրիշ ցեղերի հետ, նրանցից շատ ազդեցություններ է կրել, և, այդպիսով, մի խառնածին լեզու դարձել: «Մի բան պարզ է հիմա, որ հայոց լեզվի միայն մի մասն է հնդեվրոպական: Բազմաթիվ բառեր ու մասնիկներ, անպայման նաև քերականական ձևեր, որոնք զեռ բացատրված չեն, հավանորեն գալիս են ոչ հնդեվրոպական լեզվով խոսող ցեղերից, որոնց հետ շփվել է հայ ցեղն արևմուտքում: Բացի այդ՝ հայերեն լեզուն իշխել է Հայաստանի հին ժողովուրդների վրա, բայց սրանց լեզուներն էլ տեղի չեն տվել առանց հայերենի վրա ազդելու (ընդգծումները մերն են—է. Ա.), այնպես որ հայերենը նույնիսկ մի խառնված լեզու է: Մյուս կողմից խառնուրդ է և հայ ցեղը, որ իր հետ ձուլել է ուրարտացիներին և ուրիշ շատ հարևաններ: Այսպես՝ Փոքր Ասիայում և Ուրարտական երկրում տեղի ունեցած խառնուրդներով կազմվել է հայ էթնոսը—հայ ժողովուրդը և իր լեզուն» (էջ 9—10): Այս է հեղինակի վերջին տեսակետը, որ թեև արտաբանաբար բերվում է նախորդ «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության

մեջ որոշակիորեն և ամենայն հստակությամբ շարադրվածից, բայց ըստ էության նրանից սկզբունքներն չի տարբերվում: Միակ զանազանությունը առաջինի հստակության և երկրորդի դիտավորյալ մանվածապատության մեջ է, ինչպես և «խառնված լեզու» տերմինի գործածության մեջ: Բայց այս տերմինն էլ ոչինչ չի փոխում, որովհետև հենց այդ գրքում (իսկ նախորդների մեջ առավել ևս որոշակի կերպով) նա չի ընդունում լեզուների խաշավորման այն տեսությունը, որ Ն. Մառն էր առաջ քաշել: Հեղինակն այստեղ էլ ընդունում է հնգեվրոպականը, որին ավելացնում է նաև տեղական լեզուների տարրերը՝ հայերենի մեջ, ըստ որում՝ հակառակ իր գործածած «խառնված, խառնուրդ» բառերին՝ նա այդ տարրերը դիտում է իբրև ազդեցություններ, մի բան, որ երևում է թե հատվածի վերնագրից՝ «Օտար ազդեցություններ», և թե մեր մեջ բերած հատվածի այն տողերից, ուր ասում է, թե այդ ուրիշ լեզուներն էլ «տեղի չեն ավել առանց հայերենի վրա ազդելու»: Այնպես որ, կարող ենք ասել, թե այդ փոփոխությունն սկզբունքային չէ. նորությունն այն է այստեղ, որ հայերենի մեջ տեսնում է նաև տեղական լեզուների տարրերը՝ իբրև ազդեցություններ. ըստ որում, օտար ազդեցությունների նրա զնահատման մասին վերը խոսեցինք արդեն: Ասենք նաև, որ «խառնված լեզու» տերմինի գործածությունը, ինչպես և մեջբերված հատվածն ամբողջությամբ, անհրաժեշտ, անխուսափելի և հարկադրական տուրքն էր այն ժամանակ՝ հայտնի պայմաններում իշխող մատականությունը: Ի վերջո, հեղինակը խոսում է նաև գրաբար հայերենի մասին և գտնում է, որ նա հայերեն բարբառներից մեկը՝ Այրաբատի բարբառն է եղել, որ գրերի գյուտով գրական կիրառություն է ստացել ու դարձել ընդհանուր գրական լեզու. «...Հինգերորդ դարում մեր քաղաքական՝ միաժամանակ և կրոնական կենտրոնի՝ Այրաբատի բարբառը, որ հին վիպասաններն էլ գործածել են, Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի և նրանց աշակերտների ձեռքով դառնում է գրական լեզու, որ հետագայում բանեցնում են ամենքը, և որ մնում է իբրև ընդհանուր գրական լեզու մինչև 19-րդ դարի կեսերը»¹ (Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 57):

Սրանք են, ահա, այն հիմնական սկզբունքները, որոնք արտահայտում է Աբեղյանը յուր գրքի ներածության մեջ (էջ 5—70) և որոնց հիմամբ էլ նա կատարել է յուր ուսումնասիրությունը հայոց լեզվի վերաբերյալ ու կազմել գրքի մյուս մասերը: Այդ մասերն,

¹ Հմմտ. նաև «Հայոց հին գրակ. պատմ.», հ. Ա, էջ 85—87:

առանց վերապահության կարող ենք ասել, ժամանակակից հայերենի լավագույն ուսումնասիրությունն են կազմում. հեղինակը մեծ հմտությամբ հավաքել, դաս դասել ու սխտեմի է վերածել ժամանակակից լեզվի բոլոր երևույթները և այդպիսով իսկ տվել մեր լեզվի իսկապես գիտական քերականությունը. այդ ուսումնասիրությունն է՝ ավելի արժեքավոր է դառնում նրանով, որ լեզվական երևույթները քննում է պատմական մոտեցմամբ, աշխատելով գտնել ժամանակակից լեզվի այս կամ այն երևույթի պատմական արմատը, այս կամ այն ձևի նախատիպը և այլն: Այս բոլոր հարցերի քննարկման մեջ նա հաստատուն կերպով կանգնած է պատմականության սկզբունքի վրա և հմտորեն կիրառում է պատմա-համեմատական մեթոդը հայերենի նկատմամբ: Մանուկ Աբեղյանը իր ամբողջ գիտական գործունեության ընթացքում կանգնած է եղել պատմական լեզվաբանության դիրքերում, և մեր իրականության մեջ պատմա-համեմատական լեզվաբանության ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկն է եղել: Սակայն, այստեղ անհրաժեշտ է հիշել հեղինակի մի ուրիշ տեսակետը, որ երկար ժամանակ մեր քերականության մեջ վիճարկվել է ու հերքվել, և որ, այնուամենայնիվ, հեղինակն իրեն հատուկ հաստատմամբությամբ անփոփոխ է պահել մինչև իր կյանքի վերջը: Դա ժամանակակից հայերենի հոլովների խնդիրն է: Վերը հիշված «Աշխարհաբարի քերականություն» և առանձնապես «Աշխարհաբարի հոլովները» գրքերի մեջ հեղինակը գտնում է, որ աշխարհաբարում հայցական ու սեռական հոլովներ չկան: Այդ տեսակետի դեմ դուրս եկավ Ստ. Մալխասյանցը, որ յուր հոդվածում ապացուցում էր, թե կան այդ հոլովները: Աբեղյանն այդ հոդվածի դեմ գրեց յուր «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» աշխատությունը, որի մեջ կամենում է հիմնավորել և ապացուցել իր տեսակետը: Այս տեսակետի հիմքն այն է, որ,—պընդում է հեղինակը,—աշխարհաբարում հայցական և սեռական հոլովներն իրենց առանձին, սեփական ձևեր չունեն. նրանցից առաջինը նման է կամ ուղղականին, կամ տրականին, իսկ երկրորդը՝ տրականին. և քանի որ «հոլով տեսժը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հոլովի բառերի զանազան ձևերը (Form), որ կազմվում են մեծ մասամբ հոլովական վերջավորություններով» (Աշխ. հոլ., էջ 4), իսկ «մեր անուններն ունեն միայն հինգ ձև և ոչ ավելի» (անդ. էջ 5), հետևաբար և՛ «հոլովները հինգն են, այսինքն ամեն անուն կարող է փոփոխվել հինգ ձևով, որ կոչվում են՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական» (անդ. էջ 5, հմտ. Տարր. քեր.,

էջ 33—34): Այս սկզբունքով, շնայած հակառակ քննադատություններին ու ապացույցներին, երկար ժամանակ ուսուցվել է հայերենի քերականությունը հայկական դպրոցներում, զլիսավորապես այն պատճառով, որ դպրոցական քերականության դասագրքերը կամ հենց իրենք՝ Աբեղյանինն են եղել, կամ իր աշակերտներինը, որոնք, քնականաբար, հետեւել են նրան: Այդ սկզբունքով է նա ուսումնասիրել ժամանակակից հայերենի հոլովները նաև «Հայոց լեզվի տեսության» մէջ: Այդ հարցի վրա, սակայն, մենք հանգամանորեն կանգ առնելը ավելորդ ենք համարում, քանի որ թե՛ գործնական-ուսուցողական և թե՛ գիտական տեսակետից այժմ արդեն առանձին կարևորություն չի ներկայացնում:

Այսպես ուրեմն, վերն ասվածներից պարզվեց, որ Աբեղյանը լիովին հետևում է երիտքերականներին. լեզվի պատմականությունը, նրա անընդհատ զարգացումը և նման սկզբունքային խնդիրների քննությունը, որ երիտքերականների արժանիքն է կազմում, նաև Աբեղյանի համար պատվաբեր է, բայց այդ ճիշտ տեսակետների հետ, ինչպես երիտքերականների, այնպես էլ, անտառապետության, Աբեղյանի սկզբունքներն ունեն իրենց խոցելի կողմերը: Այստեղ ամենից առաջ պետք է հիշել անհատական լեզուների հարցը: Որ նույն լեզվով խոսող անհատների խոսվածքները տարբերվում են իրարից, այդ իհարկե, մարքսիստական լեզվաբանությունն էլ ընդունում է, բայց դրա հետ միաժամանակ մարքսիստական լեզվաբանությունն ընդունում է, որ անհատական լեզուներն այնքանով միայն գոյություն ունեն, որքանով նրանք ընդհանուրին չեն հակադրվում: Ուստի և այն տեսակետը, թե կան միայն անհատական լեզուներ, հիմնովին սխալ է. կա հանրության համար ընդհանուր լեզու, որ իր ընդհանուր օրենքներով պարտադիր է նույն լեզվով խոսող բոլոր անհատների համար. այդ ընդհանուրը դրսևորվում է անհատների միջոցով, որոնք կարող են այս կամ այն չափով տարբեր կերպով խոսել, ռակայն այդ տարբերությունը չպետք է հասնի այն աստիճանին, որ խախտի ընդհանուրի կողմից ընդունվածը. հակառակ պարագայում կիզվի այդ մասնավորի և ընդհանուրի կապը, որով և գոյությունն ախապալմանից կզրկվի հենց այդ անհատականը: Այդպես և լեզվի բնորոշումն՝ իբրև հոգեբանական երևույթ՝ սխալ է: Որ լեզվական իրողությունների մեջ հոգեկան երևույթներն իրոք մեծ դեր են խաղում, այդ ճիշտ է, բայց որ լեզուն պատկերացումների գույզորոշություններով կազմվող հոգեբանական դատողությունների ամբողջությունն է, սխալ է. ունենալ որեւէ տոարկայի պատկերա-

ցումը՝ դեռ չի նշանակում գիտակցել այն, իսկ լեզուն, ինչպես գիտենք, «առարկայացած գիտակցություն է»:

Այս երկու սխալ սկզբունքներից էլ բխում է երրորդը, այն, որ լեզուն զարգանում է անհատների միջոցով՝ համաբանությամբ, և նորաբանություններ ստեղծող անհատների ազդեցությամբ: Որ համաբանությունը լեզվի զարգացման պրոցեսում կարևոր դեր կատարող գործոններից մեկն է, դա, իհարկե, չի կարելի ժխտել: Բայց որ ամեն ինչի սկիզբն ու պատճառը նա է, ապա սրա հետ համաձայնել չի կարելի: Եվ պատահական չէ, որ այս սկզբունքն առաջ քաշող երիտօրեականները, որոնց հետևորդն էր և Մ. Աբեղյանը, հետագայում շատ խիստ քննադատության են ենթարկվել: Համաբանությունները լեզվի զարգացման հիմնական գործոն համարելով, Մ. Աբեղյանը, ինչպես և երիտօրեականներն առհասարակ, գիտում էր լեզվի զարգացումն իբրև անհատի հոգեկան գործունեության արդյունք: Անհատը իր լեզվի համակարգում ունեցած կադապարների օրինակով և հոգեբանական զուգորդությամբ կազմում է նորանոր ձևեր, որոնք շատանալով առաջ են բերում լեզվի ընդհանուր փոփոխությունը: Սրանից ելնելով էլ Մ. Աբեղյանը հատուկ ուշադրություն է դարձնում հենց այդ առանձին նորաձևություններին, իսկ այդ, ինչպես հայտնի է, բնորոշ է երիտօրեականների, այսպես կոչված, «ատոմիզմին»: Իհարկե, համաբանությամբ կարող են առաջանալ նորաձևություններ, բայց չէ՞ որ լեզվի մեջ տեղի ունեցող բոլոր փոփոխությունները չեն, որ արգեն գոյություն ունեցող համակարգի այս կամ այն երևույթի ընդհանրացումն են ներկայացնում: Որ դրաբարում, նույնիսկ V դարում և նրանից էլ առաջ, վիպասանության մեջ, հոգեակի հայցականը կարող էր գործածվել ուղղականի ք վերջավորությամբ (օր., Ըւ շատ ցաւեցոյց դմէջք փափուկ օրիորդին), սա կարելի է բացատրել համաբանությամբ, հիմք ունենալով այն փաստը, որ եզակի թվում հայցականը ուղղականին նման էր (տարբերվում էր միայն որոշյալ լինելու դեպքում՝ զ նախդիրն ստանալով). որ հեղուկ, թողուլ և նման բայերը դարձան հեղել, թողնել և այլն, «վարակվելով» գործել, առնել և այլ բազմաթիվ բայերից, դա հասկանալի է, ըստ որում՝ ել խոնարհումն առավել կենսունակն էր հայերենում. բայց որի՞ համաբանությամբ, որի՞ կադապարով առաջացան անձի. և իրի առումները, երբ հայերենի մեջ դրա համար ոչ մի կադապար չունեինք. որի՞ օրինակով կազմվեցին կզբեմ, կբեռեմ և դրանց նախադրող կայ ու գբեմ, կայ ու բեռեմ ձևերը, որպես խոնարհման նոր համակարգ, երբ հին հայերե-

նին այդպիսի համակարգը խորթ էր: Պարզ է, որ համաքանությունների օգնությամբ դրանք և շատ ու շատ դրանց նման երևույթները առաջացումը բացատրել չի կարելի: Շեշտը դնելով համաքանությունների ճանապարհով ստեղծվող անհատական նորամուծությունները վրա, Մ. Աբեղյանը անտես է առնում լեզվի ներքին զարգացման օրինաչափությունները: Նրա մոտ, ինչպես և երիտքերականները, մոտ ընդհանրապես, լեզվի զարգացում, բուն իմաստով, չկա էլ: Կան միայն հոգեբանական զուգորդություններով ստեղծվող նորաձևություններ: Վերջապես, այդպիսի տեսությունը բացասում է ամենախիսկական գործոնը՝ պատմա-հասարակական գործոնը լեզվի զարգացման պրոցեսում: Մի տեղ Մ. Աբեղյանը կարծես թե հարկադրված է ընդունել այդ գործոնը, թեև դարձյալ հոգեբանական մոտեցումով. «Նոր կազմության ձևը մի անհատից սկսվելով,—ասում է նա,—սկզբում ընդունվում է հարկավ, մի շատ նեղ շրջանում, բայց հետզհետե շատերը լսելով այդ՝ յուրացնում են» (Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 48): Բայց հենց սա էլ հակասում է իր տեսությանը. եթե, այնուամենայնիվ, փոփոխությունը տեղի է ունենում շատերի լսելով ու յուրացնելով, ապա դա նշանակում է, թե այստեղ առկա է հենց հասարակական գործոնը: Բացի դրանից, եթե շարունակ լսեն է դեր խաղում, ապա դա ցույց է տալիս, որ փոփոխությունները տեղի են ունենում խոսողության ժամանակ, հասարակական հաղորդակցման պրոցեսում: Իսկ սա էլ, իր հերթին, նշանակում է, որ լեզվի մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունները անմիջականորեն կապված են լեզվի, որպես հասարակական հաղորդակցման միջոցի, ֆունկցիայի հետ: Այս տեսակետից քննադատելի է նաև նրա այն դրույթը, որի համաձայն փոփոխությունները տեղի են ունենում որոշակի, նպատակահարմար ուղղությամբ, և լեզվի մեջ ընդունվում են այն նորաձևությունները, որոնք առավել նպատակահարմար են: «...Ինչպես օրգանական բնության զարգացման մեջ, նույնպես և լեզվի զարգացման մեջ ծագած նոր լեզվական իրակությունների ավելի կամ պակաս նպատակահարմարությամբ որոշվում է նրանց պահպանությունը լեզվի մեջ կամ կորուստը» (անդ, էջ 12): Այսպիսի համեմատությունը զուրկ է հիմքերից: Օրգանական աշխարհում «նպատակահարմարությունը» պայմանավորված է միջավայրին հարմարվելու և օրգանական պրոցեսներն առավելագույնըստ ապահովելու բնական օրենքի հետ: Լեզվի մեջ նպատակահարմարության չափանիշ չի կարելի գտնել. ոչ ոք չի կարող ասել, թե ինչու՞՝ զրույցում եմ ձեն ավելի նպատակահարմար է, քան զրեմ ձենը,

ինչու՞ հայրեր ավելի նպատակահարմար է, քան հայր և այլն, և այլն, Բայց մենք դեռ բերում ենք որոշ համակարգի հետ կապվող երևույթներ. իսկ ի՞նչ կտեսնենք, եթե վերցնինք առանձին դեպքեր. գրաբարյան Բեռ, տեառն սեռականներն, առենք թե, նպատակահարմար չեն, որովհետև անկանոն և բացառիկ ձևեր են, և այդ պատճառով էլ դուրս եկան լեզվից, բայց ինչու՞ նրանք չփոխարինվեցին ֆուլբի, տեբի (կամ տիրի) ձևերով, առավել կենսունակ -ի հոլովումով, այլ ստացան քոռ, աիռ ձևերը «վարակվելով» կնոջ ձևից, որ նույնքան «աննպատակահարմար» էր, որքան և Բեռ, տեառն: Նշանակում է, լեզվի մեջ կատարվող փոփոխությունները բացատրելու համար պետք է հենվել հենց լեզվի մեջ գործող օրենքների վրա, որոնել նրանց պատճառները ոչ թե անհատների հոգեկան գործունեության, այլ իր իսկ՝ լեզվի մեջ:

Ինչպես ասել ենք արդեն, Մ. Աբեղյանը շատ մեծ դեր է կատարել ժամանակակից հայերենի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրության բնագավառում, ըստ որում, քերականագիտության մեջ էլ նա ստեղծել էր իր ուղղությունը, այսպես կոչված ֆորմալիստական ուղղությունը: Նրա աշխատությունների մեջ այդ ֆորմալիզմը հիմնականում արտահայտվում է հետևյալում. բոլոր քերականական բնորոշումների հիմքում դնելով միայն ձևական առանձնահատկությունների սկզբունքը, նա խոսքի մասերի զասակարգման մեջ նույնացնում է. ա) դոյականներն ու դերանունները, բ) ածականները, մակբայները և դերբայները, որով և ընդունում է բառերի երեք խումբ (= երեք խոսքի մաս). գոյականներ, ածականներ, բայեր. միջարկությունը, իբրև խոսքի մեջ ոչ մի պաշտոն չկատարող բառեր, հանում է խոսքի մասերի շարքից: Նույն սկզբունքից ելնելով, ուղղական ու հայցական հոլովը նույնացնում է իրար և չի ընդունում առանձին հայցական հոլովի գոյությունը, լռարհաբարում, սեռական էլ նույնացնում է տրականին: Բայր նույնացնում է ստորոգյալի հետ, որով և իբրև բայ, փաստորեն ընդունում է միայն դիմավոր ձևերը, իսկ դերբայները բաժանում է ածականի զանազան խմբերի միջև: Այս սկզբունքներով էլ, ահա, ուսումնասիրում է աշխարհաբարի քերականական կառուցվածքը, բառակազմությունը, հնչյունաբանությունը: Ֆորմալիստական այս ուղղությունը, ինչպես վերը նշել ենք, քննադատվեց առաջին շրջանի վերջում և հաղթահարվեց: Այդ քննադատությանը մենք անդրադառնալու ենք ստորև, ուստի և կրկնություններից խուսափելու համար այստեղ կանգ չենք առնի դրա վրա: Հիշելով, որ քերականագիտական այդ

ուղղութիւնը մերժելի է և մերժված է, մենք, այնուամենայնիվ, կուզենք մի քանի խոսք ասել մեր նոր լեզվի քերականութիւնն ուսումնասիրութեան բնագավառում Մ. Աբեղյանի բերած նորութիւններին ու նրա խոշոր աւանդի մասին:

Արեւելյան աշխարհաբարի քերականագիտական ուսումնասիրութեան պատմութիւնը շուրջ երկուսուկես դարի պատմութիւնն է: Համեմատելով աշխարհաբարի քերականութիւններն իրար հետ՝ ըստ հաջորդականութեան, տեսնում ենք մի շատ բնորոշ պատկեր: Առաջին քերականութիւնները դեռևս ուղղակի կախման մեջ են գրաբարի քերականական սխեմաներից: Նույնիսկ այնպիսի մեծարժեք ուսումնասիրութիւն, ինչպիսին է Ստ. Պալատսանյանի «Ընդհանուր տեսութիւն արեւելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց» աշխատութիւնը, որ ժամանակակից հայերենի գիտական ուսումնասիրութեան հիմքն է դնում, դարձյալ դեռևս լիովին չի ազատագրվել գրաբարի սխեմաներից: Մեր աշխատութեանը շկրաբերող մանրամասնութիւնների մեջ չմտնելով, առնենք միայն մի բնորոշ օրինակ. իր այդ աշխատութեան մեջ Պալատսանյանը տարբերում է միայն շորս եղանակ՝ սահմանական, ստորադասական, հրամայական և դերբայ: Սթե հիշենք, որ դերբայը բայական եղանակ չէ, ապա կմնան երեք եղանակները. բայց դերբայը հնեի մոտ եղանակ էր համարվում նաև գրաբարի համար, Հետագայում, 1874 թ. հրատարակած իր «Քերականութիւն մայրենի լեզուի» աշխատութեան մեջ դրանց ավելացնում է ևս մի եղանակ՝ պայմանականը¹, բայց դա շատ բան չի փոխում խոնարհման սխեմայի մեջ, որի հիմքում ընկած է դեռևս գրաբարի սխեման: Դրութիւնը չփոխեցին նաև Պալատսանյանի հետևորդները (Ա. Բահաթրյանց, Ն. Մելիք-Յանգյան, Ա. Արաբաշյան, Հար. Թումանյան, Ն. Տեր-Ղևոնդյան), ճիշտ է, նրանք առանձին, մասնակի հարցերում որոշ առաջընթաց կատարեցին, բայց սխտեմն, իբրև ամբողջութիւն, մնաց անփոփոխ: Եվ, ահա, Մ. Աբեղյանն էր, որ խորապէս ուսումնասիրելով աշխարհաբարը, կարողացավ հրաժարվել գրաբարյան կամ կիսագրաբարյան քերականական սխեմաներից, աշխարհաբարի քերականութիւնն ուսումնասիրել ինքն իրենով ու իր մեջ, որպէս յուրահատուկ համակարգ, և ստեղծել այդ համակարգն արտացոլող քերականական

¹ Տե՛ս Ս. Պալատսանյան, Ընդհանուր տեսութիւն արեւելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց, Թիֆլիս, 1870, էջ 67—74:

² Տե՛ս Ս. Պալատսանյան, Քերականութիւն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1871, էջ 54:

սխեման՝ անկախ գրաբարյան սխեմայից: Բայի խոնարհման համակարգում, օրինակ, նա տարբերում է արդեն հինգ եղանակ առանց դերբայի՝ իրականության կամ սահմանական եղանակ, անհրաժեշտության կամ հարկադրական եղանակ, կարելիության (հնարավորության) կամ ենթադրական եղանակ, հարկադրական եղանակ և ըղձական եղանակ: Այսպիսով, Մ. Աբեղյանի ֆեռական ուսումնասիրությունների առաջին և մեծագույն արժեքն այն է, որ դրանց շնորհիվ մեր գրական լեզվի ֆեռականական կառուցվածքի նկարագրությունը լիովին ու վերջնականապես ազատագրվեց գրաբարյան ֆեռականական սխեմաներից և ունեցավ իր ուրույն սխեմաները: Այդ սխեմաները վերջին երեսուն տարիներում, իհարկե, մասնակի փոփոխություններով զգալիորեն ճշգրտվել են, բայց և այնպես սխեման, ամբողջությամբ վերցրած, հիմնականում պահպանվել է և ընկած է բոլոր քերականական հետազոտությունների հիմքում:

Մինչև Մ. Աբեղյանի քերականական ուսումնասիրությունների երևան գալը մենք չունեինք շարահյուսություն, որպես գիտական դիսցիպլին, բառիս բուն իմաստով: Շարահյուսական երևույթները քննարկվում էին քերականությունների «Համաձայնություն» բաժնում, որ ավելի շատ քերականական ձևերի կիրառությունների կանոններն էր տալիս, քան խոսքի նկարագրությունը և նրա միավորների վերլուծությունը: Մ. Աբեղյանն առաջինն էր, որ բառացրեց շարահյուսական ուսումնասիրությունները մի նոր մակարդակի և դարձրեց ֆեռականական ուսումնասիրության՝ ձևաբանության հետ իրավահավասար մի նյութ: Եվ թեպետ ժամանակակից շարահյուսական սխեման, որպես սկզբունքների սխեմա, արմատապես տարբերվում է նրա սխեմայից (մենք նկատի ունենք պրոֆ. Գ. Սեվակի «Շարահյուսության» դասագիրքը), բայց շարահյուսական վերլուծությունների սխեման հիմնականում այն է, ինչ որ ստեղծել է Մ. Աբեղյանը:

Մինչև Մ. Աբեղյանի քերականական ուսումնասիրությունների երևան գալը մենք չունեինք հնչյունաբանություն: Քերականությունների մեջ հաշվի էին առնվում զրի, ուղղագրության հետ կապված իրողությունները և, այդ պատճառով էլ, լեզվի հնչյունական կոդի վրա ոչ մի ուղղորդություն չէր դարձվում: Նույնիսկ այնպիսի մի լեզվաբան, ինչպիսին է Արսեն Այաթնյանը, դեռևս հնչյունի ու տառի տարբերակումը չունի: Մ. Աբեղյանը առաջինն էր, որ գիտական-

1 Ստ. Պալասանյանն իր «Ընդհանուր տեսության արևելեան նոր դրամոր լե-

րեն ուսումնասիրեց ժամանակակից հայերենի հնչյունական համակարգը և հայ ֆեռականագիտության մեջ հիմնադրեց նաև այս նյութը: Մեր այժմյան հնչյունաբանական ուսումնասիրությունները հիմնականում դեռ այն մակարդակի վրա են գտնվում, ինչպիսին ներկայացնում է Մ. Աբեղյանի «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության «Բառերի հնչյունները (հնչյունաբանություն)» գլուխը (էջ 71—127):

Հայ քերականագիտական գրականության մեջ անուշադրության մատնված բնագավառներից մեկն է եղել բառագիտությունը: Մենք ունեցել ենք հիանալի բառարաններ, բայց չենք ունեցել բառագիտություն: Մ. Աբեղյանն իր ուսումնասիրություններով հիմնադրեց բառագիտությունը և ապես լեզվի գիտական ուսումնասիրության կարևորագույն ճյուղերից մեկը՝ իր երկու բաժիններով (իմաստաբանություն և բառակազմություն) և վերջին տարիներում այդ ուղղությամբ կատարված աշխատանքները դեռ հեռու են տեսական այն մակարդակին հասնելուց, որ ներկայացնում են «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության «Բառերի նշանակությունը (իմաստաբանություն)» և «Բառակազմություն» գլուխները (էջ 128—304):

Այս բոլորից ելնելով, մենք առանց տատանվելու կարող ենք ասել, որ Մ. Աբեղյանը աշխարհաբարի քերականական ուսումնասիրությունը բարձրացրեց գիտական մի այնպիսի բարձր աստիճանի, որ լիովին համապատասխանում է ժամանակակից լեզվաբանության մակարդակին: Զիշտ է, նրա ուսումնասիրությունների հիմքում ընկած է հոգեբանական ինդիվիդուալիզմն իրեն հատուկ ֆորմալիզմով, բայց դա, այնուամենայնիվ, չի խանգարել, որ նա կարողանար խորապես ու բազմակողմանիորեն վերլուծել մեր լեզվի իրականությունները և բացահայտել նրա քերականական կառուցվածքի, որպես ինքնուրույն լեզվական համակարգի, հիմնական առանձնահատկությունները: Եվ եթե Ս. Պալասանյանը ժամանակակից հայերենի գիտական ուսումնասիրության հիմք դրեց, ապա

զուրի հայոց (1870) աշխատության մեջ դեռևս հնչյունը տառից չի տարբերում. «Քերականություն մայրենի լեզուի» (1874) գրքում հնչյունն ու տառը նույնացնելով, տարբերում է գրից հետևյալ ձևով. «Լեզվի յուրաքանչյուր հնչյունը կոչվում է տառ, որ էթն թղթի վրա ձևակերպենք գիր է ասվում: Գրերը առանձին պայմանական նշաններ են, որ տեսնելով ենք սրբում միմյանցից, իսկ հնչյունները՝ լսելով» (էջ 85): Այս սահմանումն տեփոփոխ պահպանվում է նաև գրքի հետագա շրջա հրատարակություններում (5-րդ հրատ., 1906):

Նկատի պետք է ունենալ, որ մեքենական թարգմանության զարգացմամբ պայմանավորված՝ լեզվի կառուցվածքի ձևական (ֆորմալ) — ստրուկտուրալ վեր-

Մ. Արեղյանը ստեղծեց ժամանակակից հայոց լեզվի գիտական Լեռականությունը: Այս նշանակում է, թե Մանուկ Արեղյանը մեր գրական լեզվի ամենախոշոր ուսումնասիրողն է և ամենամեծ ավանդն ունի այդ բնագավառում: Եվ ինչպես որ չի կարելի զբաղվել հայոց լեզվի պատմության կամ հայ բարբառագիտության հարցերով, առանց Հ. Աճառյանի մեծահարուստ գիտական ժառանգության յուրացման, այնպես էլ անկարելի է զբաղվել ժամանակակից հայերենի ուսումնասիրությամբ, առանց խորապես յուրացնելու Մանուկ Արեղյանի լեզվաբանական ժառանգությունը, որ մեր գրական լեզվի գիտական ուսումնասիրության հաստատուն հիմքն է կազմում:

Վերջապես, ինչպես ասել ենք, Մ. Արեղյանը գերազանցապես գրականության հարցերով է զբաղվել և, հետևաբար, չի կարելի նրա գիտական գործունեությունն ու ժառանգությունը փաստել, անտեսելով այդ բնագավառը: Մենք, իհարկե, նրա գրականագիտական ժառանգության բազմակողմանի ու հանգամանալից գնահատությունը տալու հավակնությունը չունենք, այդ պատվավոր գործը գրականագետ-մասնագետներին ենք թողնում: Այնուամենայնիվ, համարձակվում ենք ամենաընդհանուր ձևով մի երկու դատողություն անել: Հայ հին մատենագրության ուսումնասիրությամբ զբաղվողներ են եղել նաև Մ. Արեղյանից առաջ. բայց նրանք զբաղվել են հայ մատենագրությամբ ընդհանրապես: Արեղյանն առաջինն էր, որ կարողացավ հայ մատենագրության մեջ տեսնել մի ինքնուրույն բաղադրիչ՝ հայ հին և միջնադարյան գեղարվեստական գրականությունը, և ուսումնասիրել այն: Իր բազմամյա խորհմուտ հետազոտություններով նա հիմնադրեց հայ հին և միջնադարյան գրականության պատմությունը, որպես հայագիտության մի ինքնուրույն ճյուղ, և ինքն էլ գրեց դրա՝ հայ հին գրականության ամբողջական ուսումնասիրությունը, որ հայագիտության լավագույն գանձերից մեկն է:

Որպես գրականագետ և լեզվաբան, միաժամանակ, Մ. Արեղյանը երկար տարիներ զբաղվել է հայկական տաղաչափության ուսումնասիրությամբ և իր հետազոտությունների արդյունքներն առիթովել «Հայոց լեզվի տաղաչափություն» մենագրության մեջ, որը ևս հայագիտության ամենամեծ կոթողներից մեկն է:

լուծության անհրաժեշտությունը նոր կողմով է արժեքավորում Մ. Արեղյանի քերականական վերլուծությունները:

խորապես ուսումնասիրած լինելով ժամանակակից հայերենի բառապանծը և, մանավանդ, բառակազմությունը, Մ. Արեղյանն իր բացառիկ հմտությունն ու հարուստ գիտելիքներն ի սպաս դրնց մեր լեզվի գիտական ու տեխնիկական մասնագիտական տերմինաբանություն մշակման պատվավոր գործին և այդ բնագավառի ամենաեռանդուն ու բեղմնավոր մշակներից մեկը եղավ: Քսանական-երեսունական թվականներին լույս տեսած տերմինաբանական բառարանները կազմելուն նա գործուն մասնակցություն է ունեցել կամ որպես հեղինակակից, կամ որպես խմբագիր և մասնագետ-խորհրդատու: Նա է կազմել «Ռուս-հայերեն ռազմական տերմինների բառարանը» (Երևան, 1925), որ մեր լավագույն տերմինաբանական բառարաններից մեկն է:

Վերջապես, հսկայական է նրա ավանդը նաև հայ ժողովրդական բանահյուսության ուսումնասիրության բնագավառում, որի անխոնջ և խորահմուտ մշակներից մեկն է եղել նա իր ամբողջ կյանքի ընթացքում:

Այս բոլորն, ահա, իմֆնին բերում են այն անվերապահ եզրակացության, որ Մանուկ Արեղյանը մեր ժամանակի ամենամեծ հայագետներից մեկն է եղել և նրա թողած գիտական հարուստ ժառանգությունը հայագիտության ուկե ֆոնդի մասն է կազմում:

Մեր ժամանակի ամենամեծ հայ լեզվա-
Հրաչյա Հակոբի բանն է Հրաչյա Հակոբի Աճառյանը, որի գի-
Ս. Տառնյան տական խորահմուտ ուսումնասիրությունները
 համաշխարհային ճանաչում են գտել և հայ լեզվաբանության ամենաթանկագին գանձերն են կազմում: Նրա գրչին են պատկանում շուրջ երկու հարյուր գիտական մեծարժեք աշխատություններ: Նրա «Հայերեն արմատական բառարան», «Հայ բարբառագիտություն», «Հայոց լեզվի պատմություն», «Հայոց անձնանունների բառարան», «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» և այլ մենագրական սովորաժամալ աշխատությունները մեծագույն ավանդներ են ոչ միայն հայագիտության, այլև սովետական լեզվաբանական գիտության բնագավառում:

Հրաչյա Աճառյանը ծնվել է 1876 թվականին, Կոստանդինուպոլսում, արհեստավորի ընտանիքում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է իր ծննդավայրում՝ սովորելով Պոլսի կենտրոնական վարժարանում, ապա՝ 1895 թ. մեկնել է Յրանսիա՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու. այստեղ նա սովորել է Սորբոնի համալսարանում,

աշակերտելով հատկապես Անտուան Մեյերին: 1897 թ. Փարիզի լեզվաբանական ընկերությունը (Société de linguistique de Paris) ներկայացնելով լազերենի ուսումնասիրությունը՝ ընտրվում է ընկերության անդամ: Նույն թվականին մասնակցում է արևելագիտների տասներեքերորդ կոնգրեսին՝ Փարիզում: Այստեղ նա կարգում է երկու զեկուցում հայերենի մասին. հայագետ Հյուբշմանը, որ նիստի նախագահն էր, հավանելով զեկուցումները՝ հրավիրում է Աճառյանին իր մոտ՝ Ստրասբուրգ, իր դասախոսությունները լսելու: Ընդունելով այդ հրավերը՝ Հրաչյա Աճառյանը 1898 թ. գնում է Ստրասբուրգ և մեկ կիսամյակ ունկնդրում Հյուբշմանին:

Ավարտելով բարձրագույն կրթությունը և ստանալով լեզվաբանական մեծ պատրաստություն՝ Աճառյանը 1898 թ. դալիս է Անդրկովկաս և ամբողջությամբ նվիրվում գիտական-մանկավարժական գործունեության, իրեն ուսուցիչ աշխատելով էջմիածնում, Շուշում, Նոր Բայազետում և այլուր: Սակայն Աճառյանի բեղմնավոր գործունեությունն սկսվում է Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո: Հիմնադրվում է Երևանի Պետական համալսարանը. Աճառյանը հրավիրվում է որպես հայագիտական, լեզվաբանական ու արևելագիտական առարկաների դասախոս և անհուն սիրով ու ոգևորությամբ նվիրվում երիտասարդ սերնդի դաստիարակության պատվավոր գործին: Հենց այդ շրջանում էլ Աճառյանը մեկը մյուսի ետևից հրատարակում է իր խոշոր մենագրական աշխատությունները: Երեսուն տարի աշխատելով համալսարանում և վարելով հայոց լեզվի, ապա՝ արևելյան լեզուների ամբիոնը, նա դասախոսել է բազմաթիվ լեզվաբանական առարկաներ (ընդհանուր լեզվաբանություն, հայերենի համեմատական քերականություն, հայոց լեզվի պատմություն, հայ բարբառագիտություն, գրաբար, հունարեն, պարսկերեն, պարսից լեզվի պատմություն, սանսկրիտ և այլն) և պատրաստել է լեզվաբան-հայագետների բազմաթիվ երիտասարդ կադրեր, որոնք այժմ այդ դասընթացներն են կարգում համալսարանում և Հայաստանի մյուս բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում:

Բարձր գնահատելով Հ. Աճառյանի գիտական վաստակները, ՀՍՍՌ կառավարությունը 1933 թ. շնորհել է նրան բանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճան՝ honoris causa և պրոֆեսորի կոչում, 1935 թ.՝ ՀՍՍՌ Գիտության վաստակավոր գործչի կոչում, իսկ 1943 թ. ընտրել ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադիր կազմի ակադեմիկոս: Հ. Աճառյանը նաև Զեխոսլովակիայի Գի-

տությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ էր (1937 թվականից): Վախճանվել է Հ. Աճառյանը 1953 թ. ապրիլի 16-ին:

Արտակարգ բեղմնավորության հասնող իր գիտական գործունեությամբ Հրաչյա Աճառյանն ընդգրկել է հայոց լեզվի ուսումնասիրության բոլոր բնագավառները՝ հիմնադիրը հանդիսանալով հայ լեզվաբանության մի քանի ճյուղերի: Անկարելի է, իհարկե, թվարկել Հ. Աճառյանի բազմաթիվ աշխատությունները, և դա մեր նպատակից էլ դուրս է. այստեղ պետք է հիշենք միայն ամենակարևորները, որոնցից յուրաքանչյուրը մի գլուխ գործոց է: Մյուս կողմից, քանի որ այդ աշխատություններից յուրաքանչյուրն ամփոփումը, կարելի է ասել, հանրագիտարանն է հայ լեզվաբանության մեկ ճյուղի, ապա ավելի հարմար ենք զտնում խոսել դրանցից յուրաքանչյուրի մասին՝ տառնձին-տառնձին բաժիններում, որոնց մեջ աշխատում ենք ցույց տալ Հ. Աճառյանի ներդրումը տվյալ բնագավառում, քննության առնել նրա տեսակետներն այդ բնագավառի ամենաէական հարցերի մասին և գնահատել նրա գիտական ժառանգությունը տվյալ բնագավառի շրջանակներում:

Ա. Ը Ն Դ Կ Ա Ն ՈՒ Ր Լ Ե Ղ Վ Ա Ք Ա Ն ՈՒ Ր Յ ՈՒ Մ.—Իր բեղմնավոր գիտական գործունեության ընթացքում Հ. Աճառյանը զանազան առիթներով, թե՛ տառնձին հոդվածների և թե՛ իր հայագիտական աշխատությունների մեջ՝ անդրադարձել է ընդհանուր լեզվաբանական, տեսական բազմաթիվ հարցերի, քննության նյութ դարձրել դրանք և արտահայտել իր տեսակետը դրանց մասին: Այդ բոլոր հարցերին էլ, հակառակ որոշ, ոչ մասնագիտական շրջաններում ստեղծված թյուր կարծիքին, նա մոտեցել է որպես մեծ ու բազմակողմանի պատրաստակարնությամբ օժտված տեսաբան:

Իր գիտական գործունեության առաջին շրջանում Հ. Աճառյանը սոցիոլոգիական ուղղության ներկայացուցիչն է եղել և մասնավորապես հետևել է այդ ուղղության խոշորագույն ներկայացուցիչ Անտուան Մեյեին, բայց հետագայում, Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո նա որոշ չափով հեռացել է այդ ուղղությունից և առանձին հարցերի մասին իր արտահայտած դրույթներով կանգնել սովետական լեզվաբանության դիրքերում: Այսպես է հատկապես լեզվի բնորոշման, լեզվի ծագման, լեզուների խաչվորման և մի քանի այլ հարցերի տեսական վերլուծությունների մեջ: Տարբեր ժամանակներում, առանձին հոդվածներով հրատարակած իր ընդհանուր լեզվաբանական հետազոտությունները Հ. Աճառյանն ամբողջացրել է մի սովորածավալ մենագրության մեջ, որ

ընդգրկում է ընդհանուր լեզվաբանության բոլոր խնդիրները: Այդ մենագրությունն է «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատության «Ներածություն»-ը, որ լույս է տեսել հեղինակի մահվանից հետո, 1955 թ.¹: Մեծածավալ (633 էջ) և լեզվաբանական մեծահարուստ նյութ ընդգրկող այս հատորում էլ, ահա, իրենց ամբողջական արտահայտությունն են գտել Հ. Աճառյանի ընդհանուր լեզվաբանական սկզբունքները, որոնց քննությանն էլ անցնում ենք:

Ներածությունը բաղկացած է երկու մասից. 1. Լեզվաբանության ներածություն, 2. Լեզուների դասակարգումը: Առաջին մասում հեղինակը հանգամանորեն քննությանն է առնում այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են լեզվի բնորոշումը, լեզվի, որպես հասարակական երևույթի, բնութագրումը, լեզվի ծագումը, լեզվի զարգացումը և այլն, և այլն: Բնորոշելով լեզվաբանությունը որպես գիտություն լեզվի մասին և ցույց տալով նրա տեղը հասարակական գիտությունների շարքում ու նրա կապը վերջիններիս հետ, Աճառյանը մանրամասնորեն խոսում է այն մասին, թե ինչ նշանակություն ունի հայերենի ուսումնասիրությունը ոչ միայն հայագիտության, այլև ընդհանուր լեզվաբանության համար և, իր իսկ հետազոտությունների փորձն օգտագործելով, ցույց է տալիս, որ հայերենի շատ տվյալներ կարող են օգտագործվել՝ ընդհանուր լեզվաբանության որոշ հարցերի լուսաբանման համար: Այդ տեսակետից հեղինակն առավել կարևոր է համարում բարբառների բազմազանությունը, հայերենի և ուրիշ լեզուների փոխազդեցությունները և այլն:

Ինչպես իր բազմաթիվ աշխատությունների մեջ, այնպես էլ այստեղ քննությանն նյութ դարձնելով լեզվի բնորոշման խնդիրը,

¹ Այդ «Ներածություն»-ը «Լիակատար քերականության» առաջին հատորն էր, որ հրատարակության էինք պատրաստել հեղինակի կենդանության օրոք և հանձնել տպագրության 1951 թ.: Անհատի պաշտամունքի հայանի պայմաններում, հեղինակի հանձնարարությամբ մեր կողմից սյուշ հավելումներ էինք կատարել՝ հատորի հրատարակությունը հնարավոր դարձնելու համար: Թեև հեղինակը հավանություն էր տվել մեր հավելումներին, սակավաթիվով, մենք դրանք անկյունաքար փակագծերի մեջ էինք առել, հեղինակի սեփական գրածներից անջատելու նպատակով: Չնայած մեր բոլոր ջանքերին, հատորն, այնուամենայնիվ, իր այդ «ազատ-նովագրված» վիճակով անգամ, լույս չտեսավ, տպագրված 33 մամուլներն այրվեցին, իսկ շարվածքը պահպանվեց: Դրա փոխարեն, որպես առաջին հատոր, լույս տեսավ ամականին ու թվականին նվիրված հատորը: Դրանով էլ խախտվեց հատորների հաջորդականությունը, իսկ «Ներածություն»-ը, որ հնարավոր եղավ հրատարակել միայն 1955 թ., այնպես, ինչպես նա ներկայացվել էր հեղինակի կենդանության օրոք, լույս տեսավ առանց հատորի համարը կրելու:

2. Աճառչանը հանգում է այն ճիշտ տեսակետին, որ լեզուն հասարակական երևույթ է, գոյություն ունի միայն հասարակության մեջ և ծառայում է հասարակությանը որպես հաղորդակցման միջոց: Այս ճիշտ դրույթն իբրև ելակետ ընդունելով, հեղինակը մանրամասնորեն քննության է առնում մի կողմից՝ մարդկային լեզվի ու կենդանական «լեզվի», մյուս կողմից՝ հնչյունական լեզվի ու «հշանացի լեզուների» տարբերությունների հարցը: Բազմաթիվ տվյալների օգտագործումով քննելով ղանադան կենդանիների «լեզուները», հեղինակը ցույց է տալիս, որ կենդանիները չունեն այնպիսի լեզու, ինչպիսին է մարդկային լեզուն, որ նրանք ունեն միայն բնազդական ճիշտ, որոնք և կազմում են նրանց բնազդների ձայնական արտահայտությունը: Նույնպես և՛ զանազան նշանների «լեզուները» զուրկ են ինքնուրույն հաղորդակցման միջոցի վերածվելու հնարավորությունից, որովհետև նրանք բոլորն էլ հիմնված են հնչյունական լեզվի վրա, պայմանավորված են նրանով և առանց նրան գոյություն չեն կարող ունենալ: «Բոլոր տեսակի նշանացի լեզուները, — գրակացնում է հեղինակը, — ինչպես շարժումների, նույնպես և մեր կյանքում հնարված այբուբեն, թվանշան, հեռագրանիշներ, լապտերներով կամ դրոշակներով խոսակցություն, շեփոներով հաղորդագրություն, կույրերի այբուբեն, գույների կամ ծաղիկների «լեզուն» և այլն, և այլն, ոչ մի ճիշտ հասկացողություն չպիտի տալին, եթե չունենայինք նրանց հոգավոր թարգմանությունը» (Ներածություն, էջ 48): Այդ պատճառով էլ, ահա, «լեզու ասելով այսօր հասկանում ենք միայն ձայնական հոգավոր լեզուն»: Այսպես ճիշտ գնահատելով մարդկային լեզվի դերն ու էությունը՝ հեղինակն անցնում է լեզվի ծագման խնդրին: Այստեղ հեղինակը համառոտակի շարադրում է այդ հարցի մասին եղած տեսությունները, վեր հանում այդ տեսությունների սխալներն ու թերությունները և, հիմնվելով Ֆրիդրիխ Էնգելսի դրույթների վրա, հիմնականում ճիշտ կերպով լուսաբանում լեզվի առաջացման պատմական պրոցեսը: Պետք է նշել, առանձնապես, որ առաջին հայացքից թվում է, թե քննադատվող ոչ գիտական տեսությունները շարադրված են խիստ օբյեկտիվորեն, բայց իրականում այդ «օբյեկտիվիստական» շարադրանքը հեղինակը այնպիսի իրոնիայով է ներկայացնում, որ ինքն իսկ՝ շարադրանքը «տեսության» հերքումն է դառնում (տե՛ս հատկապես Գալգերի «տեսությանը» նվիրված հատվածը): Այս հարցի վերաբերյալ, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ ենք գտնում անել հետևյալ դիտողությունները: Շարադրելով Ռյնանի և Մաքս

Մյուլլերի «տեսությունները» և ճիշտ կերպով հերքելով դրանք հեղինակն, այնուամենայնիվ, խիստ պարզունակ ձևով է ներկայացնում դրանք և ուշադրության չի արժանում նրանց իսկական էությունը։ Ռենանը լեզվի ծագման հարցում պարզապես կանգնած է աստվածաբանական, կրոնամիստիկական տեսակետի վրա։ Գտնելով, որ լեզուն, լսողության ու տեսողության նման, մարդու բնածին կարողությունն է, Ռենանը հանգում է այն հակապիտական վարկածին, թե լեզուն, իբրև մարդու բնական կարողություն, աստվածային շնորհ է մարդուն։ Նույնպես և Մաքս Մյուլլերը, որը, նատուրֆիլոզոֆի գիրքերից ելնելով, խոսելու կարողությունը համարում է մարդու բնական ունակությունը, որ հատուկ է մարդուն բնությունից, — անմիջապես ավելացնում է, թե բնությունից ասելով պետք է հասկանալ «աստվածային զորությունից»։ Այսպիսով՝ թե՛ Ռենանը և թե՛ Մաքս Մյուլլերը լեզվի ծագման մասին արտահայտած իրենց կարծիքներով հանգում են աստվածաշնչի առասպելին ու գլորվում տերտերականության գիրկը, որ, սակայն, ցույց չի տրված հեղինակի կողմից։ Համենայն դեպս, շարադրանքի պարզունակության մեջ էլ դրսևորվում է Հ. Աճառյանի հեղինական վերաբերմունքը, որից ընթերցողը հեշտությամբ կարող է անհրաժեշտ եզրակացության հանգել։

Ուշադրավ է հեղինակի քննությունը առարկայի և նրա բառային անվանման կապի հարցի վերաբերյալ։ Հայտնի է, որ այդ հարցը շատ է զբաղեցրել հին հույն փիլիսոփաներին, ինչպես և նոր ժամանակների լեզվաբաններին։ Բերելով բազմաթիվ փաստեր ու փաստարկներ՝ հեղինակը ճիշտ կերպով գտնում է, որ առարկայի ու նրա բառային անվանման մեջ բնական կապ չկա։ Ճիշտ նույնպես բացասում է նաև տրամաբանական կապի գոյությունը։ Հիմնականում համաձայն լինելով այս վերջին դրույթին, անհրաժեշտ ենք համարում ասել հետևյալը. վերջին ժամանակներս այդ խնդիրը շոշափել են շատ լեզվաբաններ և, բնդհանուր առմամբ, ճիշտ կերպով են բացասել բառային անվանման և առարկայի միջև եղած տրամաբանական կապը, սակայն դրա հետ միաժամանակ, այդ դրույթը այժմ հասցված է այնպիսի բացարձակության, որ նույնքան սխալ է, որքան և հակառակ դրույթը։ Այդ դրույթը գիտականորեն ճիշտ է այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ վերապահում է արվում, այսինքն՝ երբ նա վերաբերում է ամենաանխնական, լեզվի առաջացման պրոցեսում ստեղծված բառարմատներին. մյուս բոլոր բաները իրենց իմաստով տրամաբանորեն կապված են իրենց նշած

առարկաների հետ, այսինքն՝ նրանք արտահայտում են առարկաների էությունը, դերը, հատկությունը կամ հատկանիշը և այլն, այնպես, ինչպես որ գիտակցվում են դրանք հասարակության կողմից: Պրբև օրինակ առնենք մառդ և ինքնաթիռ բառերը, իհարկե, այդ բառերի կազմում եղած հնչյունները որևէ բնական կամ տրամաբանական կապ չունեն: մարդ-էակի կամ ինքնաթիռ-առարկայի հետ, սակայն այդ բառերը, որպես անուններ, հատկացված են դրանց միանգամայն գիտակցաբար ու տրամաբանորեն և արտահայտում են այն, ինչ որ մարդկանց կողմից ըմբռնված է որպես դրանք բնորոշող հատկանիշներ. մառդ ստուգաբանորեն նշանակում է մահկանացու, իսկ ինքնաթիռ՝ ինքնին թռչող. հետևաբար՝ հասարակության կողմից դրանք գիտակցվել են այդպե՛ս և այդ պատճառով էլ ստացել են այդ անվանումները: Նշանակում է, երբ ասվում է, թե բառանվանման և նրա նշանակած առարկայի միջև տրամաբանական կապ գոյություն չունի, ապա՝ պետք է նկատի ունենալ ամենանախնական բառարմատները, որոնց ծագումը և նախնական իմաստները (բնիմաստները) դեռևս չուսաբանված էլ չեն:

Վերջապես՝ հնչյունային լեզվի առաջացման հարցը քննելիս հեղինակը նախ խոսում է այն մասին, թե ինչու մարդիկ սկսեցին խոսել հնչյունային լեզվով և ոչ թե շարժումների լեզվով, և թվում է երկու պատճառ. ա) շարժումների լեզուն կարելի էր օգտագործել որոշ տարածության վրա և տեսանելիության պայմաններ ունեցող վայրում, բ) նրանով կարելի էր հաղորդակցվել միայն ցերեկը: Այս երկու պատճառաբանություններն էլ, թեև ճշմարիտ, բայց երկրորդական են. հիմնական պատճառն այն է, որ շարժումների «լեզուն» ինքնուրույն լեզու, հասարակական հաղորդակցման ինքնուրույն միջոց չէ, այլ հնչյունական լեզվին օժանդակ միջոց, որ գոյություն ունի միայն հնչյունային լեզվի հետ, և ոչ առանց նրան: Ուրտի և շարժումների լեզուն չի կարելի գիտել որպես նախնական հաղորդակցության միջոց, որը հետագայում փոխարինվեց հնչյունային լեզվով, այլ միայն՝ որպես հնչյունային լեզվի հետ առաջացած, նրան սպասարկող, նրան ենթարկվող և նրանով պայմանավորված մի միջոց: Այնուհետև, հեղինակը՝ թվելով շարժումների «լեզվի» թերությունները՝ հղրակացնում է, թե այդ թերությունները տեսնելով մարդիկ մտածեցին օգտագործել ականջն ու ձայնը, խորհելով գտան հաղորդակցման հնչյունային միջոցը և հնարեցին լեզուն: Այսպիսի մոտեցումն, իհարկե, ճիշտ չէ. սրանից այն սխալ պատկերացումն է ստացվում, թե մարդը մարդ գարձավ, խոսելու՝ իր

նմանների հետ հաղորդակից դառնալու կարիքն զգաց, և համեմատելով իր ունեցած զանազան միջոցները՝ բնարևց հնչյունային հաղորդակցումն ու ստեղծեց հնչյունային լեզուն: Իրականում հնչյունային լեզվի առաջացումը կազմում է կապիկ՝ մարդու փոխարկելու պրոցեսի անբաժան մոմենտներից մեկը, և իբր մարդը հանդես է գալիս իբրև այդպիսին, նա արդեն ունի նաև իր հաղորդակցման միջոցը՝ հնչյունային լեզուն, բնականաբար, նախնական, պրիմիտիվ միճակում: Ուստի և միջոցների գիտակցական ընտրությանն ու լեզու հնարելու մասին խոսք լինել չի կարող:

Ուշագրավ են լեզվի հոգեբանական և բնախոսակերն կողմերին նվիրված գլուխները, որոնց մեջ հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում լեզվի՝ իբրև ճշմարտության, համառոտության, հիշողության, վերլուծման միջոցի և խոսողության բնախոսական նախադրյալների ու պրոցեսների հարցերը: Հեղինակն այդ գլուխների մեջ ամփոփում է այն բոլորը, ինչ-որ միևնույն իր կյանքի վերջին տարիները կատարված էր այդ ուղղությամբ, և հանգում հետաքրքիր եզրակացությունների: Առանձնապես կարևոր է «Ներքին լեզու և արտաքին լեզու» հատվածը, որի մեջ հեղինակը քննում է լեզվի և մտածողության կապը: Այստեղ նա միանգամայն ճիշտ կերպով հանգում է այն եզրակացության, թե լեզուն և մտածողությունը մի անխախտելի միասնություն են կազմում: Նրանցից ոչ մեկը չի նախորդել մյուսին. չի կարող գոյություն ունենալ լեզու առանց մտածողության և, ընդհակառակն, մտածողություն՝ առանց լեզվական նյութական թաղանթի: «Խոսքը և մտածողությունը մի անբաժան միասնություն են կազմում»,—եզրակացնում է հեղինակը: Նա ճիշտ կերպով է ժխտում նաև այն հակադիտական տեսությունները, որոնց համաձայն լեզուն, իբր թե, հաջորդում է մտածողության, որ, իբր, նախ առաջացել են զաղափարներ, մտքեր մարդկանց գիտակցության մեջ և հետո միայն առաջացել է լեզուն՝ այդ զաղափարները արտահայտելու համար: Սակայն, ճիշտ կերպով ժխտելով այդ «տեսությունները», Աճառյանը ցույց չի տալիս այն փաստարկների անանկությունը, որոնք կոչված են այդ սխալ, իդեալիստական տեսակետը «հիմնավորելու» համար, և որոնք ինքն էլ մեջ է բերում: Այսպես, հեղինակը, ընդունելով լեզվի և մտածողության միասնությունը, ավելացնում է նաև, որ ոմանք հակառակ են այդ ճիշտ տեսության և հիշում է նրանց այն փաստարկը, թե, եթե լեզուն ու մտածողությունը միասնություն կազմեին, ապա իբր «նախնական մարդը, որ ղուրկ էր խոսողությունից կամ հոգավոր

բառերի տեղ ղանազան շարժումներ էր գործադրում, զուրկ պետք է լինեին մտածողությունից: ...Մանուկը, որ դեռ նոր է սովորում լեզուն և դեռ բառեր չգիտե, ըմբռնում է նախապես բառի և նրա նշանակած առարկայի միջև գտնված հարաբերությունը, հետևաբար ունի դատողություն, ըմբռնողություն և մտածում: Վերջապես, համբերելով, որոնք լեզու կամ խոսողություն չունեն, ունեն սակայն դատողություն, ըմբռնողություն և մտածում, երբեմն նույնիսկ ավելի լավ են գատում, քան խոսող մարդիկ, և հենց այդ դատողության ու մտածողության արդյունքով է, որ կարողանում են ստեղծել ղանազան նշաններ՝ բացատրելու համար իրենց միտքը» (էջ 88): Բերելով այդ փաստարկները՝ բուրյուվին չի քննադատում դրանք, թեև իր ընդունած դրույթով արդեն հերքում է այդ փաստարկները: Ամենից առաջ՝ սխալ է ասել, թե նախնական մարդը հոգավոր լեզու չունեի: Վերն ասվեց արդեն, որ հողաբաշխ լեզուն առաջացել է կապիկի մարդացման պրոցեսում, ուստի և մարդը միշտ էլ ունեցել է լեզու, թեև, իհարկե, նախապես նա եղել է չափազանց աղքատիկ ու անզարգացած: Ծիշտ չէ նաև խուլ ու համբերի օրինակը: Խուլ ու համբերը մտածում են ոչ թե աննյութ, անձև մտածողությամբ, այլ պատկերային մտածողությամբ. նրանց մոտ այդ պատկերները նույնպիսի նյութական միջոց են հանդիսանում մտածողության համար, ինչպես մեզ մոտ՝ բառերը: Վերջապես, ինչ վերաբերում է մանուկներին, ապա դա նույնպես սխալ է մեկնաբանվում: Դեռևս լեզու չիմացող, չխոսող երեխան իր շրջապատից լսում է բառերը, դանդաղորեն յուրացնում դրանք, բայց նույնիսկ յուրացնելուց հետո էլ որոշ ժամանակ դեռ չի կարողանում վերաբառադրել. այս դեպքում նա բնականաբար ներքնապես ունի լեզվական պաշար և իր փոքրիկ մտքերը ձևավորում է լեզվի միջոցով, բայց դեռ լիովին չի կարողանում հաղորդել դրանք: Բայց հենց դրա պատճառով էլ այդ վիճակում մանկական մտածողությունը դեռևս շատ թույլ է, մտքերը տարտամ ու ոչ լիովին տարրորշված: Հեղինակը բերում է նաև որոշ լեզվաբանների կարծիքը գաղափարի և բառի կապի մասին դարձյալ առանց քննադատելու, թեև դրանից անմիջապես հետո ավելացնում է, թե «մարդու մոտ կատարված է բառի և գաղափարի միջև աջնապիսի անլուծելի մի կապակցություն, որ նա չի կարող այդ երկուսը բաժանել իրարից և առարկան ու նրա անունը իրարից անջատ ըմբռնել» (էջ 89): Բանն այն է, որ այդ լեզվաբանները կարծում են, թե լեզուն և մտածողությունը անխախտելի միասնություն համարելու նշանակում է բառը գաղափարի նախապայման համարել

և դրա դեմ առարկում են, ասելով թե «բառը գաղափարի նախապայման համարել այնպիսի անհեթեթություն է, ինչպես որ, ասենք՝ թե գրությունը գաղափարի նախապայմանն է: Բառ և գրություն իբր միեմունքն բաներն են. առաջինը գաղափարի ձայնական պատկերացումն է, երկորդը՝ նշաններով, որի լավագույն օրինակն է գաղափարագիրը, որը և հաճախ ավելի լավ է պատկերացնում գաղափարը, քան հնչական գրությունը» (էջ 88): Այս առարկությունը ոչ միայն սխալ է ինքնին, այլև լիզվի ու մտածողության միասնության տեսությունը միանգամայն աղավաղված ձևով է բացատրում: Ասել, թե առանց լեզվի չկա մտածողություն, առանց բառերի չի կարելի մտածել, չի նշանակում ասել, թե բառը գաղափարի նախապայմանն է: Իհարկե, միամտություն կլիներ կարծել, թե նախ ստեղծվում է բառը առանց որևէ գաղափարի, այսինքն՝ առանց իմաստի, և հետո նրա մեջ որևէ առարկայի, երևույթի և այլնի գաղափար է զրվում: Բայց նույն ձևով էլ չի կարելի կարծել, թե մարդկանց զխում ստեղծվում է ինչ-որ գաղափար, ավելի ճիշտ՝ հասկացություն, առանց բառային ձև, առանց բառային անվանում ստանալու, աննյութ ու անձև մնում նրանց մտածողության մեջ և հետո միայն ստանում բառային անվանում: Քրականում «գաղափարը», այսինքն՝ առարկայի, երևույթի և այլնի հասկացությունը և նրա բառային անվանումը միաժամանակ են հանդես գալիս: Գիրն այս հարցում հակառակն ապացուցելու կովան չի կարող լինել, որովհետև նա պայմանական նշաններով հաղորդում է հոգավոր լեզուն, մինչդեռ բառերը պայմանական նշաններ չեն:

Ճիշտ կերպով եզրակացնելով, որ լեզուն և մտածողությունը միասնություն են կազմում, հեղինակը, այնուամենայնիվ, իր կողմից մի հարց է առաջադրում և անպատասխան թողնում այն. «Լինում է երբեմն,—ասում է հեղինակը,—որ մարդ զգում է մի բան, բայց չի գտնում բառ՝ արտահայտելու համար, և սկսում է երկար դարձվածքներով իր միտքը արտահայտել: Դիտեցե՛ք վերջալույսը, որտեղ կան հարյուրավոր երանգներ, գույների զանազան նրբություններ, այդ բոլորը մենք տեսնում, զանազանում և տարբերությունը ըմբռնում ենք, բայց անունը չգիտենք: Շատ անգամ մարդ զգում է մի բան, ասում է՝ «մի բան եմ լինում», բայց չգիտի բառը, որպեսզի արտասանե: Արդյոք դա նշանակո՞ւմ է, թե գաղափարը կա, բայց բառը չկա: Այսպես է լինում նաև բանաստեղծական ներշնչությունների, երաժշտական մի գեղեցիկ հատվածի ոսկնդրության ժամանակ, երբ մարդ զգում է հոգեկան զանազան զգացմունքներ, ապ-

րումներ, մինչև իսկ գրիչը ձեռքն է առնում թղթի վրա քրեւու համար այն բոլորը, բայց անկարող է, բառերը իրեն պակասում են կամ շատ տկար կերպով են թարգմանում այդ բոլորը, ինչ որ ներսում զգում է: Արդյոք կա գաղափար կամ միտք, իսկ բառը կամ լեզուն չկա՞» (էջ 91):

Այս հարցադրումը, որ նա անպատասխան է թողել, ըստ էության կասկածի տակ է առնում իր իսկ ընդունած սկզբունքը՝ լեզվի ու մտածողության միասնության մասին և օբյեկտիվորեն դուռ բացում առանց լեզվի, մերկ մտքերի գոյության իդեալիստական տեսության առջև: Հիրավի, կարելի՞ է կարծել, թե հեղինակի կողմից թվարկված դեպքերում կա միտքը, բայց լեզուն չկա: Ո՛ր, չի՞ կարելի: Եթե մենք զգում ենք ինչ-որ բան, բայց չենք կարողանում ասել լեզվի օգնությամբ, այդ նրանից է, որ մենք մեր զգացումն իսկ որոշակիորեն չենք գիտակցում, և չգիտենք, թե պարզապես ի՞նչ ենք զգում: Երբ մենք տեսնում ենք նոր առարկա, թեև նրա անունը չգիտենք, բայց մեր լեզվական պաշարը մեզ հնարավորություն է տալիս բառերի օգնությամբ այն տարբերակել ուրիշ առարկաներից. մենք ասում ենք «այն նոր իրը, նոր մեքենան» և այլն, և այլն, որով տարբերում ենք այդ նորը մեր արդեն ճանաչած իրերից, որոնք այդպես չեն կոչվում, այլ իրենց անուններով: Երբ տեսնում ենք հրաշագեղ վերջալույսը և հիանում նրա բազմերանգ նրբություններով, մենք ընկալում ենք մեր տեսողությամբ, պատկերացում ստանում, բայց մենք չենք գիտակցում, թե որոշակիորեն ինչ երանգներ են դրանք, մեզ պակասում են այդ երանգների հասկացությունները և դրանց բառ-անվանումները, ուստի և չենք կարողանում խոսել նրանց մասին, իսկ այդ նշանակում է, թե չենք կարողանում նույն ամբողջական միտք կազմել, այլ միայն պատկերացնում ենք: Երբ, վերջապես, ներշնչված «բանաստեղծը» գրիչ է առնում ձեռքը և չի կարողանում արտահայտել իր հույզերը, այդ նրանից է, որ նա ինքն էլ որոշակիորեն չի գիտակցում իր հույզերը, որ այդ հույզերը միայն հոգեկան ապրումներ են, որոնք դեռ մտքի չեն վերածվել: Հենց սրա համար է, որ ասում են, թե նա էլ լավ գրում, ով լավ գիտե, թե ինչ է գրում և ինչ է ուզում ասել: Հետևաբար, թվարկված դեպքերից ոչ մեկի ժամանակ էլ առկա չէ լեզվական թաղանթից զուրկ ինչ-որ միտք: Հենց այն հանգամանքը, որ նոր առարկա ստեղծելով, նրա անունը չիմանալու դեպքում մենք գիմում ենք լեզվական այլևայլ միջոցների, կամ զանազան բառերի, ապացուցում

է, որ նրանց մասին մտածում ենք դարձյալ լեզվի, մեր իմացած բառերի և լեզվի ունեցած միջոցների օգնութեամբ:

Գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում «Ներածութեան» այն դասերը, որոնց մեջ քննութեան են առնվում՝ լեզուն որպէս հասարակական երևույթ, լեզվի փոխանցումը, լեզվի էվոլյուցիան, լեզվի կենսաբանութիւնը: Հեղինակն իրեն հատուկ բարեխղճութեամբ ու մանրակրկիտ պրպտումներով կուտակած հարուստ փաստերով քննութեան է առնում հիշյալ խնդիրները և հիմնականում ճիշտ եզրակացութիւնների հանգում: Թորոշելով լեզուն որպէս հասարակութեան հաղորդակցման միջոց՝ հեղինակը փաստերով ցուցադրում է լեզվի ընդհանրութիւնը, նրա համաժողովրդական բնույթի էութիւնը՝ հասարակական կյանքի տարբեր պայմաններում, ցույց տալիս այդ ընդհանրութեան աստիճանը՝ տարբեր հասարակական-քաղաքական հանգամանքներում: Ճիշտ կերպով վերլուծելով լեզվական փաստերը՝ հեղինակը լեզվական հարուստ տվյալներով հերքում է լեզվի դասակարգայնութեան ոչ մարքսիստական տեսութիւնը և կանգնում այն ճշմարիտ սկզբունքի վրա, որ դասակարգային լեզուներ գոյութիւն չունեն, որ լեզուն դասակարգային երեւույթ չէ:

Անցնելով լեզվի՝ սերնդից սերունդ փոխանցվելու և լեզվի զարգացման հարցերին՝ Հ. Աճառյանը բազմաթիվ փաստերով ու խոր վերլուծութիւններով կարողանում է ճիշտ պատկերացում տալ այդ մասին: Այստեղ, սակայն, կարևոր է քննադատաբար մտենալ լեզվի զարգացման մասին նրա ունեցած կոնցեպցիային: Վերը մենք ասացինք արդեն, որ Աճառյանը լեզվի զարգացման հարցում հետևում է, այսպէս կոչված, լեզվաբանական անընդհատականութեան տեսութեանը: Այս տեսութեան էութիւնն այն է, որ ընդունելով լեզվի էվոլյուցիոն զարգացումը, բացասում է լեզվի որակական անցումները: Ստացվում է այնպէս, որ լեզուն անընդհատ ձևափոխութիւններ է կրում, բայց երբեք որակական անցումներ չի կատարում. նոր լեզուն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հին լեզուն՝ ձևափոխված վիճակում: Այսպէս, օրինակ, այդ տեսութեան հիմնադիրներից մեկը՝ Անտուան Մեյլեն, խոսելով իտալերեն և իսպաներեն լեզուների մասին, որոնք, ինչպէս հայտնի է, առաջացել են ժողովրդական լատիներենից, եզրակացնում է, որ ձերանք լատիներեն լեզվի երկու ժամանակակից ձևերն են: Ֆրանսերենը թեև պակաս չափով է նրանց նման, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ լատիներեն լեզուն, միայն ավելի ևս փոփոխ-

ված»¹։ Ճիշտ այդպես էլ Հ. Աճառյանը գտնում է, որ «լեզվի կյանքը լոկ բարեբըջական է», որ լեզուն գտնվում է անընդհատ էվոլյուցիայի պրոցեսում, առանց որակական անցումների։ Այս տեսության ախալն այն է, որ նա, ժխտելով որակական անցումները լեզվի մեջ, կամա թե ակամա նույնացնում է որակապես իրարից տաբեր հին և նոր լեզուները, ասենք, լատիներենն ու իտալերենը կամ իսպաներենը, միջնադարյան գրանցից յուրաքանչյուրը իր քերականական կառուցվածքով ու բառային հիմնական ֆոնդով մի ինքնուրույն լեզու է, որակապես տարբեր մյուսից, չնայած այն բանին, որ վերջին երկուսն առաջացել են լատիներենից։

Մյուս կողմից՝ ամեն ինչ հանգեցնելով ձևերի փոփոխության, այդ տեսությունը, ըստ էության, հանգում է ֆորմալիզմին և անտեսում լեզվի զարգացման պրոցեսում բառային կազմի, բառերի իմաստների ու քերականական իմաստների փոփոխությունների հսկայական դերը։ Լեզվի մեջ կատարվող էվոլյուցիոն փոփոխություններով, նոր որակի տարրերի աստիճանական կուտակումով և հին որակի տարրերի աստիճանական մահացումով տեղի է ունենում լեզվի անցումը որակական մի վիճակից մի նոր որակական վիճակի, ըստ որում այդ փոփոխություններն ընդգրկում են ոչ միայն լեզվի ձևերը, այլև՝ բառերը, բառերի իմաստներն ու քերականական իմաստները, հնչյունները, շարահյուսությունը, մի խոսքով՝ լեզուն իր բոլոր մասերով։

Լեզվի զարգացման խնդրի հետ է կապվում նաև միասնական, համամարդկային լեզվի հարցը, որ, սակայն, քննության է առնվում լեզվի, որպես հասարակական երևույթի, ուսումնասիրությանը նվիրված գլխում։ Հեղինակը հանգամանորեն խոսում է այդ հարցի մասին, հիշում գիտնականների ջանքերը՝ մի համաշխարհային լեզու ստեղծելու ուղղությամբ, ծանոթացնում արվեստական լեզուներից մի քանիսին, նույնիսկ տալիս էսպերանտոյի համառոտ քերականությունը և ճիշտ կերպով եզրակացնում, որ բուրժուական լեզվաբանության մեջ նշված միջոցներից ոչ մեկն էլ չի կարող ընդունվել միասնական համաշխարհային լեզուն ստեղծելու համար։ Բայց հենց այստեղ էլ նա վերջակետ է դնում և փակում այդ հարցի քննությունը, առանց պատասխանը տալու։ Այդպես էլ անհայտ է մնում, թե, վերջապես, պետք է ստեղծվի՞ համամարդկային մի լեզու, թե ոչ, և եթե այո՞, ապա ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցով։

¹ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.—Л., 1938, էջ 50։

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Լեզվի կենսաբանությունը» գրութը, որ նվիրված է լեզուների ձևաբանական դասակարգմանը, ձևաբանական տարբեր տիպերի քննությանը և յուրաքանչյուր տիպի համար որևէ բնորոշ լեզվի քերականության համառոտ նկարագրությանը: Այստեղ հեղինակը միանգամայն իրավացի կերպով քննադատության է ենթարկում այն տեսակետները, որոնց համաձայն լեզվի ձևաբանական տիպերը իբրև թե ներկայացնում են մտածողության, ժողովրդի կամ ազգի մտավոր զարգացման աստիճանը: Պետք է ավելացնել միայն, որ լեզուների ձևաբանական տարբեր տիպերը (անշատական, կցական և այլն) ոչ միայն մտածողության զարգացման աստիճանը չեն որոշում, այլև չափանիշ չեն նաև լեզվի զարգացած կամ «անզարգացած», «նախնական» լինելու ժամանակակից կյանքը ցույց է տալիս, որ յուրաքանչյուր լեզու էլ, լինի նա անշատական, կցական, թե թեքական, հնարավորություն ունի արտահայտելու այն ամենը, ինչ որ մտածում է նրանով խոսող ժողովուրդը: Ինքը հեղինակն էլ այս բանը հաստատում է հետևյալ համեմատությամբ. «եթե երեք հոգի ունենան հավասարապես հարյուրական ուրվի, մեկը ոսկով, մյուսը արծաթով, մյուսը պղնձով, չի կարելի ասել, թե մեկը մյուսից հարուստ է, երեքն էլ հավասար են, միայն թե մեկի բեռը ծանր է, մյուսինը՝ թեթև» (էջ 292): Իրոք, եթե մի լեզու կցական է, մյուսը՝ անշատական, երրորդը՝ թեքական, չի կարելի ասել, թե նրանցից մեկը զարգացած է, մյուսը՝ անզարգացած: Երեքն էլ կարող են հավասարապես զարգացած լինել, ինչպես, ասենք թե, անշատական չինարենը, կցական ֆրանսերենը և թեքական գերմաներենը: Այլ կերպ չի էլ կարելի մատենալ հարցին, որովհետև լեզվի զարգացման աստիճանը որոշվում է ո՛չ թե ձևաբանական տիպով, այլ բառային կազմի հարստությամբ ու բազմակողմանիությամբ: Ի դեպ, մի այլ աղիթով, խոսելով լեզվի հարստության մասին, հեղինակն այն կարծիքն է հայտնում, թե «լեզվի հարստությունը նրա բառերի քանակն է» (էջ 287): Այս մոտեցումը միակողմանի է. բառերի լոկ քանակային շտապությունը դեռևս լեզվի հարստության չափանիշը չէ. հնարավոր է, որ հոմանիշների առատությամբ մեծանա բառերի քանակը, բայց դրա հետ միասին, բազմաթիվ երևույթների հասկացություններ արտահայտելու համար բառեր չլինեն: Այդ պատճառով էլ լեզվի հարստությունը որոշվում է բառային կազմի ոչ միայն քանակային կողմով, այլ, որ նույնքան կարևոր է, բազմակողմանիությամբ: Խոսելով անշատական լեզուների, առանձնապես՝ չինարենի մասին, հե-

դիմակը գտնում է, որ չինարենում «շկան նաև խոսքի մասեր. և միևնույն բառը միևնույն ձևով կարող է լինել գոյական, ածական և բայ, բայց նաև մասնիկ կամ վերջավորություն» (էջ 204)։ Այս տեսակետը ճիշտ չէ. հեղինակը տվյալ դեպքում հետևում է չինագետների այն ներկայացուցիչներին, որոնք ֆորմալիզմի դիրքերից ելնելով և խոսքի մասերի դասակարգումը բացառապես ձևական հատկանիշների վրա հիմնելով՝ ժխտում են խոսքի մասերի գոյությունն ու տարբերակումը չինարենում։ Իրականում չինարենի մեջ խոսքի մասերի դասակարգումը հիմնված է ոչ թե բառերի ձևի, այլ ձևաբանական, շարահյուսական և իմաստային առանձնահատկությունների վրա։

Հետաքրքիր է այն հատվածը, որի մեջ քննության է ենթարկված լեզվի մաքրության հարցը. հեղինակը մեջ է բերում տարբեր լեզվաբանների կարծիքը այդ մասին և քննում այդ կարծիքները, մերժում կամ հաստատում դրանք լեզվական հարուստ փաստերով։ Անցնելով այնուհետև հայերենի մաքրության հարցին, հեղինակը ընդհանուր առմամբ ճիշտ մոտեցում է ցուցաբերում բարբառային և նորամուտ փոխառյալ բառերի դերին։ Սակայն մի կարևոր հարցում նա ոչ ճիշտ տեսակետ է պաշտպանում։ Հեղինակի կարծիքով՝ «եթե մի օտար բառ գործածված է գրաբարի մեջ, նա այնևս օտար չէ. այսպես՝ պատկեր, սնտուկ և այլն» (էջ 359)։ սրա սխալն այն է, որ ժամանակակից հայերենի համար չափանիշ է դարձնում գրաբարը. որևէ բառի՝ գրաբարում գործածված լինելը դեռևս չի նշանակում, թե նա մեր ժամանակակից գրական լեզվի համար օտար չէ. օրինակ՝ ասպաստան, ատր, դեն և այլ պարսկերեն փոխառություններ գործածված են գրաբարում և այն էլ ոչ սակավ, բայց և այնպես նրանք օտար են մեր արդի գրական լեզվի համար։ Ավելին։ Նույնիսկ ոչ փոխառյալ «բնիկ» հայերեն բառերը, եթե պատմականորեն ղուրս են եկել գործածությունից և չեն պահպանվել մեր լեզվում, դարձյալ օտար են ու խորթ մեր արդի գրական լեզվին (օրինակ՝ ագանիլ «գիշերել», ամալ «թափել», առն «խոյ» և այլն)։ Այսպիսով՝ գրաբարում գործածված լինելը չափանիշ չէ տվյալ բառի ոչ օտար, հայերենին հարազատ դարձած լինելու համար։ Ժամանակակից հայերենին հարազատ են, օտար ու խորթ չեն այն բառերը, որոնք հաստատապես մտել են նրա բառային կազմի մեջ, գործածվում են խոսողների և գրողների զոնե մեծամասնության կողմից։ Սա չի նշանակում, թե նոր փոխառված օտար բառերը չեն կարող այդպիսին դառնալ, քանի որ նրանք սկզբից գործածվում են

դեռևս նեղ շրջանակներում և ընդհանուր ճանաչում չեն գտել: Այդպիսի բառերը, ինչպես գիտենք, նորաբանությունների (նեոլոգիզմների) կարգին են պատկանում և ժամանակի ընթացքում կարող են ընդհանուրի ճանաչմանն արժանանալ և մտնել լեզվի ամենագործածական ու ամենակենսոճանակ բառերի շարքը:

Առանձնապես կարևոր են «Օտար ազգեցություններ» և «Անհատական կամքը լեզվի մեջ» գլուխները. հեղինակը հսկայական լեզվաբանական նյութի խոր ու մանրակրկիտ քննությամբ ցույց է տալիս, որ լեզուների խաչավորումից, նրանց փոխազդեցություններից, նրանց ձուլումից չի կարող առաջանալ ինչ-որ նոր, խառնածին լեզու: Նա լեզվական հարուստ փաստերով ցույց է տալիս, որ առհասարակ խառնածին լեզու չկա: Այս փաստը հատկապես կարևոր է հայագիտության համար, որովհետև, ինչպես տեսանք, ոմանք հայերենն էլ համարել են խառնածին լեզվի տիպար: Փաստերի խոր ու բազմակողմանի վերլուծությամբ հեղինակը մի անգամ ևս ապացուցում է, որ հայերենը խառնածին լեզու չէ, որ նա երկցեղ բնույթ չունի, այլ պարզապես հնդեվրոպական լեզու է, որ դարերի ընթացքում հարստացրել է իր բառային կազմը, մի կողմից՝ իր սեփական բառակազմություններով, մյուս կողմից՝ այլ լեզուներից կատարած փոխառություններով: Անդրադանալով լեզվի զարգացման, մշակման ու հարստացման գործում անհատի ունեցած դերին, հեղինակը ճիշտ կերպով ցույց է տալիս, որ անհատների դերը սահմանափակվում է նորակերտ բառեր կազմելով և չի թափանցում լեզվի քերականության մեջ:

Հատորի երկրորդ մասը, ինչպես ասացինք, ընդգրկում է լեզուների դասակարգումը: Այստեղ հեղինակը նախ կանգ է առնում այն հարցի վրա, թե ինչ է լեզուների ցեղակցությունը և ինչպես է առաջացել այն: Բազմաթիվ օրինակներով ցույց տալով տարբեր լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները՝ հեղինակը քննում է, թե ինչից կարող էին առաջանալ այդ ընդհանրությունները և հերքելով մի շարք վարկածներ, հանդում այն եզրակացության, որ այդ ընդհանրությունները հետևանք են ընդհանուր ծագման. այստեղից էլ, ահա, բխում է լեզուների ցեղակցության սահմանումը. «Ցեղակից են կոչվում այն լեզուները, որոնք միևնույն ծագումն ունեն, ընդհակառակը՝ ցեղակից չեն այն լեզուները, որոնք տարբեր ծագում ունեն: Ավելի գիտական բացատրությամբ՝ լեզուների ցեղակցություն ասելով հասկանում ենք այն պատմական իրողությունը, որով մի լեզու դարերի ընթացքում, աստիճանական փոփոխությամբ

հասել է մի վիճակից մի ուրիշ վիճակի» (էջ 451)։ Այսպես ճիշտ սահմանելով լեզուների ցեղակցությունը, հեղինակն, այնուամենայնիվ, այդ երևույթը բացատրում է նախալեզվի տեսության համաձայն։ Նա այն տեսությանն է հետևում, որի համաձայն ցեղակից լեզուները երբեմնի նախալեզվի շարունակությունն ու ճյուղավորումներն են։ Ըստ այդ տեսության, նախնական ժամանակներում գոյություն է ունեցել, օրինակ՝ հնդեվրոպական միասնական մի ժողովուրդ, որ ապրել է մի որոշ տեղում, հեղինակի կարծիքով՝ այժմյան Ռուսաստանում, հետագայում այդ ժողովուրդը մասնատվել է, նրա հատվածները գաղթել, տարածվել, բնակություն են հաստատել Ասիայի ու Եվրոպայի զանազան մասերում՝ կազմելով առանձին ժողովուրդներ, որոնցից էլ հետագա մասնատումներով առաջացել են դարձյալ նորանոր ժողովուրդներ և այսպես գոյացել են «հնդեվրոպական ժողովուրդները»։

Սրան համապատասխան էլ այդ նախնական միասնական ժողովրդի լեզուն՝ հնդեվրոպական նախալեզուն՝ իր ճյուղավորումներն է առաջացրել, տարբեր տեղերում ու տարբեր հատվածների մոտ տարբեր ձևափոխությունների ենթարկվել և առաջ բերել հնդեվրոպական ցեղակից լեզուները, որոնք ըստ հեղինակի, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հնդեվրոպական նախալեզվի տարբեր էվոլյուցիաները։ «Զանազան տվյալներից հասկացվում է, — ասում է հեղինակը, — որ հնդեվրոպական առաջին ժողովրդի գաղթականությունները ընդհանրապես եղել են ոչ թե ոստումներով կամ աշխարհակալական հեռագնաց արշավանքներով, այլ տարածմամբ ու հանդարտ առաքելադրամամբ։ Ժողովրդի ու լեզվի այս հաջորդական տարածումը պատճառ է դարձել միությունը խախտելու և մի հնդեվրոպական ժողովրդից ու լեզվից նորանոր ժողովուրդներ ու լեզուներ դուրս բերելու» (էջ 466)։

Հասկանալի է, որ ժողովուրդների ու նրանց լեզուների պատմական պրոցեսի այսպիսի պարզունակ ու միակողմանի բացատրությունը ընդունելի չէ։ Իհարկե, չի կարելի ժխտել գաղթների դերը ժողովուրդների կազմավորման պրոցեսում, և մարքսիզմի կլասիկները շատ հաճախ են շեշտել պատմության ընթացքում տեղի ունեցած գաղթների հսկայական դերը։ Սակայն, որքան էլ մեծ լինի այդ դերը, այնուամենայնիվ, չի կարելի ժողովուրդների ողջ պատմությունը վերածել գաղթների ու տեղափոխությունների պատմության՝ անտեսելով ժողովուրդների կազմավորման ներքին պրոցեսի պատմական օրինաչափությունները։ Ժողովուրդների առաջացումը կա-

պելով «հնդեվրոպական նախացեղի» մասնատման ու գաղթների հետ՝ հեղինակն այդ ամբողջ պրոցեսը դիտում է որպես արդեն իսկ կազմավորված, մեկընդմիջ ապատրաստի ժողովրդի գաղթականություն և դրանով իսկ անտեք առնում՝ յուրաքանչյուր առանձին ժողովրդի կազմավորման պատմությունը: Մինչդեռ իրականում՝ յուրաքանչյուր ժողովրդի կազմավորումը մի կոնկրետ պատմական իրողություն է իր հատուկ պայմաններով, առանձնահատկություններով ու դրսևորումներով: Այսպես, օրինակ, ելնելով իր ընդհանուր դրույթից՝ հեղինակը գտնում է, որ հայ ժողովուրդն էլ «հնդեվրոպացիների» մի գաղթականությունն է, որն իբրև պատրաստի ժողովուրդ դուրս է եկել «հնդեվրոպական նախահայրենիքից», ներգաղթել է Հայաստան և, իրեն ձուլելով տեղական ցեղերին ու տոհմերին, շարունակել իր գոյությունը յուր նոր հայրենիքում: Հայ ժողովրդի կազմավորման այսպիսի բացատրության հետ համաձայնել չի կարելի: Անշուշտ մենք չենք ժխտում այն փաստը, որ հայ ժողովրդի մեջ մտել են եկվոր հնդեվրոպական ցեղեր և որ, նույնիսկ, այդ ցեղերը (կամ ցեղախումբը) կարող են նշանակալից դեր խաղացած լինել հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում, մանավանդ, որ լեզվական տվյալներն էլ դրա օգտին են խոսում: Բայց այդ դեռ չի նշանակում, թե հայ ժողովուրդը, իբրև այդպիսին, եկել է ինչ-որ տեղից իբրև պատրաստի, կազմավորված ժողովուրդ: Որքան էլ շատ լինեն հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած եկվոր ցեղերը, և ինչպիսին էլ լինի նրանց խաղացած դերը, հայ ժողովուրդը, որպես այդպիսին, կազմավորվել է պատմական Հայաստանում, որ իր՝ հայ ժողովրդի և՛ նախահայրենիքն է, և՛ հայրենիքը: Ինչ վերաբերում է ցեղակից լեզուների առաջացմանը, ապա այդ էլ հեղինակը բացատրում է ելնելով լեզվաբանական անընդհատականության տեսությունից, որը, ինչպես վերը տեսանք, էվոլյուցիոնիզմի ցայտուն արտահայտությունն է լեզվաբանության մեջ: Անշուշտ մարքսիստական լեզվաբանությունը ընդունում է լեզուների ցեղակցությունը, դիտելով այն իբրև ցեղակից լեզուների մեկ ընդհանուր աղբյուրից (նախալեզվից կամ հիմնալեզվից) առաջացած լինելու արդյունք: Սակայն, ընդունելով ցեղակից լեզուների առաջացումը մեկ ընդհանուր աղբյուրից՝ մարքսիստական լեզվաբանությունը այդ երևույթը դիտում է իբրև պատմական իրողություն և լուսաբանում է այն պատմական մատերիալիզմի հիմունքներով: Մարքսիստական լեզվաբանությունը գտնում է, որ ցեղակից լեզուների հիմքում, իրոք, ընկած է մեկ ընդհանուր լեզու, որ լեզվաբանության մեջ կոչվում է նախալեզու:

կամ հիմնալեզու: Այդ լեզուն տվյալ լեզվական ընտանիքի մեջ մտնող լեզուներին ծառայել է որպես հիմք, որի պատմական զարգացմամբ, ժողովուրդների կազմավորման պրոցեսին զուգընթաց կազմավորվել են առանձին ժողովուրդների լեզուները: Ցեղակից լեզուները, ունենալով մեկ ընդհանուր աղբյուրից՝ հիմնալեզվից ստացած հիմքը, զարգացրել, հարստացրել են այդ հիմքը յուրաքանչյուրն իր ուրույն ընթացքով, իր զարգացման ներքին օրինաչափություներին համապատասխան, իր ուրույն պատմական պայմաններում: Այդ ընդհանուրին նրանցից յուրաքանչյուրը ավելացրել է պատմական զարգացմամբ ստեղծած իր սեփականը, այդ ընդհանուրից կորցրել այն, ինչ որ պատմական զարգացման պրոցեսում կորցրել է իր անհրաժեշտությունը, որով և ստեղծվել են ցեղակից լեզուների միջև եղած տարբերությունները: Նշանակում է՝ ընդունելով լեզուների ցեղակցությունը և նրանց միջև եղած ընդհանրությունները մեկ ընդհանուր աղբյուրից դիտելով՝ չպետք է ցեղակից լեզուները այդ ընդհանուր աղբյուրի՝ մի նախնական լեզվի պարզ շարունակությունն ու ձևափոխությունները համարել, այլ ընդհանուր հիմքի վրա զարգացած ինքնուրույն որակներ՝ իրենց ընդհանրություններով ու տարբերություններով, իրենց զարգացման ներքին օրինաչափություններով:

Անցնելով աշխարհի լեզուների դասակարգմանը՝ հեղինակը մի առ մի թվարկում է լեզվական ընտանիքները, դրանցից յուրաքանչյուրի մեջ մտնող լեզուները և համառոտ տեղեկություններ տալիս ինչպես այդ լեզուներով խոսող ժողովուրդների, այնպես էլ իրենց իսկ՝ լեզուների մասին: Այս մասի առավելությունն այն է, որ հեղինակը ամփոփում է աշխարհի լեզուների դասակարգման ուղղությամբ շուրջ մեկ և կես հարյուրամյակի ընթացքում կատարվածը: Ըստ որում, սովետական լեզվաբանական գրականության մեջ այսպիսի ընդարձակությամբ դեռևս ոչ ոքի կողմից չի գրված ու նկարագրված աշխարհի լեզուների դասակարգումը: Այստեղ էլ պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ որոշ լեզուների պատկանելությունը այս կամ այն ընտանիքին դեռևս վերջնականապես լուծված չէ, և հեղինակի կողմից ընդունված կարծիքները մի քանի առանձին լեզուների վերաբերյալ առայժմ վիճելի են: Այսպես, օրինակ, հեղինակը ընդունում է այն տեսակետը, թե ճապոներենն ու կորեերենը մեկ ընտանիքի մեջ են մտնում, մինչդեռ այդ հարցը առայժմ վերջնականապես ճշտված չէ, և արևմտաեվրոպական լեզվաբաններից

շատերը գտնում են այժմ, որ այդ երկու լեզուների միջև ցեղակցական կապեր գոյություն չունեն:

Խիստ հետաքրքիր է, առանձնապես հայ ընթերցողի համար, այն գլուխը, որը նվիրված է նախալեզվի վերականգնման հարցին: Այստեղ հեղինակը հանգամանորեն ու շատ յատուկ կերպով շարադրում է պատմա-համեմատական մեթոդի ղեկավարները և հատկապես կանգ է առնում այդ մեթոդի ուսկոյսատուների վերաբերմանը օրինակներով ցուցադրելով ու բացատրելով այն: Նկատի ունենալով, որ հայերեն լեզվով պատմա-համեմատական մեթոդի վերաբերյալ այդպիսի աշխատություն չկա, այս գլուխը կարելի է դիտել որպես օժանդակ ձեռնարկ բոլոր նրանց համար, ովքեր ուզում են ծանոթանալ այդ մեթոդին:

Աշխատությունը վերջանում է «Ընդհանուր նախալեզու» խոշորագույն կրող գլխով, որի մեջ հեղինակը քննության է առնում այն տեսությունները, որոնց համաձայն՝ բոլոր լեզվաընտանիքներն էլ, իբր թե, իրենց հերթին առաջացել են մի ընդհանուր նախալեզվից, այնպես, ինչպես ցեղակից լեզուները՝ մեկ նախալեզվից: Այս հարցը առանձնապես քննության է առնվել XX դարի մի շարք եվրոպական լեզվաբանների կողմից: Հեղինակը շարադրում է այդ լեզվաբանների կարծիքները, քննարկում նրանց փաստարկները, որոնք հեղինակի հմուտ վերլուծություններով գրեթե անխափր հերքվում են, և հանգում այն եզրակացության, որ ընդհանուր նախալեզվի տեսությունը իրական հիմքերից զուրկ է: Հեղինակի այս եզրակացությունը ճիշտ է: Իհարկե, չի կարելի լիովին բացասել առանձին ընտանիքների երբեմնի միասնության հարցը. այսպես, օրինակ, այժմ շատերը ընդունում են ուգրոֆինական, թյուրքական ու տունգուս-մանջուրական ընտանիքների նախնական միասնությունը. էնգելսը խոսում է հնդեվրոպացիների ու սեմականների բաժանման մասին, որից կարելի է ենթադրել, թե նա ընդունում էր այդ երկու ընտանիքների նախնական միասնությունը, ինչպես ընդունում են նաև լեզվաբաններից շատերը: Բայց այս բոլորը վերաբերում են առանձին, կոնկրետ լեզվական ընտանիքների վաղեմի միասնությանը. ինչ վերաբերում է ընդհանուր, մեկ համամարդկային նախալեզվին, որ սույն գրքի հեղինակը իրոնիալով կոչում է «նախատատ», ապա դա միայն որոշ լեզվաբանների կողմից առաջ քաշված վարկած է, որ զուրկ է դիտական ու պատմական հիմքից և հանգում է աստվածաշնչական առասպելին:

Ինչպես տեսնում ենք, Հ. Աճառյանն իր այս աշխատության

մեջ խորապես քննության է առել լեզվաբանության ամենակարևոր պրոբլեմները և հիմնականում ճիշտ դրույթների հանգել: Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ այս կամ այն հարցի մասին նա տեսական ոչ ճիշտ դրույթ է պաշտպանում, իր ուսումնասիրությունների մեջ վերջին հաշվով հանգում է ճիշտ եզրակացության՝ լեզվական երևույթների պատմական վերլուծությամբ: Այս տեսակետից առանձնապես հատկանշական է լեզվի զարգացման պատմական պրոցեսի նրա բացատրությունը: Վերը մենք ասացինք, որ լեզվի զարգացման հարցում Հ. Աճառյանը կանգնած է լեզվաբանական անընդհատականության տեսության դիրքերում և ցույց տվինք այդ տեսության սխալը. սակայն, շնայած դրան, իր ուսումնասիրությունների մեջ, լեզվական փաստերի խոր և բազմակողմանի վերլուծությամբ նա, մի կողմ թողնելով այդ տեսական դրույթը, ցույց է տալիս, թե ինչպես երկար դարերի ընթացքում տեղի ունեցող փոփոխություններով աստիճանաբար մահանում է հին լեզուն և «ծնունդ առնում», ձևավորվում նորը¹: Այս տեսակետից առանձնապես բնորոշ է Հ. Աճառյանի տեսությունը գրաբարի մահացման և միջին հայերենի գոյացման մասին: Փաստերի օբյեկտիվ վերլուծությամբ ու հայերենի պատմության խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրությամբ նա ցույց է տալիս, թե ինչպես աստիճանական փոփոխություններով դարերի ընթացքում առաջանում է նոր որակի մի լեզու՝ միջին հայերենը, և մահանում է հին որակը՝ գրաբարը: Այս կարգի ուրիշ օրինակներ էլ կարելի է բերել, ցույց տալու համար, որ Հ. Աճառյանը որպես ուսումնասիրող հաճախ օբյեկտիվորեն կանգնում էր ավելի ճիշտ դիրքերի վրա, հետևալով իր որդեգրած տեսական դրույթներից և տարերայնորեն մոտենալով մարքսիզմին՝ լեզվաբանության բնագավառում: Անցնելով սոցիոլոգիական դպրոցի բովից, իր վրա կրելով այդ ուղղության խիստ ազդեցությունը և մի շարք հարցերում մինչև իր կյանքի վերջն էլ կանգնած մնալով այդ ուղղության դիրքերում, այնուամենայնիվ, Հ. Աճառյանը մի կողմից՝ սովետա-

¹ Հ. Աճառյանի «Ներածության» մասին մի աշխատություն է գրել ում Անուշավան վրդ. Ջղչանեան, «Հրաշեոյ Աճառեան և իր ձեռագրատար թերականությունը» (վերլուծական և քննական փորձ մը ներածական հատորին), Նրուսաղեմ, 1960: Վերաշարադրելով գրքի բովանդակությունը, վարդապետ Ջղչանյանը, ի միջի այլոց, դառնում է, թե Աճառյանը չի հարել մարքսիզմին, և դա դիտում է որպես դրական մի բան: «Վերլուծական ու քննական փորձի» հեղինակը չի կարողացել խորամուկ լինել Աճառյանի քննարկած հարցերի մեջ և չի կարողացել տեսնել, որ Աճառյանը շատ խնդիրների լուծման մեջ ինքնին հանգել է այն դրույթներին, որոնք ընդունված են մարքսիստական լեզվաբանության մեջ:

կան կարգերի օրոք ապրած էվոլյուցիայի, մյուս կողմից՝ լեզվական երևույթների բազմակողմանի, խորահմուտ օբյեկտիվ վերլուծությունների շնորհիվ կարողացավ ազատագրվել այդ դպրոցի սահմանափակվածությունից ու շատ հարցերի լուսաբանությամբ մոտեցավ մարքսիստական լեզվաբանության հիմնական սկզբունքներին։ Այս տեսակետից էլ, ահա, նրա «Ներածություն»-ը, շնայած որոշ վիճելի կարծիքներին, գիտական մեծ առժեք է ներկայացնում բազմաթիվ հարցերի բազմակողմանի, խոր ու ճշգրիտ ֆնեությանը և մի խոշոր ներդրում է սովետական լեզվաբանության բնագավառում։

Բ. Հայոց լեզվի պատմություն և պատմա-համեմատական ֆերականություն.—Հ. Աճառյանի հայագիտական ուսումնասիրությունների կարևորագույն բնագավառներից մեկը, եթե ոչ ամենակարևորը, եղել է հայոց լեզվի պատմությունն ու պատմա-համեմատական քերականությունը։ Իր երկարամյա գիտական գործունեության ընթացքում նա միշտ էլ զբաղվել է հայոց լեզվի պատմության հարցերով և իր հմուտ ուսումնասիրություններով լուծել հայոց լեզվի պատմական զարգացմանը վերաբերող շատ հարցեր։ Այս ուղղությամբ կատարած իր հետազոտություններն ամփոփված են «Հայոց լեզվի պատմություն» երկ-հատոր աշխատության մեջ (Ա. մաս, 1940, Բ. մաս, 1951)։ Նոր ժամանակներում շատ են գրել ու գրում են ուրիշ լեզուների պատմություն, որոնք, սակայն, իրականում այս կամ այն լեզվի պատմա-համեմատական կամ միայն պատմական քերականությունն են հանդիսանում։ Աճառյանի այս աշխատությունը բոլորովին այլ բնույթ ունի. այստեղ տրվում է նախ լեզվի բառամթերքի պատմությունը (Ա. մաս, Բ. մասի որոշ գլուխներ), ապա՝ հայերենի կրած փոփոխությունները իր պատմական զարգացման տարբեր շրջաններում և այդ շրջանների (վիպասանական, դասական կամ մեսրոպյան, հետմեսրոպյան, հունաբան հայերեն, միջին հայերեն, լատինաբան հայերեն, աշխարհաբար՝ բազմաթիվ բարբառներով հանդերձ) լեզվի նկարագրությունը (Բ. մաս)։

Բառամթերքի ուսումնասիրության տեսակետից այս աշխատությունը օրգանական շարունակությունն է կազմում «Արմատական բառարանի»։ Եթե «Արմատական բառարանում» ամփոփված են հայերեն արմատները և նրանց ստուգաբանությունը, ապա այստեղ այդ ստուգաբանությունների հիման վրա խմբավորված են բոլոր բառերն՝ ամենից առաջ ըստ իրենց ծագման, որով և նախ՝ պարզված է, թե ինչն է «բնիկ-հնդեվրոպական», ապա՝ թե օտար լեզու-

ներից հայերենն ի՛նչ ազդեցություն է կրել բառամթերքի կողմից: Դրանցից յուրաքանչյուրի մեջ էլ բառերը դարձյալ ըստ իրենց նշանակության տարբեր խմբավորումների ենթարկելով, հեղինակը ցույց է տալիս, թե ի՛նչ արժեք են ներկայացնում նրանք հայ ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական կյանքի պատմության համար, թե յուրաքանչյուր լեզվից փոխառած բառերը, յուրաքանչյուր լեզվի ազդեցությունը հայերենի վրա՝ ի՛նչ նշանակություն է ունեցել հայ ժողովրդի համար՝ քաղաքակրթության տեսակետից: Բնականաբար բառացանկերը տալուց առաջ հեղինակը լուսաբանում է պատմական այն հանգամանքները, այն պայմանները, որոնց մեջ այս կամ այն լեզվից հայերենը ազդեցություն է կրել: Առաջին հերթին հայերի նախապատմության ու «հնդեվրոպական նախահայրենիքի» գաղթելու մասին խոսելով՝ նա նկարագրում է հնդեվրոպացիների, ապա՝ հայերի քաղաքակրթության աստիճանը նախնական շրջանում, այնուհետև տալիս հայերեն այն բոլոր բառերը, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունեն, այսինքն՝ «բնիկ» հայերեն են, այստեղ յուրաքանչյուր բառի դիմաց տրված են հնդեվրոպական վերականգրված նախածներ և ցեղակից լեզուների մեջ եղած համապատասխան ձևերը: Այնուհետև հեղինակն անցնում է ուրիշ լեզուների ազդեցությանը: Բառամթերքի պատմության տեսակետից գիրքն ամփոփում է այն ամենը, ինչ որ կատարված է այդ ուղղությամբ հայերենի ուսումնասիրության մեջ, անշուշտ, այդ բոլորը պատմահամեմատական մեթոդով քննության ենթարկելով և ընդունելով այն, ինչ որ գիտական է:

Աճառյանը հայագիտության հիմնական հարցերում, հատկապես հայերենի ցեղակցության խնդրում, Հյուբշմանի դպրոցին է հետևում: Իբրև այս դպրոցի վերջին և մեծագույն ներկայացուցիչ, իր աշխատությունների, հատկապես «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ նա ամփոփել է այն բոլոր արդյունքները, որոնք ձեռք են բերված հայերենի ուսումնասիրության մեջ այս դպրոցի տարբեր ներկայացուցիչների կողմից՝ ավելացնելով իր ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Ա. հատորի մեջ առանձնակի կարևորություն են ներկայացնում «Հնդեվրոպական նախաշրջան» և «Հնդեվրոպական բարբառները և հայերենի գիրքը նրանց մեջ» գլուխները, որտեղ հեղինակը քննության է առնում լեզվի պատմական զարգացման, լեզուների ցեղակցության, հայերենի և հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցության ու ցեղակից լեզուների շարքում նրա դրաված գիրքի և նրա կազմա-

վորման հարցերը: Աճառյանը ելնում է այն հիշտ դրույթից, որ լեզուն՝ հասարակական երևույթ լինելով՝ զարգանում է հասարակության հետ. նա ունի իր անընդհատ զարգացման ընթացքը, ունի յուր «ձևափոխությունների» պատմությունը. «Պատմել մի որևէ լեզվի պատմությունը՝ նշանակում է նկարագրել այն բոլոր ձևափոխությունները, որոնց ենթարկվել է այդ լեզուն իր գոյության ընթացքում, սկսած իր նախնական շրջանից մինչև տվյալ բույսին: ...Լեզվի պատմությունը կապվում է նույն ազգի քաղաքակրթության պատմության, քաղաքական պատմության և գրականության պատմության հետ» (Հայոց լեզվի պատմ., Ամաս, էջ 7): Ընդունելով լեզվի պատմականությունը և նրա կապը հասարակության հետ՝ հեղինակը գտնում է, որ լեզվի զարգացման համար գոյություն ունեն երեք գործոններ. առաջինը և ամենակարևորը լեզվի ներքին «բարեշրջությունն» է, նրա էվոլյուցիան, նրա «բնական զարգացումը», որ մի հարատև պրոցես է ներկայացնում: Երկրորդ գործոնն է համարում օտար ազդեցությունները, որոնք նույնպես մեծ դեր են խաղում լեզվի զարգացման մեջ: Վերջապես, երրորդը՝ անհատական նորամուծություններն են, որոնք մասամբ գրական ճանապարհով են կատարվում և լեզվի զարգացման մեջ շատ ավելի փոքր դեր են խաղում. «Այդ ձևափոխություններից ամենամեծ մասը առաջացած է լինում ներքին, այսինքն բնական ճանապարհով, իբրև արդյունք բարեշրջության (էվոլյուցիայի) և բնական զարգացման. մի ուրիշ ստվար մաս առաջացած է լինում արտաքին ճանապարհով, այսինքն փոխառությամբ, իբրև արդյունք օտար ազդեցության, և վերջապես՝ երրորդ՝ ավելի փոքր մասը, առաջացած է լինում անհատական ճանապարհով, այսինքն գրական նորամուծություններով: Այսպիսով, ամեն մի ձևափոխություն ունի իր բուն պատճառը՝ ներքին, արտաքին կամ անհատական» (անդ): Լեզուների այս հարատև զարգացման, լեզվաբանական անընդհատականության հետ է կապված նաև նախալեզվի հարցը. լեզուներն իրենց ներքին զարգացմամբ առաջ են բերում իրենց բարբառները, որոնք այլ և այլ պատմական հանգամանքների շնորհիվ (գաղթ և այլն) կարող են դառնալ ինքնուրույն, անկախ լեզուներ. այսպիսով՝ մի նախալեզվից ժամանակի ընթացքում առաջացել են ցեղակից լեզուները, որոնք թեև շատ բաներում տարբերվում են իրարից, բայց հիմնական կետերում, առանձնապես քերականության մեջ, պահպանում են իրենց ցեղակցական հատկանիշները: Այսպես են ստացվել նաև մեզ ծանոթ հնդեվրոպական լեզուները մի մայր լեզվից՝ հնդեվրոպական

նախալեզվից: Հնդեվրոպական բոլոր լեզուները նախապես կազմում էին «մի լեզու, որ խոսվում էր հնդեվրոպացիների կողմից նախահայրենիքում, հնագույն ժամանակ» (նախալեզվի և նախալեզվի տեսութեան մասին ավելի մանրամասն տես վերը):

Հեղինակը, ինչպես և Մեյհն, գտնում է, որ այդ նախալեզուն վերականգնել հնարավոր չէ. այն, ինչ որ վերականգնվում է մեզ ծանոթ հնդեվրոպական ցեղակից լեզուների համեմատական ուսումնասիրությամբ, չի ներկայացնում նախալեզվի ամբողջական պատկերը, մանավանդ նրա սկզբնական շրջանից մինչև տարբեր լեզուների բաժանման ժամանակի զարգացման պատմությունը. «Ինքնախաբեություն է սակայն կարծել, թե ամենապահանջներով վերականգնված է կատարելապես և ամբողջապես: Լեզվաբանական բոլոր քննությունները՝ ձայնաբանական, ձևաբանական ու շարադասական՝ տալիս են մեզ նախալեզվի մասին միայն մի ընդհանուր գաղափար, բայց նրա ամբողջական պատկերը, ինչպես նաև նրա զարգացումը և ընդհանուր միության ժամանակաշրջանից մինչև բաժանման րոպեն հղած զարգացման պատկերը մեծագույն մասամբ մնում են անհայտ: Մինչև անգամ նախալեզվի բառամթերքը, որ լեզվի շատ ավելի հասարակ կողմն է, ամբողջովին երևան հանված չէ» (անդ, էջ 9):

Անցնելով մասնավորապես հայերենին, հեղինակը, իհարկե, անվերապահորեն հնդեվրոպական լեզու է համարում այն՝ հիմնովիլով քերականության վրա, որ դիտում է իբրև լեզվի անխառն մասը. «Լեզվաբանությունը հաստատել է, որ հայերենը պատկանում է լեզուների այն մեծ ընտանիքին, որ հայտնի է գիտության մեջ հնդեվրոպական լեզվաբուն անունով» (անդ, էջ 7):

Հեղինակն ընդունում է հայերենի դիրքը լեզուների շարքում այնպես, ինչպես հաստատված է Հյուբշմանի և Մեյլի կողմից: Այս հարցին նա նվիրել է մի մեծ գլուխ (էջ 23—39), որի մեջ ամփոփում է այդ խնդիրը որոշող բոլոր քննությունների արդյունքները, հատկապես Մեյլի «Les dialectes indoeuropéens» աշխատությունը: Ամբողջը բաժանված է 16 կետերի, որը և ամփոփ կերպով բերում ենք այստեղ. հնդեվրոպական ցեղակից լեզուների (հնդեվրոպական բարբառների) զուգակցությունները հետևյալ պատկերն են ներկայացնում.

1. Մի խումբ բառեր գոյություն ունեն միայն բալթիկ-սլավոնական, գերմանական, կելտական և իտալական լեզուների մեջ և չկան արիական, հայ և հույն լեզուներում: Այս բառերից շատերը

քաղաքակրթական նշանակություն ունեն (մեծ մասամբ երկրագործական են), ուստի և ցույց են տալիս նույն լեզուներով խոսող ժողովուրդների առանձին զարգացումը:

2. Հնե. կոկորդային K^1 և K^2 հնչյունների դիմաց իտալական, կելտական և գերմանական լեզուները, ինչպես և հաթերենն ու թոխարերենը ներկայացնում են կոկորդային հնչյուններ, մինչդեռ արիական, բալթիկ-սլավական, հայերեն, ալբաներեն, փոյոսդերեն ու թրակերեն լեզուները երկու հնչյունները զանազանում են իրարից: Առաջինի դիմաց դնում են շլական հնչյուններ, երկրորդը՝ պահում կոկորդային:

3. Հնե. a և o ձայնավորներն անփոփոխ են մնում հունարեն, հայերեն, իտալական ու կելտական լեզուներում, իսկ արիական, բալթիկ, ալբանական ու գերմանական լեզուներում, այլև հաթերենում երկուսն էլ հավասարապես դառնում են a , «սլավական լեզուների մեջ՝ o , որ նշանակում է դարձյալ a »:

4. Արմատի վերջահանգ t -ի և նույն ալդ հնչյունով սկսվող մասնիկի միացմամբ ստացված կրկնակի tt հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ՝ ժառանգ լեզուներում վերածվում է երկու ձևի. իտալական, կելտական ու գերմանական լեզուներում դառնում է ss , մյուսներում՝ st :

5. Բառի միջին վանկերում եղած նախալեզվյան ձայնավորը մնում է սանսկրիտ, հունարեն, իտալական, կելտական, ինչպես և թոխարերեն լեզուներում, իսկ իրանյան, գերմանական, բալթիկ-սլավոնական և հայերեն լեզուների մեջ ջնջվում է:

6. Հնե. շնչեղ պայթական ձայնեղները (bh , dh , g^1h , g^2h) պահպան ժառանգ լեզուների մեջ տալիս են այլևայլ ձայնեղ բաղաձայններ և միայն հունական և իտալական լեզուներում դարձել են խուլ, ապա՝ վերածվել շփականի:

7. Հնե. շնչեղ խուլ բաղաձայնները (ph , th , kh) անփոփոխ են մնացել արիական ճյուղի և հայերենի մեջ. հունարենը մասամբ պահում է դրանք, իսկ մյուս բոլոր արևմտյան լեզուները «շփոթում են պարզ խուլերի հետ»:

8. Հնե. s բառասկզբում դառնում է h ՝ հայերեն, հունարեն և իրանյան լեզուների մեջ, որոշ դեպքերում բառամիջում դառնում է s արիական, մասամբ նաև բալթիկ-սլավոնական ու հայերեն լեզուներում, իսկ մյուս արևմտյան լեզուներում ալդ կարգի փոփոխություններ չկան:

9. Հնե. բայերի կատարյալի նախահավելվածը գտնում ենք

միայն արիական, հայերեն ու հունարեն լեզուներում (օր., բերեմ, եբեր):

10. Բալթիկ-սլավոնական, գերմանական, կելտական և թիրև իտալական լեզուները կատարյալը կազմում են առանց կրկնության, իսկ արիական և հունական լեզուներում կատարյալը կրկնավոր է:

11. Ներկայի յե մասնիկը պահվում է հունական և արիական լեզուներում, բալթիկ-սլավոնական և հայերեն լեզուները պահում են անփոփոխ կամ ի, գերմանական, կելտական, իտալական լեզուները ձգտում են ջնջման:

12. Արիական և հունական լեզուները ածականի համեմատական աստիճանը կազմում են Հնե. եօր մասնիկով, իտալական, կելտական, գերմանական և բալթիկ-սլավոնական լեզուները՝ yes մասնիկով, իսկ հայերենը երկուսից էլ զուրկ է:

13. Իտալական, հայերեն և հունարեն լեզուները ունեն գոյականի օ վերջավորությամբ իգականներ, որ հին հնդեվրոպական է, իսկ մյուս լեզուները կամ ջնջել են այն, կամ դարձրել են a:

14. Արիական, հունական, իտալական և կելտական լեզուների մեջ եղած գործիականի ին մասնիկի դիմաց բալթիկ-սլավոնական և գերմանական լեզուները ունեն ռնգային m, իսկ հայերենը՝ բ կամ ձայնավորից հետո՝ վ, u:

15. Հոգնակի ներգոյականի համար արիական և բալթիկ-սլավոնական լեզուներն ունեն sn մասնիկը, հայերենը՝ s, հունարենը՝ si, իսկ մյուս լեզուները համապատասխան ձև չունեն:

14. Արիական, հունական, իտալական և կելտական լեզուները բայի արգելական ձևի համար ունեն Հնե. me մասնիկը, որ սովել է սանսկրիտ ma, հայերեն՝ մի, հունարեն՝ me, թուրքերեն՝ mâ: Մյուս լեզուները ունեն ne, որ հաթերենն ունի le ձևով (անդ, էջ 24—27):

Այս բոլորը ձևավորել ու ցուցադրել է մի դիագրամայի մեջ, որը ցույց է տալիս, որ ոչ մի լեզու լիովին անկախ և անջատ չէ մյուսներից, նմանություններն անկանոն կերպով գտնվում են տարբեր լեզուներում, բայց և այնպես այդ նմանությունների ու տարբերությունների վրա հենվելով՝ ցեղակից լեզուները կարելի է բաժանել երկու բարբառի. «հակառակ այն բանին՝ որ լեզուները բնորոշ գծեր չունեն, այնուամենայնիվ, կարելի է բաժանել երկու զգալիոր հնդեվրոպական բարբառի՝ արևելյան և արևմտյան: Արևելյան ճյուղին են պատկանում արիական, բալթիկ-սլավոնական, հայկական (և ալբանական) լեզուները, արևմտյան ճյուղին են պատկանում

խտալական, կելտական և դերմանական լեզուները, իսկ հոնարենը բռնում է միջին դիրք... Բարբառների այսպիսի բաժանումը ենթադրել է տալիս, որ [նրանցով խոսող ժողովուրդը] մի շատ փոքր տարածության վրա շէր բնակվում, այլ փոված էր բավական մեծ տարածության վրա, [նա] շոաներ նաև մի կոտ միություն, շէր կազմում մի քաղաքական ամբողջություն, շէր հպատակվում մի միակ թագավորի, այլ ինչպես արիական, հույն, իտալական, կելտական, դերմանական, բալթիկ-սլավոնական ժողովուրդների սկզբնական շրջանի քաղաքական կազմակերպությունը ցույց է տալիս, ուներ արդի քրդերի նման աշիրեթային կազմակերպություն: ...Բաղկացած էր զանազան ժողովուրդներից, որոնք թեև իրենց ընդհանուր միությունը զգում էին, կարող էին ի հարկի միանալ իրար հետ և կազմել մի դաշնակցություն, բայց ապրում էին անկախ ու անջատ» (անդ, էջ 29—30): Անցնելով առանձնապես հայերենին, հեղինակը ցույց է տալիս, որ նա արևելյան բարբառին է պատկանում. 16 կետերից երեքի համար անորոշ է հայերենի դիրքը, միայն 13 կետերի մեջ 10 անգամ արիականին է միանում, 8 անգամ՝ հունականին և հինգ անգամ՝ սլավոն-լեթթականին: Մնացյալներից իտալականի հետ միանում է երեք կետում, կելտականի հետ՝ երեք կետում, գերմանականի հետ՝ երկու կետում. այս բոլորի հետ էլ, սակայն, միանում է ոչ թե առանձնակի կերպով, այլ հունականի, սլավոն-լեթթականի կամ արիականի հետ միասին: Սրանցից էլ, ահա, հեղինակը հանում է իր եզրակացությունը և տալիս վերջնական վճիռը ցեղակից լեզուների շարքում հայերենի բռնած դիրքի վերաբերմամբ, որ, իհարկե, ճշտորեն համընկնում է Հյուբշմանի և Մեյեի ասածների հետ. «Այս բոլոր հանգամանքները ցույց են տալիս, որ հայերենը կանգնած է արիական, հունական և սլավական լեզուների միջև և գործ չունի մյուս եվրոպական լեզուների հետ» (անդ, էջ 31): Ավելի պարզ ձևով ասած՝ հայերենը մերձավոր ցեղակիցն է հունարենի, ռուսերենի և պարսկերենի: Այսպես որոշելով հայերենի ցեղակցության և հնդեվրոպական լեզուների շարքում նրա բռնած դիրքի հարցը՝ հեղինակն անցնում է արդեն ուղղակի հայերենի պատմությանը. այստեղ նա առաջին հերթին ցույց է տալիս հայերի կրած ազդեցությունը միջերկրական կամ եգիպտական քաղաքակրթությունից՝ «նախահայրենիքից» հեռանալուց հետո մինչև Հայաստան հասնելը, ապա առանձին գլխում նկարագրում է նախահայերենի վիճակը (որքանով այդ հնարավոր է) և հայերի քաղաքակրթությունը: Խոսելով նախահայերենի մասին, հեղինակը նախ սահմանում է այդ տերմի-

նի հասկացութիւնը. նախահայերենը, այդ սահմանումով, հնդեվ-
րոպական հայրենիքից հեռանալու պահին հայերենի ունեցած վի-
ճակն է: Այդ վիճակն անշուշտ անփոփոխ շարժի մնար. նոր հայ-
րենիքում՝ Հայաստանում, հայիրը նորանոր ցեղերի հետ հարաբե-
րութեան մեջ մտնելով, այլևայլ ազդեցութիւնների պատճառով է են-
թարկվելին նաև լեզվի կողմից. բայց անկախ այդ ազդեցութիւննե-
րից էլ հայերենը, ինչպես և ամեն մի լեզու, անփոփոխ չէր կարող
մնալ, նա պետք է ունենար իր զարգացումը: Այստեղից էլ, ահա,
հեղինակն այն տեսակետն է հայտնում, թե հայերենը յուր պատ-
մութեան ընթացքում կրել է երկու կարգի փոփոխութիւն. գրանցից
առաջինը հենց լեզվի ներքին զարգացումն է, բարեշրջութիւնը
(էվոլյուցիա), երկրորդը՝ օտար լեզուների ազդեցութիւնը: Այս եր-
կու կարգի փոփոխութիւնների շնորհիվ՝ բնիկ ձևերի զարգացման
և օտար ձևերի նորանոր տարրերի ներմուծումով հայերենը հասել
է այժմյան վիճակին, որ ներկայացնում է այդ երկու ձևերի ամբող-
ջութիւնը, նրանց հանրագումարը: «Արդի հայերենը, ինչպես և որե-
վիցե դարի հայերենը, ներկայացնում է այդ երկու կարգի ձևերի
(բնիկ և փոխառյալ) գումարը» (անդ, էջ 105):

Այս սկզբունքով էլ, ահա, հեղինակը նկարագրում է նախահա-
յերենի վիճակը և նախահայերի քաղաքակրթութիւնը բնիկ բառերի
ուսումնասիրութեամբ: Այնուհետև հեղինակն անցնում է հայերենի
երկրորդ քաղաքութեան՝ փոխառյալ տարրերի ուսումնասիրութեա-
նը, առանձին գլուխներով քննելով յուրաքանչյուր լեզվից հայերենի
կրած ազդեցութիւնը:

Երկրորդ հատորում առանձնապես հետաքրքրական են այն
գլուխները, որոնց մեջ քննութեան են առնվում հայերենի քերական-
ութեան կրած պատմական փոփոխութիւնները, հայերենի բար-
բառների առաջացման, միջին հայերենի ու ժամանակակից հայե-
րենի կազմավորման հարցերը: Հեղինակը լեզվական հարուստ
փաստերի օգտագործմամբ նկարագրում է այն բոլոր քերականա-
կան փոփոխութիւնները, որոնք կրել է հայոց լեզուն դարերի ըն-
թացքում, աշխատում է ճշտել դրանց մոտավոր ժամանակը և գտնել
այդ փոփոխութիւնները առաջ բերող պատճառները: Այդ բոլորով
էլ, ահա, սույն աշխատութիւնը դառնում է մի հարուստ գանձա-
րան, որի մեջ ամփոփված է հայոց լեզվի պատմութեան մեծահա-
րուստ փաստական նյութը: Հենց սրանից է բխում այն մեծ գիտա-
կան արժեքը, որ ներկայացնում է Հ. Աճառչանի «Հայոց լեզվի
պատմութիւնը», որով հեղինակը հիմնադրել ու ինքն իսկ ամբողջա-

կան ուսումնասիրության է ենթարկել հայագիտության այս էությունը:

Հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությանն է նվիրված Հ. Աճառյանի «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների» մեծարժեք մենագրությունը, որ բաղկացած է տասը հատորից.

1. Ներածություն.
2. Ձայնարանություն.
3. Գոյական.
4. Ածական և թվական.
5. Դերանուն.
6. Բայ.
7. Դերբայ, նախադրություն, մակբայ, շաղկապ.
8. Շարահյուսություն.
9. Բառաքնություն.
10. Իմաստաբանություն:

Սրանցից, հաջորդականության որոշ խախտումով, որի պատճառները բացատրեցինք վերը, առայժմ լույս են տեսել՝ հատոր Ա. Ածական և թվական (1952), հատոր Բ. Դերանուն (1954), Ներածություն (1955), հատոր Գ. Գոյական (1957), հատոր Դ. Բայ (գիրք 1-ին՝ 1959, գիրք 2-րդ՝ 1961): Հինգ հատորներից միայն առաջինն է լույս տեսել հեղինակի կենդանության օրոք, երկրորդը և ներածությունը հրատարակության հանձնվել են դարձյալ հեղինակի մահվանից առաջ, իսկ մյուսները պատրաստվել են հրատարակության ու լույս են տեսել նրա մահվանից հետո: Դեռ չտպագրված հատորներից վերջին երեքը (շարահյուսություն, բառաքնություն, իմաստաբանություն) ներկայացնում են անմշակ նյութեր, իսկ մյուսները հիմնականում ավարտված են և հրատարակության համար կարիք ունեն միայն մասնակի լրացումների: Խոսքի մասերից յուրաքանչյուրին նվիրված մասում՝ նյութերի ուսումնասիրությունը հեղինակը կատարում է հետևյալ սկզբունքով. նախ քննության է առնում լեզվական տվյալ երևույթը՝ համեմատվող բազմաթիվ լեզուներում և դրանով իսկ ամբողջական գաղափար տալիս այն մասին, թե տվյալ երևույթը ինչ դրսևորումներ ունի աշխարհի լեզուներում. սա աշխատության ընդհանուր լեզվաբանական մասն է, որ յուրաքանչյուր բաժնի առաջին հատվածն է կազմում: Այդ ընդհանուր լեզվաբանական մասին հաջորդում է այն գլուխը, որի մեջ քննության է առնում տվյալ երևույթը հնդեվրոպական լեզուների մեջ՝ սկսած հնդեվրոպական նախալեզվից, որ և կազմում է հրեզ-

եվրոպական լեզուների համեմատական քերականության բաժինը: Այնուհետև հեղինակն անցնում է հայերենին՝ քննության առնելով նույն երևույթը պատմա-համեմատական մոտեցմամբ, այսինքն՝ նախ հայերենի տվյալ երևույթը քննում է հնդեվրոպական լեզուների համեմատությամբ, մեկնաբանում նրա առաջացումն ու նախնական շրջանում կրած փոփոխությունները և ցույց տալիս այդ կետում եղած ընդհանրություններն ու տարբերությունները հայերենի ու ցեղակից լեզուների միջև, ապա՝ ամենայն մանրամասնությամբ քննում է տվյալ երևույթը պատմականորեն՝ իր բոլոր դրսևորումներով՝ գրաբարում, միջին հայերենում, հայերեն բարբառներում և ժամանակակից հայերենում: Այսպիսով, աշխատության բոլոր հատորներում էլ, բացի «Ներածությունից», ուսումնասիրությունը ընդգրկում է երեքական մաս. ընդհանուր լեզվաբանություն, հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականություն և հայերենի պատմա-համեմատական քերականություն: Նյութի այսպիսի բազմակողմանի ընդգրկումն այս աշխատությանը տալիս է լեզվաբանական հանրագիտարանի բնույթ: Եվ իրոք, ինչպես հաստատում են լույս տեսած հատորները, «Լիակատար քերականությունը» մի իսկական հանրագիտարան է, որի մեջ կարելի է բոլոր անհրաժեշտ տեղեկությունները գտնել աշխարհի բազմաթիվ լեզուների մասին և, մանավանդ, հայերենի քերականական կառուցվածքի ողջ պատմական ընթացքի մասին:

Ամփոփելով, հանրագումարի բերելով շուրջ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում հայերենի համեմատական ու պատմական քերականությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, որոնց մեջ ասանձանակի կարևորություն են ներկայացնում Մեյերի, Հյուբշմանի, Աբեղյանի ու Այտընյանի հետազոտությունները, մանրամասն ու գիտակցան խստագույն քննության ենթարկելով հայագետների արտահայտած կարծիքները քննարկվող հարցերի մասին, ամփոփելով նաև իր երկարամյա հետազոտությունների արդյունքները, Հ. Աճառյանն այս աշխատության մեջ իր վճռական, գիտականորեն հիմնավորված խոսքն է ասում քննության նյութ դարձած հարցերի մասին և, ընդհանուր առմամբ, սպառիչ կերպով լուծում դրանք: Դժվար է մի համառոտ ակնարկում անդրադառնալ այն բազմաթիվ, թեկուզ և ամենադժվար խնդիրներին, որոնք ուսումնասիրված ու լուսաբանված են այս աշխատության մեջ: Եվ դրա հետ միաժամանակ, դժվար է պատկերացնել, թե մի մարդ, որ բազմաթիվ ուրիշ սովորածավալ ու մեծարժեք աշխատություններ է գրել, ժա-

մանակ, կարողութիւն և, որ կարևորն է, հմտութիւնն է ունեցել այսպիսի մի ծովածավալ աշխատանք ստեղծելու: Բայց դա ստեղծված է արդեն: Ֆրանսիացի նշանավոր լեզվաբան Վանդրիեսը, իբրև «լեզու» (Le langage) աշխատության մեջ գրում է. «Ուսումնասիրել լեզուն լեզվաբանական տեսանկյունով, նշանակում է հանգել ընդհանուր լեզվաբանության սիստեմի կառուցմանը: Ամենքին, ով քիչ թե շատ ծանոթ է լեզվաբանության վիճակին, բավականաչափ հայտնի է, որ չկա ավելի վտանգավոր խնդիր: Այդ խնդիրը հաշտութիւն կատարել ցանկացող գիտնականը ի վիճակի պետք է լինե՞ր ընդգրկելու բոլոր հայտնի լեզուների բոլոր ձևերը... Կա՞ արդյոք այդպիսի իդեալական գիտնական: Հազիվ թե»: Բայց, ահա, նույն Վանդրիեսի դասընկերը, Թվով փոքր հայ ժողովրդի մեծ գիտնականը՝ Հրաչյա Աճառյանը ի վիճակի եղավ այդ գործին ձեռնարկել և իրականացնել այն:

Այսպիսով, հայոց լեզվի պատմա-համեմատական փրակա-նութիւնը բնագավառում Հրաչյա Աճառյանը ամփոփել է այդ ուղղութիւնը կատարված բոլոր ուսումնասիրութիւնները, ավելացրել իր հետազոտութիւնների արդունքները և ստեղծել այնպիսի մի աշխատութիւն, որը հիմնականում սպասում է հայերենի համեմատական ու պատմական ուսումնասիրութիւնը բոլոր կարևորագույն խնդիրները: Այս տեսակետից մոտենալով հարցին, կարելի է ասել, որ, առանձնապես, հայերենի համեմատական քերականութիւնը հիմնականում ավարտված գիտութիւն է և այդ բնագավառում արդեն շատ անելիք չկա: Առանձին ճշտումներ որոշ հարցերի լուծման մեջ, քերականական առանձին երևույթների մեկնաբանութիւն ու նրանց առաջացման լուսաբանութիւն, անստույգ բառակազմական մասնիկների ստուգաբանութիւն, եթե դա հնարավոր կլինի եղած նյութի օգտագործումով և հնագույն փոքրասիական ու տեղական լեզուների նորահայտ տվյալների հիման վրա՝ այդ լեզուների ու հայերենի առնչութիւնների ուսումնասիրութիւն, — ահա այն ամենը, ինչ որ մնում է նոր ուսումնասիրողներին՝ հայերենի համեմատական քերականութիւնի հրիտաւարդ մասնագետներին:

Գ. Բ ա ռ ա գ ի տ ու թ յ ու ն և Բ ա ռ ա ր ա ն ա ջ ր ու թ յ ու ն. — Հրաչյա Աճառյանի գիտական ուսումնասիրութիւնների կարևորագույն բնագավառներից մեկն էլ եղել է հայոց լեզվի բառադանձի քննութիւնը: Երկար տարիների ընթացքում զանազան առիթներով նա հրատարակել է բառագիտական հետազոտութիւններ, որոնց մեջ բացատրել է հին ձեռագրերում գործածված բառ-

րի իմաստը, ճշտել զանազան գրչութիւններ ունեցող հին բառերի ձևը, քննել իր կողմից մատենագրութեան մեջ հայտնաբերված նորագոյութ բառերը և, վերջապես, ստուգաբանել շատ ու շատ բառեր: Բազմաթիվ հոգեվածներով և առանձին գրքերով լույս տեսած իր բառագիտական ու ստուգաբանական հետազոտութիւններով նա շարունակեց անվանի հայագետների արդյունավետ աշխատանքը: Հայերենի բառագանձի ուսումնասիրութեան բնագավառում, Սակայն այդ ուղղութեամբ կատարած նրա աշխատանքների մեջ որպէս գլուխ գործոց է մնում շուրջ քառասուն տարիների աշխատանքի արգասիքը՝ «Հայերեն արմատական բառարանը» (Երևան, 1926—1932), վեց հատորից բաղկացած մի ծովածավալ աշխատութիւն, որին նայելն անգամ պատկառանք է ներշնչում: Յոթերորդ հատորն է կազմում հավելվածը, որ լույս է տեսել 1935 թ.¹: Համեստ վերնագիր կրող այս աշխատութիւնը լրակատար ցանկն է հայերեն լեզվի արմատների, նրանց բացատրութեամբ, քերականական տեղեկութիւններով ու ստուգաբանութեամբ հանդերձ: Բառարանում հերթականութեամբ ամփոփված են բոլոր հայերեն արմատները, յուրաքանչյուր բառի մասին խոսված է հինգ բաժնով. 1) Բառագիտութեան, որտեղ տրվում են՝ արմատը (գլխատառով գրված), այդ արմատի հոլովական ու խոնարհման ձևերը, նշանակութիւնը, վայրիւթիւններ՝ բառի գործածութեան մասին, նրանից կազմված բառերը, և, վերջապես, տարբեր գրչութիւնները: 2) Ստուգաբանութեան, որ կազմում է բառարանի հիմնական, ամենակարևոր մասը. այստեղ հեղինակը բերում է արմատի ստուգաբանութիւնը, որ իր կողմից ճիշտ է համարված, բայց, որովհետև շատ բառերի համար բազմաթիվ հեղինակների կողմից շատ ու շատ ստուգաբանութիւններ են առաջարկված, ուստի և հեղինակը միայն իր բնորոշեամբ չի բավականացել. նա յուրաքանչյուր ստուգաբանութիւն ճիշտ կամ անճիշտ համարելու համար ստացել է Հյուրըմանի, իսկ նրա մահվանից հետո՝ Մեյիի հավանութիւնը. այնպես որ՝ «Նյսբան զգուշութիւնից հետո, կարծում եմ, որ իբր ուղիղ նշանակված ստուգաբանութիւնները իրոք կարելի է ստույգ համարել» (հատ. 7, էջ 17): 3) Ստուգաբանութիւնների պատմութիւն. այս բաժնում հեղինակն ամփոփում է բոլոր այն բառագիտական քննութիւնները կամ՝ նույնիսկ դիտողութիւնները, որոնք կատարվել են V դարից մինչև բառարանի հրատարակութիւնը՝ հայ կամ օտար հեղինակ-

¹ Վեց հատորը բազմազգած է ապակետիպով, որի քնդգրի ամբողջութեամբ գրել է հեղինակը, իսկ յոթերորդ հատորը տպագրված է Պետհրատի տպարանում:

ների կողմից: Այստեղ հեղինակը բերում է տվյալ արձատի մասին եղած բոլոր ստուգաբանությունները, որոնք երկրորդ բաժնում տեղ չեն գտել իբրև անհիշտ, ինչպես և հայտնում, թե ով է առաջին անգամ առաջարկել հիշտ ստուգաբանությունը. այսպիսով, տրվում է հայերեն բառերի ստուգաբանության կատարյալ պատմությունը: 4) Գավառական բառեր, որտեղ տրված են յուրաքանչյուր արձատի ստացած զանազան ձևերը հայերենի զանազան բարբառներում: Այս բաժինն առանձնապես մեծ կարևորություն ունի հայերեն բարբառների ուսումնասիրության համար. հեղինակը կազմել է 30 գավառականի (բարբառներ և ենթաբարբառներ) բառացանկը և ներմուծել բառարանի այս բաժնի մեջ: Այս մասի արժեքն է՛լ ավելի մեծանում է նրանով, որ շատ հայերեն բարբառներ այժմ անհետացել են, մանավանդ առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո՝ հենց պատերազմի հետևանքով, ուստի և նրանցից գիտության համար պահպանված նյութը միայն այստեղ հղածն է: 5) Հայերենից փոխառյալ բառեր, որի մեջ ցույց է տրվում, թե հայերեն այսինչ բառը որ լեզվի մեջ է մտել՝ իբրև փոխառություն. այս բաժինը նույնպես կարևոր է այն տեսակետով, որ ցույց է տալիս հայերենի ազդեցությունն ուրիշ լեզուների վրա, մի բան, որով առհասարակ լեզվաբանները քիչ են զբաղվել:

Բառարանի կառուցվածքի մասին ավելի շոշափելի պատկերացում տալու և բառարանի կազմության սկզբունքները քննելու համար բերում ենք միայն մեկ բառ-հոդված, որն ունի բոլոր հինգ բաժինները:

+ Հմին «Գետի մէջ ծանծաղ տեղ՝ որից կսրող է մարդ անցնել, ելք, հնարք, ճամբայ» Ծն. լր. 22. Յես. Բ. 7. Մծբ. Եւազր. «անցք, բացուածք, բաց մնացած տեղ» Բուզ. Գ. 1. (նշք սխալմամբ գրում է հուն մի «մի քիչ, խոն մի»). «ծանծաղ, երեսկոնակ, ոակաւաջուր» Արծր. որից ի հուն ելանել «պուլիս ելնել, հաջողիլ» Ոսկիփ. հունատւր «սահմանաւոր» Ոսկիփ. անհուն «անվերջ, անանցանելի, ընդարձակ» (հտ) Եփր. ծն., (հեղեղ) Ամովս. Ե. 24, (ծով) Եւ. քր., (բազմութիւն) Ագաթ. հունել «անցանել» Բռ. Երեմ. էջ 85. քսահուն «հմուտ» Երզն. քեր. Ներհուն «հմուտ» Շնորհ. վիպ. կրպտ. ոտ:

= Բնիկ հայ բառ՝ հնխ. pont = ձևից. ցեղակիցներն են սանս. pánthās (սեռ. pathās) «ճամբայ», զնդ. pantā. panta (սեռ. paṇḍo) «ճամբայ», հպրս. pañim (հյց). «ճամբայ», (պհլ. pand և պրսկ. پند, pand ստացել են «խրատ» իմաստը. Horn § 330). օսս. fändag, fändäg «ճամբայ, փողոց», յն. πόντος «ծով»,

πάτος «շափղ», լատ. pons «կամուրջ, ճահիճի մէջ բացուած կածան» (որից ֆրանս. pont, իտալ. ponte «կամուրջ»), հսլ. paŭi և հարուս. pintis «ճամբայ», սերբ. pút, ռուս. путь «ճամբայ». բոլորի արմատն է հնիս. pent- «գալ, երթալ» ինչպէս ցոյց են տալիս հրգ. fendo «հետիոտն», funden «շտապել» ևն. այս pent- արմատի ձայնդարձն էր pont-, որ գտնում ենք յատկապէս յն. և լատ. ձևերում. հայերէնի մէջ վերջածայնն է-ի անկումով և ռեզականի մօտ օ ըստ օրինի ու վերածուելով՝ չառաջացած է կանոնաւորապէս հուն ձևը: նշանակութեանց զարգացման համար հմմտ. զնդ. pəŕətu «կամուրջ» և pəŕəu «հուն», յն. πόντος «հուն. ճամբայ, շափղ» ևն հնիս. per- «անցնիլ» արմատից (Walde 598, Boisacq 803, Trautmann 205, Pokorný 2, 26):—Հիւրշ. 468:

Brosset, IAS, 1834, 369—405 վրաց. փոնի ձևի հետ: Հինք. հուն և անհուն դիւմ է ունիմ բայից. անհուն համարում է ունայն բառի երկրորդ ձևը: Ուղիղ մեկնեց Meillet MSL 7, 161. Tomaschek, Dent. Littrtr. 1883, էջ 1254 վրաց. փոնի (իբրեւ կովկասեան բառ): Karst, Յուշարձան 401, 404 սումեր. gina «փոքր, քիչ» (իբր հուն մի, խուն), 426 թրք. son «վերջ» (իբր ի հուն ելանել):

Գիտ.— Անկախ գործածութիւն ունի միայն Բլ. Մշ. հուն: Բայց կան նաև հետեւեալ ձևերը. Ակն, Եւդ. Մշ. Չն. հուն ելանել, Եւդ. հունաւորիլ, Սեք. հնավորիլ «մէկի հետ մաքառելով զլուխ ելանել, յաղթել» (տե՛ս նաև հնար բառի տակ).— Հունաւորուիլ վն. «բնակութիւն հաստատել», անահուն խրք. «անհուն» (ծով), Ապ. Բլ. «անսահման» (Աստուած).— կայ նաև ուն-բուն վն., ունեւորումն երև. Ղզ., հունմ ու բունմ Տիւ. «մի գործի բոլոր մանրամասները, մէկի ամբողջ գերդաստանը և ծագումը», որ կարծեմ հուն և բուն բառերի կրկնութեամբ է ձևացած:

Փոնե.— վրաց. ցոնո փոնի, փոնո ֆոնի, մինգր. ցոնո փոնի, փոնո ֆոնի, սվան, fon, lafan արխազ. aſan «գետի հունը», վրաց. ցցոնո ուփոնո «հուն ջուներցող» (գետ). այս բառերը կարող են ներկայացնել հայերէնի հնագոյն ձևը (տե՛ս Չուր.² 1312), իսկ ըստ. Հիւրշ. 397 պատահական նմանութիւն ունին:

(Հայերէն արմատական բառարան, հ. Դ, էջ 395—397):

Ինչպիս կարելի է հեշտութեամբ նկատել, բառահոգւածի յուրաքանչյուր բաժինը ներկայացնում է յուրահատուկ բառարանի տեսակ և դրան համապատասխան էլ ամեն մի բաժինը կազմված է արւոյն սկզբունքով: Առաջին բաժինը ներկայացնում է բացատրական բառարանը. այդ բաժնի նպատակն է ներկայացնել հին հայե-

րենում գործածված արմատական բառերը՝ նրանց իմաստների բացատրությամբ: Սրանից էլ բխում է հենց այն, որ այս բաժինը որոշ չափով կրում է սինխրոնիկ բնույթ: Այս բաժինը, սակայն, ունի մեկ հիմնական նպատակ՝ բաղմաթիվ ուղղակի և կողմնակի տվյալների օգնությամբ ճշտել արմատների հնագույն ձևերը, վեր հանել նրանց առավել հին իմաստները, գտնել քերականական (հոլովման, խոնարհման, բառակազմական) ավելի նախնական ձևերը: Այս տեսակետից առաջին բաժինն ստանում է բառագիտական ուսումնասիրության բնույթ և այս չափով էլ ամփոփում է իր մեջ պատմականության սկզբունքը: Եվ որովհետև հաջորդ բաժիններից առանձնապես ստուգաբանության համար առավել կարևորն է այս երկրորդը՝ պատմական բառագիտությունը, հեղինակը միանգամայն ճիշտ կերպով այս բաժինը կոչել է բառագիտություն: Ամբողջ բառարանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակը հետևողականորեն կիրառել է պատմական բառագիտության սկզբունքն այս բաժնում և դրանով իսկ գիտական անխախտա հիմք ստեղծել ստուգաբանությունների համար:

Երկրորդ և չորրորդ բաժինները ներկայացնում են ստուգաբանությունը, երկրորդը՝ հայերեն (բնիկ և փոխառյալ) բառերի, իսկ չորրորդը՝ այլ լեզուների՝ հայերենից փոխառյալ բառերի: Երկու բաժիններն էլ կառուցված են ստուգաբանական (կամ համեմատական) բառարանի սկզբունքով և հիմնված են պատմա-համեմատական մեթոդի վրա:

Երրորդ բաժինն է ստուգաբանությունների պատմությունը, որ բոլոր էություն ոչ թե բառարանային որևէ տիպն է ներկայացնում, այլ լեզվաբանության մեկ ճյուղի՝ բառագիտության (ստուգաբանություն, պատմական, իմաստաբանություն, բառակազմություն) պատմությունը:

Վերջապես, հինգերորդ բաժինը բարբառների համեմատական բառարանի տիպարն է ներկայացնում. այս բաժնում հեղինակը նպատակ է դրել պարզել, թե հին հայերենի ո՞ր բառը ո՞ր բարբառում և ի՞նչ ձևով ու հիմնական իմաստով է պահպանվել: Այս բաժինն էլ, ուրեմն, համեմատական բարբառագիտության սկզբունքով է կառուցված:

Այսպիսով, 2. Աճառյանը միանգամայն հստակորեն որոշել է իր բառարանի հինգ բաժիններից յուրաքանչյուրի բառարանագիտական սկզբունքները և այդ սկզբունքների համապատասխան էլ մշակել ամեն մի բառահոդված: Եվ հենց այդ էլ հնարավորություն

է տվել գիտական սպառիչ վերլուծություններով բազմաթիվ բառերի նախնական ձևը, իմաստն ու քերականական-բառակազմական յուրահատկությունները վեր հանել, իսկ դրա օգնությամբ էլ որոշել, թե առաջարկված բազմաթիվ ստուգաբանություններից ո՛րն է ճիշտ, կամ առավել հավանական: Հենվելով պատմա-համեմատական մեթոդի հիմնական սկզբունքների վրա, Հ. Աճառյանը դիտում է յուրաքանչյուր բառ իր իրական պատմության մեջ, առանց ընդհանուր սխեմաների հետեւելու, որով և յուրաքանչյուր բառահոգվածը դառնում է տվյալ բառի գիտական ուսումնասիրությունն իր բոլոր մանրամասնություններով: Իսկ այս բոլորն էլ, միասին վերցրած, ապահովում են «Արմատական բառարանի» գիտական բացառիկ բարձր մակարդակը: Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարան»-ը իր կատարելությամբ օրինակ կարող է ծառայել ուրիշ լեզուների ստուգաբանական բառարաններ կազմելու համար:

Այս համառոտ նկարագրությունը արդեն բավական է գաղափար կազմելու համար այն ապշեցուցիչ աշխատանքի մասին, որ կատարել է հեղինակը: Դժվար է հավատալ, թե մի մարդ կարող է այդքան բան անել. և, սակայն, արված է և այն էլ ինչպիսի՝ հրմտությամբ, ինչպիսի՝ բարեխղճությամբ: Հեղինակը կատարյալ հաջողությամբ իրականացրել է այդ զգիսիլ ծրագիրը՝ ստեղծելով մի անգերազանցելի գործ: Արմատական բառարանը ամփոփումն է հայ լեզվաբանության մի հյուղի, այն է՝ ստուգաբանության. նրա մեջ ամփոփված է այն ամենը, ինչ որ որեւէ ժամանակ, որեւէ մեկի կողմից, որեւէ հայերեն բառի մասին ասված է. դրա շնորհիվ է, ահա, որ դարագլուխ կազմող այս աշխատությունը դարձել է հայագիտության ամենամեծարժեք գործերից մեկը: Արմատական բառարանն իր տեսակի մեջ բացառիկ երևույթ է լեզվաբանական գրականության մեջ: Հեղինակը բացի հայագետների տված ստուգաբանություններից, բազմաթիվ բառեր էլ ինքն է ստուգաբանել. դրանց մասին ավելի հարմար ենք գտնում բերել հեղինակի խոսքերը, որոնց մեջ լիովին պարզաբանված են իր ստուգաբանությունների ընդլայնն ու արժեքը. «Դիտումների առաջարկած ստուգաբանություններից դուրս, ինքս էլ ունեմ բազմաթիվ ստուգաբանություններ, մի մասը արդեն հրատարակված զանազան տեղեր, մի մասը անտիպ: Այն ստուգաբանությունները, որոնք այժմ անճիշտ եմ համարում, զրկված են պատմականի շարքում, իսկ այն ստուգաբանությունները, որոնք ենթարկվել են Հյուսիսային և Մեծի հավանության, և կամ փնտրության խիստ բովից անցկացնելով, կարծում եմ, թե համա-

պատասխան են գիտության պահանջներին, համարձակվել եմ դնել ուղիղ ստուգաբանությանը շարքը, բայց նշանակելով միշտ ԱՃ. ստորագրությամբ, առ ի զգուշություն ընթերցողներին: Այս ստուգաբանությունների թիվն է 1604 (մեծ թիվ, բայց դրանցից միայն 130-ը բնիկ հայ, իսկ մնացյալը փոխառյալ կամ բնաձայն լինելով, քանակը մեծապես փոքրանում է): Ապագան ցույց պիտի տա, թե սրանցից որքանն է ընդունելի» (անդ, էջ 17): Մեր կողմից կարող ենք ավելացնել, որ այդ ստուգաբանությունների նկատմամբ հեղինակը միանգամայն խստապահանջ է եղել, որով և նրանց ճշտությունը երաշխավորվում է:

«Արմատական բառարանի» լրացումը կարելի է համարել «Հայոց անձնանունների բառարանը», հինգ հատորից բաղկացած մի մեծածավալ աշխատություն, որի 5-րդ հատորը վերջերս է հրատարակված (Ծրեան, 1942—1962): Այս աշխատության մեջ հեղինակը հավաքել, դասավորել և ուսումնասիրել է հայոց մեջ գործածված բոլոր անձնանունները՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև XV դարը. 1500 թ. հետո միայն գրականության ու պատմության մեջ նշանավոր անձերի անուններն է հավաքել: Յուրաքանչյուր անվան մասին խոսում է երկու հատվածում. առաջինում բերում է անունը՝ տալով նրա ծագումը կամ ստուգաբանությունը և հիշելով նրա փառաբանական ու ժողովրդական ձևերը: Երկրորդ հատվածում պատմական հաջորդականությամբ հիշում է նույն անունը կրող բոլոր անձերին՝ տալով նրանց մասին կենսագրական համառոտ տեղեկություններ (եթե կան), ապա և՛ այն բոլոր տեղերը, ուր հիշատակված է այդ անձը ամբողջ հայ հին մատենագրության, վիժական արձանագրությունների, ձեռագրաց ցուցակների և հեղինակի կողմից առանձնապես կարևոր համարված նոր աղբյուրների մեջ: Այդ ընդարձակ ծրագիրը ևս հեղինակն ի կատար է ածել բացառիկ բարեխղճությամբ և ուշադրությամբ և այսպիսով իսկ տվել մի աշխատություն, որ շափազանց մեծ արժեք է ներկայացնում թե՛ հայ լեզվաբանությանը, թե՛ հայոց պատմության և թե՛ հայ բանասիրության համար: Այսուհետև, եթե որևէ մեկը կամենա մի անձնավորության, որևէ հայ գործիչի մասին բիրիտգրաֆիա կազմել, պետք չունի այլ ևս մեր ահռելի հին մատենագրությունը ծայրից ծայր կարդալու. այստեղ բոլորը հավաքված են ու նշված յուրաքանչյուր անձանվան տակ: Այս տեսակետից ճիշտ ենք համարում մեր ընկերներից մեկի այն խոսքերը, թե՛ Անձնանունների բառարանը նույն նշանակությունն ունի հայոց պատմության համար, ինչ որ Հայկազյան բառարանը՝ հայոց լեզվի համար:

Հայոց լեզվի բառային կազմի կարևոր մասն են կազմում այն բազմաթիվ հայերեն բառերը, որոնք գործածվում են բարբառներում և որոնք մուտք չեն գործել պրակտիկային մեջ: Ուստի և հայերենի բառային կազմի ամբողջական ուսումնասիրությունը պահանջում է նաև մեր բարբառների հարուստ ու բազմակողմանի բառամթերքի հավաքումն ու քննությունը: Եվ այս գործում էլ, ահա, Հ. Աճառյանն առաջին մշակներից մեկն էր. նրան է պատկանում հայերեն բարբառների՝ բառարանը, որ լույս է տեսել 1913 թ., «Հայերեն զավառական բառարան» խորագրով: Այստեղ ամփոփված են ավելի քան 40 բարբառների ու ենթաբարբառների մոտ 30000 բառ: Բառարանի մեջ մտել են այն բառերը, որոնք ոչ օտար փոխառություններ են (նոր ժամանակի) և ոչ էլ զրաբար մատենագրությամբ են ավանդված, այսինքն՝ միայն բարբառային հայերեն բառերը: Եթե իր բարբառագիտական ուսումնասիրությունների մեջ Աճառյանը տվել է հայ բարբառների ընդհանուր տեսությունը, նրանց դասակարգումը, քննության առել նրանց հնչյունական համակարգն ու քերականությունը, ապա՝ այստեղ նա հավաքել է բարբառային բառերը: Այս տեսակետից էլ այս բառարանը օրգանական շարունակություն է կազմում, մի կողմից՝ նրա բարբառագիտական հետազոտությունների, մյուս կողմից՝ բառագիտական-բառարանագրական աշխատանքի, հատկապես Արմատական բառարանի: Թեև, ինչպես հեղինակն է խոստովանում, այս բառարանի հրատարակությունը կատարված է հակառակ իր կամքի և իր բացակայությամբ, որի պատճառով էլ հնարավորություն չի ունեցել վերանայելու և անհրաժեշտ լրացումներ ու փոփոխություններ կատարելու, բայց և այնպես, այդ վիճակում էլ հայերեն բարբառների լավագույն բառարանն է, թեև միակը չէ (իրևե մրցակից ունի Ամատունու «Բառ ու բանը», որ պարունակում է 16000 բառ և ոճ):

Վերջապես, Աճառյանի բառաքննական-բառարանագրական աշխատանքների թվին է պատկանում նաև «Թուրքերենի ազդեցութիւնը հայերենի վրայ և թուրքերենէ փոխառեալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներուն» աշխատությունը, որ հրատարակվել է 1902 թ. և ընդգրկում է թուրքերենից հայերեն բարբառներին անցած բառերը. հեղինակը որպես հիմնական աղբյուր վերցրել է Պոլսի հայերեն բարբառը, որ ամենից ավելի շատ փոխառություններ ունի թուրքերենից:

Այսպիսով, Հրաչյա Աճառյանը իր բառարաններով ու բառա-

գիտական հետազոտություններով ևս շատ խաշոր ավանդ է բաղել հայագիտության զանազանում:

Գ. Հայ բարբառագիտություն.— Ավարտելով ուսումը և լեզվաբանական անհրաժեշտ գիտելիքներ ձեռք բերելով՝ Աճառյանը, իբրև հայագետ, նախ և առաջ իր ուսումնասիրությունների առարկան է դարձնում հայերենի բազմաթիվ ու բազմազան բարբառները: Օգտագործելով հայերեն բարբառների մասին մինչև այդ եղած ուսումնասիրությունները և ավելացնելով իր հետազոտությունների տվյալները, նա առաջին հերթին զբաղվում է հայերենի բազմաթիվ բարբառների գիտական դասակարգման հարցով և նրանց ընդհանուր նկարագրությամբ: Դրան է նվիրված նրա «Classification des dialectes arméniens» («Հայ բարբառների դասակարգումը») աշխատությունը, որ իբրև գիտնական ներկայացվել է Սորբոնի համալսարանին ու լույս տեսել 1909 թ.: Ֆրանսերեն լեզվով, և որը վերամշակված ու ընդարձակված, լույս է տեսել հայերեն՝ 1911 թ., Ն. Նախիջևանում, «Հայ բարբառագիտություն» խորագրով:

Հեղինակը ընդարձակ ներածությամբ նախ ծանոթացնում է հայ բարբառագիտության պատմությանը, ապա՝ տալիս բարբառների ուսումնասիրության հիմնական սկզբունքները: Այնուհետև ծանոթություն տալով հայերի բնական տեղերի և «օտարախոս հայերի» մասին, անցնում է բուն նյութին: Բաժանելով հայերեն բարբառները երեք ճյուղերի՝ նա տալիս է յուրաքանչյուր ճյուղի բարբառներից առավել կարևորների նկարագիրը և բերում նրանց նմուշները: Այդ աշխատության արժեքն իմանալու համար պետք է նկատի ունենալ, որ մինչև այդ հայերեն բարբառների մասին ընդհանուր բնույթի գիտական լուրջ ուսումնասիրություններ չկային, թեև շատերն էին շեշտել դրանց անհրաժեշտությունը. կային մի քանի բարբառների առանձին հետազոտություններ, որոնք հաճախ գիտական արժեքից զուրկ էին. իբրև ընդհանուր ուսումնասիրություն մնում էր դարձյալ Այստրնյանի «Նախաշավիղ»-ի հայտնի հատվածը, որ, սակայն, ընդհանուր պատմական ակնարկ էր միայն: Աճառյանն առաջինն էր, որ լեզվաբանորեն ուսումնասիրեց հայերենի բազմաթիվ բարբառները և գիտական հիմունքներով դասակարգեց նրանք, այդպիսով իսկ հիմնադրելով հայ բարբառագիտությունն իբրև հայ լեզվաբանության մի առանձին ճյուղ: Աճառյանի այս գիրքը հայ բարբառագիտության հիմքն է հանդիսանում: Թե որքան հիշտ է կարողացել լուծել իր առջև դրած խնդիրը՝

հայերեն բարբառների դասակարգումը, պարզ է դառնում այն բանից, որ հետագա բարբառագիտական բոլոր ուսումնասիրությունները նորանոր տվյալներով հաստատեցին այդ դասակարգումը: Իր աշխատության մեջ Աճառյանը ցույց է տալիս, որ աշխարհագրական դասակարգումը չի տալիս հայերեն բարբառների ճշգրիտ պատկերը. Արեվելյան և Արևմտյան կոչված խմբերը իրենց մեջ ընդգրկում են բարբառներ, որոնք միանգամայն տարբեր են իրենց հիմնական քերականական հատկանիշներով. հնչյունական տարբերությունները նույնպես դասակարգման հիմք չեն կարող հանդիսանալ, որովհետև մի կողմից՝ իրարից բոլորովին տարբեր, նույնիսկ տարբեր ճյուղերի մեջ մտնող բարբառները հնչյունական միեկնույն հատկանիշներն ունեն (ինչպես՝ պայթականները Ագուլիսի և Մեղրու բարբառներում), մյուս կողմից՝ երբեմն միեկնույն բարբառի խոսվածքները տարբեր հնչյունական հատկանիշներ ունեն (ինչպես՝ պայթականները Նոր-Նախիջևանի խոսվածքներում): Ելնելով այս բոլորից, Աճառյանը գտնում է, որ հայերեն բարբառների դասակարգման հաստատուն հիմք կարող են ծառայել ձևաբանական տարբերությունները: Քննության առնելով բարբառների ունեցած ձևաբանական տարբերությունները, նա հանգում է այն եզրակացության, որ ամենից ավելի աչքի ընկնող ձևաբանական տարբերությունը սահմանական եղանակի ներկայի և անցյալ անկատարի կազմությունն է, «որին զուգահեյլում է նաև ներգոյականի, երբեմն էլ բացառականի կազմության եղանակը: Բարբառների մի մասը հիշյալ բայական ձևերը կազմում է ում մասնիկով, մի ուրիշ, ավելի սովոր մասը՝ կը նախամասնիկով, մի ավելի փոքր մասն էլ՝ ել վերջավորությամբ: Այսպես՝ բերում եմ, բերում էի,—կը բերեմ, կը բերէի—բերել եմ, բերել եմ էր»: Այսպիսով, Աճառյանը, հիմնվելով իր հետազոտությունների վրա, հայերեն բոլոր բարբառները բաժանում է երեք ճյուղի, կոչելով դրանք ում, կը, ել ճյուղեր: Այս դասակարգումն է, ահա, որ ընդունված է հայ բարբառագիտության մեջ նաև այժմ: Հետագայում, ճիշտ է, այդ դասակարգումը ենթարկվել է որոշ ճշտումների ու լրացումների, բայց և այնպես նա մնացել և մնում է իբրև հայերեն բարբառների գիտական դասակարգման հիմք:

Բարբառագիտական ուսումնասիրությունների մեջ Հ. Աճառյանը առաջնորդվում էր պատմա-համեմատական մեթոդի սկզբունքներով ու նրանց հմուտ գործադրումով: Ելնելով այն ընդհանուր սկզբունքից, որ տեղական բարբառները համաժողովրդական լեզվի

ճյուղավորումներն են, նա գտնում էր, որ հայերեն բարբառները ներկայացնում են ձևափոխությունները հին հայերենի, որի հնագույն գրավոր արտահայտությունն է գրաբարը: Այս դրույթն իր ուսումնասիրությունների հիմքում դնելով, նա հայերեն, բարբառների բառային, քերականական ու հնչյունական միավորների համեմատության եզրը և, հետևաբար, այդ միավորների ընդհանուր ազբյուրն է համարում գրաբարյան բառերը, քերականական միավորներն ու հնչյունները: Այս պատմական մոտեցումը նրան հնարավորություն է տալիս պարզելու հին հայերենի կրած ձևափոխությունները պատմական ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի տարբեր տեղական հատվածների մոտ և դրանով իսկ պարզելու հայերենի զարգացման պատմական ընթացքը: Մյուս կողմից, համեմատությունների այդ մեթոդով հնարավորություն է ստանում վեր հանել նախ՝ հայերեն բարբառների բառային կազմի, քերականության ու հնչյունաբանության մեջ եղած այն ամենը, ինչ-որ ուղղակի կերպով ծագում է հին հայերենից, երկրորդ՝ այն ամենը, ինչ որ պահպանվել է հայ բարբառների մեջ նախահայերենի շրջանից, և երրորդ՝ այն ամենը, ինչ որ ձևով են բերել կամ ստեղծել բարբառներն իրենք, անկախ հին հայերենից, իրենց զարգացման պրոցեսում: Մի քանի բառերի օրինակով պարզենք այս բանը. հայերեն բարբառներում ունենք մէր, մար, հէր, հար, խէր, բան, պան, բէն, կար, կախց, մօռտիլ «կոծել», դուշման, դո՛շման, դասաւ «փոռնք, տրցակ» և այլն: Հմուտ քննության միջոցով Հ. Աճառչանը ցույց է տալիս, որ մէր, մար, հէր, հար, խէր, պան, բէն բառերը ծագում են ուղղակի գրաբարից և ներկայացնում են այս կամ այն բարբառին հատուկ հնչյունական օրենքներին համաձայն կատարված փոփոխություններ. բարբառային կախց < կաղց < կաղթ (= kallt') իր ձևով ափելի մոտ է հնդեվրոպական նախաձևին (*galakt), քան գրաբարյան կարն ձևը, ուստի և նա ծագում է ոչ թե գրաբարից, այլ նրանից անկախ կերպով՝ նախահայերենից. Ղարաբաղի բարբառի մօռտիլ «կոծել» բառը չի ավանդված գրաբարից և չկա ուրիշ բարբառներում. բայց քանի որ հնդեվրոպական բառ է, ուստի և Ղարաբաղում պահպանվել է գրաբարից անկախ և ինքնուրույն կերպով՝ նախահայերենի շրջանից: Վերջապես, երրորդ կարգին են պատկանում դո՛շման, դասաւ բառերը, որոնք բարբառները իրենք են փոխ առել այլ լեզուներից՝ ոչ շրջանում, գրաբարից անկախ:

Բարբառների քերականական միավորների, բառերի ու հնչյունների այսպիսի ուսումնասիրությունն ու դասադասումը մեծ կարևո-

րություն ունի հալ բարբառների պատմութեան, մասնավորապես նրանց առաջացման խնդիրը պարզելու համար, եվ Շ. Աճառյանը այդ բոլոր տվյալներն օգտագործում է հենց հայերեն բարբառների առաջացման ժամանակը որոշելու համար. այդ ուղղությամբ նրա կատարած քննութունների վերջնական եզրակացութիւնները հետեւյալներն են. ա) V դարում հայերենը բարբառներ չի ունեցել. եղել են միայն ենթաբարբառներ, բ) ժամանակակից բարբառների մեծագույն մասն առաջացել է VI—IX դարերում, իսկ մի քանիսը՝ էլ ավելի ուշ: Այս եզրակացութիւնները հիմնականում ճիշտ լինելով, կարիք ունեն որոշ բացատրության: Այն արտահայտութիւնը, թե V դարում եղել են միայն ենթաբարբառներ, պետք է հասկանալ փոխաբերաբար, այսինքն՝ V դարում եղել են բարբառներ, բայց նրանց միջև եղած տարբերութիւններն այնքան խոր չեն եղել. այդ տարբերութիւնները մոտավորապես այնքան են եղել, որքան այժմյան ենթաբարբառների միջև եղած տարբերութիւններն են. այս պատճառով էլ V դարի բարբառները ենթաբարբառներ կոչելը խիստ պայմանական է: Հենց այդպես էլ բացատրում է նա իր միտքը, ասելով, թե «1. Հինգերորդ դարում հիշատակված են վերին և Ստորին Հայաստանի բարբառներ, որոնց վրա կարող ենք դեռ ավելացնել այսպես կոչված արևելյան և արևմտյան բարբառներ: 2. Այս բարբառները սակայն շունեին իրենց անջրպետող խոշոր տարբերութիւններ և բոլոր հայերը հիշտությամբ հասկանում էին իրար» (Հայոց լեզվի պատմութ., Բ մաս, էջ 184):

Ինչ վերաբերում է բարբառների միջև եղած տարբերութիւնների հետագա խորացմանն ու նորանոր բարբառների առաջացմանը, ապա դա մի տեսական պրոցես է, որ չի կարելի սահմանափակել մի երկու-երեք դարով. հայերենի ժամանակակից բարբառների առաջացման սաղմերը եղել են դեռ V դարից էլ առաջ, իսկ դրանց զարգացումը տևել է մինչև միջին դարերը, իսկ որոշ դեպքերում՝ նաև ավելի հետո:

Իր բարբառագիտական հետազոտութիւններով Շ. Աճառյանը մշակեց նաև բարբառների ուսումնասիրության մի սխեմա, որ անխախտ կերպով պահպանված է հայերեն առանձին բարբառներին նվիրված նրա բոլոր մեկնագրութիւններում: Այս սխեմայի համաձայն մանրամասն քննութեան են առնվում ուսումնասիրվող բարբառի հնչյունական համակարգը, հնչյունափոխութիւնները, ձևաբանութիւնը, ինչպես և շարահյուսական այն առանձին երևութները, որոնք տվյալ բարբառի յուրահատկութիւնն են կաղմում: Այս

սխտեմը, սակայն, որոշ շափով թերի է. բարբառի ուսումնասիրությունն ամբողջական կլինի միայն այն դեպքում, երբ նույնպիսի խորությամբ քննության ենթարկվի նաև բառային կազմը: Իր հիշյալ սխտեմով Հ. Աճառյանը ուսումնասիրել է հայերեն բազմաթիվ բարբառներ. այդ ուսումնասիրություններից լույս են տեսել Մարաղայի, Ագուլիսի, Նոր-Ջուղայի, Նոր-Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Համ-շենի, Առտիալի, Պոլսի, Վանի բարբառներին նվիրված մենագրությունները, ինչպես և Ասլանբեգի և Սուլալայի բարբառներին նվիրված հոգվածաշարը՝ «Բազմավէպ» հանդեսում (1898—1899 թթ.): Ձեռագիր վիճակում են մնում Կիլիկիայի և Սվեդիայի բարբառներին նվիրված մենագրությունները:

Այսպես, ուրիմն, շուրջ 60 տարվա իր գիտական գործունեության ընթացքում Հրաչյա Աճառյանը իրեն հատուկ բարեխղճությամբ ու գիտնականի մեծագույն հմտությամբ ուսումնասիրել է հայերենի բարբառները, նրանց պատմությունն ու արդի վիճակը և իր հետազոտություններով հիմնադրել ու զարգացրել հայագիտության նյութերից մեկը ես՝ հայ բարբառագիտությունը:

* * *

Մենք փորձեցինք համառոտակի բնութագրել Հրաչյա Աճառյանի հայագիտական ու ընդհանուր լեզվաբանական ամենագլխավոր գործերը: Դրանցով, սակայն, չեն սպառվում ոչ միայն նրա աշխատությունները, այլև հայագիտության այն ճյուղերը, որոնցով նա զբաղվել է իր բնղմնավոր գիտական գործունեության ընթացքում և որոնք հարստացրել է նույնպես ոչ նվազ արժեքավոր աշխատություններով: Նրա գրչին են պատկանում հայ գրերի գյուտին և նրանց զարգացման պատմությանը, հայ հին մատենագրության բազմազան հարցերի, հայ նոր գրականությանը, հայ ժողովրդի պատմության զանազան խնդիրներին նվիրված բազմաթիվ մենագրություններ և գիտական առանձին հոգվածներ, որոնց մասին հանգամանորեն խոսել այս ակնարկի մեջ հնարավոր չէ: Անհնարին է նաև անդրադառնալ ձեռագիր վիճակում մնացած աշխատություններին, որոնց ցուցակը տրված է Հ. Աճառյանի աշխատությունների բիբլիոգրաֆիայի վերջում¹:

¹ Հրաչյա Հակոբի Աճառյան, Երևան, 1956, էջ 87.

Այսպես, ուրեմն, Հրաշյա Անառայանը մեր ժամանակի ամենա-
բեղմնավոր և ամենամեծ հայագետ-լեզվաբանն է, որի բազմաթիվ
գիտական աշխատություններից յուրաքանչյուրը մի կոթող է հայոց
լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում: Իր գիտական գոր-
ծունեությանը նա միշտ էլ զուգակցել է մանկավարժական աշ-
խատանքը և մինչև իր կյանքի վերջին օրն էլ ամենագործուն
մանակցություն ունեցել երիտասարդ հայագետների պատրաստ-
ման գործին: Մեծ հայրենասեր, խորահմուտ գիտնական, գիտու-
թյան մեղվաջան, խանդավառ ու երբեք հոգնություն չի մացող մշակ,
հայրական հոգատարություն մը սողողոված ուսուցիչ ու դաստիարակ
էր նա: Նրկաւ տարիների տֆնաջան աշխատանքով ևս գիտական
այնպիսի մեծարժեք ուսումնասիրություններ է գրել, այնպիսի
բարձր մակարդակի հասցրել հայերենի պատմության, համեմատա-
կան ֆեռականության, ստուգաբանության ու հայ բարբառագիտու-
թյան ուսումնասիրությունը, այնպիսի ամփոփող ու ընդհանրացնող
աշխատություններ տվել, որ առանց այդ հարուստ ժառանգության
խորապես յուրացման անկարելի է լեզվաբան-հայագետ դառնալ
և հայագիտական հետազոտություններով զբաղվել: Նրա աշխա-
տություններն իրենց պարունակած համապարփակ փաստական
նյութով ու դրա գիտական խորահմուտ մշակումով հայոց լեզվի
ուսումնասիրության մեջ դարագլուխ կազմող գործեր են, եթե Հյու-
բըշմանի դպրոցը պատկերացնենք որպես մի սյուն, որի պատվան-
դաճն են կազմում Հյուբշմանի ուսումնասիրությունները, ապա
Անառայանի աշխատություններն այդ սյունի խոյակներն են հանդի-
սանում: Այս էլ, ահա, մեզ իրավունք է տալիս հայերենի համեմա-
տական ուսումնասիրության ճյուղում Հյուբշմանի հիմնադրած
դպրոցը այժմ վերակուել Հյուբշման-Անառայանի դպրոց, որին հե-
տևում են Սովետական Հայաստանի այժմյան գրեթե բոլոր լեզվա-
բանները:

¹ Մեր այդ միտքը լավագույնս հաստատվում է հետևյալ փաստով. ժամա-
նակակից եվրոպական հայագետներից ոմանք, ծանոթ չլինելով Վերմատական
բառարանն-ին և, ըստ երևույթին նրա գոյության մասին էլ գաղափար չունենալով,
առաջարկել են այնպիսի ստուգաբանություններ, որոնք ուրիշներն էլ առաջարկած
են եղել և հերքվել են Վերմատական բառարանում, կամ էլ իբրև նորություն
ստուգաբանել են այնպիսի հայերեն բառեր, որոնք նույն ձևով, բայց շատ ավելի
հիմնավորված, արդեն ստուգաբանվել են Վերմատական բառարանում:

**Գրիգոր
Սյվլազի
Ղափանցյան**

Մեր ժամանակի նշանավոր հայագետներից մեկն է Գրիգոր Սյվլազի Ղափանցյանը: Աշակերտելով անվանի լեզվաբան Բողոքեան ղեկավարության ներքին և հայագետ Ն. Յա. Մառիին, նա ընդհանուր լեզվաբանական կրթությունն է ստացել և երկար տարիներ զբաղվել է հենց ընդհանուր լեզվաբանությամբ: Միևնույն ժամանակ նա իր հայագիտական ուսումնասիրությունների մեջ մեծ տեղ է տվել պատմա-հասարակական հարցերի լուսաբանությանն ու դրանց օգտագործմանը, որ նրան շատ հաճախ տարել է դեպի պատմագիտությունը: Մասնավորապես իր գիտական գործունեության վերջին երկու տասնամյակներում նա զբեղել է հայերենի ու հայ ժողովրդի կազմավորման շրջանի վերաբերյալ մի շարք հետազոտություններ, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում հայագիտության համար:

Գրիգոր Ղափանցյանը ծնվել է 1887 թ. Աշտարակում: Նախնական կրթությունն ստանալով տեղի տարրական դպրոցում (ուսական), գնացել է Պետերբուրգ և սովորել գիմնազիայում, ապա՝ տեղի համալսարանում: 1913 թ. ավարտելով համալսարանը, վերադարձել է Հայաստան և մինչև 1918 թ. դասավանդել էջմիածնի հեմարանում, ապա տեղափոխվել Երևան և շարունակել մանկավարժական աշխատանքն այստեղ: 1920 թվականից Երևանի Պետական համալսարանում դասախոսում է զանազան մասնագիտական առարկաներ: Երկար տարիներ եղել է համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչը: 1942 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճան՝ *honoris causa*: Հայաստանի կառավարությունը 1943 թ. շնորհել է նրան գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: Նույն թվականին ընտրվել է ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադիր կազմի իսկական անդամ և ակադեմիայի հասարակական գիտությունների բաժնի դիրեկտոր: Ազատվել է այդ պաշտոնից 1949 թ.: 1950 թվականից մինչև 1955 թ. վարել է ՀՍՍՌ ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի դիրեկտորի պաշտոնը: Վախճանվել է 1956 թ. մայիսի 4-ին:

Գրիգոր Ղափանցյանը լեզվաբանական գիտա-հետազոտական աշխատանքներով զբաղվել է տակավին երիտասարդ հասակից, սակայն նրա բեղմնավոր շրջանն սկսվում է 1930-ական թվականներից, երբ կարծես ընդհանուր հայտարարի բերելով մինչև այդ կատարած առանձին հետազոտությունները, իրար ետևից հրատա-

րակում է բազմաթիվ աշխատություններ: Այդ աշխատություններից գլխավորներն են.

1. Ը ն դ ն ա ն ու ռ լ ե զ վ ա բ ա ն ու թ յ ու ն (Հատոր 1, Ծրե-վան, 1939). այս գրքի մի հատվածը՝ ներածական-ընդհանուր մա-սը և հնչյունաբանությունը՝ նախապես հրատարակված է առանձին՝ 1937 թ.: Այս հրատարակության մեջ ավելացրել է ձևաբանությունն ու բառագիտությունը՝ իմաստաբանությամբ հանդերձ: Հեղինակը, օգտագործելով ընդհանուր լեզվաբանական հարուստ գրականու-թյունը և վերանայելով այս գիտության մեջ եղած հիմնական սկզբ-բունքները մարքս-լենինյան դիալեկտիկական մատերիալիզմի հի-մունքներով՝ աշխատել է տալ մարդկային լեզվի ու լեզվական բարդ երևույթների տեսական վերլուծությունը: Առանձին գլուխներում խոսելով լեզվական տարբեր երևույթների մասին՝ նա բացատրում է այդ երևույթներն իրենց պատմա-հասարակական բարդ իրողու-թյունների մեջ, ցույց տալիս այդ երևույթների անխզելի կապը հա-սարակական գոյի հետ: Այս գիրքը մեր ժամանակի տեսական լեզ-վաբանության բնագավառի լավագույն գործերից մեկն է:

2. Ու ռ ա Ր տ ու ի պ ա տ մ ու թ յ ու ն ը (Երևան, 1940). Ըն-դարձակ և արժեքավոր ուսումնասիրություն է Ուրարտուի ներքին ու արտաքին քաղաքական անցյալի մասին՝ հիմնված արձանագրու-թյունների ու նյութական կուլտուրայի մնացորդների քննության վրա: Գիրքը բաղկացած է չորս մասից. առաջին մասը նվիրված է Ուրարտուի նախապատմությանը. այստեղ հեղինակը նախ համա-ռոտակի խոսում է Ուրարտուի, ուրարտացիների ու նրանց ծագման մասին, ապա՝ տալիս ուրարտերեն լեզվի համեմատական քերական-ությունը: Երկրորդ մասն են կազմում պատմականորեն կազմա-վորված Ուրարտուի ներքին կյանքը, տնտեսական, հասարակական, պետական ու վարչական կառուցվածքը, քաղաքական փիճակը՝ հիմնված արձանագրությունների մատուկարարած նյութերի վրա: Երրորդ մասում հեղինակն ուսումնասիրում է Ուրարտուի արտա-քին-քաղաքական պատմությունը, որ, ըստ հեղինակի, չուր հետա-զոտության հիմնական նյութն է կազմում: Վերջապես, չորրորդ մա-սը, որ ըստ էության հավելված է միայն, ամփոփում է պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված՝ Ուրարտուի նյութական կուլտուրայի մնա-ցորդների նկարագրությունը և մի քանի ընդող առարկաների նկար-ները (Մուսաֆրի խալդական տաճարը, բրոնզե կաթսայի կանթը ևն): Գիրքը, որպես լուրջ ուսումնասիրություն Ուրարտուի պատմու-թյան վերաբերյալ, մեծարժեք ավանդ է ուրարտագիտության բնա-

գավառում, որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև հայերի ու հայերենի նախապատմության համար:

3. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении (Ծրևան, 1940): Ուսումնասիրության նյութն է կազմում լեզվաբանական-պատմական փնտթյունը Հայաստանի այն տեղանունների, որոնք պահպանված են իսլաղական արձանագրություններում, հայկական գրավոր և այլ կարգի հուշարձաններում: Փիրքը բաժանված է հինգ գլխի, որոնցից առաջինում փնտթյան են առնվում իսլաղական շրջանի ցեղային տեղանունները, որ հեղինակը դիտում, ուսումնասիրում և բացատրում է իբրև Հայաստանի հնագույն պատմության աղբյուրներ: Այնուհետև առանձին գլուխներում հաջորդաբար փնտթյան է առնում ցեղային շրջանի հայկական տեղանունները, կուլտային շրջանի (культного периода) տեղանունները, շինարարական և այլ տերմիններից ստացված տեղանունները և վերջապես՝ տեղանվանական նորակազմությունները, որ հանդիսանում է հայկական հողի վրա կազմված տեղանունների լեզվաբանական-ձևաբանական ուսումնասիրությունը: Այս բոլոր հարցերը հեղինակը հետազոտում է պատմա-հասարակական ու լեզվաբանական մոտեցմամբ և փորձում է ցույց տալ նրանց նշանակությունը հայ ժողովրդի կազմավորման խնդրի լուսարանման համար:

4. Ա. Բ. ա. գ. ե. ղ. ե. ց. ի. կ. ի. պ. ա. շ. տ. ա. մ. ո. լ. ն. Բ. (Ծրևան, 1945). Արա գեղեցիկի պաշտամունքի ուսումնասիրությունն է, որ բաղկացած է երեք մասից: Առաջին մասում, որը վերնագրված է «Արա և Շամիրամ առասպելը», փնտթյան է առնվում Արայի պաշտամունքի զարգացման վերջին փուլը, որ ժամանակագրորեն մեղավելի մոտ և իր բովանդակությամբ առավել ծանոթ լինելով, համեմատաբար, հեշտ է վերլուծել: Այստեղ նախ՝ պատմվում է առասպելի բովանդակությունը, ինչպես որ նա պահպանված է հայ մատենագիրների մոտ, ապա՝ տրվում է այդ առասպելի դիտական ուսումնասիրության համառոտ պատմական տեսությունը, այնուհետև՝ Միջագետքի ազդեցությունը հայկական առասպելաբանության վրա: Դրանցից հետո, առանձին հատվածներում ուսումնասիրում է հայկական առասպելի երեք կերպարների (Արա, Շամիրամ, արալիզ) ծագումը՝ լեզվաբանական-ստուգաբանական մոտեցումով, փնտթյան նյութ է դարձնում այդ առասպելին նման, հունների մոտ պահպանված՝ Նինոսի դեպի Հայաստան կատարած արշավանքի մասին եղած գրույցը, ընդհանուր դժերով նկարագրը:

վում են մեռնող ու հարուստն առնող ուրիշ աստվածությունները, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտել այլ ժողովուրդների առասպելների մեջ (Փամուզ և Իշտար, Ագոնիս (Էշմոնի) և Ափրոդիտե (Աստորոնո), Ատտիս և Կիբելա) և դրանց հետ համեմատության է դրվում մեր Արա և Շամիրամ առասպելը: Այս գլխի վերջում հեղինակը քննության է առնում այն հարցը, թե այդ առասպելի ընդհանուր մտայնությունը որչափով է ազդել հետագայի հայ սրբերի ու քրիստոնեական գործիչների կերպարների վրա և թե ինչպիսի՞ արտահայտություն է գտել այդ մտայնությունը վերջիններիս հետ կապված ավանդությունների մեջ:

Երկրորդ գլխում հեղինակը քննության առարկա է դարձնում Արայի պաշտամունքը, որպես ավելի վաղ շրջանի երեւոյթ, աշխատելով վեր հանել նրա նախնական «վեգետացիոն» և երկրագործական բնույթը: Այստեղ, օգտագործելով համեմատական դիցաբանության ու առասպելաբանության տվյալները, «միևնույն ստադիալ մտածողության և աշխարհայացքի» տարբեր ժողովուրդների մտունեցած արտահայտությունն ու դրսևորումները հետազոտելով, հեղինակը փորձում է ցույց տալ հայերի կամ նախահայերի «մեծ կուլտուրական դերը մեր էրայից տոա», ինչպես նմանը տեսնում ենք հետագայում և քրիստոնեական որոշ աղանդների մեջ, որպես հայկական ներդրում» (էջ 4):

Երրորդ մասում հեղինակը ուսումնասիրում է Արայի պաշտամունքի հետ կապված նյութական մնացորդները, ինչպիսիք նա համարում է քարակոթողները: Դրանցից մի քանիսի նկարները բերում է գրքի վերջում:

Այս ուսումնասիրությունը հայկական առասպելաբանությանը նվիրված արժեքավոր մի գործ է. պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ լեզվաբանական-ստուգաբանական նյութը, որի վրա հենվում է հեղինակը, խիստ խախուտ է և չի դիմանում քննադատության:

5. Хайаса — колыбель армян (Ереван, 1947). Этногенез армян и их начальная история. «Հայաստ-Ազգի» ցեղերի ու նրանց լեզվական որոշ տվյալների պատմական ու լեզվաբանական ուսումնասիրությունն է, որ տարվում է երկու ուղղությամբ. հեղինակը, մի կողմից՝ քննության է առնում «Հայաստ-Ազգի» պետության, որպես քաղաքական միավորի, քաղաքական ու կուլտուրական փոխհարաբերությունները հին փոքրասիական պետությունների ու ժողովուրդների հետ, փորձելով որոշել նրա պատմական տեղն ու դերը այդ պետությունների շարքում, մյուս կողմից՝ ձրգ-

տում է որոշել հայասա և ազգի ցեղախմբերի ու նրանց լեզուների դերը հայ ժողովրդի ու հայոց լեզվի կազմավորման պրոցեսում: Աշխատությունը բաժանված է երեք մասի: Առաջին մասում (էջ 9—123), որ կրում է «Հայասա-Ազգի» վերնագիրը, հեղինակը քննությունն նյութ է դարձնում այն ամենը, ինչ որ կապված է հայասաների հետ, երբ նրանք իրենց նախնական օրրանից (Եփրատի և Ճորոխի հովիտներից) դեռ չէին շարժվել դեպի հարավ: Այստեղ հատկապես ուսումնասիրվում են. 1) Հայասա-Ազգի անվան և այդ երկրի տեղադրության մեկնաբանության պատմությունը (էջ 9—27), 2) ինքնական արձանագրությունների տվյալները Հայասա-Ազգի երկրի մասին և դրա տեղադրության որոշումը (էջ 27—64), 3) Թագավորք և արք (цари и мужи) Հայասա-Ազգիի և նրանց անունների ստուգաբանությունը (էջ 64—78), 4) Հայ լեզվի և պաշտամունքի փաստերը՝ Հայասա-Ազգիի տեղադրության համար (էջ 78—99) և 5) Հայասա-Ազգի երկրի կուլտուր-պատմական դրությունը (էջ 99—123): Երկրորդ մասում (էջ 124—147), որ վերնագրված է Haj-kh-Armina, քննության են առնվում հետևյալ հարցերը. 1) Անդրեփրատյան մի քանի ցեղերի կամ ժողովուրդների մասին՝ կապված հայերի էթնոգենեզի հետ (էջ 124—147), 2) Կիմեր-սկյութացիների ազգեցությունը Փոքր Ասիայի քաղաքական դրության վրա մեր թ.ա. VII դարում (էջ 147—154), 3) Հայերի խաղացումը դեպի Ուրատու (էջ 154—163), 4) Հայերի ծագման հնդեվրոպական կոնցեպցիան (էջ 163—171), 5) Armina անվան ծագման շուրջը (էջ 172—188), 6) Arime-Supria շրջանների սուբարո-խուռիական էթնո-լեզվաբանական աշխարհում արմինների՝ տեղադրության ճշգրտման շուրջը (էջ 188—209), 7) Հայերենի ուրարտաբանություններն ու խուռիաբանությունները (էջ 209—234), 8) Փոքր Հայքի դերը (էջ 234—239): Երրորդ մասը (էջ 293—358) ներկայացնում է ամբողջ հետազոտության ամփոփումն ու եզրակացությունը:

Այս աշխատության մեջ Գ. Ղափանցյանը շոշափում է հայերի ու հայերենի կազմավորման պրոցեսի հետ կապված խիստ կարևոր հարցեր, հենվելով հատկապես լեզվաբանական տվյալների վրա: Նրա հայանած եզրակացությունները մենք ստորև հատուկ քննության նյութ ենք դարձնելու, ուստի և այստեղ դրանց չենք անդրադառնում:

6. Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Древняя Малая азия (Ереван, 1956). նախկինում

տպագրված ուսումնասիրությունների միհատորյա ժողովածու է¹, որի մեջ մտել են. 1) Хайаса—колыбель армян (5—265), 2) Малоазийские (азианические) боги у армян (266—327), 3) Общие элементы между хеттским и армянским языками (329—408), 4) Суффиксы и суффигированные слова в топонимике древней Малой Азии (409—462), 5) О двух социально-политических терминах древнего Ближнего Востока (463—470):

7. Հայոց լեզվի պատմություն. հիմ շրջան (Երևան, 1961. հետմահվան հրատարակություն). այս աշխատության մեջ Գ. Ղափանցյանն ամփոփում է իր զանազան հետազոտությունների արդյունքները և փորձում լուսաբանել հայերենի կազմավորման պատմական պրոցեսն ու հայերենի «աղերսները» զանազան լեզուների հետ: Համառոտ ներածականում շարադրում է իր մի քանի դրույթները փնիկական լեզուների կազմավորման մասին և շատ հակիրճ, մանավանդ խիստ մակերեսորեն ու ոչ միշտ փաստերի ճշտությամբ, տալիս է որոշ տեղեկություններ հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության վերաբերյալ:

Քուն աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը բաղկացած է վեց գլխից: Առաջին գլխում («Հայ ժողովրդի և լեզվի կազմավորումը», էջ 33—61) հեղինակը համառոտակի ներկայացնում է հայերի ու հայերենի կազմավորման պատմությունը՝ հիմնվելով իր նախորդ աշխատությունների վրա:

Երկրորդ գլխում («Հայաստյի լեզվի աղերսը հարևան խեթերենի և արևմտյան վրացերենի հետ», էջ 62—68) աշխատում է բացատրել Հայաստյի լեզվի կապերը՝ մի կողմից, խեթերենի, մյուս կողմից՝ արևմտյան վրացականի հետ, օգտագործելով հայաստական մի քանի հատուկ անուններ: Այս գլխում հեղինակն իր այն կարծիքն է ուղղում հիմնավորել, որ իբր Հայաստյի լեզուն ցեղակից է եղել, մի կողմից՝ խեթականին ու խուրիականին, մյուս կողմից՝ կովկասյանին, հատկապես արևմտյան վրացականին:

Հաջորդ գլխում («Հայաստյի լեզվի, այլ կերպ՝ հայերենի աղերսը վրաց լեզվախմբի հետ», էջ 69—101), հեղինակն զբաղվում է հայերենի և կովկասյան լեզուների ընդհանրությունների փնտռությամբ: Այստեղ նա, ապրիորի կերպով Հայաստյի լեզուն նույնացնելով հայերենի հետ, թվում է հայերենի ու լազո-մեգրելական լեզուների մի շարք ընդհանրություններ, որոնց մեծագույն մասը ըն-

¹ Հեղինակը մտադրություն ուներ հրատարակել իր բոլոր աշխատությունները «երկերի ժողովածուի» մի քանի հատորով:

դունելի չէ, և այն եզրակացութիւնը հայտնում, թէ «Փաստ է հայոց լեզվի, թե՛ դրաբարի և թե՛ բարբառների, սերտ առնչակցութիւնը յազոմ-մեզրեկական լեզվախմբի հետ, և այդ արտացոլում է թե՛ տարբեր ժամանակաշրջաններ, որ պետք է ավելի կոնկրետավորվի. և թե՛ ապացուցում է, որ հայացման պրոցեսում, ինչպես մասամբ և հետո, հայկական ցեղաֆերմենտները (haia, azzi, bala...) հիմնական կերպով սահմանակցվել են և խառնվել ու ներթափանցվել են վրացական այդ արևմտյան ցեղերի ու լեզուների հետ» (էջ 101): Հիշենք, որ այդպիսի եզրակացութեան է հանգում մի քանի տասնյակ բառերի քննութեամբ:

Զորորդ գլխում («Հայերենի աղերսը խուռի և ուրարտական լեզուների հետ», էջ 102—146) հեղինակը քննութեան է առնում խուռիերենի կապը հայերենի հետ (էջ 104—129), ստուգաբանելով քսան բառ և 14 հատուկ անուն, ապա՝ անցնում է ուրարտերենի ու հայերենի առնչութիւններին: Նա հիշում է քսան բառ, որ, իր կարծիքով, ուրարտական ծագում ունի, ինչպես և մի քանի բառակազմական ածանցներ ու հատուկ անուններ:

Հինգերորդ գլուխը («Ընդհանուր լեզվատարրեր խեթերենի և հայոց լեզվի մեջ», էջ 147—219) նվիրված է հայերենի և խեթերենի ընդհանրութիւնների ուսումնասիրութեանը: Այստեղ հեղինակն իբրև ելակետ է ընդունում այն դրույթը, որ խեթերենը հնդեվրոպական լեզու չէ: Սրանից էլ խնքին բխում է այն, որ եթե հայերենն ու խեթերենը ցեղակցական կապեր ունեն, ապա՝ դրանով հայերենը կարող է բնորոշվել կամ որպես ասիանիկ լեզու (ոչ հնդեվրոպական) և կամ, զոհե, որպես խաչավորված (երկրնույթ) լեզու: Հայ-խեթական բառային ընդհանրութիւնները հեղինակը բաժանում է երեք կարգի. ա) խեթերենից հայերենին անցած փոխառութիւններ, բ) «Հայաստանի և նման ցեղերից» խեթերենին անցած փոխառութիւններ և գ) «Այդ բառերը կարող են եղած լինել թե՛ խեթական նախկին ցեղերի լեզուներում կամ բարբառներում, և թե՛ նրանց սահմանակից կամ շփվող պաշտօնյաների, հայասացիների, մոսխերի և մյուսների լեզուներում» (էջ 148): Մանրամասնորեն քննելով այն բոլոր բառերը, բառակազմական մասնիկներն ու քերականական ձևերը, որոնք, իր կարծիքով, ընդհանուր են հայերենին և խեթերենին, նա գալիս է այն երզրակացութեան, որ «հայերենի դիրքը այդ լեզվածազման և կազմավորման տեսակետից ավելի խառն և բարդ է, քան այն նշել է Ծրիդրիսը խեթերենի մասին» (էջ 219):

Երկրորդ մասը, որ անավարտ է մնացել, ամբողջապես նվիր-

ված է հայերենի հնդեվրոպական «նստվածքի (բաղկացության)» քննությանը: Այստեղ հեղինակը նկարագրում է հնչյունական համակարգի, քերականական կառուցվածքի և բառապաշարի այն ընդհանրությունները, որոնք համեմատական քերականությունը վեր է հանել: Հեղինակը բերում է 297 հայկական բառարմատներ, որոնք ինքն էլ ընդունում է որպես հնդեվրոպական, ապա հիշում է շորս բառ (արգանդ, արտոյտ, մոր, մուգ), որոնք ստուգաբանում է դարձյալ իբրև հնդեվրոպական արմատներ: Գրքի 358-րդ էջում գրում է. «Մենք այժմ այստեղ կմատնանշենք 4—5 հնդեվ. արմատներ, հետո մանրամասն կվերլուծենք 2. Աճառյանի «Լեռմ. բառ»-ում բերվածները, որոնք մեծ մասամբ քննադատության չեն դիմանում...»: Բայց ինչպես հայտնում է խմբագիրը տողատակի ծանոթության մեջ, նրա արխիվում այդպիսի բան չի գտնվել: պետք է ենթադրել, որ իր այդ մտադրությունը չի կարողացել իրականացնել:

Գիրքը, ամբողջությամբ վերցրած, կարևոր նպաստ է հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրությանը:

Սրանք են, ահա, Ղափանցյանի գլխավոր աշխատությունները, որոնցից հատկապես առաջինը հայ լեզվաբանության պատմության մեջ մի նշանավոր երևույթ կարելի է համարել, մանավանդ՝ եթե նկատի ունենանք, որ այդ կարգի աշխատություններով հայ լեզվաբանական գրականությունը չափազանց աղքատ է եղել: Ղափանցյանն ունի բազմաթիվ այլ փոքր ու մեծ աշխատություններ ու հոդվածներ՝ թվով մոտ երեք տասնյակ, որոնք վերաբերում են կամ ընդհանուր լեզվաբանական հարցերի, կամ հայերենի մասնավոր խնդիրների:

Այժմ ծանոթանանք Ղափանցյանի լեզվաբանական հայացքներին:

Նախապես պետք է ասենք, որ Ղափանցյանը երկար ստեղծագործական ուղի է անցել: Սկսելով յուր լեզվաբանական գործունեությունը երիտքերականների դպրոցի, մասնավորապես Բոգոլեն դե Կուրտենեի հետևողությամբ, նա շուտով հեռացել է այդ դպրոցից և շատ խնդիրներում հարել Մառի տեսությունը, որին, սակայն, որոշ հարցերում հակադրվում է, կամենալով յուրովի լուսարանել դրանք մարքսիզմ-լենինիզմի հիմունքներով:

Այսպես, դեռևս 1914 թ. հրատարակած յուր «Լեզվաբանական դիսցիպլինաներ և լեզու» գրքույկի մեջ, խոսելով լեզվաբանության տարբեր ճյուղերի, ապա՝ լեզվի ու լեզվական երևույթների մասին, հեղինակը երիտքերականների նման, լեզվական բոլոր իրողու-

թյունների հիմքում տեսնում է մարդկային հոգեկան աշխարհի գործունեությունը, ամբողջ լեզվական երևույթների բովն է համարում մարդկային հոգին. «Բոլոր լեզվային սիստեմները մարդկություն հոգեկանության արտաքին արտացոլման որոշ ձևերն են: ...Այդ տարբեր «լեզվային սիստեմները», որոնց գոյանալը մարդկության կենդանական կացությունից այս կողմը պետք է անցնի, ստեղծում են հատուկ, ուրույն («աղբային, ցեղային») հոգեկան աշխարհներ» (էջ 8): Լեզվական բոլոր երևույթներն, ըստ հեղինակի, գոյություն են ստանում, երևան են գալիս մարդկանց «հոգեկանության» միջոցով, իբրև հենց այդ իսկ «հոգեկանության», մարդկանց պատկերացումների արտահայտությունը, իբրև նրանց դրսևորումը: Յուրաքանչյուր լեզվական երևույթ «մկրտվում է» և ձևապես կազմվում մարդու հոգեկան աշխարհում. «Բոլոր վերոհիշյալ «լեզվային» երևույթները, ինչ պատճառից էլ առաջացած լինեն, միայն մի շավղով են իսկապես երևան գալիս լեզվի մեջ,—այդ մեր հոգեկանության միջոցորդությունն է... այդ լեզվական երևույթները... իրենց իսկական «մկրտումը» և ձևավորումը ստանում են մեր հոգեկան բովը անցնելով» (էջ 6): Անուհետև հեղինակը գտնում է, որ այդ լեզվային երևույթներն իրենց գոյությունն են ստանում անհատների մեջ՝ որպես մտապատկերների հարակցման մի եղանակ. այդ անհատական մտապատկերները նախապես շատ ավելի մոտ են եղել արտաքին աշխարհին, շատ ավելի կոնկրետ կերպով են արտացոլել արտաքին աշխարհի երևույթները, իսկ հետագայում դրանց հիման վրա էլ առաջացել են վերացական գաղափարները. «Լեզուները, «լեզվային սիստեմները», գոյություն ունենալով որոշ անհատների հոգեկանության մեջ, ներկայացնում են իրենցից մեր մտապատկերների հարակցման ուրույն եղանակները. իսկ մտապատկերների առարկաները սկզբում եղել են ավելի հարողը արտաքին աշխարհին, և հետո են առաջացել վերացական գաղափարները» (էջ 10): Հեղինակը, մի կողմից՝ լեզուն մարդկային «հոգեկանության» արտացոլումը համարելով, մյուս կողմից՝ դիտում է այն իբրև անհատների մեջ գոյություն ունեցող, անհատների մոտ ձևավորվող երևույթ: Բայց հենց այստեղ էլ նա որոշ շարժվ հեռանում է երիտաբերականներից, գտնելով, որ այդ անհատականը միայն ընդհանուրի դրսևորումն է, նրա գործադրությունը. լեզուն ամփոփում է չորս մեջ ազդի հոգեբանությունը և ինքն էլ, այդպիսով, դառնում է ազդի համար մի ընդհանուր երևույթ. «լեզվային երևույթների այլազան պատկերները բնորոշվում են որակապես և թի քանակապես ազդե-

րի այսպես ասած «լեզվային հոգեկանության» տարբեր ձևավորումները ամփոփելով» (էջ 6): Լեզուն, իբրև մի ամբողջական երևույթ, գոյություն ունի միայն վերացական ձևով, յուրաքանչյուր անհատ յուր մեջ ունի այդ ընդհանուրը, որպես լեզվական ունակություն, բայց իրականում ամեն մի դեպքում դրսևորվում են միայն այդ ընդհանուրի մասերը: Կյանքում գործնականորեն գոյություն ունի այդ ընդհանուրի մասնավոր գործադրությունը միայն. «Գոյություն ունեն իհարկե այդ լեզվային երևույթների միայն գաղափարները, այն ինչ կյանքի մեջ, լեզվային միավորների» («լեզունների») հոգեկանության մեջ գոյություն ունի, գիտակցաբար թե անգիտակցաբար, միայն յուրաքանչյուր լեզվային երևույթի մասնավոր ձևը» (էջ 6): Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը հետևում է երիտօրականներին, թեև որոշ խնդիրներում (ընդհանուրի և մասնավորի հարցում առանձնապես) արդեն հեռանում է նրանցից, մոտենալով սոցիոլոգիզմին:

Այս հետևումը սակայն երկար ժամանակ չի տևում: Ն. Մառի ազդեցությամբ սկսելով ուսումնասիրել հայերենը հնէաբանական մոտեցումով, նա աստիճանաբար հեռանում է երիտօրականներից ու հարում Մառին. բայց նույնիսկ այս շրջանում էլ նա լիովին չի ընդունել Մառի բոլոր սկզբունքները և որոշ հարցերում դեռևս կապվում է, մի կողմից՝ երիտօրականների, մյուս կողմից՝ սոցիոլոգիական դպրոցի հետ: Յուր լեզվաբանական հիմնական սկզբունքները նա արտահայտել է «Ընդհանուր լեզվաբանություն» աշխատության մեջ: Այստեղ հեղինակը նախ և առաջ տալիս է լեզվի բնորոշումը. լեզուն, ինչպես ասում է հեղինակը, պատմա-հասարակական երևույթ է. լեզուն ստեղծված է մարդկային արտադրական կոլլեկտիվի կողմից, նա իր ծագմամբ, զարգացմամբ և իր էությունամբ իսկ պայմանավորված է հասարակական գոյով. հետևաբար, լեզուն, «իբրև վերնաշենքային երևույթ», արտացոլում է յուր մեջ հասարակության արտադրական հարաբերությունները, հասարակության զարգացումը նախնական վիճակում: Անդառակաբար հասարակության շրջանում լեզուն էլ գուրկ լինելով դասակարգային բնույթից, հետազայում, դասակարգերի առաջացման հետ ինքը ևս դասակարգային է դարձել. «Լեզուն միշտ չի եղել. նա յուր ծնունդն առնում է մարդուս դեռ կիսավայրենի վիճակում, հետագայում կազմակերպվելով հասարակական աշխատանքի պրոցեսից կամ պրոցեսի հետ»: Հետևապես լեզուն պատմական կատեգորիա է.

Բոլոր ընդգծումները մերն են — է. Ա.:

մարդու կողմից ձեռք բերած մի նվաճում, պատմա-կուլտուրական մի բարդ արվեստ, վերնաշենքային մի բարձր կուլտուրա: Լեզուն, ուրեմն, պատմա-հասարակական մի երևույթ է» (Ընդհանուր լեզվաբանություն, էջ 19): Այստեղից էլ նա եզրակացնում է, որ լեզուն ուսումնասիրել կարելի է հասարակական գոյի ճիշտ ըմբռնմամբ, լեզվական երևույթները կարելի է բացատրել մարդկային հասարակության մեջ գոյություն ունեցող երևույթների ճիշտ ըմբռնումով և մարդկային մտածողության հետ ունեցած փոխադարձ կապի ճիշտ լուսաբանմամբ. «Լեզվի իմասնենտը և պատմականը պիտի հասկացվեն հասարակական մարդու կեցությամբ, մարդկային մտածողության միջոցով» (անդ, էջ 26, ծան.): Լեզվի ծագումն ու զարգացումը կապելով մարդկային հասարակության հետ՝ հեղինակն այդպես էլ դիտում է առանձին ազգային լեզուների գոյացման հարցը. ինչպես նախնական ցեղերի միացմամբ, խաչավորմամբ կազմավորվել են ժողովուրդները (էթնոսները), ապա և՛ ազգերը, այնպես էլ ցեղային լեզուների խաչավորմամբ կազմվել են էթնիկական լեզուները, որոնք և հետագայում, ազգերի ձևավորմանը զուգընթաց, դարձել են ազգային լեզուներ. «Լեզվի տարրերի խաչավորումը, երբ ցեղերի կամ էթնոսների գոյացման ժամանակ մի քանի լեզվական միավորներից կամ սխտեմներից ստացվում է նոր սինթետիզացիա, վկայում է սկզբնական արտադրական կոնկրետների նույն խաչավորման պրոցեսին ենթարկվելը» (անդ, էջ 9):

Լեզվի ծագումն ու զարգացումը կապելով հասարակության կեցության հետ, բնականաբար, նա լեզվական երևույթներն անմիջապես բխեցնում է հասարակական գոյից, ինչպես այդ անում էր Մառը: Բայց այս հարցում որոշ չափով հեռանալով Մառից, գտնում է, որ այդ կապն ավելի անմիջական է եղել նախնական շրջանում, իսկ հետագայում հանդես են գալիս այլևայլ միջնորդ օղակներ, որոնց շնորհիվ էլ մթափնվում է այդ կապը և առաջին հայացքից դժվար է պարզորոշ կերպով տեսնել այն, մյուս կողմից՝ հեղինակը գտնում է, որ լեզուն, պայմանավորված լինելով հասարակական գոյով, ինքն իշուր հերթին փոխադարձ կերպով ազդում է հասարակական կյանքի վրա. «Լեզուն, այսպիսով, սկսած ամենապրիմիտիվ արտադրական կոնկրետի կյանքից մինչև ալժմյան հասարակական-տնտեսական բարդ ձևավորումները բեկտել է և արտացոլել յուր մեջ այդ պատմական մատերիալ սուբստրատը, հասարակական հարաբերությունների այդ բարդ պատմական կոմպլեքսը: Արտադրական պրոցեսի անմիջականությունը լեզվի հանդեպ զգալի է

մանավանդ զարգացման նախնական էտապներում, երբ ինքն արտադրութիւնը պարզ բնույթ է կրում: Հետագայում այդ անմիջականութիւնը ոչ միայն գրեթե չի զգացվում, այլ լեզուն ինքն առդեն դառնում է ազդեցության ֆակտոր (գործոն) յուր բազմի վրա, մարդկային հասարակական-տնտեսական զարգացման բարդ սխեմայի վրա՝ յուր մտածողությամբ և աշխարհայացքով: Լեզվի այդ անդրադարձ բնույթն այժմ կարելի է առել, արդեն գերիշխողն է» (անդ, էջ 25):

Առանձին ուշադրության է արժանի հեղինակի վերաբերմունքը հնչյունափոխական օրենքների նկատմամբ: Այս հարցում հեղինակը, որոշակիորեն սահմանազատվելով Ն. Յա. Մառից, ընդունում է հնչյունական օրենքների օրինաչափ բնույթը: Սակայն, միևնույն ժամանակ քննադատում է նաև երիտքերականների այն դրույթը, թե իբր հնչյունական օրենքները բացարձակ են: Այս կողմից նա ավելի մոտենում է սոցիոլոգիական ուղղության XX դարի նմրակացուցիչներին: Այսպես, Գ. Ղափանցյանն ընդունում է հնչյունական օրենքների գոյութիւնը, որպես լեզվի զարգացման հիմնական օրինաչափութիւններից մեկը. այդ հնչյունական օրենքները, որ նա անվանում է «Էնդհանուր պատմական հնչյունափոխութիւն», գոյութիւն են առնում լեզվի զարգացման որոշ շրջանում, գործում մի որոշ ժամանակաշրջանում, ապա՝ դադարում գործելուց՝ տեղի տալով նոր օրենքների առջև: Այսքանին, ինչպես տեսնում ենք, ճշտորեն համընկնում է երիտքերականների ասածներին, սակայն, դրա հետ միասին, հեղինակը ճիշտ կերպով գտնում է նաև, որ «հնչյունական օրենք» կոչվածը պայմանական հասկացողութիւն է միայն և իր գործունեության շրջանում էլ կարող է դանադան ընդդիմակաց օրենքների հանդիպել ու բացարձակ ընդհանրութեամբ չկատարվել. «Ֆոնետիկական օրենք կամ օրինաչափութիւն կկոչենք, եթե հավաստենք և ձևակերպենք, որ այս ինչ հնչյունը յուր լեզվի որոշ դարաշրջանում և պայմաններում ստացել է տվյալ փոխափոխակը: ...Այդ «օրենքները» (= օրինաչափութիւնները) մշտնջենական չեն, և եթե պայմանավորված չեն տվյալ բառի արտաբերի տեսքով, այլ ամեն բառի էլ վերաբերում են, այնուամենայնիվ, իրենց անհրաժեշտութեան մեջ դեմ կարող են առնել շատ ու շատ հակընթաց «պատահականութիւնների», ինչպիսիք են, մասնավորապես անալոգիայի (ձևաբանական աստիճիլացիայի) ազդեցութիւնը, բառային հնչադրութեան նոր պայմանները, փոխառութիւնը այլ լեզվից (կամ բարբառից) և այլն» (անդ, էջ 127): Ինչպես՝ գիտենք, սոցիոլոգիա-

կան դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչ, Ֆրանսիացի լեզվաբան Ժորժ Վանդրիեսն էլ շարունակելով Սոսյուրի ու Մեյեի տեսակետը, ճիշտ այդ ձևով է արտահայտվում «հնչյունական օրենք»-ի մասին՝ Այնուհետև, անցնելով այդ հնչյունափոխական երևույթների պատճառներին, հեղինակը ժխտում է մի քանի տեսակետներ այդ մասին և առաջադրում իր կարծիքը, որով գտնում է, թե հնչյունական փոփոխություններն արդյունք են հասարակության մեջ առաջ եկած արտասանական նոր տրամադրության. «Հնչյունափոխության բուն ազդակը, կապված լեզվական իրավությունների (հնչյուններ, ձևեր, բառեր, իմաստներ) ընդհանրապես փոփոխելիության անհրաժեշտության և բնականության հետ, համարում ենք արտասանական նոր տրամադրությունը, որը իրեն անհրաժեշտություն ի հայտ է գալիս հասարակայնորեն, և այն էլ լեզվի կոնկրետ մոմենտում, ամփոփում յուր կազմավորման մեջ թե՛ լեզվական իմանենտը, սպեցիֆիկ արտահայտությունը և թե՛ լեզվի պատմա-հասարակական զարգացման իմպերատիվը, կապված հասարակական մտայնության և լեզվի զարգացման պահանջի միասնականության հետ» (անդ, էջ 138—139)։ Այս դիրքերից ելնելով, Գ. Ղափանցյանը միանգամայն ճիշտ կերպով քննադատում է Մառի տեսությունը լեզվի հնչյունական համակարգի զարգացման մասին. «Սխալ է ն. Յա. Մառի այն տեսակետը, թե բարդ (դիֆուզոյիդ) հնչյունները նորաստղիալ լեզուներում առաջվել և պահվել են հին ստադիալ վիճակներից («Հաբեթական» և նախորդ ստադիաներից), իբրև այդ նախորդ ստադիաների հատկանիշներից մեկը» (անդ, էջ 130)։ Ի դեպ, հնչյունական օրինաչափությունների հարցում Ղափանցյանը Մառին քննադատել է նաև իր այլ գործերում, հատկապես՝ «Հաբեթական լեզվաբանությունն ու տեսությունը» հոդվածի մեջ (ԵՊՀԳՏ, № 2—3, 1927, էջ 374—397)։

Ինչ վերաբերում է լեզուների ցեղակցության հարցին, ապա այստեղ հեղինակը նույնպես հակադրվում է Մառի ուսմունքին։ Զխտելով առհասարակ «նախալեզվի» մասին, Ղափանցյանն, այնուամենայնիվ, լիովին ընդունում է լեզուների ծննդաբանական դասակարգումը։ Ընդունելով լեզուների ցեղակցությունը, նա ընդունում է նաև, որ այդ լեզուների այլևայլ տարրերի համեմատությամբ պետք է վերականգնել տվելի նախնական վիճակը, այն վիճակը, որից մեզ չեն հասել արձանագրված տեղեկություններ. «Հա-

¹ Տե՛ս Ж. Вандриес, Язык, էջ 44—59, հատկապես՝ 51—55։

մեմատելով պատմական այդ լեզվի ձևերն ազգակից այլ լեզուների նման ձևերի հետ, կարող ենք մոտավորապես վերականգնել ավելի հին տեսակները: Յրինակ, մեր ժողովրդական «ախպեր» (= брат) ձևն ստացվել է «ազփեր», սա էլ «աղբայր» հնագույն պատմական ժողովրդական ձևից (հմմտ. գրաբարի «եղբայր» ձևը): Բայց մյուս ազգակից լեզուների օգնությամբ մենք այդ «եղբայր»-ը ձևափոխված ենք համարում «lbayr», սա էլ «blayr»/«brayr» իսկ վերջինս՝ bhrater (= брат) նախնական և հին ձևից: Այսպես կարող ենք անել ոչ միայն մի բառի նկատմամբ, ոչ միայն կոնկրետ լեզվի բառամթերքի՝ լեքսիկոնի, այլև լեզվի մյուս բոլոր տարրերի նկատմամբ» (անդ, էջ 12): Ցեղակից լեզուների այլևայլ տարրերի համեմատությունների միջոցով երևան են հանվում այդ լեզուների միջև եղած համապատասխանությունները. այսպես, օրինակ, ցեղակից լեզուների հնչյունաբանության մեջ հաստատված հնչյունական օրենքները բացահայտում են հենց այդ համապատասխանությունները. «Ազգակից լեզուների համեմատական ուսումնասիրության մեջ ևս գոյություն ունի «հնչյունական օրենք», որը ոչ այլ ինչ է, քան եթե այդ լեզուների մեջ եղած հնչյունական համապատասխանությունների (звуковые корреспонденции) որոշ ձևակերպումը, ֆորմուլորովկան» (անդ, էջ 127): Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, նա ճիշտ դիրքերի վրա է կանգնած և հենց այդ դիրքերից ելնելով, առանձնապես մեծ արժեք չի տալիս լեզուների ձևաբանական դասակարգմանը և գտնում է, որ այն շատ նյութ չի կարող մատակարարել լեզվական սիստեմաների բացատրության համար. «Մեր կարծիքով, ձևաբանական կլասիֆիկացիան առայժմ հեռունները չի կարող գնալ և՛ դրանց տիպերի ճիշտ սահմանման, և՛ բացատրության մեջ, թեպետ և լեզվատիպերի այդ ձևաբանական իմասնենտը ընդորշվում է վերջին հաշվով հասարակականով: Լեզուների ձևաբանական տիպերի փաստականը (եթե ընդհանրապես այդ հնարավոր է անել) առայժմ սոսկ նկարագրականից չի անցնում» (անդ, էջ 281): Ինչպես գիտենք, Մառը այդ ձևաբանական դասակարգմանը ոչ միայն մեծ կարևորություն էր տալիս, այլև ձևաբանական տարրեր սիստեմաները դիտում էր իբրև լեզվի ստադիալ զարգացման այս կամ այն աստիճանի յուրահատուկ վիճակը: Ղափանցյանը հակադրվում է նաև այս դրույթին, որը, ինչպես գիտենք, Մառի ուսմունքի հիմնական սկզբունքներից մեկն է: Շեշտելով, որ լեզուները սովորաբար լիովին չեն սպառվում այս կամ այն ձևաբանական տիպով, այլ հիմնականում կամ գերազանցապես մեկ

ձևաբանական տիպի պատկանելով, իրենց մեջ կրում են այլ ձև-
վաբանական տիպի շատ երևույթներ, և որ լեզվի ձևաբանական
կառուցվածքը պատմական զարգացման ընթացքում մի տիպից
մյուսին է անցնում, նա գտնում է, որ այդ սիստեմների զարգաց-
ման անխախտ հաջորդականություն գոյություն չունի, ուստի և
դրանցով բացատրել լեզուների զարգացման աստիճանը հնարա-
վոր չէ։ «Իսկ ի՞նչ էր ասում Ն. Մառը լեզվի այդ երեք (չորս)
ձևաբանական տիպերի մասին։ Նա ոչ միայն դրանց հաջորդակա-
նության մեջ չէր երկմտում, ոչ միայն չէր խոսում շատ լեզուների
այդ տիպերի մեջ դժվարությամբ ընդգրկվելու մասին և ընդհանրա-
պես այդ ձևաբանական սահմանման սոսկ տեսական բնույթի մասին,
այլ որպես կատարյալ ճշմարտություն ընդունելով, նա անմիջապես
ցանկանում էր տնտեսապես այդ հիմնավորել և ապացուցել,—մի
փորձ, որ մեր կարծիքով միանգամայն նախիվ է և մեխանիկական»
(անդ, էջ 379—380)։

Անցնելով բառագիտությանը և պարզաբանելով լեզուների բա-
ռամթերքի զարգացման ընթացքը, հեղինակը հատուկ ուշադրու-
թյուն է նվիրում իմաստաբանությանը։ Բառիմաստի զարգացման
տարբեր երևույթների ուսումնասիրության և բացատրության մեջ
հեղինակը ընդունում է Մառի մի քանի դրույթները։ Քննության
առնելով բառիմաստի փոփոխության առանձին երևույթները (բա-
ռիմաստի նեղացում, լայնացում, շրջում), հեղինակը ցույց է տա-
լիս, որ այդ իմաստափոխությունները սերտորեն կապված են գի-
տակցության հետ և արտահայտում են հասարակության կամ նրա
մի մասի մտայնության այս կամ այն ընթացքը։ Այս տեսանկյու-
նով էլ քննելով մի խումբ բառերի կրած իմաստային փոփոխու-
թյունները, նա հաստատում է, որ այդ փոփոխությունները ար-
դյունք են հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման և
արտահայտում են այդ զարգացման այս կամ այն աստիճանը. ահա
թե ինչ է ասում տուն, ազգ, ցեղ բառերի մասին. «Շատ լեզուներում
«տուն» սոսկական հասկացողությունը, կապված հասարակական-
տնտեսական զարգացման հետ, դառնում է տոհմ, ցեղ, ազգություն,
հասարակություն, այդպես և ազգ, род և նման բառերը» (անդ, էջ
331)։ Հեղինակը հատկապես շեշտում է ֆոնկցիոնալ իմաստա-
փոխությունը (էջ 333), որ, ինչպես գիտենք, Մառի ուսմունքի հիմ-
նական դրույթներից մեկն է. կազմում։ Հայտնի է, սակայն, որ թե՛
այդ և թե՛ ուրիշ իմաստափոխական երևույթներ, որոնք Ն. Մառը
բացարձակ օրինաչափությունների էր վերածում սխալ կերպով, լեզ-

վաքանության մեջ վաղուց հայտնի էին, այնպես որ գրանց վրա հենվելով ասել, թե Գ. Ղափանցյանը «նոր ուսմունքի» հետևորդն էր, ճիշտ չէր լինի:

Վերջապես, կարևոր է նաև հեղինակի վերաբերմունքը համեմատական մեթոդի նկատմամբ. ընդունելով համեմատական մեթոդը և գործադրելով այն իր ուսումնասիրությունների մեջ, Ղափանցյանը միաժամանակ քննադատում է բուրժուական լեզվաբանների միակողմանիությունը և հենց այդ իսկ համեմատական մեթոդի «պակասավորությունը» լեզվի ամբողջական ուսումնասիրության գործում: Նա գտնում է, որ այդ մեթոդով երևան են հանվում լեզուների նմանությունները, մինչդեռ տարբերությունները, որ նույնչափ կարևոր են, անտես են առնվում. «Համեմատական մեթոդը (կոմպարատիվիզմը) ոչ միայն թերի է, ձևական է, չի պայմանավորվում լեզվի պատմա-հասարակական ֆակտորներով և դրանցով բացատրվում, այլև միայն նպատակադրված է ընդհանրությունների տեսական վերականգնումով վերականգնել նաև սկզբնական դրանց աղբյուրը—մայր լեզուն, լեզուների տարբերությամբ այդ մեթոդը դրեթե չէր զբաղվում, որովհետև իրեն նպատակին խանգարում էր: Իսկ ընդհանրությունների այլ բացատրություն նրանք ի վիճակի չեն տալու, ինչպես և տարբերությունների բացատրությունը» (անդ, էջ 14, ծան.): Այս, իհարկև, չի նշանակում, թե նա բոլորովին ժխտում է համեմատական մեթոդը. ո՛չ, նա այդ ընդունում է և ինքն էլ գործադրում է: Բայց ձգտելով հաղթահարել այդ «միակողմանիությունն» ու «սահմանափակությունը», նա շատ հաճախ հեռանում է պատմա-համեմատական մեթոդի հիմնական սկզբունքներից, որ, ինչպես կտեսնենք, սխալների դուռ է բացում նրա առջև:

Ի մի բերելով վերը շարադրվածը, կարող ենք Գ. Ղափանցյանի տեսությունը ամփոփել հետևյալ հիմնական դրույթների մեջ: Լեզուն հասարակական երևույթ է. որպես այդպիսին նա անմիջականորեն կապված է հասարակության կեցության հետ, նրա բաղիսի հետ, որի վրա բարձրանում է իբրև «վերնաշենքային կուլտուրա»: Լեզվի և հասարակության արտադրական գործունեության կապն անմիջական է նախնական շրջանում, իսկ հետագայում հանգիս են գալիս բազմաթիվ ու բազմապիսի միջնորդավորող օղակներ, որոնք մթափում են այդ կապը. ավելին, լեզուն ակտիվ գործոն է դառնում բաղիսի նկատմամբ, «հասարակական-տնտեսական զարգացման բարդ սիստեմի վրա՝ յուր մտածողությամբ և աշխարհայացքով»: Լեզուն դասակարգային է դասակարգային հասարա-

կոթիւնների մեջ: Լեզվի փոփոխութիւնները, հատկապէս հնչու-
նական օրենքները, ծագում են լեզվական իրակոթիւնների «ընդ-
հանրապէս փոփոխելիութեան անհրաժեշտութեան և բնականու-
թեան» և հասարակութեան մեջ ստեղծված նոր տրամադրութեան
պահանջով: Բառիմաստի փոփոխութիւններն արտահայտում են
հասարակութեան կամ նրա մի մասի մտայնութիւնը: Լեզուների
քառակարգման ծագումաբանական սկզբունքը դիտական է և երևան
է հանում լեզուների միջև եղած պատմական կապերը. ձևաբանա-
կան դասակարգումը դիտական մեծ արժեք ներկայացնել չի
կարող:

Այս սկզբունքներից մի քանիսը, որոնք կապված են Ն. Յա.
Մառի ուսմունքի հետ (լեզուն իբրև վերնաշէնք, լեզվի դասակար-
գայնութիւն և այլն), իր ժամանակին ընդունված էին սովետական
լեզվաբանութեան մեջ գրեթէ բոլորի կողմից, թեև մեկնաբանութիւն-
ների որոշ տարբերութիւններով: Այդ դրույթների մասին մենք այս-
տեղ չենք խոսի, քանի որ վերը դրանց մանրամասն քննադատու-
թիւնը տրված է: Համենայն դեպս, աշատեղ անհրաժեշտ ենք հա-
ժարում նշել, որ այդ դրույթներն ընդունելով հանդերձ, Գ. Ղա-
փանցյանն աշխատում է ինքնուրույն մոտեցում ցուցաբերել, և որոշ
չափով խմբագրում է Մառի ուսմունքը՝ ձիշտ դիրքերից: Զի կարելի
չընդունել, որ լեզվի և հասարակական կյանքի կապը նախնադար-
յան հասարակութեան մեջ համեմատաբար ավելի անմիջական է,
քան զարգացման հետագա շրջաններում: Իհարկէ, այդ նախնական
ժամանակներում էլ այդ կապը անմիջական և ուղղակի կերպով չի
արտահայտվում քերականական կառուցվածքի մեջ, բայց բառային
կազմի, իմաստաբանութեան, ինչպէս և լեզվի զանազան տիպի
հյուղավորումների մեջ նա ավելի անմիջականորեն է դրսևորվում:
Ճիշտ է, որ հնչյունական օրենքները լեզվի զարգացման մեջ կարե-
վոր դեր են խաղում: Բայց նրանց առաջացումը չի կարելի բացա-
տրել ո՛չ լեզվի փոփոխելիութեան անհրաժեշտութեամբ ու բնականու-
թեամբ, ո՛չ էլ հասարակութեան տրամադրութեամբ, ըստ որում
ստեղծված տրամադրութեանն ինքն էլ հետևանք է և ոչ թե պատ-
ճառ: Անշուշտ, բառերի իմաստափոխութեան մեջ դեր կատարում
են և հասարակութեան տնտեսական-արտադրական գործունեութեան
հետ կապված երևույթները, և՛ հասարակացութեան մտայնութիւնը:
Բայց ո՛չ միայն դրանք. բառիմաստի փոփոխութիւնները կարող են
պայմանավորվել և՛ հոգեբանական գործոններով, և՛ կենցաղային
տեղորութիւնների փոփոխութիւններով, և՛ բազմաթիւ ու բազմա-

պիտի երևույթներով: Այդ է պատճառը, որ հնարավոր չի լինում իմաստափոխությունը որոշակի սխեմաների տակ դնել կամ գտնել իմաստափոխական համընդհանուր օրինաչափություններ: Մաոն էր, որ այդպիսի փորձ արեց և ստեղծեց իր սխեման, բայց ինչպես գիտենք, դա ոչ մի գիտական հիմք չունի: Իմաստաբանության բնագավառում, ասոսիատիկ, Մաոի ազդեցությունը Գ. Ղափանցյանի վրա ղգացվում է թե՛ «Ընդհանուր լեզվաբանություն», թե՛ ուրիշ աշխատությունների մեջ:

Այս բոլոր քննադատելի կետերի հետ միասին, Գ. Ղափանցյանի լեզվաբանական կոնցեպցիայի մեջ գտնում ենք շատ ճիշտ դրույթներ. այստեղ կարելի էր հիշել ստադիալականության տեսությունը քննադատությունը, որ գտնում ենք նրա գրեթե բոլոր աշխատություններում, պատմա-համեմատական մեթոդի ընդունումն ու գործադրումը, լեզուների ցեղակցությունն իբրև պատմական իրողություն ընդունելը և այլն, և այլն: Հենց այս դիրքերից էր, որ նա քննադատում էր Մաոի ուսմունքը՝ դեռևս քսան-երեսունական թվականներին և նրանից հետո: Այս բոլորը արժեքավորում են Գ. Ղափանցյանի ընդհանուր լեզվաբանական տեսությունը միանգամայն դրական կողմից:

Հայ լեզվաբանական մտքի զարգացման պատմության մեջ Գ. Ղափանցյանի «Ընդհանուր լեզվաբանություն» աշխատությունն անշուշտ նշանավորում է մի նոր էտապ: Նրա բերած նորություններից հատկապես պետք է նշել ձևույթի, որպես լեզվաբանական կատեգորիայի, ըմբռնումը: Գ. Ղափանցյանն առաջինն էր, որ հայ լեզվաբանական գրականության մեջ որոշակիորեն տարբերակում է մտցնում ընդհանրապես լեզվական ձևի և ձևույթի միջև. ճիշտ է, նա հայերեն առանձին տերմին դեռ չի ստեղծում և գերազասում է գործածել մորֆեմա միջազգային տերմինը, բայց կարևորն այստեղ տերմինի ստեղծումը չէ, այլ տարբեր կատեգորիաների սահմանադատումը: Դեռևս 1937 թվականին հրատարակած իր «Ընդհանուր լեզվաբանություն» առաջին պրակի ներածական մասում, արտասանվածքի վերլուծությունը նվիրված հատվածում, ձևաբանական վերլուծության ամփոփման մեջ նա գրում է. «Ամենավերջին բաժանելի միավորը մենք քերականորեն կոչում ենք մորֆեմա (морфема), որոնցից հիմնական միտք ցույց տվողը կոչվում է արմատ, այդ ընդհանուրը կոնկրետացնող կամ սահմանադրող ձևական մասերը՝ ածանցներ..., իսկ կապակցող՝ ֆունկցիոնալ տարրը կոչվում ենք վերջավորություն» (էջ 40): Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ձև-

վույթի ըմբռնումը, ինչպես և նրա երկու տեսակների տարբերակումն է տրվում, թեև դեռևս ոչ շատ հստակ կերպով: 1939 թ. «Ընդհանուր լեզվաբանության» I հատորի մեջ Գ. Ղափանցյանն ավելի հանդամանորեն է խոսում «մորֆեմայի» մասին. այստեղ քննության առնելով հիմնական և երկրորդական ձևույթները, որպես լեզվաբանական կատեգորիաներ, իրենց իմաստային ու ֆունկցիոնալ առանձնահատկություններով, տալիս է հետևյալ ընդհանուր բնորոշումը. «Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ կան հիմնական և երկրորդական ձևեր, իսկ երկրորդականների մեջ՝ երկու տեսակ ձևաբանաստաժոր մասեր, առաջինը ցույց է տալիս որոշ սահմանագծում այդ հիմնական դադափարի համար, նրա սահմանորոշումը կամ կոնկրետավորումը ըստ նոր իմաստի, և դրանք կոչվում են «բառաստեղծական» կամ «բառակազմույթի» երկրորդական ձևեր... իսկ երկրորդը ցույց է տալիս բառի հարաբերությունը կամ կապը նախադասության մեջ այս կամ այն բառի հետ, մատնանշում է բառի, այսպես ասած, շարահյուսական դերը (ֆունկցիան), բառի կապական հարաբերությունները: Այդ իսկ պատճառներով էլ պիտի սահմանենք երեք «ձև» կամ «մորֆեմ», մեկը հիմնական կամ արմատական, իսկ մյուսները երկրորդական՝ բառաստեղծական երկրորդական ձև և բառահարաբերության երկրորդական ձև» (էջ 211): Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ արդեն միանգամայն ճիշտ կերպով են սահմանված թեև ձևույթը (մորֆեմ), ընդհանրապես, և թեև նրա տեսակները (հիմնական և երկրորդական, իսկ վերջիններս էլ՝ բառաստեղծական ու բառահարաբերական): Գ. Ղափանցյանի այս սահմանումը, տերմինների մեջ եղած շփոթի վերացումով, գրեթե անփոփոխ ընդունված է մեր լեզվաբանական գրականության մեջ:

Վերջապես, առանձին ուշադրության է արժանի նրա տեսակետը լեզվի հնչյունների մասին: Ինչպես հայտնի է, լեզվաբանության մեջ Բոգոտեն դե Կուրտենեն առաջինն էր, որ մտցրեց հնչյունի և հնչույթի տարբերակումը: Բոգոտեն դե Կուրտենեի տեսությունը հետագայում շատ հետևորդներ ունեցավ թե՛ մեղ մոտ, թե՛ արտասահմանում: Հատկապես Պրագայի լեզվաբանական դպրոցը զարգացրեց հնչույթի տեսությունը ֆունկցիոնալ մոտեցումով և հիմք դրեց ժամանակակից հնչույթաբանության (ֆոնոլոգիայի), որ արդի լեզվաբանության կարևոր ճյուղերից մեկն է դարձել: Մեր իրականության մեջ, Հայաստանում, Գ. Ղափանցյանն առաջինն էր, որ անդրադարձավ հնչույթի, որպես լեզվական միավորի, տեսությունը. նա, ճիշտ է, ուղղակի որդեգրեց իր ուսուցչի տեսությունը,

բայց այդ էլ նորութիւնն էր հայ լեզվաբանութեան մեջ: Հնչույթի մասին նա խոսում է արդեն 1937 թ. լույս տեսած իր ընդհանուր լեզվաբանութեան առաջին պրակում, իսկ «Ընդհանուր լեզվաբանութիւն» աշխատութեան մեջ ավելի հանգամանորեն է կանգ առնում այդ հարցի վրա. «Հնչյունն առանձին վերցրած այն շափով մեզ համար նշանակութիւն ունի, իբրեւ վերլուծելի առարկա («օբյեկտ»),— ասում է Ղափանցյանը,— որքանով նա կազմում է լեզվի հասարակական գիտակցման մեջ անհրաժեշտ և նշանակալի տարր և մեր հոգեկանութեան մեջ մի ամբողջութիւն, այսինքն՝ որշափով մենք ունենք նրա ամբողջական պարտադիր պատկերացումը—հիշողութիւնը: Հետեապես այդ հնչյունն իբրեւ «Փոնեմա» է հանդես գալիս մեր մեջ և իբրեւ այդպիսին կազմում լեզվի հիմնական տառածը, շինանյութը: Ակուստիկական, հոգեկան և պատմա-հասարակական յուրացման մեջ Փոնեման անբախտելի որակ է» (էջ 43): Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ նա հնչույթը դիտում է որպէս հոգեբանական երևույթ, որպէս «պատկերացում-հիշողութիւն» կոնկրետ հնչյունների, այսինքն՝ այնպես, ինչպես սահմանում էր Բոգոլեն Գե Կուրտենեն: Նույն աշխատութեան մեջ մի այլ տեղում, սակայն, դարձյալ անդրադառնալով լեզվի հնչյունական կողմին, Գ. Ղափանցյանը նշում է նաև հնչույթի, որպէս բովանդականիշ միավորի, ֆունկցիոնալ նշանակութիւնը լեզվի մեջ. «...Բառի ձևավորող հանգամանքը,—գրում է նա,—հանդիսանում է նրա հնչյունական արտաքինը, որպէս բովանդականիշ կամ ֆունկցիանիշ էլեմենտ, նայած, իհարկէ, ինքնուրույն, թե օժանդակ՝ սպասարկու լինելուն» (էջ 287): Այստեղ, իհարկէ, որոշ շափով Գ. Ղափանցյանը մոտենում է լեզվի նվազագույն միավորի՝ հնչույթի ֆունկցիոնալ սահմանումին, բայց շատ հեռավոր, կարելի է ասել, գեղես լիովին չգիտակցված կերպով: Ինչ էլ որ լինի, Գ. Ղափանցյանն, այնուամենայնիվ, առաջին լեզվաբանն է, որ հայ լեզվաբանութեան մեջ մտցրեց հնչյունի, որպէս ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական միավորի, և հնչույթի, իբրեւ սոցիալական միավորի, տարբերակումը:

Այսպիսով, Գ. Ղափանցյանի «Ընդհանուր լեզվաբանութիւն» աշխատութիւնը, որի մեջ ամբողջական կերպով արտահայտված են հեղինակի տեսական դրույթները լեզվի մասին, մի լուրջ ներդրում է սովետական լեզվաբանութեան մեջ: Ճիշտ է, նա իր մեջ կրում է նաև ժամանակի ընդհանուր սխալները, բայց դրա հետ միասին դրսևորում է հեղինակի ձգտումը ինքնուրույն մոտեցում ցուցաբերելու քննարկվող հարցերի նկատմամբ և լուծելու այդ հարցերը

մարքսիզմի դիրքերից: Իսկ սա արդեն շատ բան է նշանակում: Ամբողջությամբ վերցրած, Գ. Ղափանցյանի «Ընդհանուր լեզվաբանությունը» ներկայացնում է իր ժամանակի սովետական լեզվաբանության ամենաբարձր մակարդակը:

Այժմ ծանոթանանք Գ. Ղափանցյանի տեսությանը՝ հայերենի մասին: Ինչպես ընդհանուր լեզվաբանական խնդիրների, այնպես էլ հայոց լեզվի ուսումնասիրության մեջ նա որոնումների երկար շրջան է ապրել. ընդունելով պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնական դրույթները և, դրան համապատասխան, հայերենը հնդեվրոպական լեզու համարելով, նա, այնուամենայնիվ, իր գիտական գործունեության հենց սկզբից էլ որոշ հարցերում հակադրվում է դասական հնդեվրոպաբանությանը: Այդ հակադրությունը, որ Ն. Յա. Մառի ազդեցությունից էր դալիս, արտահայտվում էր ամենից առաջ հայերենի ցեղակցության հարցում: Գ. Ղափանցյանը իր ուսուցչի նման, գտնում էր, որ հայերենը կազմավորվել է զանազան ցեղային լեզուների խաչավորմամբ ու ձուլումով, որի հետևանքով էլ հայերենը դարձել է երկբնույթ խառնվածո լեզու: Այս տեսակետը արդեն պաշտպանում է իր վաղ շրջանում գրած, «Հայա-արմենական լեզվախմբի ազդակցական բովանդակությունը» հոդվածում (Ադրա., 1917, էջ 205—231): Մառի ազդեցությունն է երևում նաև նրա վաղ շրջանի ստուգաբանական-բառագիտական վերլուծությունների մեջ, երբ փորձում էր բառերի իմաստաբանական ու ձևաբանական լատենտները երևույթների քննությամբ վեր հանել «հնէաբանական մտացորդները» հայերենում և դրանով իսկ գտնել հաբեթական լեզվաշերտը հայոց լեզվի բառամթերքի, հընչյունաբանության ու քերականական կառուցվածքի մեջ: Այս տեսակետից հատկանշական է նրա «Հնէաբանական մի քանի մնացորդները հայերենում» (ԳԱՐԻՏ, 1927, № 2, արտատպություն առանձին զրբույցով, Երևան, 1927) հոդվածը: Այստեղ, քննության առնելով և ձայնորդի ներմուծումը մատ, աղաչ, նանաչ (>մատ, աղաւթ, ծանաւթ) և այլ բառերում, ան- «վրա, վրայով, դեպի» նախածանցը, շշկանների հերթագայությունը բառակազմում (s//b, x, z//y, s(c)//y...), r//y և r//n հերթագայությունը երկբարբառների մեջ և նոր ք, ք, դ, լ հնչյունների հափելումը բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև (օր., դինդ-դրինդ!), այն եզրակացությանն է հանգում, թե «գրանցից երկուսը հնդեվրոպական ժազում ունեն, իսկ մյուս երեքը՝ հաբեթական (սխալդա-ուրարտական)»,—մի երևույթ, որ դալիս է ամելի. ևս պնդելու մեր լեզվի «խառն» (Missprache) լինելը» (Ա-

ռանձնատիպ, էջ 1): Այս հիմնական սկզբունքով էլ Գ. Ղափանցյանը շարունակել է յուր ուսումնասիրությունները: Նրա ուշադրության կենտրոնն է կազմում հայերենի կազմավորումը՝ այլևայլ լեզուների խաչավորմամբ. ուստի և ուսումնասիրելով հայերենը զանազան լեզուների համեմատությամբ, ձգտում է երևան հանել հայերենի «բաղկացուցիչ» տարրերը: Այսպես՝ նա 1931 թվականից ի վեր իրար ետևից հրատարակեց մի քանի աշխատություններ, որոնց մեջ քննում է հայերենի կապը հայթերենի, ուրարտերենի և այլ լեզուների հետ: Այդ առանձին ուսումնասիրություններից էլ բաղելով իր համար անհրաժեշտ տվյալները, նա արդեն 1944 թ. հանրագումարի բերելով դրանք, հայտնեց յուր տեսակետը հայերենի կազմավորման մասին՝ «Հայերենի ծագումը» թեմայով կարգացած գեկուցման մեջ¹: Այդ գեկուցման մեջ Գ. Ղափանցյանը հայտնում էր, որ ինքը չի ժխտում հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, բայց որում՝ հայերենի և ցեղակից ուրիշ լեզուների վաղը համարում է ոչ թե ստադիալ զարգացման արդյունք, այլ դիտում է որպես ծննդաբանական ցեղակցություն: Դրա հետ, սակայն, նա գտնում է, որ հնդեվրոպաբանությունը միակողմանի կերպով է ուսումնասիրել հայոց լեզուն և երևան վե հանել միայն հայերենի ու ցեղակից լեզուների ընդհանրությունները, անտեսելով այն բաղմաթիվ և կարևոր տարբերությունները, որոնցով երևան են գալիս հայերենի մեջ եղած այլևայլ լեզվական բաղկացուցիչ տարրերը: Հայերենը բազմաթիվ ցեղային լեզուների խաչավորմամբ կազմված լեզու է: Հնդեվրոպական տարրը հայերենի մեջ մի շերտ է կազմում միայն, և դրանով չի սպառվում հայոց լեզվի ամբողջական նյութը: Հայերենի մեջ ավելի մեծ մասն են կազմում տեղական-փոքրասիական տարրերը, որոնց ուսումնասիրությամբ էլ ղրազվում է ինքը: Այդ ուսումնասիրություններից հանած եզրակացությունն այն է, որ «Հայերենը գերազանցապես փոքր-ասիական լեզու է. իր ամբողջ կազմությամբ երեք քառորդով նա պատկանում է փոքր-ասիական լեզուներին, մեկ քառորդը միայն հնդեվրոպական է»: Իր այս տեսակետը հիմնավորելու համար նա իբրև փաստարկ հիշում է այն շատուգաբանված հայերեն բառերը, որոնց թիվը հասնում է հինգ

¹ Քաղաքից բացակայելու պատճառով չենք լսել այդ գեկուցումը. ուստի և տրված է նշանը անձամբ դիմել գեկուցողին ու համառոտիվ, բունավոր գրույցի միջոցով ծանոթանալ նրա վերջնական տեսակետին՝ հայերենի կազմավորման ու ցեղակցության մասին: Ամենայն հարազատությամբ շարտարում ենք այդ գրույցի ընթացքում նրա ասածները:

հազարի. իր տեսություն համաձայն այդ բառերը մեծ մասամբ փոքրասիական լեզուներից են գալիս: Մեջք այս զեկուցման վրա հատկապես կանգ առանք այն պատճառով, որ դա արդեն հիմքն ու, կարելի է ասել, ծրագիրն էր նրա հետաքա ուսումնասիրությունների: Եվ, իրոք, 1946 թ. նա հրատարակեց իր «К происхождению армянского языка» գրքույկը, որի մեջ ավելի հանգամանորեն է քննության առնում հայերենի կաղմավորման խնդիրը և ավելի որոշակիորեն ձևակերպում իր տեսությունը: Գրքույկը բաղկացած է ներածությունից, որի մեջ համառոտակի շարադրում է լեզուների և հատկապես հայերենի հնագույն շրջանի ուսումնասիրության հիմնական սկզբունքները, և երկու գլխից՝ «Հայոց լեզվի ծագումաբանական բովանդակությունը» (էջ 6—10), «Հայոց լեզվի ծագումաբանական տարրերը» (էջ 10—41): Ներածության մեջ հեղինակը գտնում է, որ լեզուների նախադրային շրջանի ուսումնասիրության մեջ միակ մեթոդն է պատմա-համեմատական մեթոդը, որ, սակայն, իր կարծիքով, անկատար է և սահմանափակ: «Տվյալ լեզվի նախադրային կացությունների (կամ կացության) ուսումնասիրության համեմատական մեթոդը, թեպետև սահմանափակ է և անկատար, այնուամենայնիվ, նա տալիս է որոշ ձևաբերումներ, որոնք միանգամայն ռեալ են և հաճախ հետադառնում արդարանում են նորագույնոր գիտելիքով և, հետևապես, միանգամայն իրեն արդարացնում է և իր կիրառման մեջ տակավին միակն է» (էջ 4): Այսպիսի դնահատման հետ, իհարկե, համաձայնել չի կարելի. պատմա-համեմատական մեթոդը, իբրև մեթոդ, ոչ սահմանափակ է, ոչ էլ անկատար. այդ մեթոդով կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները կարող են սահմանափակ լինել, բայց դա ոչ թե իրենից իսկ՝ մեթոդից է բխում, այլ ուսումնասիրության ենթակա նյութի սահմանափակությունից:

Ուշագրավ է այն, որ նույն տեղում նա խստորեն քննադատում է նաև Մառի մեթոդը, գտնելով, որ այն չի բացահայտում լեզուների պատմական զարգացման երևույթները. անդ մեթոդով լեզվական երևույթներն ուսումնասիրվում են ոչ թե պատմական հանգամանքների հաշվառումով ու լեզուների իրական տվյալների վերլուծությամբ, այլ «կանխակալ ու բռնազբոսիկ կերպով, երբ անտես են առնվում ժամանակը, պատմական հնարավոր աղբյուրները և լեզվա-

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս է. Բ. Աղայան, Պատմա-համեմատական մեթոդը լեզվաբանության մեջ, Երևան, 1957, էջ 36—39:

կան իրակությունները ուսումնասիրվող լեզուների կառուցվածքում, ֆիսիշացման ենթարկելով անգամ այժմյան հնչյունական դրուժյունը, մտահայեցողաբար բաժանելով լեզուն էլեմենտների, ստադիաների և այլն, լեզուների համընդհանուրի պատճառով շտեպելով տվյալ լեզվի կոնկրետ կյանքը՝ պատմական կեցության, շրջապատի, պայմանների և այլնի մեջ» (էջ 4, հմմտ. Հայոց լեզվի պոմ., էջ 12): Վերջապես, անդրադառնալով լեզուների ցեղակցության խնդրին, նա այստեղ էլ որոշակիորեն պաշտպանում է լեզուների խաչավորման տեսությունը, և հենց այդ սկզբունքից ելնելով էլ բացատրում է հայոց լեզվի կազմավորման պրոցեսը: Հենց առաջին գլխում, հայոց լեզվի ցեղակցության մասին եղած կարծիքների համառոտ քննությունից հետո, նա գրում է. «Վերջապես, հայոց լեզվի ծագման մի նոր դրույթ, որ իր բնույթով մոտենում է Ն. Մառի առաջին տեսակետին¹, առաջարկում եմ ես, թեև դրա վերջնական ու մանրամասն շարադրանքը դեռ չեմ ավարտել» (էջ 9): Հայանելով, որ իր այդ նոր դրույթի համաձայն հայերենն ավելի շատ կապվում է խեթական, խուռա-ուրարտական ու վրացական լեզուների, քան թե հնդեվրոպական քնտանիքի հետ, նա հաջորդ գլխում փորձում է լեզվական տվյալների քննությամբ հիմնավորել այդ դրույթը: Այդ քննությունը նա կատարում է երեք բաժնով. առաջինը, որ հեղինակն անվանում է ստադիալ-հնդաբանական, ներկայացնում է քերականական միջոցների ու քերականական կարգերի տեսությունը: Ելնելով այն փաստից, որ հայերենը՝ 1) չունի երկակի թիվ, ինչպես և կովկասյան և ասիանիկ լեզուները (խեթերեն, խուրեերեն, լուվիերեն և այլն), մինչդեռ բոլոր հին հնդեվրոպական լեզուներն ունեցել են, 2) չունի քերականական սեռ, իսկ հին հնդեվրոպական լեզուները ունեցել են, 3) ունի վերջահար (էնկլիտիկ) դերանուններ ոչ միայն գոյականների, այլև բայերի ձևավորման համակարգում, որով մոտենում է սեմական և փոքրասիական լեզուներին, 4) սեռական հոլովը «վերացականը թանձրացականի փոխարեն» կառուցվածքի մեջ (օր., բաժակ դառնութեան) հաճախ փոխում է իր ձևը՝ վերածվելով գործիականի և ստանալով հատկացյալի հոլովը (սրտի բարկութեամբ. փիս. սրտի բարկութեան), ինչպես այդ նկատվում է նաև ուրարտերենում, Գ. Ղափանցյանը եզրակացնում է, թե «Հայոց լեզուն իր տիպոլոգիական-կառուցվածությամբ և ստա-

¹ Խոսքը վերաբերում է Ն. Յա. Մառի դեռևս 1903 թ. հայտնած այն կարծիքին, թե, իբր, հայերենը «հարեթա-հնդեվրոպական» երկցեղ լեզու է:

դիպլ-գաղափարախոսական շատ դրսևորումներով ու հատկություններով անկասկած ցեղակից է հին փոքրասիական (ասիանական) Բան քե հնդեվրոպական լեզուներին» (էջ 14, ընդգծումն իրենն է— է. Ա.):

Քննության երկրորդ բաժինն է կազմում բառակազմության ու բառահարաբերության տեսնիկան. այստեղ էլ, ելնելով այն փաստից, որ հայերենը՝ 1) ներկայացնում է խիստ բազմազանություն, 2) կրկնության եղանակների բազմազանությամբ ու քանակով «ակներևաբար հակվում է դեպի ասիանական լեզուները» (էջ 17), 3) մասնիկները, ինչպես հոլովման ու խոնարհման, այնպես էլ դերանվանական, կցականության իրենց եղանակով ավելի մոտենում են խեթականին և ուրարտականին, 4) բառակազմական մասնիկները գերազանցապես վերջածանցներ են, որի մեջ, ըստ հեղինակի, արտահայտվում է ասիանական լեզուների ազդեցությունը, նա եզրակացնում է. «Եթե հանրագումարի բերենք հայերենի բառակազմության ու բառահարաբերության (այսինքն՝ բառի քերականական ֆունկցիաների արտահայտության) տեսնիկայի տվյալները, ապա պետք է ասել, որ այս ձևական հնարավորությունները կամ միջոցները՝ իրենց տարատեսակություններով ու բազմատեսակ դրսևորումներով կրում են հայտնապես խառնվածք բնույթ իրենց ծագումնաբանական բովանդակության ու աղբյուրների մեջ: Իսկ այս բոլորը, ուրիշ այդպիսի տվյալների հետ միասին մի ամոգամ ես վկայում են հայոց լեզվում ասիանական լեզվաբանական ենթաշերտի գերակշռության մասին» (էջ 19—20, ընդգծումները հեղինակինն են— է. Ա.):

Վերջապես, քննության երրորդ մասն է կազմում լեզվական ատաղձը (հնչյուններ, արմատներ, մասնիկներ): Հայերենի հնչյունական համակարգի տվյալներից դատելով, Գ. Ղափանցյանը գրում է, որ հայոց լեզուն հնչյունական իրողություններով ավելի մոտ է ասիանական լեզուներին: Թվելով հայերենի՝ հնդեվրոպական ծագում ունեցող 22 մասնիկներ (վերջավորություններ ու ածանցներ), և գտնելով, որ դրանց թիվը չի անցնում 30-ից, պնդում է, թե կարելի է գտնել այդքան էլ, եթե ոչ ավելի ասիանական ծագումով, մասնիկներ և հիշում է 29 մասնիկ, որ ինքը կապում է ասիանական լեզուների հետ: Ի վերջո, անդրադառնալով հայերենի բառապաշարին, այն կարծիքն է հայտնում, թե «ստուգապես իբրև երեզելվորական հանաչված բառերի փառակը կազմում է տասը տոկոսից ոչ ավելին: Հետևաբար, մնացած ամբողջ զանգվածը, ոչ փոխառ-

յալ բառերի, որոնք անկասկած (sic!) մեծ մասամբ բնիկ հայկական են, բառ ծագման պետք է համարվի տեղական առիթմական» (էջ 31, ընդգծումն իրենն է—է. Ա.):

Այս բոլոր դատողությունների վրա հիմնվելով էլ, ահա, Գ. Ղափանցյանը հետևյալ ընդհանուր եզրակացություն է հանգում: «Հայոց լեզուն դուրս է եկել փոքրասիական («ասիական») բառ Գ. Կրկմերի տեղմիմաբանությամբ) լեզվական ենթաշերտից, նախնական գոյությամբ, ուր-որ խերական, խուռա-ուրաբական ու վրացական էթնիկական աշխարհի ու լեզուների միջև: Իսկ հայերենի հնդեվրոպական շերտը, որ առաջ է եկել առավելապես գուցե կիմերա-սկյութական, կելտական (գաղաթական), աֆեական (հունական) ներխուժումների հետևանքով, կողմնակի, քեհ կարևոր, ծագումաբանական ներդրում է, որ, իմաստով, չի բացառում նաև ուրիշ հնդեվրոպացիների (արիացիների, փոյուգացիների և այլն) ազդեցությունը» (էջ 40—41, ընդգծումն իրենն է—է. Ա.):

Մի կողմ թողնելով ընդհանուր սկզբունքները, որոնց անդրադառնալու ենք ստորև, անհրաժեշտ ենք համարում առայժմ կանգ առնել գրքում հայտնված մի քանի կարծիքների վրա, որոնք, թյուրիմացություններից խուսափելու համար, մանրամասնորեն շարադրեցինք վերը հենց հեղինակի խոսքերով, միանգամայն օրյեկտիվորեն ու նկարագրական եղանակով: Գ. Ղափանցյանը գտնում է, որ երկակի թիվը հայերենում գոյություն չունի, իսկ դա մոտեցնում է նրան ասիանական ու կովկասյան լեզուներին: Հայտնի է, որ միջին հայերենում երկակին կա, ինչպես և բարբառներում (այդ փաստը հիշում է նաև ինքը). գրաբարում կան առանձին քարացած ձևեր, որոնց մեջ գտնում ենք հնդեվրոպականի երկակիի հետքերը (օր., երկու): Վերջահար դերանվանական հոդերի կիրառության շատ մեծ գործածություն գտնում ենք հնդեվրոպական լեզուներում, հատկապես իրանական ճյուղում (օր., goi-tam-aš «ասացի նրան»), սեռականի փոխարինումը գործիականով (սրտի, բարկության) հնդեվրոպական լեզուների համար ոչ անսովոր և քերականությունների մեջ էլ իր հատուկ անվանումն ու ճանաչումն ստացած (հոլովական ձգողություն = attractio casibus) երկույթ է: Հայերենը թեև մեզ ավանդված վիճակում քերականական սեռ չունի, բայց հոլովման համակարգում, ինչպես ցույց են տվել Ա. Մեյեն և Հ. Աճառյանը, կան երկույթներ, որոնք ներկայացնում են սեռի մնացորդները: Այսպիսով, հայերենի և ասիանական ու կովկասյան լե-

զունների «ստադիալ-գաղափարախոսական աղերսակցության» այս «հիմքերը» կորցնում են իրենց զորությունը:

Բառակազմության ու բառահարաբերության հղանակների բազմազանությունը ոչինչ չի կարող ասել լեզուների ցեղակցության մասին: Դա վերաբերում է նաև կրկնության «տիպերին ու քանակին»: Հայտնի է, որ կրկնությունը, որպես բառակազմական միջոց, թյուրքական լեզուների բնորոշ երևույթներից մեկն է, և հայերենն այս տեսակետից խիստ նման է այդ լեզուներին: Եթե բառակազմության ու կրկնության տեխնիկայի նմանությունը լեզուների ցեղակցության հիմքը համարենք, ապա հայերենը ցեղակից պետք է համարենք թյուրքական լեզուներին:

Մասնիկների քննության մեջ Գ. Ղափանցյանը, ամենից առաջ, հաշվի չի առնում մի շատ էական հանգամանք. հնդեվրոպական ծագումով մասնիկների զգալի մասը թեքական վերջավորություններն են, իսկ իր թված ասիանական-կովկասյան ծագումով մասնիկները (եթե մոտյնիսկ ընդունենք դրանց ճշտությունը) ածանցներ են: Ի դեպ, ինքը՝ Գ. Ղափանցյանն էլ իր ուրիշ աշխատությունների մեջ նշում է, որ հայերենի թեքման վերջավորությունների մեծագույն մասը հնդեվրոպական է: Իսկ դա շատ կարևոր է լեզուների ցեղակցական կապերը որոշելու համար. բառակազմական մասնիկները կարող են փոխառվել լեզվից լեզու և փոխառվում են, բայց բառահարաբերական վերջավորությունները չեն փոխառվում: Եվ դա հասկանալի է: Բառի փոխառությամբ կամ լրացվում է տվյալ բառի պակասը փոխառու լեզվի մեջ, կամ ունեցած որևէ բառ փոխարինվում է նորով: Երկու դեպքում էլ փոխառությունը վերաբերում է առանձին, անկախ լեզվական միավորի, թեև առաջին դեպքում լեզվի մեջ ոչ մի միավոր չի փոփոխվում, այլ միայն պակասն է լրացվում, իսկ երկրորդ դեպքում՝ մեկ անկախ միավորը (բառը) փոխարինվում է մի ուրիշով: Ինչ էլ որ լինի, այնուամենայնիվ, բառի փոխառությունը չի հանգեցնում որևէ սխառմի փոխառության՝ տվյալ լեզվի կառուցվածքի մեջ: Մինչդեռ քերականական ձևերի փոխառությունը, նույնիսկ մի առանձին վերջավորության, ասենք, որևէ հոլովի փոխառությունը, փոփոխություն կ'ուղեցնի ո՛չ թե միայն տվյալ ձևի կազմության, այլ հոլովման ամբողջ համակարգի մեջ: Եթե, ասենք, սովորաբար բառի փոխառությունը ուստերներից առաջ չի բերել որևէ համակարգի փոփոխություն հայերենում, նույնիսկ բառային կազմի մեջ, ապա, օրինակ, ռուսերենի հոգնակիի ո (печ-и) վերջավորության փոխառությունը կհանգեցնի հոգ-

նակիի կազմութեան փոփոխութեանը հայերենում և, դրա հետ միասին, նաև ամբողջ հոլովման համակարգի փոփոխութեանը Բացի դրանից, թեպետ և՛ բառը, և՛ քերականական վերջավորութիւնները արտարկցիայի արդյունք են, աշխուսմենայնիվ, բառային արքայ-տրահման շրջանակները շատ ավելի սահմանափակ են, քան քերականական արքայակցիայինը: Այսպէս, յուրաքանչյուր բառ ենթադրում է վերացում բազմաթիվ առանձին առարկաներից, երևույթներից կամ հատկանիշներից, որոնք ընդհանրացվում են տվյալ բառի արտահայտած հասկացութեան մէջ: Դրան համապատասխան էլ բառերը կապի մէջ են միատեսակ կամ միանման (թեև բազմաթիվ) առարկաների, հատկանիշների, որոշ խմբերի հետ, մինչդեռ քերականական վերջավորութիւնները արտահայտում են առարկաների, երևույթների, հատկանիշների վերացարկված հարաբերութիւններ ո՛չ թե առանձնակի առարկաներից, երևույթներից ու դրանց հատկանիշներից, այլ բառերից ու նախադասութիւններից արքայ-տրահման շնորհիվ: Այլ կերպ ասած, քերականական վերջավորութիւնների մէջ մենք ոճենք առավել բարձր և անսահմանափակ ընդհանրացում: Այնուհետև, բառը թեև արքայահղում է առանձինից ու իրականից, աշխուսմենայնիվ, նա բնորոշվում է հասկացութեան առարկայնութեամբ, որակայնութեամբ և այլն, նա արտահայտում է առարկաների, հատկանիշների առարկայնացած կամ որակայնացած հասկացութիւն, մինչդեռ քերականական վերջավորութիւնները զուրկ են առարկայնութիւնից, որակայնութիւնից և այլն, և արտահայտում են լոկ նշութական աշխարհի առարկաների, երևույթների, հատկանիշների հարաբերութիւնները՝ բառերի միջև ստեղծվող հարաբերութիւնների միջոցով և իբրև բառերի ու նախադասութիւնների հարաբերութիւններ: Սրանից բխում է այն, որ քանի որ բառակազմական մասնիկները ևս արտահայտում են առարկայնութիւն, որակայնութիւն և այլն, ապա, բառերից բացի՝ հնարավոր է նաև բառակազմական մասնիկների փոխառութիւնը, թեև ոչ այն մասշտաբներով, ինչ որ բառերի փոխառութիւնը:

Վերջապէս, փոխառութիւնները, որքան էլ նրանք շատ լինեն, որևէ ամբողջական համակարգ չեն ներկայացնում. եթե, օրինակ, հայերենը փոխառել է պարսկերենից աշխարհ բառը, դա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե պետք է փոխառած լինի նաև բառերի այն ամբողջ խումբը, որ պարսկերենում կապված է աշխարհ բառի հետ: Ընդհակառակն, ինչպէս հայտնի է, նույնիսկ այդ բառի ածանցավոր ձևերը չի վերցրել և կազմել է իր ներքին բառակազմական միջոց-

ներով (աշխարհային, աշխարհական, համաշխարհային և այլն), ավելին, հենց այն բառային խմբերը, որոնք ներկայացնում են որոշ սխտեմ, սովորաբար չեն փոխառվում կամ փոխառվում են հազվադյուտ դեպքերում. այդպես են, օրինակ, դերանունները և թվականները՝ մեկից մինչև տասը. նթև որոշ դեպքերում էլ փոխառված բառերը փոխառու լեզվում կազմում են որոշ սխտեմ, ապա այդ դեպքում էլ սխտեմը չէ, որ փոխառված է ամբողջությամբ, այլ նրա առանձին տարրերը (որոշ թվով բառեր), որպես իրարից անկախ միավորներ: Այսպիսով, լեզուների ցեղակցությունը որոշելու համար էական է քերականական վերջավորությունների ընդհանրությունը: Ի դեպ, Գ. Ղափանցյանը ստուգաբանում է նաև մի քանի բառահարաբերական ձևույթներ՝ որպես ասիանիկ-կովկասյան՝ հենվելով այս դեպքում ն. Մառի վրա: Այսպես, օրինակ, միջին հայերենի և բարբառների երկակիի -ուի մասնիկը կապում է վրաց. -ebi հոգնակերտ մասնիկի հետ, զրաբարյան հոգնակի սեռ., տր. հոլովներից վերջավորությունը, ինչպես և աշխարհաբարի բացառականից -ն կապում է վրացերենի գործիականի -ի վերջավորության հետ և այլն: Բայց այս պտուղաբանություններից ո՛չ մեկն էլ ընդունելի համարել չի կարելի. օրինակ, -ebi մասնիկից առաջացած է համարում -ուի (-wi): Ինչպես տեսնում ենք, վրացական Ե հնչյունը այստեղ դարձել է Վ (W), ինչ որ չի հաստատվում պատմական շրջանում կատարված փոխառություններով: Առհասարակ, հայերենը որոշ զարաշրջանում Ե հնչյունը ձայնավորներից հետո դարձրել է Վ թե՛ բնիկ և թե՛ փոխառյալ բառերում. ընդունված է, որ այդ փոխառությունը տեղի է ունեցել մեր թ. ա. III դարից էլ շուտ: Ուրեմն, եթե վրացական այդ մասնիկից ստացվել է հայերեն -ուի (-wi), ապա նա պետք է փոխառված լիներ այդ վաղնջական ժամանակներում: Դա հնարավոր է, իհարկե: Բայց այդ դեպքում պետք է մասնիկը ենթարկված լիներ նաև մյուս հնչյունական օրենքներին, որոնք գործում էին այն ժամանակ. օրինակ, պետք է ընկած լիներ վերջին ձայնավորը (i), իսկ e ձայնավորը պետք է պահված լիներ անփոփոխ, այլ կերպ ասած, պետք է ունենայինք եւ (ew) մասնիկը և ոչ -ուի (wi), այսինքն՝ աշ-եւ, ուտ-եւ են, փխ. աշուի, ոտուի են, ինչպես որ ունենք: Հոգնակիի -ց վերջավորությունը վրաց -ի-ից չէր կարող առաջանալ, որովհետեւ վրաց. ի-ն հայերենում տալիս է ք (հմմտ. քոկ < վրաց. քոկի, անթեղ < վրաց. անթերա են), ըստ որում հայերենի այդ ց վերջավորությունն ստուգաբանված է որպես հնդեվրոպական, և բոլոր հայադեպոսներն էլ այդ ստուգաբանություն

ընդունում են: Այսպես է նաև մյուս ստուգաբանությունների մեծագույն մասը:

Այսպիսով, լեզվաբանական հիմքից զուրկ են առաջին երկու բաժնի բոլոր դրույթները. ինչ վերաբերում է բառային կազմի մասին հայտնված կարծիքին, ապա այն էլ չի արդարանում (տե՛ս ստորև): Իսկ եթե ճիշտ չեն որևէ տեսության իբրև հիմունք ծառայող տվյալներն ու դրույթները՝ առանձին-առանձին, ապա ճիշտ չէ նաև տեսությունը՝ ամբողջությամբ վերցրած:

Ինչպես ասել ենք, իր հետագա ուսումնասիրությունների մեջ Գ. Ղափանցյանն առաջնորդվում էր հենց այն տեսությամբ, որ առաջարկել էր 1944 թ. հատուկ զեկուցմամբ և որ ավելի մանրամասնորեն շարադրել է հիշյալ գրքույկում, ուստի և մենք անհրաժեշտ չենք համարում մանրամասնորեն խոսել հետագայում լույս տեսած նրա աշխատությունների մասին: Դրանց ընդարձակ բովանդակությունը վերը շարադրել ենք արդեն և այստեղ բավականանում ենք միայն մի քանի մեջբերումներ կատարելով, ցույց տալու համար, որ նա մինչև իր կյանքի վերջն էլ այդ տեսության վրա կանգնած մնաց:

Իր «Хайаса—колыбель армян» աշխատության մեջ Գ. Ղափանցյանը, հենվելով իր լեզվաբանական վերլուծությունների, առանձնապես հատուկ անոմների (տեղանուններ, անձնանուններ, տոհմանուններ ևն) ստուգաբանությունների վրա, որոնց մեծագույն մասը վատահելի չէ, այն եզրակացությունն է հայտնում, որ «հայոց լեզուն կենդանի զավակն է իր ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի և իր սաղմնավորման հնազույն ստադիայում անկասկած ծագում է նախախեթականի (протохетский) և խեթականին, այդ թվում նաև հիերոգլիֆների խեթականին, ապա բալայերենին, դատելով հայաստ-բալայական բաղադրական վիճակից, և վերջապես վրացերենին, առանձնապես նրա հարավային ներկայացուցիչներին՝ միգրելա-ճանական բարբառներին, ցեղակից՝ Հայաստայի ցեղերի լեզվից, ... Միայն մեր թվ. V դարում պատմական ասպարեզ իջած հայոց լեզվում, նրա հնդեվրոպական շերտի քանակական ու որակական տեսակետից ոչ միայն գերակշռություն չկա, այլև չկա նրա հավասարակշռությունը տեղական ասիանական-խուրխտական հիմնական միջուկի, ինչպես այդ կարելի էր հասկանալ Ն. Մառի առաջին բնորոշումից՝ հայոց լեզվի «արիո-հարեթական» խառնրված «երկեղ միջուկի» մասին (տե՛ս նրա «Грам. др.-арм. языка», (СП, 1903) գրքի առաջաբանը): Այս դրույթն, իհարկե, ավելի

ճիշտ էր, քան հնդեվրոպաբան-հայագետներինը, բայց և այնպես կրում էր մի քիչ ընդհանուր բնույթ, իր հիմնավորման համար օգտագործելով միմիայն վրաց լեզվի տվյալները» (Хайаса, էջ 247—248)։ Հիրավի, ն. Յա. Մառը իր գիտական գործունեության առաջին շրջանում, երբ դեռ լեզուների ցեղակցությունն ընդունում էր, համարում էր հայերենը խաչավորված լեզու, բայց շատ սեղմ շրջանակների մեջ մնալով. Գ. Ղափանցյանը բացեց այդ շրջանակները և հայերենը ցեղակից հայտարարեց խեթա-խուռա-ուրարտա-վրացա-ճանա-մեգրելական և հնդեվրոպական լեզուներին։ Այդ նույն սկզբունքն է ընկած նաև նրա վերջին, հետմահու լույս տեսած, «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ, որտեղ ասում է. «Հայերենը ունի ուժեղ չափով շեշտված հնդեվրոպական նկարագիր, որը նստել է տեղական (ասիանիկ) լեզուների վրա, այդպիսով կազմելով մի յուրատեսակ խաչավորված նոր լեզու։ Հայերենը հատաբարական է ոչ միայն այդ երկու հիմնարար կոմպոնենտների գեներելիտով, որ առանձին տեղ է գրավում լեզուների պատմության մեջ, այլև հարևան վրաց, ուրարտախուռախուռական և սեմական լեզուների «ազդեցությամբ», թեպետ այստեղ ևս չի բացատրվում այդ որոշ տարրերի «հարազատ» լինելը» (էջ 12)։ Այս աշխատության մեջ նա փորձում է նաև տեսականորեն հիմնավորել լեզուների խաչավորման տեսությունը։ Նա գտնում է, որ «ստոհմացեղային հասարակարգում, երբ մոտավոր քանակի և կոպտության ցեղեր են խաչավորվում և դրանց տարրեր լեզուները իրենց ընդհանուր կառուցվածքով շատ էլ շեն հակասում իրար, թեպետ և ազգակից չեն, կարող է տեղի ունենալ այդ ցեղային տարրեր լեզուների խաչավորում իրենց թե՛ բառամթերքով և թե՛ քերականական տարրերով։ Հայոց լեզվի կազմությունը զգալի կերպով հենց այդպիսի պրոցեսի (կամ պրոցեսների) հետևանք է» (էջ 13)։ Գրքի հետագա ամբողջ շարադրանքը հիմնված է նախորդ աշխատությունների տվյալների վրա և որևէ նոր բան չի բերում։ Այսպես, ուրեմն Գ. Ղափանցյանի կառծիքով, հայոց լեզուն խաչավորված ասիանական-կովկասյան-հնդեվրոպական լեզու է։

Քննենք այդ տեսությունը, սկսելով հենց վերջին մեջբերումից։ Ի՞նչ բան է լեզուների խաչավորումը և ի՞նչ հետևանք է ունենում նա խաչավորվող լեզուների կյանքում։ Լեզուների խաչավորում ասելով հասկանում ենք երկու կամ ավելի այլալեզու ցեղերի (ստոհմերի, ժողովուրդների) խառնվելու, իրար ձուլվելու պրոցեսում նրանց բոլորի համար մեկ ընդհանուր լեզվի գոյացումը։ Ն. Մառը և իր

հետևորդները, ինչպես և արտասահմանյան մի քանի լեզվաբաններ, գտնում են, որ այդ պրոցեսում իրար ձուլվող ցեղերի լեզուները նույնպես ձուլվում են իրար, խառնվում, խաշավորվում իրար հետ և դրա հետևանքով առաջանում է մի նոր լեզու, որ դրանցից ոչ մեկը չէ, բայց բոլորից էլ ինչ-որ բան վերցրել է: Ն. Մառը, ինչպես տեսանք, խաշավորումը հետագայում կապեց իր ստադիալականության տեսության հետ. այստեղ մեզ դա չի զբաղեցնի, քանի որ վերը խոսել ենք այդ մասին, մանավանդ որ Գ. Ղափանցյանն այդ չի ընդունում: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ արդեն կազմավորված ժողովուրդների լեզուները խաշավորման չեն ենթարկվում: Պատմությունից պիտենք, որ արդեն կազմավորված ժողովուրդը կարող է ձուլվել մի այլ ժողովուրդի մեջ և հենց դրանով էլ, իբրև առանձին ժողովուրդ, դադարել գոյություն ունենալուց. դրա հետ միասին կարող է մահանալ նաև նրա լեզուն, մինչդեռ այն լեզուն, որով խոսող ժողովուրդն իրեն է ձուլել, ասիմիլյացիայի ենթարկել մյուսին (կամ մյուսներին), պահպանվում է հիմնականում, առանց իր քերականական կառուցվածքը փոխելու, առանց իր ինքնատիպությունը կորցնելու: Լեզուների խաշավորման այսպիսի բացատրությունն ընդունված է սովետական լեզվաբանության մեջ: Եվ չնայած դրան, Գ. Ղափանցյանը մինչև իր կյանքի վերջն էլ կանգնած մնաց այն տեսակետի վրա, որ լեզուները կարող են խաշավորվել, առաջ բերելով մի նոր, խառնված լեզու: Դիմենք, ուրեմն, պատմական հայտնի տվյալների քննության: Գիտենք, օրինակ, որ աղվանները պատմականորեն կազմավորվել էին որպես ժողովուրդ. նրանք ունեին իրենց լեզուն, աղվաներենը, որ ընդունված է կովկասյան լեզուների ընտանիքի մեջ մտցնել: Թուրք-թաթարական արշավանքների հետևանքով պատմական Աղվանքն ընկավ թուրքական տիրապետության տակ: Ժամանակի ընթացքում այդ տերիտորիայում կազմավորվեց նոր ժողովուրդ, ադրբեջանական ժողովուրդը: Որպես այդպիսին ադրբեջանական ժողովուրդը կազմավորվել է այդտեղ, իրեն ձուլելով աղվաններին և այլ փոքր ժողովուրդների: Պատմական այդ պրոցեսում ասիմիլյացիայի ենթարկված աղվանների լեզուն մահացել է, «խաշավորվելով» ադրբեջաներենի հետ. բայց ի՞նչ է այդ խաշավորման հետևանքը. պարզապես ոչինչ: Ադրբեջաներենը պահպանվեց, առանց իր քերականական կառուցվածքը փոխելու, պահպանվեց որպես մենաբնույթ թյուրքական լեզու, վերցնելով աղվաններից թերևս որոշ քանակով բառեր, որոնք լիովին վեր հանել դեռ հնարավոր չի եղել՝ աղվանե-

րենից մեզ ավանդված տվյալներ շունենալու պատճառով: Համե-
նայն դեպս, որքան էլ մեծ լինի այդ բաների քանակը, նրանք փո-
խառություններ են աղվաններենից և ուրիշ ոչինչ: Ուրիշ օրինակ
առնենք. այժմյան Ադրբեջանի տեղիտորիալում ապրում են ուտի-
ներ (երկու գյուղում). գիտենք, որ ուտիներն ունենին իրենց թաղա-
վորությունը, թեև մեծ մասամբ հայերի կամ պարսիկների թևար-
կության տակ էին լինում. մոտ երկու հազարամյակ նրանք ապրե-
ցին հայերի մեջ և վերջիվերջո ձուլվեցին հայերին, մասամբ էլ
ադրբեջանցիներին: Ի՞նչ եղավ արդյունքը. փոխվե՞ց հայերենն
այդ «խաչավորումից». ոչ. գուցե ուտիերե՞նը դարձավ խաչավոր-
ված, խառնվածո լեզու. այդ էլ չէ. ուտիերենը դեռ մինչև այժմ էլ
կա, ըստ որում նա խառնուրդ լեզու չի ներկայացնում. նա, իհարկե,
ունի հայերենից և ադրբեջաներենից կատարած բառային փոխա-
ռություններ, բայց միայն փոխառություններ: Կարելի է այսպիսի
բազմաթիվ օրինակներ բերել. բայց այդ էլ բավական է համոզվելու
համար, որ ժողովուրդների լեզուները խաչավորվելով առաջ չեն
բերում ինչ-որ նոր, խառնածին լեզու: Բայց Գ. Ղափանցյանը, Ն.
Մառի նման, խուսափելով պատմութան՝ մեզ հայտնի և պատմա-
կան ստույգ տվյալներով լուսավորված ասպարեզից, ապավինում
է նախապատմությանը. նրա կարծիքով՝ լեզուների խաչավորում
կարող է տեղի ունենալ տոհմատիրական հասարակարգում, «երբ
մոտավոր քանակի և կուլտուրայի ցեղեր են խաչավորվում և դրանց
լեզուները իրենց ընդհանուր կառուցվածքով շատ էլ չեն հակասում
իրար» (Հայոց լեզվի պատմ., էջ 13): Այսպիսի հարցադրումը զուրկ
է պատմական հիմքից: Այդ բացատրությունը հանգում է այն դրույ-
թին, թե տոհմատիրական հասարակության մեջ ցեղերի ու տոհմե-
րի խաչավորումը տեղի է ունենում խաղաղ ճանապարհով, ոչ աղ-
դակից ցեղերի ու տոհմերի համերաշխ գոյակցության պայմաննե-
րում: Մինչդեռ դա բոլորովին էլ այդպես չէ. Ծ. Էնզելսը իր «Ընտա-
նիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը» աշխա-
տության մեջ ցույց է տալիս, որ միայն արյունակից ցեղերը, որոնք
մեկ ընդհանուր տեղիտորիայի վրա են ապրում, դեռ չեն կորցրել
իրենց նախնական միասնության գիտակցությունը և խոսում են
միևնույն լեզվի բարբառներով, կարող են վերստին միանալ, ցե-
ղային միություններ կազմել ու հիմք դնել ժողովուրդների կազմա-
վորման: «Ամերիկայի հնդկացիների մեծամասնությունը ցեղային
միության սահմաններից այն կողմ լանցավ: Միմյանցից լայնար-
ձակ սահմանաշերտերով բաժանված, հավիտենական պատերազմ-

ների շնորհիվ թուլացած՝ նրանց փոքրաթիվ ցեղերը սակավաթիվ մարդկանցով հսկայական տարածություններ էին բռնում։ Ազգակից ցեղերի մեջ տեղ-տեղ դաշինքներ կնքվում էին ժամանակավոր կարգի դեպքում և իսկույն էլ, այդ կարիքը վերացվելուց հետո, ցրվում էին։ Սակայն որոշ վայրերում սկզբնապես ազգակից, բայց իրարից բաժան-բաժան եղած ցեղերը կրկին միանում և տեական դաշինք էին կնքում և դրանով առաջին քայլն անում դեպի ազգությունների կազմությունը¹։ Բայց նույնիսկ այս դեպքում էլ միշտ չէ, որ ամեն ինչ խաղաղ է ընթանում։ Արյունակից ցեղերի ու ցեղախմբերի միջև էլ շատ հաճախ պատերազմներ են լինում, մասնավաճ ու միասնական ժողովրդի կազմավորման շրջանում, երբ նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում է գերիշխանության՝ մյուսների նկատմամբ։ Այսպիսի շատ փաստեր հայտնի են թե՛ հույների, թե՛ հռոմեացիների և թե՛ ուրիշ ժողովուրդների պատմությունից։ Ինչ վերաբերում է ոչ արենակից ցեղերին ու սոհմեերին, ապա նրանց խաղաղ ու համերաշխ ձուլման մասին խոսք անգամ լինել չի կարող։ Այդ միավորումը տեղի է ունենում սրով ու հրով, արյան սպանդի մեջ, երբ պարտված ցեղի անդամներին պարզապես ոչնչացնում են կամ կենդանի պահելով՝ ստրկացնում։ Նույն աշխատության մեջ Ֆ. Էնգելսը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ մինչև ժողովուրդների կազմավորման շրջանում էլ, պատերազմող ցեղերից կամ տոհմերից հաղթողը կամ գլխավորն ոչնչացնում է պարտվողներին, կամ գերի է վերցնում՝ ստրկացնելով նրանց և կամ, եթե իր տոհմի (ցեղի) անդամների թիվը զգալիորեն պակասել է, որդեգրում է նրանց՝ իր տոհմի (ցեղի) անդամ դարձնելով։ Ինքնին հասկանալի է, որ այդպիսի պատմա-հասարակական պայմաններում չի կարող լինել նաև ոչ ազգակից (ինչպես և ազգակից) լեզուների համամասն խաչավորում։ Այսպես կոչված լեզուների խաչավորումը պայքար է ձուլողների և ձուլվողների լեզուների միջև, որի հետևանքը լինում է մեկի հաղթանակը, իսկ մյուսի՝ պարտությունը։ Հնարավոր է, որ տվյալ դեպքում պարտված լեզուն պահպանվի իրենով խոսող հանրության մի ուրիշ հատվածի մոտ, որ չի ձուլվում ուրիշներին։ Հնարավոր է նաև, որ պատմական որոշ պայմաններում, նվաճողները իրենք ձուլվեն տվյալ ժողովրդին և կորցնեն իրենց լեզուն։ Բայց այստեղ մեզ համար կարևորն այն չէ, թե ինչ ելք է

¹ Ֆ. Էնգելս, Բնատների, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 128:

ունենում այդ պայքարը այս կամ այն կոնկրետ դեպքում և ինչու՝ այլ այն, որ ոչ մի դեպքում էլ «խաշավորումը» խառնածին լեզու առաջ չի բերում: Խաշավորումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ լեզվական ազդեցությունների մի տեսակը միայն, և եթե նա այլ տերմինով են կոչում, քան սովորական փոխառությունները, ապա դա արդարա-նում է ոչ թե իր հետևանքի ինչ-որ ուրույն բնույթով, այլ միայն պատմա-հասարակական պայմանների առանձնահատկությամբ. սովորական փոխառությունները կարող են տեղի ունենալ սովորա-կան հարևանական հարաբերությունների, կուլտուրական ազդեցու-թյան, քաղաքական ազդեցությունների հետևանքով, առանց տար-բեր ցեղերի կամ ժողովուրդների ասիմիլյացիայի էլ, մինչդեռ «խա-շավորում» տերմինով հասկանում են հենց ժողովուրդների կազմա-վորման ժամանակ կամ նրանց հետագա պատմության ընթացքում ասիմիլյացիայի պրոցեսում պարտվող լեզվի թողած ազդեցությու-նը հաղթող լեզվի վրա: Իսկ այդ ազդեցությունը, ինչպես վերը ցույց տվինք, չի կարող տարածվել քերականական կառուցվածքի վրա:

Այս ընդհանուր սկզբունքից ելնելով, այժմ անցնենք հայերե-սին և քննության առնենք այն փաստարկները, որոնցով Գ. Ղա-փանցյանն ուզում է հիմնավորել իր տեսությունը: Իր վերջին աշ-խատությունների մեջ նա հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձրեց Հայաստյի լեզուն: Այդ լեզվից մեզ ոչինչ չի ավանդված. այդ պատճառով էլ նա դիմում է հատուկ անունների (տեղանուն-ներ, անձնանուններ, տոհմանուններ ևն) քննությանը: Այդ քննու-թյան վրա հենվելով, նա գալիս է այն եզրակացության, թե Հայա-սան զտնվել է պատմական Հայաստանում, Եփրատ, Ճորոխ և Արաքս գետերի վերին հոսանքի շրջանում. հենվելով այնուհետև զարձյալ տեղանունների վերլուծության վրա, նա դիտում է Հայա-սայի լեզուն որպես հայերեն: Հասկանալի է, որ այսպիսի նույնա-ցումը սոսկ ենթադրության արժեք կարող է ունենալ: Այն հանգա-մանը, որ հին Հայաստանի տեղանունների մեջ որոշ հնչյունա-խմբեր համընկնում են հայերենի այս կամ այն բառին, ածանցին և այլն, դեռ ոչինչ չի կարող ասել հայերենի և այն լեզուների կապի մասին, որոնք խոսվել են Հայաստանի տերիտորիայում: Կասկածից վեր է, որ եթե հաստատված է այս կամ այն ցեղի (ժողովրդի, էթ-նիկական միավորման) գոյությունն այդ տերիտորիայում հայ ժո-ղովրդի կազմավորման շրջանում, ապա նա՝ այդ ցեղը, մտել է հայ ժողովրդի կազմի մեջ. բայց դա չի կարող նշանակել, թե նրա լեզուն էլ անպայման հայ էթնիկական լեզվի բաղադրիչն է դարձել, կամ

հենց հայոց լեզուն է: Այդպիսի ժանրակշիռ եզրակացության համար պետք է իմանալ այդ լեզուն և նրա քերականական կառուցվածքի ու բառապաշարի ուսումնասիրությամբ լուծել հարցը: Հակառակ պարագայում ոչ մի կարծիք լուրջ արժեք ունենալ չի կարող: Նույն հաշտության մենք կարող ենք հայերենը համարել աղվաներեն կամ ինչ-որ մի այլ լեզու, որ, սակայն, գիտական ոչ մի հիմք չի ունենա: Մենք չենք բացառում, իհարկե, որ հայերենը կարող է հենց Հայաստանի լեզուն լինել. տեսականորեն դա անկարելի չէ: Բայց այդ դեպքում ամենից առաջ պետք է ապացուցվի, որ այդ լեզուն հնդեվրոպական լեզու է եղել, իսկ դրա համար էլ անհրաժեշտ է այդ լեզուն իմանալ:

Հայաստանի լեզուն նույնացնելով հայերենին, մյուս կողմից՝ Գ. Ղափանցյանը կապեր է որոնում այդ լեզվի ու ասիականական լեզուների միջև և զանազան ստուգաբանությունների վրա հենվելով՝ եզրակացնում, թե քանի որ Հայաստանի լեզուն ցեղակից է խեթերենին, ապա դա վկայում է նրա տեղական բնույթի մասին: Ի դեպ, Գ. Ղափանցյանը ելնում է այն դրույթից, թե խեթերենը հնդեվրոպական լեզու չէ, բայց, ինչպես հայտնի է, այժմ (և իր ժամանակ էլ) արդեն հաստատված է, որ խեթերենը, նեսիտերենը, հիերոգլիֆային խեթերենը պատկանում են հնդեվրոպական ընտանիքին: Այդ կարծիքը կա նաև լուվիերենի, լիկիերենի, լյուդիերենի մասին: Միայն նախախեթերենն է, որ անշատվում է հնդեվրոպականից և հարում կովկասյան ընտանիքին: Իսկ սրանից պետք է համապատասխան մեթոդաբանական եզրակացություն հանել. նախքան հայերենի և խեթերենի ցեղակցության մասին այս կամ այն կարծիքին հանդերձ, պետք է որոշակիորեն դատել լեզվական նյութի երկու կարգ հայերենում: Դրանցից մի կարգի մեջ պետք է մտցնել այն բոլոր ընդհանրությունները, որոնք կան հայերենի ու նախախեթերենի միջև: Ծիծ այդ ընդհանրություններն ընդգրկում են հայերենի քերականական կառուցվածքը կամ զոնե զրա էական տարրերը, և բառապաշարի կարևորագույն բառերը, ապա հնարավոր կլինեն եզրակացնել, թե հայերենը ցեղակից է նախախեթերենին, իսկ դրանից էլ կբխեր այն, որ հայերենը ևս, ինչպես նախախեթերենը, հնդեվրոպական լեզու չէ: Ի հակառակն դատելով, կարող ենք ասել, քանի որ հայերենը հայտնապես հնդեվրոպական լեզու է, ապա նրա և նախա-

¹ Տե՛ս, օրինակ, И. М. Дунаевская, О характере и о связях языков древней Малой Азии, ВЯ, 1954, № 6:

խեթերենի միջև ծագումաբանական ընդհանրություններ լինել չեն կարող: Դրանց մեջ եղած ընդհանրություններն, այսպիսով, հնարավոր է դիտել միա՛յն ու միայն որպես ազդեցությունների (ուղղակի կամ անուղղակի) հետևանք:

Երկրորդ կարգի մեջ պետք է մտցնել այն ընդհանրությունները, որոնք կան խեթերենի, հիերոգլիֆյան խեթերենի ու նեսիտերենի և հայերենի միջև. այս ընդհանրություններն էլ, իրենց հերթին, անհրաժեշտ է երկու խմբի բաժանել: Մի խմբի մեջ պիտի մտցնել այն ընդհանրությունները, որոնք փոխազդեցությունների հետևանքով են առաջացել, իսկ մյուս խմբի մեջ՝ նրանք, որ այդ ճանապարհով չեն գոյացել: Այստեղ էլ, ուրեմն, պետք է կատարել այնպիսի աշխատանք, ինչպիսին կատարել է Հ. Հյուբշմանը հայ-իրանական ընդհանրությունների նկատմամբ: Իհարկե, այդպիսի խմբավորումը անհրաժեշտ չէ կատարել պարզելու համար՝ հայերենն ու խեթերենը ցեղակի՞ց են, թե ոչ: Եթե ընդունվում է, որ հայերենն էլ, խեթերենն էլ հնդեվրոպական լեզուներ են, ապա դա ինքնին արդեն նշանակում է, թե նրանք ցեղակից են: Այդ խմբավորումը անհրաժեշտ կլինի այն բանի համար, որպեսզի պարզենք, թե հնդեվրոպական լեզուների շարքում հայերենն ու խեթերենը փնչպիսի՞ հարաբերության մեջ են՝ հեռավո՞ր, թե՞ մերձավոր:

Գ. Ղափանցյանն այդպիսի տարբերակումներ չի կատարում, այլ բոլոր ընդհանրությունները միևնույն մակարդակի վրա է դնում և զրա հիման վրա իր ենթադրություններն անում: Այդ նշանակում է, թե նրա մոտեցումն արդեն մեթոդաբանորեն սխալ է, իսկ սխալ մեթոդաբանական հիմքի վրա կառուցված տեսությունը՝ ճիշտ լինել չի կարող:

Վերջապես, մեթոդաբանական տեսակետից կարևոր նշանակություն ունի նաև մի այլ հարց. Գ. Ղափանցյանը հիմնվում է այն դրույթի վրա, որ այսպես կոչված ասիանական լեզուները (բոլոր խեթերենները, լուվիերենը, լիկիերենը ևն) ցեղակից են կովկասյան լեզուներին: Այս դրույթը ինքնին արդեն բերում է մի շատ տրամաբանական և խիստ ծանրակշիռ եզրակացության: Այսպես՝ դիտենք, որ, օրինակ, հայերեն, հունարեն, կելտական, սլավոնական, հնդկական, իտալական և մի շարք այլ լեզուներ ցեղակից են իրար և կազմում են լեզուների հնդեվրոպական ընտանիքը: Քանի որ այդպես է, ապա մենք կարող էինք հայերենն ու բրիտոներենը, առանձին վերցրած էլ, ցեղակից համարել նույնիսկ այն դեպքում, եթե նրանց միջև անմիջական ընդհանրություններ բերականական կառուցված-

քի մեջ չգտնեինք. այդպիսի եզրակացության մենք կարող էինք հանգել, հենվելով այն փաստի վրա, որ ծագումաբանական ընդհանրություններ կան, մի կողմից՝ հայերեն, սլավոնական, իտալական, հունարեն, հնդ-իրանական լեզուների, մյուս կողմից՝ այս վերջինների ու կելտականի միջև: Ընդունելով, այսպիսով, հայերեն և բրետոներեն լեզուների ցեղակցությունը, մենք, այնուհետև, կնշխինք նաև, որ այդ երկու լեզուները հեռավոր կապերի մեջ են միմյանց հետ, մինչդեռ, ասենք, հայերենն ու սլավոնական լեզուները սերտ կապի մեջ են: Հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունն, իրոք, հաստատում է այդ. ըստ Հ. Աճառյանի հաշվումների, հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցական մերձավորության աստիճանը որոշող 16 հատկանշական կետերից 10-ում հայերենը կապվում է հնդ-իրանական լեզուների հետ, մինչդեռ կելտական լեզուների հետ շփման մեջ է մտնում միայն երկուսում, այն էլ ոչ թե առանձնացած կերպով, այլ մյուս լեզուների հետ: Ահա այսպիսի տրամաբանական եզրակացության կարելի է հանգել նաև հայերենի, ասիանական ու կովկասյան լեզուների մասին, եթե այս վերջին երկուսը ցեղակից են իրար: Այստեղ ֆիզիկայի հայտնի բանաձևը նմանությամբ կարելի է կիրառել հետևյալ սահմանումը. Եթե երկու լեզու (A և B) առանձին-առանձին ցեղակից են մի երրորդ (C) լեզվի, ապա նրանք ևս (A և B) ցեղակից են իրար: Այս նշանակում է. եթե հայերենը և վրացերենը առանձին-առանձին ցեղակից են խեթերենին, ապա հայերենն ու վրացերենն էլ ցեղակից են իրար, եթե նույնիսկ նրանց միջև եղած ընդհանրությունները խիստ սահմանափակ լինեն: Հետևաբար, նախքան որևէ կարծիք հայտնելը, պետք է որոշել, թե ասիանիկ կոչված լեզուները ցեղակից են կովկասյաններին, թե ոչ: Պետք է ասել, որ լեզվաբանության մեջ այդ կարծիքը կա. կա նաև այն կարծիքը, որ դրանց միջև ցեղակցական հարաբերություններ չկան: Առայժմ հնարավոր չէ, իհարկե, լուծված համարել այդ հարցը, ըստ որում լեզվական նյութի սահմանափակությունը մեծապես բարդացնում է խնդիրը: Այնուամենայնիվ, դրա լուծման ուղղությամբ բավականաչափ գործ կատարված է. այս տեսակետից հիշատակման արժանի է «Вопросы языкознания» ժողովածու տեղի ունեցած դիսկուսիան 1954—1955 թվականներին (Գ. Ղափանցյանի կենդանության օրոք), որին մասնակցեցին բազմաթիվ մասնագետներ: Թեև դիսկուսիային մասնակ-

¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1949, էջ 24—31.

ցածների ճնշող մեծամասնությունը այն կարծիքն է պաշտպանում, թե փոքրասիական լեզուները, բացի նախախեթերենից և ուրարտերենից, ցեղակից չեն կովկասյաններին, այնուամենայնիվ, բոլորն էլ գտնում են, որ առայժմ այդ հարցը սպառիչ կերպով լուծել հնարավոր չէ լեզվական անհրաժեշտ նյութի սահմանափակության պատճառով: Գրեթե այդպես է դրվում հարցը նաև «К итогам дискуссии о «хетто-иберийском языковом единстве»» (ВЯ, 1956, № 1) խմբագրական-ամփոփիչ հոդվածում. խմբագրությունը՝ արձանագրելով, որ «խեթա-իբերական լեզվական ընտանիքի գոյությունն ապացուցված չի կարելի համարել», և որ «կովկասյան լեզուների և Փոքր Ասիայի ու միջերկրական հին լեզուների ծագումաբանական ցեղակցության դրույթը դիսկուսիայի ընթացքում չի հաստատվել լեզվաբանական նյութերով» (ВЯ, 1956, № 1, էջ 69, 71), նշում է նաև, որ այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքները պետք է շարունակվեն ավելի եռանդուն կերպով: Այս հանգամանքը հաշվի չառնելով, Գ. Ղափանցյանը նախատրամադրված կերպով ասիանական ու կովկասյան լեզուները ծագումաբանորեն ցեղակից է համարում և իր բոլոր եզրակացությունները հիմնում դրա վրա: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս նա մեթոդաբանական ճիշտ դիրքերում չի կանգնած: Պետք է նկատի ունենալ, որ բոլոր նրանք, ովքեր փոքրասիական լեզուները ցեղակից են համարում կովկասյաններին, հայերենը ցեղակից չեն համարում ո՛չ խեթերենին, ո՛չ էլ քարթվեզական լեզուներին: Հետևողական լինելու դեպքում Գ. Ղափանցյանն էլ այս սկզբունքը որպես ելակետ պետք է ընդուներ իր համար և կամ, ընդհակառակն, հայերենը հաներ հնդեվրոպական լեզուների շարքից ու մտցներ «խեթա-իբերական» ենթադրվող ընտանիքի մեջ: Սակայն հայերենի և հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցությունը չափազանց ակնհայտ է, որպեսզի կարելի լիներ ժխտել այն, և դա է պատճառը, որ Գ. Ղափանցյանն

¹ Е. А. Бокарев, Задачи сравнительно-исторического изучения кавказских языков, ВЯ, 1954, № 3; В. Георгиев, Вопросы родства средиземноморских языков, ВЯ, 1954, № 4; И. М. Дьяконов, О языках древней Передней Азии, ВЯ, 1954, № 5; И. М. Дунаевская, О характере и связях языков древней Малой Азии, ВЯ, 1954, № 6; С. С. Какабадзе, О так называемых «хеттско-иберийских» языках, ВЯ, 1955, № 4; К. В. Ломтатидзе, Некоторые вопросы иберийско-кавказского языкознания, ВЯ, 1955, № 4; Ю. В. Зыцарь, О родстве баскского языка с кавказскими, ВЯ, 1955, № 5; А. С. Чикобава, О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков, ВЯ, 1955, № 6.

ստիպված էր միջին ճանապարհը բռնել ու կանգնել լեզուների խա-
լավորման այն տեսության դիրքերում, որի մասին վերը խոսեցինք:

Անցնենք, ի վերջո, Գ. Ղափանցյանի լեզվաբանական այն
փաստարկներին, որոնցով նա ուզում է հիմնավորել իր տեսակետը:

Ինչպես հայտնի է, լեզուների ծագումաբանական ցեղակցու-
թյունը որոշելու առաջին և վճռական կովանը քերականական կա-
ռուցվածքի նյութական միավորների (բառահարաբերական ձևույթ-
ների) ընդհանրությունն է: Ուր որ այդ ընդհանրությունը գոյություն
չունի, չկա նաև լեզուների ցեղակցություն: Արդ, հայերենի քերա-
կանական կառուցվածքի նյութական միավորները հնդեվրոպական
են, ուստի և հայերենը իր քերականական կառուցվածքով հնդեվ-
րոպական լեզու է: Այս բանն այնքան ճշգրտորեն հաստատված է,
որ Գ. Ղափանցյանն էլ շատ անգամ ստիպված է եղել խոստովանել.
իր վերջին աշխատության մեջ էլ նա գրում է. «Հայերենը իր քերա-
կանական մասով ավելի է հնդեվրոպական» (Հայոց լեզվի պատ-
մություն, էջ 31): Այսքանը բավական էր արդեն, որ խնդիրը լուծ-
ված համարվեր. և չնայած դրան, հենց նույն տեղում նա ավելացնում
է. «Սուբստրատի (ուրեմն և սուպերստրատի) թե ազատրատի
խնդիրը կորոշվի ուսումնասիրության վերջնական տվյալներով,
թեպետ նախկին իմ ուսումնասիրությունների տվյալներով, որոնք
լրիվ չէին և թերևս սխեմատիկ, գերակշռում է ասիանիկ (իմա՝
ոչ հնդեվրոպական—է. Ա.) լեզուների բաղկացական բովանդա-
կությունը» (անդ, էջ 31): Իսկ ինչո՞ւ էր հիմնավորում այդ. նա
գտնում էր, որ հայերենի քերականության մեջ էլ կան ինչ-որ ոչ
հնդեվրոպական տարրեր. դրանցից վերը հիշեցինք -ց հոլովական
վերջավորությունը, որ կապում էր վրացական -էն վերջավորու-
թյան հետ. կարելի է այստեղ ավելացնել բայի հոգն. 3-րդ դեմքի -ն
վերջավորությունը, որ դարձյալ կապում է վրացերենի հետ, համե-
մատելով arjan «են» ձևի վերջահանգ Ն-ի հետ և այլն: Բաց այս
համեմատություններից ոչ մեկն էլ ճիշտ չէ. այդ երկուսն էլ ստուգա-
բանված են որպես հնդեվրոպական մասնիկներ և այդ ստու-
գաբանություններն այնքան հիմնավորված են, որ կասկած չեն
հարուցում: Մինչդեռ Գ. Ղափանցյանը, Ն. Մառին հետևելով և այս
գնալով նրա ստուգաբանությանը հավատալով, դրանք համարում
է կովկասյան տարրեր, որովհետև հարկավոր է հայերենի մեջ գտնել
ոչ հնդեվրոպական, խեթա-կովկասյան «բաղկացական բովանդա-
կություն»:

Իր տեսության համար նա ավելի զորավոր կովան էր համարում

բառապաշարի տվյալները, իհարկե, իր մեկնաբանությամբ, նա գրեթե ամեն առիթով հայտարարում էր, թե հայերենի հնդեվրոպական ծագումով բառերի թիվը շոքս հարյուրից չի անցնում, մինչդեռ կան մոտ հինգ հազար շատուգաբանված արմատական բառեր, որոնք տեղական ասիական են: Ըստ որում, իր այդ հայտարարությանն ավելի հեղինակություն տալու համար, նա միշտ կրկնում էր, թե Հ. Հյուբշմանը միայն այդքանն էր ընդունում: Ամենից առաջ, այստեղ հասարակ թվաբանական անճշտություն կա: Հյուբշմանը մեկ թվահամարի տակ բերում է հնիւ. տվյալ արմատից ծագած բոլոր բառերը. օրինակ, զաղտ և զող բառերը ծագում են միևնույն հնդեվրոպական արմատից, ուստի և մեկ թվահամարի տակ են դրված: Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանը» կազմված է հայերենի տվյալներով, այսինքն՝ յուրաքանչյուր բառ, որ հայերենի բառակազմական օրենքներով չի կարող մասնատվել (բաղադրիչների բաժանվել) և կամ նույնացվել մի այլ արմատի հետ, համարված է առանձին արմատական բառ. այսպես, հիշյալ զող և զաղտ բառերը հայերենի ո՛չ քերականական, ո՛չ էլ բառակազմական օրենքներով նույնացվել չեն կարող, ուստի և նրանցից յուրաքանչյուրը մեկ արմատական բառ է, որ Հյուբշմանի կողմից իսկ ընդունված ստուգաբանություններով բնիկ հայերեն բառերի թիվը կրկնապատկում է. բավական է հիշել, օրինակ, որ դալառ, դեղ, դեղծ. դեղծանիկ, դաղձն, դեղին բառերը հնիւ. մեկ արմատից են ծագում: Գ. Ղափանցյանը հաշվի չի առնում այս և մոռանում է, որ որքանով դրանք ավելացնում են հնդեվրոպական բառերի քանակը, նույնքանով էլ մեծացնում են հայերեն արմատների ընդհանուր թիվը:

Այնուհետև, Գ. Ղափանցյանը գտնում է, որ շատուգաբանված հինգ հազար արմատները «տեղական, ասիական» լեզուների բառերն են: Այստեղ էլ նախ պետք է կիսել այդ թիվը, որովհետև այդ թվից մոտ երկու հազար հինգ հարյուրը, այսպես կոչված, սուտ բառերն են, այսինքն՝ բառեր, որոնք հայ մատենագրության մեջ չեն գործածված, այլ կան միայն նոր շրջանի այս կամ այն բառարանում, հատկապես Երեմիայի բառարանում: Իհարկե, դրանից հետո դարձյալ կմնա շուրջ երկուսուկես հազար բառ, բայց ո՞վ է ասել, և ինչի՞ց գիտենք, որ դրանք անպայման ասիանական լեզուներից են դալիս. իսկ եթե դրանցից են գալիս, ապա որի՞ց հատկապես. նախախնթերենի՞ց, ուրարտերենի՞ց, թե՞ խեթերենից, նեսիտերենից, լուվերենից և այլն: Այս հարցին պատասխան չի տրվում, և սույն-

ժըմ չի էլ տրվի, քանի դեռ այդ լեզուների բառապաշարը մեզ լրիվ հայտնի չէ: Կարելի է նաև մի ուրիշ դիտողություն անել. 2. Աճառյանի «Արմատական բառարան»-ը լույս տեսնելուց հետո հայ և օտար լեզվաբաններ ստուգաբանել են մոտ երկու հարյուր բառ, որի մեծագույն մասը (մոտ 140) հնդեվրոպական է, մյուսների էլ զգալի մասը՝ իրանական. ի՞նչ երաշխիք ունենք, որ այդպես չէ նաև մնացած 2300-ի մեծագույն մասը: Սրանք հարցեր են, որոնց առայժմ ոչ մի վճռական պատասխան տալ չի կարելի, բայց որոնք անպայման պետք է նկատի ունենալ, նախքան հայերենի բառապաշարի մասին որևէ եզրակացություն հանելը:

Վերջապես, ընդունենք մի պահ, որ այդ երկու հազար, նույնիսկ հինգ հազար բառերը միայն ուրարտական են. իսկ ի՞նչ կփոխի դա: Լեզվի ցեղակցությունը որոշելու համար էականը քերականությունն է. իսկ քերականությամբ հայոց լեզուն հնդեվրոպական է: Բառային կադմի կոդից լեզվի ցեղակցության համար կարևորը բառերի քանակը չէ, այլ որակը, այսինքն՝ այն, թե ինչպիսի՞ բառեր կան, որոնք փոխառյալ չեն: Այն կարգի բառերը, ինչպիսիք են՝ քազավոր, իշխան, սեպուռ և այլն, կարող են հարյուրներով փոխառված լինել, և դա ոչ մի էական նշանակություն չի ունենա հնդեվրոպական լեզուների բառային ընդհանրությունների համար: Այդպիսի բառերը կարող էին լեզվի մեջ առաջ գալ միայն պետության ծագման դարաշրջանում, իսկ հնդեվրոպական լեզուները բաժանվել են իրարից սոհմատիրական հասարակարգի դարաշրջանում: Պատահական չէ, հետևաբար, որ այդ լեզուները ընդհանուր բառ չունեն, օրինակ, թաղավորի համար: Մեր կյանքից օրինակ վերցնելով, կարող էինք հարց տալ, թե ի՞նչ նշանակություն ունեն հայերենի ցեղակցությունը որոշելու համար այնպիսի բառերը, ինչպիսիք են հեռագիր, հեռախոս, սավառակ, սավառնորդ, հեռաւառտես, գյուղատնտես, պատմաբան, երկրաբան և այլն, և այլն, կամ հազարավոր այնպիսի փոխառություններ, ինչպիսիք են կամուխիտ, կամուխիզմ, սոցիալիզմ, տրակտոր, կոմբայն, սովխոզ, ուաղիո, իդեալիզմ, ֆիմիա, ֆիզիկա և այլն, և այլն: Այդ բառերի արտահայտած հասկացությունները չկային և չէին կարող լինել այն դարաշրջանում, երբ հնդեվրոպական լեզուները դեռևս բաժանված չէին իրարից, իսկ այդ նշանակում է, թե բառերն էլ չէին կարող լինել: Սրան կարելի էր գուցե առարկել, ասելով թե այս բառերը վերջին հարյուրամյակում են մտել հայերենի մեջ, իսկ այն չստուգաբանված հինգ հազար բառերը հայերենում կային արդեն հինգերորդ

դարում և դեռ նրանից էլ առաջ, այլ կերպ ասած, ավելի քան երկու և կես հազարամյակ է բաժանում մեզ այն դարաշրջանից, երբ այդ բառերը (ավելի ճիշտ՝ նրանց մի մասը) մտել են հայերենի մեջ։ Դա ճիշտ է, իհարկե, բայց չէ՝ որ հայ ժողովրդի կազմավորման դարաշրջանն էլ բաժանված է դարձյալ երկու և կես, իսկ նոր ուսումնասիրությունների¹ համաձայն՝ երեքից—չորս հազարամյակով այն դարաշրջանից, երբ հնդեվրոպական լեզվով խոսող ցեղերն ու ցեղախմբերը դեռ միասին էին ապրում։ Այդ պատճառով էլ, երբ խոսքը վերաբերում է հնդեվրոպական լեզուների, բառային ընդհանրություններին, պետք է քննության նյութ դարձնել այն բառերը, որոնք կարող էին լինել վաղնջական ժամանակներում, իսկ դրանցից էլ նրա՛նք հատկապես, որ առավելագույնը չափով կայուն, զիմացկոն են ու սակավ դեպքերում են փոխառվում։ Ամենաընդհանուր բնորոշումով, այդ կարգի բառեր են.

1) Մարդու առօրյա, բոլոր ժամանակների համար ընդհանուր գործողություններին վերաբերող բառերը, ինչպես և բնության երեվույթներին վերաբերող շատ բառեր, օրինակ՝ ուտել, խմել, պառկել, քնել, նստել, աշխատել, ծնել, զնալ, գալ, բերել, տալ, վերցնել, անել, դնել, տեսնել, հասնել, քնկնել, ապրել, կյանք, հաց, ջուր, երկիր, արև, լուսին, մութ, լույս, գիշեր, ծառ, աստղ և այլն, և այլն։

2) Նախնական, պրիմիտիվ խաշնարածության, երկրագործության, ձկնորսության ու որսորդության վերաբերող բառերը և այդ դարաշրջանի աշխատանքային գործիքների անունները, ինչպես, օրինակ, վարել (հերկել), ցանել, ցորեն (գարի կամ, առհասարակ, հացահատիկ), աղալ, աղօրիք, առու և այլն, ինչպես և հնագույն ժամանակներում ընտելացված կենդանիների անունները (կով, եզ, ձի, շուն և այլն)։

3) Մարմնի որոշ մասերի, ամենանախնական շրջանում էլ ճանաչված մասերի անունները, ինչպես՝ գլուխ, քիթ, բերան, երես, ձեռք, ոտք, մատ, ականջ, մազ, եղունգ և այլն։

4) Ազգակցության վերաբերող շատ բառեր և մարդկանց՝ ըստ սեռի ու հասակի տարբերակող բառեր, ինչպես՝ հայր, մայր, որդի, քույր, եղբայր, մառդ, կին, այր, տղա, աղջիկ և այլն։

5) Անձնական և ցուցական դերանուններ, որոնք սովորա-

¹ Տե՛ս, օրինակ, V. Georgiev, Vorgriechische Sprachwissenschaft, Sofia, I, 1941, II, 1945; В. И. Георгиев, Проблема возникновения индоевропейских языков, ВЯ, 1956, № 1, էջ 43—67; П. Н. Третьяков, О происхождении славян, ВИ, 1953, № 11, էջ 69—82:

բար չեն փոխառվում այլ լեզուներից, ինչպես՝ ես, դու, նա, մենք, դուք, նրանք և այլն:

6) Քանակական թվականները՝ մեկից մինչև հարյուր, բայց առանձնապես՝ մեկից մինչև տասը, որոնք նույնպես սակավ դեպքերում են փոխառվում:

Այս կարգի մի հարյուր արմատական բառի ծագումաբանական ընդհանրությունը քերականական նյութական միավորների (ձևայինների) հետ, բավական է տվյալ լեզվի ցեղակցությունը որոշելու համար: Թող այն հինգ հազար բառերն էլ տեղական (ուրարտական, նախախեթական, վրացական և այլն) լեզուներից մտած լինեն հայերենի մեջ. Լանի ու հայերենի փրակաճական միավորները (ձևայինները) և վերը հիշված վեց կարգի բառերի ճշգրտ մեծամասնությունը հնդեվրոպական են, ապա հայերենը հնդեվրոպական լեզու է:

Ի վերջո, անհրաժեշտ է խոսել նաև Գ. Ղափանցյանի ստուգաբանությունների մասին: Իր աշխատությունների մեջ նա հաճախ հայտարարում է, թե հնդեվրոպական լեզվաբանության ներկայացուցիչների շատ ստուգաբանություններ ընդունելի չեն: Իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ էլ իր կողմից հիշոտ համարված հնդեվրոպական ծագումով հայերեն բառերը թվելով ու նրանց ստուգաբանությունները հիշելով, գրում է. «Բայց իհարկե հնդեվրոպական արմատները հայերենում ավելի են, քան բերված երեք հարյուրը: Մենք այստեղ կմատնանշենք 4—5 հնդեվրոպական արմատներ, հետո մանրամասն կվերլուծենք 2. Աճառյանի «Արմ. բառ.»-ում բերվածները, որոնք մեծ մասամբ քննության չեն դիմանում» (էջ 358): Դժբախտաբար նա չի հասցրել այդ վերլուծությունները կատարել, որպեսզի իմանայինք, թե գիտական ի՞նչ արժեք ունեն դրանք: Բայց մենք այդ կարող ենք իմանալ նաև ուրիշ միջոցով. իր աշխատությունների մեջ նա բաղմամբով ստուգաբանություններ ունի, և եթե մենք դրանցից գտնենք մի քանիսի վերլուծությամբ կարողանանք պարզել նրա ստուգաբանական վերլուծությունների մեթոդը, ապա գաղափար կկաղմենք և՛ այն մասին, թե ինչ արժեք են ներկայացնում այդ ստուգաբանությունները, և՛ այն մասին, թե ինչ չափանիշով էր նա գնահատում 2. Աճառյանի բառարանում բերված ստուգաբանությունները:

Առեւծ (աղիւծ) բառը ստուգաբանված է, որպես հնդեվրոպական բառ, կապվելով *reug «մոնչալ» արմատի հետ: Գ. Ղափանցյանն այդ ստուգաբանությունը չի ընդունում, այլ առաջարկում է մի ուրի-

չը: Դեռևս 1927 թ. նա առաջարկում է հայերեն անվճ բառը կապել լատիներեն rex (սեռ. regis) «թագավոր» բառի հետ, զտնելով, որ «հայկական (ա) ռեծ-ը նախնականում նշանակել է «իշխող, թագավորող, ղեկավարող», այդ մենք կարող ենք տեսնել նաև պարսկերեն شېر (šēr) «առյուծ» բառից, որը առաջացել է հին իրանական xšay- արմատից «կարող լինել, vermögen «նշանակություն» (ԳԱՐԻՏ, 1927, № 2, առանձնատիպ, էջ 30): Արտաքրոստ այս ստուգաբանությունը հավանական է թվում, բայց հարկավոր է մի փոքր ուշադիր քննության առնել այն, և կարգվի, որ բացահայտորեն սխալ է: Իհարկե, հնարավոր է, որ առյուծ կենդանու անունը ստացվի թագավոր նշանակող բառից, որովհետև ժողովուրդը հենց այդպես էլ առյուծին կենդանիների թագավորն է համարում: Բայց այս հնարավորությունը կարող է վերաբերել միայն որոշ դարաշրջանի. այդպիսի կապ կարող է ստեղծվել միայն այն դարաշրջանում, երբ կա պետություն, կա նաև թագավոր: Նախքան պետության առաջ գալը չկա բառ թագավոր իմաստով, որովհետև չկա նաև թագավոր: Պարսկերեն šēr բառը, եթե նույնիսկ ճիշտ լինեք Գ. Ղափանցյանի տված բացատրությունը¹, տվյալ ղեկքում ոչ թե նպաստում, այլ վնասում է ստուգաբանությանը, որովհետև նա, ըստ այդ բացատրության, ծագել է «կարող, զորեղ, հզոր» իմաստից և ոչ թե թագավոր իմաստից, ըստ որում այս վերջինն էլ հենց «հզոր» իմաստից է ծագում: Լատիներեն rex (սեռ. regis) բառը ծագում է հնի. *reg- արմատից, որ նշանակել է «ուղղել, շտկել» (հմմտ. լատ. rectum «ուղիղ»): Հետևաբար, մինչև թագավոր իմաստն ստանալը նա նախ ստացել է «վարել, կառավարել» իմաստները և հետո միայն՝ կառավարող, թագավոր, այն էլ այն ժամանակ, երբ արդեն ծագել էր պետությունը: Արդ, հայտնի է, որ հայերը Թրակիայում հանդիպեցին առյուծին, այսինքն՝ այն դարաշրջանում, երբ դեռ նրանք տոհմատիրական հասարակարգում էին ապրում. ուրեմն, այդպիսի իմաստային զուգորդություն չէր կարող լինել: Այնուհետև, այդ ստուգաբանությամբ *reg հնդեվրոպական արմատից ստացվել է ռեծ>անեծ և ապա՝ Կ-ի ներմուծումով՝ անեծ. բայց հայտնի է, որ Կ ներմուծվելու դեպքում պայթափականները վերածվում են պայթականի, կորցնելով իրենց շփական տարրը. այս երևույթի վրա հենց ինքը՝ Գ. Ղափանցյանն է ուշադրություն դարձ-

¹ Խ. Բարթոլոմեի մոտ (Altiranisches Wörterbuch, էջ 551—553) այդպիսի ստուգաբանություն չկա:

րել նույն հոգվածում (հմմտ. արած—արատ, զգած—իմ—զատի են); նշանակում է, այստեղ էլ պետք է ունենայինք առեձայնեալ, իսկ այդպիսի բան չունենք: Այսպիսով, ո՛չ պատմականորեն, ո՛չ էլ հնչյունաբանորեն այդ ստուգաբանութիւնը չի արդարանում:

Արարկիրի բարբառում կա խոխո բառը, որ գործածում են երեխաներին վախեցնելու համար. Գ. Ղափանցյանն այդ բառն ստուգաբանում է այսպես. «Արարկիրի (Թյուրքիայում) հայերի մոտ կա խոխո բառը, որով վախեցնում են երեխաներին (խոխոն կուգա), որ հավանաբար հայաստկան կարխոխ (k.arhuhu) աստուծու անվան կրճատումն է» (Хайака, էջ 96): Հետագայում այդ «հավանաբար»-ը դուրս է գալիս. «Հայաստյի k.arhuhus աստվածանունը լրիվ չի կարդացվում, հղծված են «kar» (կամ «ka-er») նշանակող բեռնազերբը, բայց Կարգեմիշի հիերոգլիֆ-խեթական մի արձանագրութեան մեջ կա լրիվ գրութեամբ այդ աստվածանունը, որը, ինչպես տեսնում ենք, միայն Հայաստյին չէր պատկանում: Բառը բարդ է, կազմված է kar և bubu մասերից (Տ ուղղ. հոլ. վերջավորութուն է): Վերջին մասը կարելի է համեմատել խեթական (թե՛ բեռնազերբ և թե՛ հիերոգլիֆ արձանագրութուններում) bubu «պապ» բառի հետ, որը տեսնում ենք և խուռխտերեն հատուկ այրանունների մեջ՝ luhhu, Huban, Nisbuba, šubišbuba, A ibubua («նվեր պապի») և այլն: Հայոց մեջ ես կհամեմատեի արարկիրցոց «խոխո» բառը (խոխոն կուգա), որով վախեցնում են երեխաներին: Պետք է ասել, որ բեռնազերբը չունի հատուկ «օ» հնչման համար նշանազիր և այդ արտահայտում է «u» նշանով, այնպես որ Karbubu գրութունը տվյալ զեպրում հնչվել է karxoxo (Կարխոխո): Այնուհետև, հիշելով Հ. Աճառյանի «Գավառական բառարանում» բերված խոխ (Մանիս և Երզնկա) «երևակայական էակ մը, որով մանուկները կվախեցնեն», խոխոն (Մանիսայում)=պրսկ. kux «կնյուն», 2. «նույն կնյունով շինված տգեղ և ահուելի կերպարան, որով տղաքը կվախեցնեն» բառերը, եզրակացնում է. «Ըստ իս, այդ խոխ կամ խոխո բառը, ինչպես ցույց է տալիս և արարկիրցոց նման բառը, իրոք որ երևակայական էակ է և ոչ մի կապ չունի պարսկական kux «ձիու կամ շան ճանճ» բառի հետ (որից մենք կունենայինք «կոխ» կամ «քոխ» փոխառութիւնը) և հնագույն տեղական, այսինքն՝ Հայաստայի և շրջակա երկրների թանկագին մի մնացորդ է» (Հայոց լեզվի պատմ., էջ 63—64): Այս ստուգաբանութիւնը մի քանի գիտելի կեանք ունի. նախ՝ Հ. Աճառյանը Մանիսայի խոխոն բառն է կապում պարսկերենի, և այն էլ ոչ թե kux «ձիու կամ շան ճանճ»,

այլ՝ kux «կնյուն» բառի հետ, որ իմաստով նույնական է։ Երկրորդ՝ Մանխալում այդ խոխոն բառը, երկրորդ իմաստով, ասորեր է խոխ բառից, որ կա նաև Երզնկայում։ Երրորդ, ի՞նչ հիմունքով կարելի է խեթական bubu-ն միացնել հայաստական huhu-ի հետ. չէ՞ որ ուրիշ գեղաբերում խեթական Խ-ն համապատասխանում է, ըստ Գ. Ղափանցյանի, հայաստական Բ-ին։ Զորրորդ՝ ի՞նչ հիմունքով կարելի է միացնել խուռիտական Huhu, Huban և buba (Nišbuba ևն) բառերը իրար հետ։ Այս բոլորի պատասխանը չկա և չի էլ կարող լինել, որովհետև նրանք նույնական չեն։ Վերջապես, արաբկիրցոց (և ոչ միայն արաբկիրցոց) խոխո-ն ոչ մի կապ չունի դրանց հետ. հայտնի է, որ նույն իմաստով (ևրեխաներին վախեցնելու համար) մեր բարբառներում գործածում են նաև բորո, բուբու, հուհու, տուտու, փուփու և նման բառեր, բայց այդ բոլորն էլ ձայնարկովթյամբ ստացված բառեր են, ինչպես և հու՛, խու՛, խո՛ և այլն, որոնք բուլղոսն էլ ևրեխաներին վախեցնելու համար են գործածվում։ Կապել այդ խոխո-ն կամ բորո-ն (հմմտ. Բորոն կկծի), որ շատ ավելի նման է, karbubu-ին, նշանակում է անտեսել բառերի իրական պատմությունը և Ն. Յա. Մառի վերլուծությունների մեթոդին հետևել։

Կամենալով հաստատել, որ -բիր/-բեր խեթական բառը նշանակել է «տուն>տոհմ» և կապելով դրանք մեր Տուրուբերան, Ադերբան և այլ հասուկ անունների հետ, ավելացնում է. «Բացի վերոհիշյալ վկայություններից, ber «տոհմ—ցեղ» բառը գործ է ածվել և նախարարական հետևյալ տոհմանունների մեջ՝ Տաբերունի, որը նշանակում է Տաբուբերանի հետ, Տամբեր «տամ տոհմ» և Քաջբերունի, որը հավանորեն ստացվել է Քաջբերունի ձևից, նշանակելով kaš (= kaška կամ gašga) ցեղից. համեմատել Սյունիքի «Քաշաբաղ գաւառ», «բաշի մարգ», «Քաշունիք» ... Սյունիքում կար և առանձին գյուղ Բերան անունով, որ կարող է նշանակել «տոհմեր», ինչպես և Ուրբուն գյուղը նույն տեղում թերևս «ուլթ տոհմ» նշանակությամբ» (անդ, էջ 51)։ Այստեղ արդեն ստուգաբանական ոչ մի սկզբունք գոյություն չունի. Քաջբերունի-ն չէր կարող ստացվել Վաշբերունի-ից, որովհետև հայերենում շ-ն, այն էլ պայթականից առաջ, չ չի դառնում։ Քաշաբաղ գաւառ, Քաշի մարգ, Քաշունիք ոչ մի կապ չունեն կաշկա կամ գաշգա ցեղանվան հետ. Ղարաբաղի, Մեղրու և այլ բարբառներում կան քաշ «ներքև, ցած» և քաշ «ագռավ» բառերը. Քաշի մարգ նշանակում է ներքևի, ցածի մարգ, Քաշունիք և Քաշաբաղ կապվում են կամ մեկի (քաշ «ագռավ») կամ

մյուսի հետ (ստուգաբանելու համար անհրաժեշտ են պատմական ու աշխարհագրական տեղեկություններ); Ութբրուն ոչ մի կապ չուներ ոչ ուր թվականի, ոչ էլ ber «տոհմ» (?) բառի հետ. այդ, ինչպես և Դաշբրուն (=Դաշբուրուն), Կարաբուրուն և այլ -բուրուն-ների թուրքական են:

Արառյոյ բառը ստուգաբանում է, կապելով լիտ. strāzdas, ռուս. прозд, հին իսլ. drostr, լատ. turdus բառերի հետ: Այդ բառերի նախաձևն է *trod, որ Գ. Ղափանցյանի կարծիքով, դարձել է *rtod (>rtut)> արառում. ըստ որում, որպեսզի հնիս. u> հյ. ոյ տարապայման հնչյունափոխության հարցն էլ վերանա, նա գտնում է, որ բարբառների արառում, առառում ձևերը՝ ու ձայնավորով, ավելի հին են, քան գրաբարյան արառյոյը (Հայոց լեզվի պատմ., էջ 359): Այս ստուգաբանությունը ևս ընդունելի չէ: Նախ՝ բարբառային արառում ձևը նախնական չէ. նա նույն հարաբերության մեջ է հին արառյոյ ձևի հետ, ինչպես՝ բուն-ը՝ բոյն-ի, բուս-ը բոյս-ի, լուս-ը՝ լոյս-ի հետ և այլն: Դրա լավագույն ապացույցն է բարբառների արառալիկ (արդուդիդ, արդուդիկ) ձևը, որ կարող էր ստացվել միայն արառյո-ից, հակառակ պարագայում պետք է լիներ արառ-ալիկ: Երկրորդ՝ հնիս. *trōd ձևից հայերենում կարող էր լինել եռառ/երառում, կամ, եթե ընդունենք, որ նախաձևը tr>rt տեղափոխությամբ դարձել էր rtdō, պետք է ունենայինք արգոտ/արդոտ, որովհետև հնդեվրոպական պարզ խուլ պայթականները ռնգայիններից ու նայերից հետո վերածվում են ձայնեղ պայթականների (հմմտ. լատ. ante «առջև» = հյ. (գր) —անդ, հնիս. *penk^{we} > հյ. հինգ, հն. ʾapṛan = հյ. (գ) արդ և այլն): Ինչպես տեսնում ենք, հնչյունական օրենքներից և ո՛չ մեկն էլ հաշվի չի առնված, իսկ առանց դրան ստուգաբանությունը զրկվում է իրական հիմքից:

Մենք ավելորդ ենք համարում բազմաթիվ էջեր լցնել այդ կարգի ստուգաբանությունների քննությամբ. օրինակներն անսպառ են և մեկը՝ մյուսից ցայտուն: Այս շորս օրինակներով բավականանալով և վերը՝ մեթոդաբանական հիմունքների մասին մեր արած դիտողությունների վրա հիմնվելով, կարող ենք հետևյալ ընդհանուր եզրակացությունը հանգել. Գ. Ղափանցյանի ստուգաբանությունների ճնշող մեծամասնությունը չի դիմանում քննադատության. թեև նա ինքը հաճախ շեշտում է, թե ստուգաբանությունների և, առհասարակ, լեզվաբանական ուսումնասիրությունների մեջ պետք է հենվել առաջին հերթին պատմական տվյալների վրա, նկատի ունենալ յուրաքանչյուր բառի իրական պատմությունն ու խստորեն հե-

տեւել հնչուական օրենքներին, բայց ինքն այդ ճիշտ սկզբունքին չի հետևում: Նրա ստուգաբանությունները մեծ մասամբ հիմնված են պատահական ձևային նմանությունների վրա, իսկ դա գիտական չորջ արժեք ունենալ չի կարող:

Մենք կանգ չենք առնում նաև ավելի մասնավոր բնույթ կրող հարցերի վրա, որոնք կարող են քննարկման նյութ դառնալ (և դարձել են) առանձին գրախոսականներում:

Ինչպես կարելի է հեշտությամբ նկատել, մենք դրականորեն գնահատեցինք Գ. Ղափանցյանի շնորհանուր լեզվաբանական հայացքները, առանձնապես նկատի ունենալով այն, որ շատ էական սկզբունքներով նա ավելի ճիշտ էր կիրառում մարքսիզմը լեզվաբանության մեջ և ճիշտ կերպով էլ քննադատում էր Ն. Մառի «նոր ուսմունքի» հիմնական դրույթներից շատերը: Դրանով նա արժանացավ բարձր գնահատականի: Այդ գնահատումն, առաջին հայացքից, պետք է թելադրեր մեզ նրան ոչ թե Ն. Մառի հետևորդների, այլ հակառակորդների շարքում դասել: Հիրավի, մի կողմից՝ մենք ընդունում ենք, որ նա «նոր ուսմունքի» հիմնական դրույթները քննադատել է, իսկ մյուս կողմից՝ Ն. Մառի հետևորդն ենք համարում: Տարօրինակ չէ՞ սա, արդյոք: Տարօրինակ է թվում, բայց այդպես է իրողությունը: Գ. Ղափանցյանը միակն էր, որ իր ամբողջ գիտական գործունեության ընթացքում հարադատ մնաց Ն. Մառի տեսությանը՝ հայերենի մասին, բայց ոչ թե 20—30-ական թվականների, այլ 1903—1916 թվականների տեսությանը: Այն հակասությունն ու հակադրությունը, որ կար նրա և Ն. Մառի հայացքների միջև, ըստ էության երկու տարբեր շրջանի Մառի ներքին հակադրությունն էր. Ն. Մառը հրաժարվեց այն տեսությունից, որ պաշտպանում էր մինչև 1916 թ. և հիմնադրեց «նոր ուսմունքը», Գ. Ղափանցյանը կանգնած մնաց Ն. Մառի մինչև 1916 թ. տեսության դիրքերում, հատկապես հայերենի ցեղակցության հարցում, և հակադրվեց «նոր ուսմունքին»: Եվ բոլորովին պատահական չէ, որ իր «К происхождению армянского языка» աշխատության մեջ, թվելով հայերենի ծագման մասին արտահայտված տեսակետները, պարզորոշ կերպով ասում է. «Наконец, новую установку генезиса армянского языка, которая по характеру приближается к первой концепции Н. Марра, предлагаю я» (էջ 9, ընդգծումը մերն է—է. Ա.): Մենք հանգամանորեն շարադրեցինք այդ տեսությունը և ցույց տվինք, որ Ն. Մառի և Գ. Ղափանցյանի տեսակետների տարբերությունն այն է միայն, որ առաջինը հայերենը

խաշավորված հնդեվրոպական-հարեթական լեզու էր համարում, իսկ Գ. Ղափանցյանը, գտնելով, որ այդ շրջանակները շատ սեղմ են, ավելացնում է նաև ասիականները: Բայց այս էլ, ըստ էության, ոչինչ չի փոխում, և թե նկատի ունենանք, որ Գ. Ղափանցյանը ասիական լեզուներն էլ ցեղակից է համարում կովկասյաններին: Եվ այս է, որ մեզ հիմք է տալիս նրան ն. Մառի հետևորդը համարելու Այդ համերաշխությունը ն. Մառի առաջին տեսակետի հետ, ինչպես տեսանք, պայմանավորված էր մի ընդհանուր սկզբունքով, այն է՝ լեզուների խաշավորման մատյան սկզբունքով, որ Գ. Ղափանցյանը մինչև իր կյանքի վերջն էլ պաշտպանում էր: Այդ սկզբունքն էր նաև, որ նրան շատ հարցերում մղեց դեպի պատմականության անտեսումը, պատմա-համեմատական մեթոդի հիմնական սկզբունքներից հրաժարումը և ն. Մառի վաղ շրջանի ստուգաբանական մեթոդի որդեգրումը: Այս բոլորից ելնելով, մենք կարող ենք նրա ցիտական ժառանգությունը գնահատել հետևյալ ձևով. անպայմանորեն մեծ ավանդ է նրա «Ընդհանուր լեզվաբանություն» աշխատությունը սովետական լեզվաբանության մեջ, եթե նկատի չունենանք մի քանի հնացած և մեծ մասամբ դեկլարատիվ սահմանումները (լեզուն՝ վերնաշենք, լեզվի դասակարգացություն են), մասնավորապես, որ դրանք հավուր պատշաճի սահմանումներ էին իր ժամանակի ոգուն համապատասխան:

Գ. Ղափանցյանի հայագիտական աշխատությունների ամենամեծ արժանիքն այն է, որ դրանց մեջ նա առաջ է քաշում հայերենի. ամբողջ նյութի ֆնևարկման անհրաժեշտությունը՝ զանազան հին լեզուների հետ ունեցած ընդհանրությունները վեր հանելու համար և դրանով իսկ մեծապես ընդարձակում է հայերենի ուսումնասիրության շրջանակները: Դրական է և այն, որ նա հայերենի գոյացման ու հայ ժողովրդի կազմավորման հարցերը ֆնևում է իրենց սերտ կապի մեջ: Բայց հենց որ նա ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի բնորոշ գծերը մեխանիկորեն տարածում է նաև լեզվի կազմավորման պրոցեսի վրա, այստեղ նա կանգնում է վուլգար սոցիոլոգիզմի դիրքերում: Վերջապես, երբ իր տեսությունը լեզվական փաստերով հիմնավորելու համար դիմում է բունազբոսիկ ստուգաբանությունների, նա հեռանում է պատմա-համեմատական լեզվաբանությունից և հենվում լեզվական իրակությունների կամայական վերլուծությունների մեթոդի վրա: Անշուշտ, սա չի նշանակում, թե նրա աշխատությունների մեջ մենք ոչ մի իրական ստուգաբանություն կամ ճիշտ կարծիքներ չենք գտնում: Այդպես չէ,

իհարկէ, Գ. Ղափանցյանի հետազոտութիւնների մեջ կան և՛ ճիշտ ստուգաբանութիւններ, և՛, մասնավանդ, խորաթափանց գիտողութիւններ ու կոահումներ, բայց հենց այդ ճշմարիտը գտնելու և օգտագործելու համար անհրաժեշտ է խիստ զգուշավորութեամբ քնննութեան առնել այն հսկայական փաստական նյութը, որ նա բերում է իր աշխատութիւնների մեջ: Այս բոլորը հաշվի առնելով միայն և քննադատարար մոտենալով նրա լեզվաբանական վերլուծութիւններին, պետք է օգտագործել նրա աշխատութիւնները, որոնք անպայմանորեն գիտական արժեք ունեն և մեծ նյութ են տալիս հայերենի բազմակողմանի ուսումնասիրութեան համար:

**Հովսեփ
Կարապետի
Կուսիկյան**

Ռուսական հայագիտական դպրոցի սովետական շրջանի լավագույն ներկայացուցիչներից մեկն է Հովսեփ Կարապետի Կուսիկյանը, որ իր շուրջ կես դարու գործունեությամբ ոչ միայն անմիջականորեն նպաստել է հայ լեզվաբանութեան զարգացմանը, այլև վառ է պահել հայագիտութեան ջահը Ռուսաստանում, համախմբելով իր շուրջը երիտասարդ կադրեր՝ այդ բնագավառում աշխատելու համար:

Ծնվել է Հ. Կուսիկյանը 1891 թ., Մոսկվայում: 1900 թվականից սկսել է սովորել Մոսկվայի Լադարյան ճեմարանի գիմնադիական դասարաններում. այստեղ նա հատուկ սեր է ցուցաբերում պատմութեան և հին լեզուների (հայերենի, հունարենի, լատիներենի) նկատմամբ: Այդ առանձնահատուկ սերը նրա մեջ ծագել էր, ինչպես ինքն է գրում իր ինքնակենսագրութեան մեջ, մասնավորապես իր հոր՝ Լադարյան ճեմարանի ուսուցիչ Կարապետ Կուսիկյանի, և նույն ճեմարանի պրոֆեսոր Գրիգոր Խալաթյանցի ազդեցությամբ. վերջինս պատմութեան էր դասավանդում նրան գիմնադիայի կրթող դաստարանում: Ոսկե մեդալով ավարտելով գիմնադիական դասարանները 1909 թ., Կուսիկյանն ընդունվում է Մոսկվայի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը. այստեղ նա կենտրոնացնում է իր ուշադրութեանը հին աշխարհի և մասնավորապես Բյուզանդիայի պատմութեան վրա. նա կանոնավոր կերպով մասնակցում է պրոֆեսորներ Ռ. Յու. Վիպպերի և Ն. Գ. Պոպովի սեմինարներին և Թուրքի-դիդեսին նվիրված իր ուսումնասիրութեան համար պարգևատրվում ֆակուլտետի կողմից: Նույն ժամանակամիջոցում նա մասնակցում է նաև սանսկրիտի սեմինարներին, որի ղեկավարն էր պրոֆ. Վ. Կ. Պորթեգինսկին և, իբրև ազատ ունկնդիր, Լադարյան ճեմարանի լիցեում սովորում է արաբերեն, զրաբար և պարսկերեն լեզուները:

1913 թ. ավարտում է համալսարանը առաջին կարգի դիպլոմով: Դեռևս համալսարանում սովորելու միջոցին Հ. Կուսիկյանն ուսումնառություն էր հոգևեական իրավունքը, և, առհասարակ, իրավագիտությունը. ավարտելով համալսարանը, նա շարունակեց դարձյալ զբաղվել դրանով և 1916 թ. պետական քննությունները հանձնելով, ավարտեց նաև իրավաբանական ֆակուլտետը:

1915 թ. Հ. Կուսիկյանը նշանակվում է փիլիսոփայական նախակրթության ու տնտեսական աշխարհագրության ուսուցիչ՝ Լազարյան ճեմարանի գիմնազիական կուրսերի բարձր դասարաններում և հայոց ու ռուսաց լեզուների դասատու՝ ցածր դասարաններում: Թեև իր ամբողջ ուսումնառության ընթացքում նա հետևյալի էր մի նպատակ՝ դառնալ հայ ժողովրդի պատմության ու հայոց լեզվի պատմության մասնագետ՝ բաղամկողմանի գիտելիքներով և ուսումն ավարտելուց հետո զբաղվել գիտական ուսումնասիրություններով, սակայն ուսուցչական աշխատանքն այնքան է ծանրաբեռնում նրան, որ նա ստիպված է լինում ժամանակավորապես հրաժարվել գիտական որոնումներից: 1917 թ. ռևոլյուցիան էլ ավելի հեռացրեց նրան գիտությունից. 1918 թ. նա սկսում է համատեղությամբ աշխատել Ալեգսյին Գործերի ժողովրդական Կոմիսարիատում՝ հայկական դործերի բաժնում: Գիտական աշխատանքով վերստին սկսում է զբաղվել 1920 թվականից, երբ նա Կենդանի արևելյան լեզուների կենտրոնական ինստիտուտում (նախկին Լազարյան ճեմարանում) ստանում է գիրեկցիայի անդամի և հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչի պաշտոնն ու դասախոսում է հայոց լեզու: 1921 թվականից համատեղությամբ աշխատում է Մովսեսիկի համալսարանում, կարդալով «XVII—XVIII դարերի հեղափոխական շարժումները Արևմտքում» դասընթացը: 1923 թ. նշանակվում է «ՍՍՌՄ Կենտգործկոմի, Ժողկոմխորհի և ԱՊԽ-ի տեղեկագրի», իսկ 1924 թ.՝ «ՍՍՌՄ օրենքների ժողովածուի» խմբագիր: 1923 թ. վերացվում է հայոց լեզվի ամբիոնը Կենդանի արևելյան լեզուների կենտրոնական ինստիտուտում: 1924 թ. Հ. Կուսիկյանը հրաժարվում է Մովսեսիկի համալսարանում դասախոսելուց, որովհետև խմբագրական աշխատանքն ամբողջապես կլանել էր նրան: Նույն թվականին Ն. Յա. Մառի հրավերով նա աշխատանքի է անցնում ՍՍՌՄ ժողովուրդների էթնիկական ու ազգային կուլտուրաների գիտահետազոտական ինստիտուտում, որպես ավագ գիտական աշխատող: Այստեղ նա վերստին շարունակում է զբաղվել հայոց լեզվի պատմությամբ: 1930 թ. հրաժարվում է խմբագրական աշխատանքի:

քից և ամբողջապես նվիրվում գիտությունը: Երեսունական թվականներին նա կարդում է «Ընդհանուր լեզվաբանություն» ու «Բյուզանդական պատմություն» դասընթացները Մոսկվայի Չերնիշևսկու անվան փիլիսոփայության, պատմության և դրականության ինստիտուտում և մանկավարժական ինստիտուտներում: 1935 թվականից սկսում է կարգալ ընդհանուր լեզվաբանություն, Բյուզանդիայի, Հռոմի, սլավոնների և Կիևյան Ռուսիայի պատմության դասընթացները նաև Երևանի համալսարանում ու Մանկավարժական ինստիտուտում:

Ազգային ու էթնիկական կուլտուրաների գիտա-հետազոտական ինստիտուտը իր գոյության շուրջ 40 տարիների ընթացքում մի քանի անգամ վերակառուցվել ու վերանվանվել է. այժմ նա դարձել է ՍՍՄՄ Գիտությունների ակադեմիայի լեզվաբանության ինստիտուտ. Հ. Կուսիկյանն այդ բոլոր վերակառուցումների ժամանակ էլ մնացել է նույն ինստիտուտում և այժմ էլ վարում է ավագ գիտական աշխատակցի պաշտոնը: 1961 թ. Բարձրագույն ատեստացիոն հանձնաժողովը, Լեզվաբանության ինստիտուտի միջնորդությամբ, շնորհել է նրան ֆիլոլոգիական գիտությունների դոկտորի աստիճան՝ honoris causa: Չնայած իր պատկառելի տարիքին, Հ. Կուսիկյանը դեռևս երիտասարդի ավյունով շարունակում է իր եռանդուն գիտական գործունեությունը:

Ինչպես այս համառոտ կենսագրականն է ցույց տալիս, Հ. Կուսիկյանը խիստ բազմակողմանի գործունեություն է ունեցել թե՛ գիտության և թե՛ պետական-պաշտոնական բնագավառներում: Եվ, չնայած այն բանին, որ նա հաճախ ստիպված է եղել միաժամանակ վարել մի քանի պաշտոններ (ավագ գիտ. աշխատակից, դասախոս մի քանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում, խումբագիր, Բարձրագույն ատեստացիոն հանձնաժողովի պաշտոնական ռեցենզենտ և էքսպերտային հանձնաժողովի անդամ են), միշտ էլ աչքի է ընկել իր պարտաճանաչությամբ, բարեխղճությամբ ու աշխատանքային մեծ նռնագով: Խիստ լայն են եղել նրա գիտական հետաքրքրությունների ու զբաղմունքի շրջանակները: Դեռևս վաղ հասակից, ինչպես ասել ենք, նա ատանձնակի սեր է ցուցաբերել պատմության նկատմամբ և մասնագիտացել է հայ ժողովրդի պատմության ու Բյուզանդիայի պատմության հյուղերում: Այս բնագավառներում նրա երկարամյա ուսումնասիրությունների արգասիքն են այն բազմաթիվ աշխատությունները, որոնք նվիրված են Բյուզանդիայի պատմության, հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանին, հին Հա-

յաստանի ու Հռոմի հարաբերություններին և նման բազմաթիվ հարցերի: Այդ աշխատություններից առավել կարևորները հետևյալներն են.

1. «История Византии» (ապակետիպ МИФЛИ, 1936). երկար տարիների ընթացքում կարդացած իր դասախոսությունների համառոտ շարադրանքն է, որ ներկայացնում է Բյուզանդիայի ամփոփ պատմությունը:

2. Պատմագրություն (ապակետիպ. Երևան, 1938), Երևանի Պետական համալսարանում կարդացած դասախոսությունների սղագրությունն է, որ աչքի է ընկնում շարադրանքի սխառեմայնությամբ ու հարուստ նյութի ընդգրկումով:

3. История борьбы Тиграка II с Римом (ВДИ, 1940, № 3—4):

4. Тигран II и Рим (ИЖ, № 10): Քննարկում է Տիգրան II-ի և Հռոմի հարաբերությունները, իր կարծիքը հայտնելով մի բանի հարցերի մասին և փորձելով լուսաբանել այդ խնդրում հղած մի քանի մոլթ կետեր:

Ինչպես այս, այնպես էլ իր մյուս պատմագիտական ուսումնասիրությունների մեջ, որոնց լիակատար ցանկը տալ մեր նպատակից դուրս է, Հ. Կուսիկյանը ցուցաբերում է պատմական երևույթների խոր ըմբռնում, բազմակողմանի գիտելիքներ և քննական ոգի:

Ինչելով հայազեա՝ բառիս ամենալայն առումով, Հ. Կուսիկյանը զբաղվել է հայ գրականության պատմության, հայ ազգագրության ու հնագիտության, ժողովրդական բանահյուսության բազմազան հարցերով: Առանձնապես մեծ է նրա վաստակը հայ գրողներին, ուսւ ընթերցողներին ծանոթացնելու գործում. զանազան պարբերականներում, հանրագիտարաններում նա ունի բազմաթիվ հոդվածներ, ինչպես և առանձին գրքերի առաջաբաններ, որոնք նվիրված են Բաֆթու, Մ. Նալբանդյանի, Հ. Հովհաննիսյանի, Հ. Պարոնյանի, Շ. Կուրղինյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Վ. Փափազյանի, Նար-Դոսի, Պեշիկթաշլյանի, Մուրացյանի, Ռ. Պատկանյանի ստեղծագործություններին: Նա առանձնապես մեծ թափով սկսեց զբաղվել հայ գրականության հարցերով 1941—1945 թթ. պատերազմի տարիներին, երբ մեկը մյուսի հունից հրատարակում էր հայ գրականության պատմության հարցերին նվիրված հոդվածներ, թարգմանում հայ դասական գրողների երկերը ռուսերեն, կամ խմբագրում, առաջաբաններ գրում և այլն, և այլն: Այդ ժամանակ է հրատարակել նա

նաև իր «Հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը հայ գրականության մեջ» (Երևան, 1941) արժեքավոր աշխատությունը:

Մեր նպատակից դուրս է թվել Հ. Կուսիկյանի ոչ լեզվաբանական, թեկուզ և կարևորագույն աշխատությունները և բնութագրել դրանք: Մենք կամեցանք ցույց տալ միայն, թե որքան ընդարձակ են եղել նրա գիտա-հետազոտական աշխատանքի շրջանակները և համառոտ ծանոթություն տալ նրա գիտական հետաքրքրությունները կայացնող բնագավառներին:

Իր մոտ հիսունամյա գիտական ու մանկավարժական գործունեության ընթացքում Հ. Կուսիկյանը միշտ էլ ուշադրության կենտրոնում է ունեցել լեզվաբանության հարցերը և մասնավորապես հայոց լեզուն: Նրկար տարիների ընթացքում նա գրել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք՝ նվիրված են լեզվաբանության կարևորագույն հարցերին, ուսումնասիրել հայոց լեզվի, հատկապես նրա շարահյուսական կառուցվածքի պատմությունը, ժամանակակից գրական հայերենը, անդրադարձել հայագիտության զանազան հարցերի՝ իր գրախոսությունների ու հոդվածների մեջ: Աշխատելով անմիջականորեն Ն. Յա. Մառի ղեկավարած ինստիտուտում և լծվելով մարքսիստական լեզվաբանության մշակման գործին, Հ. Կուսիկյանն իր տեսական ծավալուն հոդվածների մեջ անդրադարձել է լեզվի փիլիսոփայության բազմաթիվ հարցերի և աշխատել գտնել դրանց մարքսիստական լուծումը: Մինչև 1950 թ. նա հիմնականում հետևել է Ն. Մառի ուսմունքին և տեսական խնդիրների լուծման մեջ առաջնորդվել այդ ուսմունքի դրույթներով: Աշխատելով Ն. Յա. Մառի հետ, նրա գլխավորած ինստիտուտում, Հ. Կուսիկյանը դեռևս քսանական թվականների վերջերից հարում է նրա ուսմունքին և հանդես գալիս այդ ուսմունքի դրույթների պաշտպանությամբ ու աշխատում է մասսայականացնել դրանք: Այսպես, դեռևս 1929 թ. տպագրված իր «Հարեթական տեսություն» ծավալուն հոդվածում (Բելոռուսերեն լեզվով. УЗВЫШЕ, 1929, № 4) նա տալիս է «նոր ուսմունքի» հիմնական դրույթների մատչելի շարադրանքը, բնութագրելով դրանք որպես մարքսիստական դրույթներ: Հաջորդ տարում նա հանդես է գալիս «Задачи материалистического языкознания» հոդվածով (Просв. Нац., 1930, № 6), որի մեջ արծարծում է այն միտքը, թե մատերիալիստական լեզվաբանությունը պետք է դարգանա Ն. Յա. Մառի ուղիով, քննադատելով բուրժուական իդեալիստական լեզվաբանական ուղղությունները և հենվելով պատմական մատերիալիզմի վրա: Այնուհետև նա հա-

շորդաբար անդրադառնում է կրկին այդ հարցերին, մասնակցում սովետական լեզվաբանության մեջ ծավալված պայքարին՝ իր բազմաթիվ հոդվածներում, դրանցից առավել բնորոշներն են հետևյալները. В чем значение Яфетической теории (ПН, 1931, № 7), Индоевропеистика в действии (ПН, 1931, № 1), Против буржуазного кавказоведения (ПН, 1932, № 1), Марр и его Учение (ПН, 1933, № 8), Яфетическая теория и индоевропеистика (ВЦКНА Марру, 1936) և այլն: Այս, ինչպես և շատ ուրիշ հոդվածների մեջ Հ. Կուսիկյանը քննադատում է իդեալիստական լեզվաբանական ուղղությունները, բացասում նաև պատմա-համեմատական մեթոդի օգտակարությունը սովետական լեզվաբանության համար, միտում լեզուների ցեղակցության այն բմբռնումը, որ հաստատված է պատմական լեզվաբանության մեջ և պաշտպանում հարեթաբանության դրույթները: Ինքնին հասկանալի է, որ այս շրջանում նա գտնում էր, որ «նոր ուսմունքը» մարքսիստական լեզվաբանական տեսությունն է, և ընդունում էր նրա հիմնական սկզբունքները լեզվի դասակարգայնության, լեզուների խառավորման, լեզվի ստադիալականության և լեզվատեղծական պրոցեսի միասնության կամ այլ կերպ՝ լեզվի պատմության մոնիզմի (монизм языковой истории) մասին, ինչպես դրանք տրված էին Ն. Յա. Մառի աշխատությունների մեջ: Այդ դիրքերից ելնելով էլ, նա իր հոդվածներում քննադատում էր «նոր ուսմունքի» հակահակորդների տեսակետները լեզվի պատմության զանազան հարցերի մասին: Այս շրջանում նա հայոց լեզվի պատմության հարցերին անդրադարձել է իր ընդհանուր բնույթ կրող հոդվածների, ինչպես և հայագիտական առանձին աշխատություններին նվիրված գրախոսականների մեջ (օրինակ՝ О книге Гарибьяна «Введение в изучение армянского языка», КН. и П. Р., 1939, № 5—6, О книге Капанцяна Chetto-armeniaca, ПИДО, 1935, № 9—10 ևն): Ինչպես ընդհանուր հարցերին նվիրված հոդվածների, այնպես էլ գրախոսականների մեջ նա պաշտպանում է Մառի տեսակետները հայերենի մասին և այդ մոտեցումով քննադատում հայագետների կարծիքներն ու գնահատում նրանց աշխատությունները, թեև երբեք էլ չի հասնում այն ծայրահեղությանը, որ հատուկ էր առավել ուղիափառ ու մարտնչող մառականներին: Հ. Կուսիկյանի՝ մինչև 1950 թ. գիտության լույս տեսած լեզվաբանական-հայագիտական ուսումնասիրություններից ամենակարևորն է «Грамматика современного литературного армянского языка» (М, 1950)

մենագրությունը, որ ժամանակակից հայոց լեզվի գիտական հիմունքներով տրված նկարագրությունն է ուսերեն լեզվով: Աշխատության ներածական մասում, ընդհանուր ծանոթություն տալով հայերենի մասին, հեղինակը բնականաբար, սուրբ է տալիս իր ժամանակի տիրապետող մատականությանը և հայերենը համարում է խաչավորված հարթական պրոմեթեոսյան միջակա լեզու, գրաբարը դիտում որպես հայ ֆեոդալականության, իսկ աշխարհաբարը՝ աշխատավորության լեզու ևն: Այդ դրույթները, սակայն, ընդհանուր, վերացական հայտարարությունների բնույթ են կրում և, բարեխտաբար չեն անգրադառնում բուն աշխատության վրա: Հեղինակը առանձին գլուխներում հանգամանորեն նկարագրում է ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանությունը, բառակազմությունը, ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը: Ամբողջությամբ վերցրած՝ գիրքը գիտական լուրջ արժեք է ներկայացնում ժամանակակից հայոց լեզվի ուսումնասիրության տեսակետից և ցավալ կարելի է միայն, որ նա լրիվ տպաքանակով լույս չի ընծայվել: Նրա արժանիքն է՝ ավելի մեծանում է ներանով, որ նա ժամանակակից հայերենին նվիրված միակ ամբողջական ու գիտական բարձր մակարդակով գրված ուսումնասիրությունն է ուսերեն լեզվով:

1950 թ. դիսկուսիայից հետո Հ. Կուսիկյանը, բնականաբար, հրաժարվեց Ն. Մառի ուսմունքի սխալ դրույթներից և շարունակեց իր ուսումնասիրություններն ավելի արդյունավետ կերպով: Հենց նույն 1950 թ. լույս տեսած «Большая советская энциклопедия»-ի III հատորում, հայոց լեզվին նվիրված իր հոդվածում Հ. Կուսիկյանն արդեն գրում է, որ հայերենը ներկայացնում է հնդեվրոպական լեզուների մի ինքնուրույն ճյուղը (էջ 107): Այնուհետև նա հանդես է գալիս Ն. Մառի՝ հայերենի մասին արտահայտած սխալ տեսակետների քննադատությամբ իր «Армянский язык и ошибки Н. Я. Марра» (ПВМЯ. т. II) հոդվածով և իր սխալների քննադատությամբ՝ «О моих ошибках, связанных с «новым учением» о языке». (ДСИЯАН, т. V, 1953) հոդվածով: Այս երկու հոդվածներում էլ հեղինակը քննադատում է Ն. Մառի սխալ դրույթները հայերենի մասին, ցույց տալիս որ ինքն էլ երկար ժամանակ առաջնորդվել է այդ սխալ դրույթներով և վճարար հրաժարվում

¹ Աշխատությունը տպագրված էր արդեն, բայց դեռ վաճառքի չէր հանվել, երբ սկսվեց լեզվաբանական դիսկուսիան: Դիսկուսիայից հետո ամբողջ տպաքանակը ոչնչացվեց, և միայն 15 օրինակ պահպանվեց:

դրանցից, Հետազայի իր հոգվածների և ուսումնասիրությունների մեջ Հ. Կուսիկյանը քննության է առնում հայերենը, պատմա-համեմատական լեզվաբանության դիրքերից ելնելով: Այս շրջանի նրա գլխավոր աշխատությունն է «Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка» (М. 1959) մենագրությունը: Համառոտ առաջարանի մեջ հեղինակը խոսում է հայոց լեզվի պատմական շարահյուսություն ստեղծելու անհրաժեշտության ու դժվարությունների մասին, ապա, շեշտելով, որ հայերենի շարահյուսության պատմական զարգացմանը նվիրված որևէ քիչ թե շատ ծավալուն հետազոտություն դեռևս չունենք, բնորոշում է իր աշխատանքը որպես մի փորձ այդ ուղղությամբ: Այնուհետև, առանձին գլխում հեղինակը՝ կանգ է առնում հայոց լեզվի շարահյուսության պատմական ուսումնասիրության խնդիրների ու մեթոդների վրա: Շեշտելով, որ լեզվի մեջ պատմական փոփոխությունները տեղի են ունենում աննկատելիորեն, երկար դարերի ընթացքում, հեղինակը ճիշտ կերպով գտնում է, որ այդ բանն առավել ևս վերաբերում է շարահյուսությանը և եզրակացնում, որ պատմական շարահյուսության առաջնահերթ խնդիրն է. «ցույց տալ, թե լեզվի հատկապես որ կողմերն են մի շարք դարաշրջանների ընթացքում առավել կայուն, նվազ փոփոխված մնացել և, ընդհակառակն, շարահյուսական ինչ իրողություններ են այս կամ այն չափով փոփոխության ենթարկվել» (էջ 6): Հեղինակը միանգամայն իրավացի կերպով հիշեցնում է, որ առանձնապես հայերենի շարահյուսության պատմական ուսումնասիրությունը պահանջում է հաշվի առնել ոչ միայն քննության նյութ մատակարարող աղբյուրների ժամանակագրական հաջորդականությունը, այլև նրանց բնույթը, բովանդակությունը, հաճախ նաև հեղինակի ապրած միջավայրը, տեղը և այլն, և այլն, որոնք այս կամ այն չափով կարող են պայմանավորել երկի շարահյուսական որոշ առանձնահատկություններ: Ընդհանուր առմամբ այս գրքում պրոֆ. Հ. Կուսիկյանը ճիշտ կերպով բնորոշում է և այն խնդիրները, որոնք ծառանում են պատմական շարահյուսության առջև, և այն մեթոդներն ու եղանակները, որոնք պետք է կիրառել հայերենի շարահյուսության պատմական ուսումնասիրության մեջ: Տարակուսանք է հարուցում միայն հայերենի պատմության շրջանաբառման մասին թուուցիկ տեղեկությունը, որ տալիս է հեղինակը գրքի 6-րդ

էջում. այստեղ նա գրում է, որ հայոց լեզվի պատմությունը բաժանում է 5 շրջանի (հնագույն՝ մինչև V դարը, հին՝ V—XII դարեր, միջին՝ XII—XVII դարեր, նոր՝ XVII—XIX դարեր, նորագույն՝ XIX—XX դարեր): Հայտնի է, որ հայոց լեզվի պատմության շրջանաբաժանման վերաբերյալ կան մի շարք աշխատություններ, որոնց մեջ առանձին տեղ են գրավում Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը» և Գ. Զահուկյանի «Հայոց լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցերը» ծավալուն հոդվածը: Գրքի հեղինակն առանձին քննության նյութ չի դարձնում այդ խնդիրը և չի էլ նշում, թե որի շրջանաբաժանումն է ընդունում:

Բուն աշխատությունն սկսվում է հնագույն հայերենի շարահյուսության ուսումնասիրությամբ: Այստեղ հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում այսպես կոչված «վիպասանական հայերենի» պարզ և բարդ նախադասությունների կառուցվածքն առանձին-առանձին, վերլուծելով մեզ հասած հատվածների գրեթե բոլոր նախադասությունները: Այդ քննությունը հեղինակին բերում է այն եզրակացության, որ՝ ա) հնագույն հայերենի կառուցվածքային հատկանիշները ցույց են տալիս, որ շարահյուսական կառուցվածքը պրիմիտիվ բնույթ չէր կրում. բ) հնագույն հայերենի շարահյուսությունը որոշակիորեն համադրական բնույթ է կրում. «Լեզվի թեքական հատկանիշները՝ թեքական հոլովումն ու խոնարհումը, նախդիրների ու նախադրությունների առկայությունը լիովին համապատասխանում են շարահյուսական աննությունների արտահայտման համադրական բնույթին» (էջ 31). գ) «Հոլովական խնդրառությունը բնորոշվում է իր նորմաների միասնությամբ: Սա առավել ևս անհրաժեշտ է նշել, քանի որ հետագա շրջանների լեզվում նկատվում են կանոնների տարբերակումներ, որ բացատրվում է ամենից առաջ տեղական բարբառների երևան գալով: Քանի որ հնագույն վիպասանության լեզվում արտացոլվել է թվական տեսակետից համեմատաբար փոքր ժողովրդի լեզուն, ապա խնդրառության նորմաներին էլ հատուկ էր միասնությունը» (էջ 33): դ) Հատարակ նախադասության կառուցվածքի հնագույն շրջանի էական հատկանիշները հիմնականում պահպանվել են մինչև մեր օրերը (էջ 16): Այս եզրակացությունները միանգամայն ճիշտ են և հիմնված են փաստական նյութի գիտական վերլուծության վրա: Պետք է նշել, սակայն, որ այս դիպում կան նաև մի շարք անճշտություններ. այսպես, վերլուծելով «Նա հուր հեռ ունէր» նախադասությունը, Հ. Կուսիկյանը այն կարծիքն է հայտնում, թե «ունէր բայը, որ արտահայ-

տում է ստորագայլը, կարելի է դիտել որպես երբեմն գոյութուն ունեցած հանգույց: Դրա մասին է խոսում նրա ձևաբանությունը, որը ցույց է տալիս, որ այդ բայի հիմքը՝ ուն. այն իրենից ներկայացնում է հակառակ բայի հիմքը (էջ 15): Այս բացատրությանը դժվար է համաձայնել. ունիմ բայը օրինաչափորեն ծագում է հնիս. օր-ար-մատից, որ նշանակել է «բռնել, ձեռք բերել» և, հետևաբար, ոչ թե էական բայի իմաստ է ունեցել, այլ գործողության՝ բռնելու, ձեռք բերելու (հմմտ. սանս. āpnāti «ձեռք բերել», լատ. apiscor «շահել, ձեռք բերել, հաճնել» են¹): Այն արմատը, որ գործածված է ուշ շրջանի մատենագրության մեջ, շինծու ձև է և սարքված է հունարենի հետևողությամբ: Այս սխալից ինքնին բխում է նաև երկրորդ սխալը. 26-րդ էջում, խոսելով անվանական նախադասությունների մասին, իբրև այդ կարգի նախադասության օրինակ բերում է վիպասանության հետևյալ հատվածը. Երկնէր երկին, երկնէր երկիր, երկնէր և ծովն ծիրանի, երկն ի ծովուն ունէր... նա հուր հեր ունէր, բոց ունէր մաւրուս, աշխումքն էին արեգակունք: Այս օրինակները բերելով, նա գրում է. «Արտաքուստ բայական թվացող ձևերն իրականում հանգույցի ու անվան միացումն են: Այն, ինչ որ այժմյան հայեցակետով մի ամբողջություն է կազմում, իրականում բաղկացած էր անունից ու հանգույցից, օրինակ, երկնէր, որը կազմված էր երկն բառից և էր հանգույցից («երկունքի ցավեր» և «կար»): Սա նրկում է նրանից, որ երկն ի ծովուն ունէր նախադասության մեջ երկն բառը բաժանված է ունէր բայից: Ի դեպ, ունէր բայը տվյալ դեպքում ըստ էության հանգույց է, եթե նկատի ունենանք, որ այդ բայը կազմվել է ոչ-այն էական բայի դերբայական ձևից ու հանգույցից, այսինքն՝ նա նշանակել է «գոյություն ունեցող եմ» (ունիլ եմ): Այդ կարելի է հասկանալ բայի ժամանակակից ձևից՝ ունենում եմ, բառացի թարգմանությամբ՝ «գտնվում եմ գոյության մեջ»: Այսպիսով՝ երկն էր երկին նշանակում է «երկունքի ցավեր էին երկրներն»: Այդպես էլ պետք է հասկանալ երկնէր երկիր, այսինքն՝ երկն էր երկիր՝ «երկունքի ցավեր էին երկրին»: Երկն ի ծովուն ունէր նախադասությունը պարզորեն ցույց է տալիս, որ նրանցում հաստատվում է վիճակ՝ երկն ի ծովուն՝ «ծովի երկունքի ցավեր»: Ունէր բառն էլ կատարում է «վիճակ կար» նշանակությամբ հանգույցի դեր: Վ դարի բնագրերում ունեմ նշանակում է «ունենալ, բռնել, վերցնել»: Բայի այդպիսի իմաստով երկն ի ծովուն ունէր

¹ 2. Անադյան, Արմ. բառ., հ. Ծ, էջ 649—650:

նախադասութիւնը չէր կարելի հասկանալ: Հետեւաբար, ունէր կատարում է հանգուցի դեր: ...Այսպիսով, հիշված անվանական նախադասութիւնների մեջ հանգուցիները ներկայացված են մերթ անվանը միացած (երկն+էր), մերթ էական բայի արմատի ձևով՝ հանգուցի հետ միացած (ուն+էր), մերթ ինքնուրույն (էր և էին): Նախադասութիւն անվանական տիպը՝ հանգուցի առկայութեամբ կարելի է համարել պարզ նախադասութիւն առավել հնագույն տեսակը» (էջ 26): Այս համարածի բոլոր վերլուծութիւնները գուրկ են իրական հիմքից: Երկնէր երկին չի նշանակում «երկունքի ցավեր էին երկնքին», այլ պարզապէս՝ երկինքը երկնում էր. նույնպէս և՛ երկնէր երկիր = «երկիրը երկնում էր». աշխարհաբարի ավելի հարմար թվացող թարգմանութիւնը՝ «երկինքը երկունքի մեջ էր, երկիրը երկունքի մեջ էր» չի կարող որոշել լինել այդ նախադասութիւնների բնույթը սահմանելու համար: Հին հայերենի կառուցվածքում երկնէր պարզ ստորոգյալ է և ոչ թե բաղադրյալ՝ կազմված անվան ու հանգուցի միացումով: Այդ սխալ բնորոշումից ելնելով, հեղինակը գտնում է, որ ունիմ բայի գրաբարյան (V դարի) իմաստով չի կարելի հասկանալ «Երկն ի ծովուն ունէր» նախադասութիւնը, որ, իր կարծիքով, պետք է թարգմանել «ծովի երկունքի ցավեր». այդ է պատճառն, ահա, որ ամբողջ նախադասութիւնն էլ սխալ է թարգմանում: Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրելին նախադասութիւնը պետք է թարգմանել՝ «Երկունքը ծովի մեջ բռնել էր (= պատել էր) և (= նաև) կարմրիկ եղեգնիկին», մինչդեռ թարգմանում է. «Ծովը երկունքի ցավերի մեջ էր կարմրիկ եղեգնիկին ծնելիս. было море в муках родин, рождая красненький тростничок (էջ 17). ստացվում է այնպէս, որ ծովը ծնել է եղեգնիկ, մինչդեռ Վահագնի երգի մեջ ասվում է, թե երկունքի մեջ էին, երկունքի ցավերով էին բռնված ու երկնում էին երկինքն ու երկիրը, ծիրանի ծովը և նույնիսկ՝ եղեգնիկը ծովի մեջ: Այս բոլոր անճշտութիւնները, բնականաբար, անընդունելի էլ եզրակացութեան են հանգեցնում. հեղինակի կարծիքով, վիպասանական հատվածների տվյալները մտածել են տալիս, թե նախադասութիւն անվանական կառուցվածքը պարզ նախադասութեան առավել հնագույն տեսակն է: Մենք չենք առարկում այդ սկզբունքի դեմ բնդհանրապէս. բայց վիպասանական հատվածների մեջ ոչ մի հիմք չկա այդ

¹ Հմմտ. Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1961, էջ 185.

եզրակացության համար. մենք վիպասանական 14 հատվածների մեջ գտանք միայն մեկ անվանական նախադասություն, որ է՝ Եւ աշխուճեմ էին արեգակունք:

Հաջորդ գլուխը (էջ 35—92) ամբողջությամբ նվիրված է V դարի մատենագրության լեզվի շարահյուսության ուսումնասիրությանը: Հայոց լեզվի զարգացման՝ V դարի պատմա-հասարակական պայմանների համառոտ ակնարկից և շարահյուսության ուսումնասիրության աղբյուրների տեսությունից հետո, հեղինակը անցնում է պարզ նախադասության մանրամասն վերլուծությանը: Այստեղ քննության են առնվում այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են՝ ենթական ու ստորոգյալը, հոլովների կիրառությունը, դիմորոշ հոգերը, գ նախդրի կիրառությունները, բայի կիրառությունները, որոշիչն ու նրա տեսակները, պարագաները և այլն: Այս բոլոր հարցերը հեղինակը ուսումնասիրում է փաստական հարուստ նյութի վերլուծությամբ և, ընդհանուր առմամբ, ճիշտ եզրակացությունների հանգում: Հ. Կուսիկյանն առանձին հատված է նվիրում V դարի մատենագրության լեզվի մեջ բարբառային երևույթների թափանցման վրա, առանձնապես նկատի ունենալով շարահյուսական տվյալները: Հեղինակի կարծիքով, Կորյունի դրպրոցը ներկայացնում է յուրահատուկ լեզու ոչ թե ռեաբանական տեսակետից, ինչպես կարծում են հայագետներից ոմանք, այլ բարբառային-ծողովրդական լեզվի իրականությունների լայնորեն օգտագործման տեսակետից: Ծավոք սրտի, հեղինակն իր դատողությունները հիմնավորում է միայն մի երկու դարձվածքների օրինակով (որոշ անուն ճանաչել..., իբրև տեսեալ...), մինչդեռ անհրաժեշտ էր ավելի շատ տվյալներ օգտագործել այդպիսի ծանրակշիռ եզրակացության համար: Վերջապես, առանձին հատվածներում համառոտակի խոսում է նաև հունարան դպրոցի և V դարի երկրորդ կեսի մատենագրության լեզվի շարահյուսական երևույթների մասին: Այս գլխի մեջ հեղինակը առանձին քննության առարկա չի դարձրել բարդ նախադասության շարահյուսությունը, թեկուզ և ընդհանուր գծերով, որ, իհարկե, անհրաժեշտ էր: Առանձին հարցերի վերաբերյալ արտահայտած կարծիքներից մենք քննության կառնենք հետևյալը. խոսելով որոշիչ ու որոշյալի շարահյուսության մասին, հեղինակը գրում է. «Փրավոր հուշարձանների մեջ կարելի է նկատել, սկսած V դարից, որոշիչը որոշյալից հետո դնելու ձգտում: Այդ ձրգումն աստիճանաբար վեր է ածվել նորմայի այն շրջաններում, իբր հին հայերեն գրական լեզուն սկսեց ետ մնալ կենդանի լեզվից»

(էջ 68), իր ասածը հաստատելու համար հեղինակը բերում է երկու նախադասութիւն՝ նզնիկից, որոնցից առաջինում բոլոր որոշիչները հտադաս են, իսկ երկրորդում՝ նախադաս, և հզրակացնում, թե նույն V դարում որոշիչը նախորդում է որոշյալին որպէս ընդհանուր կանոն, որպէս նորմա: Այս տեսակետին, իհարկե, դժվար է համաձայնել. բանն այն է, որ V դարում, հատկապէս առաջին կեսի մատենագրութեան մեջ ավելի գերակշռողը և որպէս ընդհանուր օրինաչափութիւն հանդես եկողը որոշիչ հտադաս գործածութիւնն է: Նախադաս գործածութիւնը V դարի լեզվում թեև բավականաչափ արդեն ծավալված, բայց դեռ տիրապետող չդարձած երևույթ էր. նա սաղմնավորվել էր շատ վաղուց, և վիպասանական հատվածներում արդեն գտել էր իր արտահայտութիւնը (օր. զկարմրիկն եղեգնիկ, խարտեաշ պատանեկիկ, հուր հեր են): Հետագայում անշուշտ աստիճանաբար նա զարգացել, ծավալվել էր, այնպես որ V դարում արդեն որոշակիորեն հանդես էր գալիս իբրև ձևավորվող օրինաչափութիւն: Տվյալ դեպքում մենք վկա ենք երկու իրար հակադիր, միմյանց բացասող, բայց դեռևս իրար կողք կողքի գոյութիւն ունեցող ու իրար բխիվող օրինաչափութիւնների պայքարին: Մեկը հին, իր դարն ապրած, դեպի մահացում գնացող օրինաչափութիւնն է, մյուսը՝ նոր, զարգացող, աստիճանաբար ավելի ու ավելի ծավալվող ու հետագայում արդեն ընդհանրացող օրինաչափութիւնը: Սրանից ինքնին բխում է այն, որ V դարի հեղինակների մոտ ոչ թե հետագայում ընդհանրացած ձգտում կա որոշիչ հետադաս գործածութեան, այլ լեզվի մեջ ավանդաբար գործող ու դեռևս բավականաչափ կենսունակ օրինաչափութեան զրսևորում: Ինչ վերաբերում է հետագա դարերին, երբ գրաբարի ու կենդանի խոսակցական լեզվի միջև անջրպիտը բավականաչափ խորացել էր, ապա այդ շրջանի հեղինակները ձգտում էին գրել նախնիների նման, ընդօրինակել V դարի հեղինակների լեզուն և նրանց հետևողութեամբ էլ գերադասում էին որոշիչ հտադաս գործածութիւնը: Սրանց մոտ մենք ունենք արհեստականորեն ստեղծված երևույթ, մինչդեռ առաջինների՝ V դարի հեղինակների մոտ, այսպես ասած՝ բնական վիճակ: Տարբեր դարաշրջաններ՝ տարբեր էլ երևույթներ:

Հաջորդ երեք գլուխներում հեղինակը քննութեան է առնում գրաբարի շարահյուսութեան մեջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնները VI—XII դարերում, միջին հայերենի շարահյուսական կառուցվածքի հիմնական գծերը, ապա՝ ժամանակակից հայերենի (արևելահայ գրական լեզվի) շարահյուսութեան կարեւորագույն օրինաչափու-

թյունները Այս բոլոր խնդիրներն էլ հեղինակն ուսումնասիրում է գրավոր հուշարձանների լեզվական հարուստ նյութի վերլուծությամբ, պատմական պրոցեսի բազմակողմանի հաշվառումով: Պետք է շեշտել հատկապես, որ հայոց լեզվի պատմության այս կամ այն փուլի լեզվական իրողությունների քննությանն անցնելուց առաջ, պրոֆ. Հ. Կուսիկյանը համառոտակի բնութագրում է սոցիալ-պատմական այն գործոնները, որոնք հիմք են հանդիսացել կենդանի ժողովրդական լեզվի իրողությունների՝ գրական լեզվի մեջ թափանցելուն, ժողովրդական լեզվով գրելուն, կամ, ընդհակառակն, դրանցից խուսափելուն և այլն: Այս բոլորը հնարավորություն են տալիս ընդհանուր գծերով ճիշտ բնորոշելու հայոց լեզվի զարգացման պատմական պրոցեսը և ճիշտ կերպով գնահատելու այս կամ այն շրջանի լեզվական երևույթները: Վերջին գլխում, որ վերնագրված է «Մի քանի ընդհանուր դատողություններ հայոց լեզվի շարահյուսության զարգացման պրոցեսի վերաբերյալ», հեղինակն ամփոփում է իր ուսումնասիրության արդյունքները և տալիս հայոց լեզվի շարահյուսական կառուցվածքի պատմական զարգացման պրոցեսի ընդհանուր բնութագիրը: Հեղինակը ճիշտ կերպով գտնում է, որ հայոց լեզվի շարահյուսության զարգացման պրոցեսը կարելի է բնութագրել ինչպես պարզ, այնպես էլ բարդ նախադասությունների կառուցման ավելի ու ավելի ճկունացման, առավել կատարելագործման ընդհանուր տենդենցով:

Պրոֆ. Հ. Կուսիկյանի այս մենագրությունը ճիշտ գնահատելու համար պետք է նկատի ունենալ, որ դա միակն է իր տեսակի մեջ, առաջին փորձը՝ հայերենի պատմական շարահյուսությունն ստեղծելու ուղղությամբ: Սա բնականաբար խիստ դժվարացնում է գործը, և հենց այդ է պատճառը, որ հեղինակը շատ համեստ խնդիր է դրել իր առջև՝ փորձել «հայերենի շարահյուսության զարգացման ուրվագծերը նշել, նրա առանձին կողմերն ուրվագծել պատմական ասպեկտով» (էջ 3): Եվ շնայած այս համեստ բնութագրին, աշխատությունը հայերենի պատմական շարահյուսության համառոտ, բայց հաջողված ուսումնասիրությունն է: Իր այս մենագրությամբ պրոֆ. Հ. Կուսիկյանը հայոց լեզվի պատմության մի ճյուղի գիտական մշակման հաստատուն հիմքն է դնում: Այս տեսակետից, այլ և նյութի գիտական մշակման տեսակետից «Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка» մենագրությունը լուրջ ներդրում է հայերենի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Բայց նրա արժեքը միայն դրանով չի սպառվում, մեկուկես

հազարամյակի հարուստ գրական հուշարձաններով ավանդած հայոց լեզվի պատմական շարահյուսության ամբողջական ու սպառիչ ուսումնասիրությունը վեր է մեկ մարդու ուժերից. դրանով դեռ շատ ու շատ մասնագետներ պետք է գրադվեն: Պրոֆ. Հ. Կուսիկյանն այս աշխատությամբ, ահա, ոչ միայն կարևոր նյութ է տալիս դրա համար, այլև բնորոշում այն հիմնական մեթոդներն ու եղանակները, որոնք պետք է գործադրվեն այդ առարկայի ուսումնասիրության մեջ, առաջադրում այն հիմնական խնդիրները, որոնցով պետք է գրադվեն մասնագետները և նշում այն հիմնական ուղիները, որոնցով պետք է ընթանան առաջիկա ուսումնասիրությունները: Այս տեսակետից այս մենագրությունը ոչ միայն հայոց լեզվի պատմական շարահյուսության ամփոփ ուրվագիծն է, այլև այդ կարգի ուսումնասիրությունների ծրագիրն ու ուղեցույցը: Բնական է, որ այսպիսի մի գործի մեջ կարող են լինել նաև որոշ վրիպումներ, անճշտություններ ու վիճելի կարծիքներ, որոնցից մի քանիսի վրա կանգ առանք, բայց դրանք երկրորդական նշանակություն ունեն և ընդհանուր գնահատականը չեն կարող փոխել:

Ինչպես ասել ենք, 1950 թվականից հետո Հ. Կուսիկյանը ծավալել է ավելի եռանդուն և արգասավոր գիտա-հետազոտական աշխատանք: Դրա արդյունքն այն է, որ նա, արդեն լույս տեսած հիշյալ մենագրությունից բացի, ավարտել ու հրատարակչական մարմիններին է հանձնել ևս երկու մենագրություն («Изменения в словарном составе современного армянского языка», «Восточный и западный варианты современного литературного языка»), որոնց քննությանը սակայն չենք անդրադառնում, հարազատ մնալով մեր ընդունած սկզբունքին՝ քննարկման նյութ դարձնել միայն հրատարակված աշխատությունները: Մնում է ավելացնել միայն, որ Հ. Կուսիկյանը մեծ վաստակ ունի նաև սովետահայ բառարանագրության բնագավառում. նա մեկն է ուռու-հայերեն բառահատոր բառարանի հեղինակներից և լուրջ աշխատանք է կատարել այդ բառարանը կազմելու ուղղությամբ ոչ միայն իբրև հեղինակ, այլև իբրև գիտական խորհրդատու:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, գալիս ենք այն եզրակացության, որ Հ. Կուսիկյանը իր երկարամյա գիտական գործունեությամբ նշանակալից դեր է խաղացել սովետական հայագիտության ու բյուզանդագիտության մեջ: Իր բազմակողմանի գիտական հետաքրքրություններով, իր հարուստ գիտելիքներով ու մեծ եռանդով, անմիջական մասնակցությամբ նա մեծապես նպաստել է սովետա-

կան գիտության առջև դրված գործնական խնդիրների լուծմանը, իր ուսումնասիրություններով հարստացրել հայագիտությունը արժեքավոր աշխատություններով, իր գիտա-մանկավարժական գործունեությամբ վառ պահել հայագիտության շահը մուսաստանում: Թեև մշտապես հաստատված Մոսկվայում, բայց շուրջ քսան տարիների ընթացքում գրեթե ամեն տարի եղել է Հայաստանում, դասախոսել Երևանի համալսարանում ու Մանկավարժական ինստիտուտում, ծգնել երիտասարդ գիտական աշխատողներին, սատար ու զորավիգ եղել նրանց: Այս բոլորն, ահա, մեզ իրավունք են տալիս շատ բարձր գնահատելու Հ. Կուսիկյանի գիտական գործունեությունը և համարելու նրան Սովետական Միության անվանի հայագետ-լեզվաբաններից մեկը:

**Յուրա-
տական
Ղարիբյան**

Սովետական կարգերի օրոք աճած լեզվաբան է Արարատ Ղարիբյանը, որի անունն անխրճելիորեն կապված է 1930—1950 թվականների սովետահայ լեզվաբանության կյանքում տեղի ունեցած բոլոր իրադարձությունների հետ:

Արարատ Ղարիբյանը ծնվել է 1899 թվին, Արտաշատի շրջանի Գինեվետ (Կարդալու) գյուղում. սկզբնական կրթությունն ստացել է գյուղի երկդասյան հայկական դպրոցում, ապա՝ Արտաշատի երկդասյան ուսական դպրոցում: Այնուհետև շարունակել է ուսումը Երևանի պրոգիմնադիպլոմ և գիմնազիայում, որը և ավարտել է 1919 թ.: 1922 թ. սկսել է աշակերտել Հրաչյա Աճառյանին, 1923 թ. ընդունվել է Երևանի Պետական համալսարանը և 1927 թ. ավարտելով, 1928—30 թթ. սովորել է համալսարանի ասպիրանտուրայում. այդ ժամանակամիջոցում ութ ամիս եղել է Մառի մոտ և աշակերտել նրան: 1931 թվականից սկսել է դասախոսել համալսարանում, ապա և՛ ուրիշ ինստիտուտներում: 1937 թ. դիսերտացիայի պաշտպանությամբ ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: 1940 թ. պաշտպանել է երկրորդ դիսերտացիան և ստացել դոկտորի աստիճան ու պրոֆեսորի կոչում: 1943—1950 թթ. եղել է ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի լեզվի ինստիտուտի դիրեկտոր: 1956—1962 թ. թ. վերստին վարել է այդ պաշտոնը. 1949 թ. ընտրվել է ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ, իսկ 1959 թ.՝ իսկական անդամ:

Ինչպես վերն ասել ենք, արդեն, Ա. Ղարիբյանն իր գիտական գործունեության հենց սկզբից հանդես է եկել որպես Ն. Մառի «նոր ուսմունքի» ուղղափառ հետևորդներից մեկը: Թե՛ իր գիտական աշ-

խառնությունների մեջ և թե՛ իր գործունեությամբ նա ակտիվորեն պայքարել է հանուն «նոր ուսմունքի» հաղթանակի, նրա լիակատար տիրապետության՝ ոչ միայն սովետահայ, այլև ամբողջ սովետական լեզվաբանության մեջ: Իբրև «նոր ուսմունքի» հետևորդ, նա մեկն է եղել այն մարդկանցից, որոնք այդ ուսմունքը դադմայի վերածեցին և այդ դադմայից կատարվող որևէ շեղում հայտարարեցին մարքսիզմի (1) ազավադում: Դեռ սովելին, այդ դադմային հարազատ մնալու մոլուկները հանգեցրեց նրան այն բանին, որ շատ հարցերում մարքսիզմի հիմնադիրների այս կամ այն դրույթն աղավաղելով՝ հարմարեցնում էր «նոր ուսմունքի» սկզբունքներին: Այդ դադմատիկ ուղղափառությունը նկատի ունեն Զ. Աճառյանը, որ լատինական հայտնի արտահայտությունը փոխելով, Ա. Ղարիբջանին համարում էր «բան զՄատն մառական»: Վերջապես, Ա. Ղարիբջանի գործունեության հետևանքն էր այն, որ Հայաստանում, ավելի քան որևէ ուրիշ ռեսպուբլիկայում, մոլեգնեց արակչեկյան ռեժիմը, և հալածանքի ենթարկվեցին այնպիսի հայագետներ, ինչպիսիք էին Մ. Արեղյանը, Զ. Աճառյանը և, նույնիսկ, Գ. Ղափանցյանը:

1950 թ. դիսկուսիայից հետո Ա. Ղարիբջանը, հրաժարվելով «նոր ուսմունքի» դրույթներից և սովետական լեզվաբանության հիմնական սկզբունքներն ընդունելով, աշխատում է կիրառել պատմա-համեմատական մեթոդն իր ուսումնասիրությունների մեջ:

Այսպիսով, Ա. Ղարիբջանի գիտական գործունեությունը որոշակիորեն բաժանվում է երկու շրջանի՝ 1930—1950 թթ., և 1950 թվականից հետո: Մենք էլ, ուրեմն, այդ շրջաններից յուրաքանչյուրի մասին կխոսենք առանձին-առանձին:

Արարատ Ղարիբջանը բեղմնավոր գիտա-հետազոտական աշխատանքներ է կատարել ու հրատարակել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ. դրանց մեծագույն մասը լույս է տեսել մինչև 1950 թ. լեզվաբանական դիսկուսիան և իր տեսական դրույթներով ամբողջապես հիմնված է «նոր ուսմունքի» սկզբունքների վրա: Այդ շրջանի աշխատություններից գլխավորներն են.

1. Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն (Երևան, 1937). համալսարանում և մանկավարժական ինստիտուտում հեղինակի դասավանդած «հայոց լեզվի պատմություն» առարկայի դասագիրքն է: Հեղինակը ամփոփ կերպով տվել է հայոց լեզվի պատմությունը, որի մեջ բավականաչափ հանգամանորեն քննության է առել հայերի ու հայերենի գոյացման խնդիրը՝ հետևելով Մառին, ապա՝ գրաբարի կազ-

մավորումն ու գրաբարի կառուցվածքը (բառապաշար, հնչյունաբանություն, ձևաբանություն ևն), այնուհետև՝ հոնաբան դպրոցը, միջին հայերենը, հայերեն բարբառները, մինչ սովետական շրջանի աշխարհաբար գրական լեզուն և «սոցիալիզմի դարաշրջանի գրական հայերենը»: Այս աշխատությունը հայոց լեզվի պատմությունը «նոր ուսմունքի» հիմունքներով շարագրելու մի փորձ է և, իբրև այդպիսին, կրում է իր մեջ այն բոլոր արատներն ու սխալները, որոնք հատուկ են «նոր ուսմունքին»:

2. Հայերեն բարբառների մի նոր նյութ (Պետ. համալսարանի գիտ. աշխատություններ, 1939, հատոր XI, էջ՝ 23—187): Հեղինակի դիսերտացիոն աշխատանքն է, որի պաշտպանությունը ստացավ դոկտորի աստիճան: Աշխատության մեջ, քննության առնելով հայերեն վեց բարբառներ (Արթվինի, Շադախի, Կարճևանի, Մեղրիի, Հաղբութի, Ուրմիայի), հեղինակը փորձում է ապացուցել, որ գոյություն ունի հայերեն բարբառների մի չորրորդ ճյուղ, որ ինքը կոչում է «Ս» ճյուղ: Թեև առանձին բարբառների նկարագրությունները չափազանց համառոտ են, բայց և այնպես ընդհանուր գաղափար են տալիս յուրաքանչյուրի մասին. ավելի մեծ տեղ է հատկացված յուր տեսակետի հիմնավորմանը: Այդ հարցը, այսինքն հայերեն բարբառները երեքի փոխարեն չորս ճյուղի բաժանելը, քննության է առել դեռևս Հ. Աճառյանը, որ գտնում է, թե հնարավոր է «էլ» ճյուղից առանձնացնել մի ճյուղ ևս՝ ըստ բայերի ներկա ժամանակի կազմության: Բայց քանի որ ես կամ —ս վերջավորությունը —ելիս-ի վարդացումն ու կրճատումն է, ուստի և Հ. Աճառյանը հարմար է գտնում մի ճյուղի մեջ ամփոփել բայի ներկա ժամանակ «—էլ» կամ «—էլիս», «էս» վերջավորություններով կազմող բարբառները: Ղարիբյանն իր այս աշխատության մեջ պնդում է, որ պետք է «էլ» ճյուղից առանձնացնել «Ս» ճյուղը, որպես հայերեն բարբառների չորրորդ ճյուղ: Այս խնդիրը վերստին քննարկման առարկա է դարձել վերջին տարիներում, ըստ որում շատերը գտնում են, որ Ա. Ղարիբյանի պնդումը գիտական հիմքերից զուրկ է: 1960 թ., Երևանի, Թբիլիսիի և Բաքվի համալսարանների Միացյալ գիտական սեսիայում կարդացած զեկոսցման մեջ տողերիս գրողը պաշտպանեց Հ. Աճառյանի դասակարգումը, ցույց տալով, որ Ա. Ղարիբյանի պնդումն ընդունելի չէ¹:

¹ Տե՛ս Փրոֆ. Յ. Բ. Ագայն, К вопросу о классификации современных армянских диалектов, «Третья объединенная научная сессия Тбилисского,

3. Համառոտությամբ հայ բարբառագիտության (Երևան, 1941): Օգտագործելով հայերեն բարբառների մասին եղած ուսումնասիրությունները, որոնց մեջ հատուկ տեղ են գրավում Աճառյանի աշխատությունները, և ավելացնելով յուր հետազոտություններով ձեռք բերած տվյալները, հեղինակը ավել է հայ բարբառագիտության մի ամբողջական դասագիրք: Ի տարբերություն Աճառյանի «Հայ բարբառագիտութիւն» գրքի, այստեղ հայերեն բարբառներն ըստ ձևաբանական գլխավոր հատկանիշների բաժանված են չորս ճյուղի, ինչպես որ առաջարկված է նախորդ աշխատության մեջ: Բացի ձևաբանական դասակարգումից, բարբառները խմբավորված են նաև ըստ բաղաձայնական սխեմանի՝ հիմնված պայթականների «տեղաշարժի» վրա: Այս աշխատությունը հայ բարբառագիտության բնագավառում մինչև իր հրատարակության ժամանակը կատարվածի ամփոփումն է, և իբրև այդպիսին՝ ամենից ամբողջականը:

Սրանցով, իհարկե, չի վերջանում Ա. Ղարիբյանի՝ մինչև 1950 թ. հրատարակած աշխատությունների ցանկը. նա ուրիշ գրքեր էլ ունի, որոնք մեր ուսումնասիրությանը չեն վերաբերում. դրանցից կարելի է հիշել, օրինակ, «Հայոց լեզվի մեթոդիկան» (Երևան, 1938):

Նույն շրջանում Ա. Ղարիբյանը հրատարակել է բազմաթիվ հոդվածներ՝ նվիրված զանազան հարցերի, որոնց մեջ պրոպագանդում է լեզվի «նոր ուսմունքի» դրույթները. դրանց մեծագույն մասը հրապարակախոսական բնույթ է կրում:

Վերը հիշատակված աշխատություններն ինքնին ցույց են տալիս արդեն, որ Արարատ Ղարիբյանի ուսումնասիրությունների հատուկ նյութն են կազմում հայոց լեզվի պատմությունը և հայերեն բարբառները: Ընդհանուր լեզվաբանական խնդիրներին նա հենց այդ աշխատությունների մեջ է անդրադարձել, և այն չափով միայն, որչափով դրանք կապվում են իր ուսումնասիրած նյութի հետ: Թե՛ ընդհանուր լեզվաբանական և թե՛ մասնավորապես հայագիտական հարցերում նա հետևում է Մառի «նոր ուսմունքին», այդ ուսմունքի հետևողությամբ է գրված հատկապես վերը հիշված հայոց լեզվի պատմությունը, որ և դրա հետևանքով ուրիշ հեղինակների բոլոր այդ կարգի ուսումնասիրություններից որոշակիորեն տարբերվում է: Այս գրքում հեղինակին առաջին հերթին զբաղեցնում է հայերի ու

հայերենի գոյացման խնդիրը, որ նա աշխատում է լուծել պատմական ու հասարակական գործոնների քննությամբ, երևելով Մատի տեսությանից: Այսպես, հայտարարելով, թե լեզուն պատմա-հասարակական երևույթ է, նա ամեն մի ժողովրդի (ապա և՛ ազգի) լեզվի գոյացումը կապում է ժողովրդի գոյացման հետ, իսկ սրանից էլ անմիջապես բխեցնում այն դրույթը, թե լեզուն յուր բաղադրիչ մասերով գրեկորում է հենց այդ իսկ ժողովուրդը կազմող այլ և այլ ցեղերի լեզվական տարրերը: Մյուս կողմից՝ նա ճիշտ կերպով շեշտում է, որ ժողովուրդներն ու ազգերը իրենց պատմական գոյության ընթացքում մեկուսացած չեն: Նրանք փոխադարձ սոցիալ-քաղաքական շփման միջոցով ազդում են միմյանց վրա ոչ միայն կուլտուրական, տնտեսական ու քաղաքական կողմերով, այլև՝ լեզվով: Հետևաբար, եզրակացնում է նա, յուրաքանչյուր լեզվի պատմությունն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է պարզել՝ մի կողմից՝ նրա բաղադրիչ տարրերի աղբյուրները և այդպիսով իսկ լուծել նրա գոյացման խնդիրը յուր պատմա-հասարակական էությունը ու պատմականորեն կազմավորվելու պրոցեսի քննությամբ, մյուս կողմից՝ լուսաբանել լեզվի զարգացման ընթացքում տեղի ունեցած զանազան լեզվական փոխազդեցությունները: «Յուրաքանչյուր էթնիկական լեզու արտացոլում է տվյալ էթնոսի և ազգի պատմությունն իր գոյացման օրից մինչև մեր օրերը: Այդ պատմությունն անպայմանորեն հանդիսանում է տվյալ ժողովրդի և ազգի, որպես մի միասնություն կազմող դասակարգային հասարակության պատմությունը: ...էթնիկական լեզուների գոյացումը արտացոլում է ժողովրդի (էթնոսի) գոյացման ամբողջ պրոցեսը: Ուստի, հնարավոր է և պետք է մեկը կապել մյուսի հետ և մեկը բացատրել մյուսով, էթնիկական և հետագայում ազգային լեզուն իր պատմության պրոցեսում արտացոլում է նաև զանազան ժողովուրդների ու ազգերի սոցիալ-քաղաքական գործունեության հետևանքով տեղի ունեցող շփման ու մոտեցման մոմենտները՝ փոխառած լեզվաձևերով: Ուստի, անհրաժեշտ է լեզվի պատմության մեջ այս խնդիրն իր արտահայտման տարբեր բնույթով ու եղանակներով նույնպես ի հայտ բերել» (Հայոց լեզվի պատմ., Էջ 5): Այս սկզբունքից էլ ելնելով, նա առաջին հերթին քննության է առնում հայ ժողովրդի գոյացման խնդիրը: Այստեղ նա հիշում, քննադատում ու հերքում է հայերի, իբրև պատմականորեն կազմավորված ժողովրդի, գոյացման մասին արտահայտված կարծիքները՝ սկսած հույն պատմիչներից ու հայ մատենագիրներից, մինչև մեր օրերի գիտնականները, բացա-

ռելով միայն Ն. Մառին: Այնուհետև քննության է առնում Նաիրի, Ուրարտու, Խաչքիա, Արմենիա պատմական անունները և ընդունում, որ դրանցից յուրաքանչյուրը կամ մի աշխարհագրական անուն է (Նաիրի, Ուրարտու), իսկ այդ անունը կրող վայրում եղել են բազմաթիվ ցեղեր, և կամ մի ժողովրդի անուն (Նալդ, Արմեն), ժողովուրդ, որ բաղկացած է եղել բազմաթիվ ցեղերից: Քննելով նաև Հայերի պատմականորեն երևան գալը և հայկական ֆեոդալական պետականության կազմվելը, հեղինակը եզրակացնում է, թե պատմական Հայաստանում եղած այլ և այլ տոհմերի միացմամբ կազմավորվել է հայ ժողովուրդը, որ և ստեղծել է յուր պետականությունը: Հայ ժողովուրդը կազմող այդ բազմաթիվ տոհմերի հետ կապելով Հայաստանի աշխարհագրական և նախարարական տների անունները, նա գտնում է, որ դրանք նախապես եղել են զանազան տոհմանուններ, որոնք, այդ տոհմերի միացման ու հայ ժողովրդի գոյացման հետևանքով, մտել են հայերենի մեջ: Այդ անունների քննությամբ նա եզրակացնում է նաև, որ հայ ժողովուրդը կազմող տոհմերի թիվը շուրջ երկու հարյուր պիտի լիներ. իբրև հայկական ֆեոդալական հասարակության կազմության արդյունք դրանց միացմամբ կազմվել է հայ ժողովուրդը, տոհմերի ղեկավարները դարձել են իշխաններ, հայ տոհմական նախարարներ, իսկ աշխատավոր ժողովուրդը՝ ճորտ գյուղացիություն. «Շատ և շատ տոհմեր, առնվազն երկու հարյուրի սահմաններում, միանալով՝ ֆեոդալական հասարակության կազմության և այդ պրոցեսի ավարտման հիման վրա՝ գոյացել են հայկական էթնոսը: Այդ տոհմերի ղեկավար խմբերը դարձել են հայ էթնոսի ֆեոդալներ, տերեր, տանուտերեր (հայ տոհմական նախարարներ), իսկ ստորադաս՝ հողին կլած մասը դարձել է, լեզվաբանորեն ասած, բարբառախոս ժողովուրդ, որ դարձել է հորտ գյուղացի» (անդ, էջ 68—69): Վերջապես, անցնելով հայերենի գոյացման հարցին, հեղինակը քննության է առնում նրա բաղկացուցիչ տարրերը, դիտելով դրանք որպես այլ և այլ տոհմային ու ցեղային լեզուների խաչավորման արդյունք: Հետևելով Ն. Մառին, նա պնդում է, որ տարբեր լեզուների խաչավորմամբ ու ներթափանցմամբ հայ ժողովրդի կազմավորման հետ միասին գոյացել է նաև հայերեն լեզուն՝ իբրև մի ընդհանրություն այլ և այլ լեզվական տարրերի: «Հայերեն լեզուն գոյացավ, որպես արդյունք ցեղերի և տոհմերի խաչավորման (ինչպես անգլերեն լեզուն), գաճազան տոհմական լեզուների և նախաբարբառների կոնցենտրացիայից» (էջ 78):

Այսպես բացատրելով հայերենի գոյացումը, հեղինակն անցնում է գրաբարի և նրան գոյակից ժողովրդական բարբառների, կամ, ինչպես ինքն է ասում, նախաբարբառների քննությանը։ Այստեղ հեղինակը, որդեգրելով Մառի տեսակետը, պնդում է, թե իբր գրաբարը եղել է հայ ֆեոդալիզմի դասակարգային լեզուն, որին հակադրվել է հայ ժողովրդի նույնպես դասակարգային լեզուն, որ սակայն, Հայաստանի բոլոր գավառներում միևնույնը չի եղել։ Երբեք գավառների գյուղացիությունն ունեցել է յուր տեղական լեզուն, որով խոսել են այդ տեղերի տոհմերը՝ հայ ժողովրդի կազմավորումից առաջ։ Այնուամենայնիվ, այդ տեղական խոսվածքների միջև, մի կողմից, և դրանց ու գրաբարի միջև, մյուս կողմից, ստեղծվել են ընդհանրություններ և, այդպիսով, բաղադրվել է հայ էթնիկադան լեզուն, «Գրաբարով խոսել է միմիայն հայ ֆեոդալականությունը, իսկ դանազան գավառների ճորտ հայ գյուղացիներն ունեցել են իրենց տեղական լեզուն, որ գրաբարին ավելի հեռավոր նմանություն է ունեցել, քան նախահեղափոխական շրջանի բարբառները՝ բուրժուական տեղական (?) լեզվին։ Այդ տեղական լեզուների և գրաբարի միասնությունը մենք կոչում ենք հայ էթնիկական լեզու, որի բաղադրիչ մասերը (գրաբար և նախաբարբառներ) հանդիսանում են դասակարգային լեզուներ։ Լախաբարբառները շարունակությունն են հանդիսացել այն լեզուների, որոնցով խոսել են հայ էթնոսի մեջ մտած զանազան տոհմեր» (անդ, էջ 85—86)։ Հեղինակի այս տեսակետի համաձայն, հայ ժողովրդի կազմավորման հետ ֆեոդալական հասարակության ստեղծումը մի կողմից՝ դասակարգայնորեն տրոհեց տոհմային լեզուները, մյուս կողմից՝ ընդհանրություններ առաջ բերեց տարբեր տոհմային լեզուների միջև։ Հայ էթնոսը կազմող տոհմերի ղեկավարող խավի, հետագայում արդեն ֆեոդալների, լեզուն հակադրվեց նույն տոհմերի աշխատավոր խավի լեզվին. սակայն այդ զանազան տոհմերի ղեկավարների, հետագայի ֆեոդալների, տարբեր լեզուների միջև ընդհանրություններ ստեղծվեցին այն բանի շնորհիվ, որ նրանք դասակարգայնորեն միացան, համախմբվեցին մի ֆեոդալական պետության շուրջը։ Երկար դարերի ընթացքում կատարվող այդ ընդհանրացումը, հայ ֆեոդալիզմի լեզվի՝ գրաբարի կազմավորումը վերջնականապես ձևավորվեց առաջին դարում, հատկապես Տիգրան Մեծի օրոք։ «Տիգրան Մեծի խմբի լեզուն կազմակերպող և ընդհանրությունը շատացնող դեր կատարեց, և ահա ստացված նոր լեզուն իր բազմաթիվ տարրերով՝ այն է, ընդհանուր բառապաշարով, ընդ-

հանուր լեզվաձևերով և այլն, ձևակերպվեց որպես իշխող դասակարգի լեզու, որ մենք անվանում ենք գրաբար, իսկ հին քերականները՝ Ոստանիկ լեզու» (անդ, էջ 87):

Խոսելով հայերենի մեջ եղած հնդեվրոպական տարրի մասին, հեղինակը գտնում է, որ այդ ոչ թե մի, ընդհանուր նախալեզվից է գալիս, այլ պատմական որոշ շրջանում ցեղերի փոխադարձ շփման ու խաչավորման հետևանքով առաջացած ընդհանրությունների արտահայտությունն է: Հնչյունային լեզուն ծվրոպայում և Ասիայում գոյություն է ունեցել շատ վաղ ժամանակներից. այդ հնչյունային լեզվի «ստեղծագործությունը սոցիալ-տնտեսական և այլ հարաբերությունների հետևանքով տոտեմից տոտեմ (sic!), տոհմից տոհմ անցնելով, հեշտությամբ կարող էր ընդհանրանալ» (անդ, էջ 152), որի շնորհիվ էլ այլ և այլ տոհմերի լեզուների մեջ գոյություն կանին ընդհանուր բառեր ու լեզվաձևեր: Ինչ վերաբերում է առանձնապես հայերենի մեջ եղած հնդեվրոպական տարրին, ապա դրա գոյությունը բացատրվում է երկու հանգամանքով: Նախ՝ հայ ժողովրդի կազմավորումից առաջ էլ պատմական Հայաստանի վայրում՝ «նախահայաստանում» գտնված զանազան ցեղերի մեջ կարող էին արգեն իսկ գոյություն ունենալ ընդհանուր հնդեվրոպական բառեր. հատկապես հիթիթերին լեզվի գոյությունը ցույց է տալիս, որ իրոք Փոքր Ասիայում եղել են ցեղեր, որոնց լեզուն որոշ ընդհանրություններ է ունեցել եվրոպական այլ և այլ ցեղային լեզուների հետ: Հիթիթներին հարևան են եղել Արմենները, որոնք բաղմաթիվ արմատներ կարող էին ստացած լինել հիթիթներից: Եվ ահա, այն ժամանակ, երբ կազմավորվեց հայ ժողովուրդը և դրա հետ էլ՝ հայերեն էթնիկական լեզուն, այդ ընդհանրությունները բնականաբար մուտք գործեցին հայերենի մեջ՝ շնորհիվ այն ցեղերի, որոնք կազմավորվող հայ ժողովրդի մեջ մտան և որոնք նախքան այդ ունեին արդեն այդպիսի ընդհանրություններ: Այսպիսով, հեղինակի կարծիքով, հայերենի մեջ եղած հնդեվրոպական արմատների ու լեզվաձևերի մի մասը գալիս է հայ էթնոսի մեջ մտած ցեղերի լեզուներից, հատկապես արմենների լեզվից, արմենների, որոնք հիթիթերենից որպես փոխառություն հայերենի մեջ են մտցրել այդ տարրը. «Հայկական լեզվի հնդեվրոպական կոշիկող արմատների մի մասը վերագրելի է հիթիթների արևելյան հարևան բնիկ արմեններին, որոնք փոխառության կարգով հիթիթերենից մտցրել են հայերենի մեջ, երբ իրենք մտել են կազմավորվող հայկական էթնոսի մեջ» (անդ, էջ 153): Հայերենի մեջ եղած հնդեվ-

բուսական տարրի գոյութիւնը բացառորոգ երկրորդ հանգամանքն ալն է, որ հայ ժողովրդի մեջ կարող են մտած լինել Եվրոպայից եկած ալլ և ալլ տոհմեր: Նրանք Եվրոպայից «Նախահայաստան» պետք է եկած լինեն նախքան հայ ժողովրդի կազմավորումը. և քանի որ նրանց ու եվրոպական զանազան տոհմերի լեզուների միջև ընդհանրութիւններ կարող էին գոյացած լինել դեռևս այն ժամանակ, երբ դեռ գտնվում էին Եվրոպայում, ուստի և հայ էթնոսի մեջ մտնելու պահին նրանք հայկական էթնիկական լեզվի մեջ մտցրին այդ ընդհանրութիւնները: Այսպիսով, հայերենի մեջ եղած հնդեվրոպական տարրը ոչ թէ նախալեզվից է գալիս, այլ զանազան ցեղերի խաչավորումից ու ձուլումից. նախալեզու գոյութիւն էլ չի ունեցել. հնդեվրոպական լեզուների միջև եղած նմանութիւններն արդյունք են պատմական որոշ ժամանակաշրջանում և զանազան հանգամանքների շնորհիվ տարբեր ցեղային ու տոհմային լեզուների մեջ՝ համակեցութեան, խաչավորման, փոխադարձ ազդեցութիւնների հետեանքով ստեղծված ընդհանրութիւնների. «Այդ ընդհանրութիւնները, ինչպես և ողջ հնդեվրոպական լեզվախմբի նմանութիւնները, առաջ էին եկել ցեղերի և տոհմերի փոխադարձ ներթափանցմամբ, երկարատև համակեցութեամբ, բախման ու հակադրման շնորհիվ: Նշանակում է հնդեվրոպական լեզվախումբը ոչ թէ ծնունդի հետեանք է, այլ պատմութեան» (անդ, էջ 154): Անցնելով այնուհետև գրաբարի քերականութեան ուսումնասիրութեանը, հեղինակը հանգամանորեն քննութեան է առնում հոլովումը (գոյականների, դերանունների և այլն) ու խոնարհումը և դրանց հիման վրա հանգում այն եզրակացութեան, թէ գրաբարը յուր քերականական կազմութեամբ ցույց է տալիս, որ գոյացել է բազմաթիվ լեզուների խաչավորմամբ: Հատկապես հոգնակերտ մասնիկների բազմազանութիւնն, ըստ Ա. Ղարիբջանի, ապացույց է այն բանի, որ հայ էթնոսի մեջ մտած զանազան ցեղերը հայերենի մեջ են մտցրել իրենց հոգնակիի մասնիկները, որոնց մի մասը հետագայում շատ գործածութիւն է ստացել և ընդհանրացել, իսկ մյուս մասը սահմանափակ բառերի մեջ է մնացել միայն: Սրանով էլ հենց նա հակադրվում է հնդեվրոպաբանութեան այն սկզբունքին, թէ հայերենը բոլոր հոգնակերտ մասնիկները հնդեվրոպական են (տե՛ս հատկապես Պեդերսըն) և կապ չունեն կովկասյան լեզուների հետ. «Հոգնակիների այս առատութիւնը հայերենում ապացույց է, որ էթնիկական հայերենը կազմվել է բազմաթիվ լեզուներից, այդ լեզուներով խոսող ժողովուրդների խաչավորման և խառնվելու շնորհիվ»:

(Մարքս): Հայ էթնիկական լեզվի գոյացման պրոցեսում զանազան լեզուների հոգնակիները մերվել են նրա մեջ որպես լեզվական այս կամ այն երևույթ, որ մերթ նույնն են մնացել, ինչ որ էին նախորդ լեզվի մեջ, մերթ էլ փոխել իրենց որակը, վերածվելով ածանցի կամ թեքական մասնիկի» (անդ, էջ 104): Քննություն առնելով դրաբարի, ժողովրդական բարբառների և աշխարհաբարի քերականական-ձևաբանական կառուցվածքը Մառի տեսության համաձայն, նա գտնում է, որ հայերենը յուր ստադիալ վիճակով ներկայացնում է հարեթական ստադիայից պրոմեթեիդական («հնդեվրոպական») ստադիային անցման վիճակը, ըստ որում դրաբարը յուր քերականական-ձևաբանական սխտեմով գլխավորապես թեքական տիպին է պատկանում, իսկ ժողովրդական բարբառներն ու աշխարհաբարը՝ կցականին: Ժողովրդական բարբառներն էլ, սակայն, ձևաբանական դարգացման միևնույն աստիճանի վրա չեն գտնվում, թեև նրանց մեծագույն մասը ներկայացնում է կցական տիպը, բայց կան նաև բարբառներ, որոնք կցականից թեքականին են անցնում: «Հայերենը իր ստադիալ վիճակով ապրում է հարեթականից ղեպի պրոմեթեիդական սխտեմն անցնելու շրջանը, ըստ որում դրաբարը գերազանցապես թեքական տիպի է, իսկ ժողովրդական լեզուները՝ կցական տիպի, որտեղ նկատվում են կցականից թեքականին անցնելու երեվույթներ» (անդ, էջ 104—105): Երկարատև համակեցության ընթացքում դրաբարն ու ժողովրդական բարբառները բնականաբար փոխադղել են միմյանց վրա. շատ լեզվական երևույթներ մեկից մյուսին են անցել, բայց և այնպես այդ ներթափանցումները չեն հասել այնպիսի չափի կամ այնպիսի որակ չեն կազմել, որ տիպականորեն փոխելին դրաբարը կամ բարբառները: Այդ ներթափանցումներով ու փոխազդեցություններով հանդերձ դրաբարը մնացել է որպես թեքական լեզու, իսկ ժողովրդականը՝ կցական: «Գրաբարն ու աշխարհաբարը (ժողովրդական լեզուները՝ բարբառները) փոխադարձաբար ներթափանցվել են ու խաչավորվել, բայց յուրաքանչյուրը հանդիսացել է կազմակերպված լեզվական առանձին տիպ» (անդ, էջ 105): Բարբառների ծագման հարցում Ա. Ղարիբյանը լիովին հետևում է Մառին և ուղղակի կերպով հակադրվում պատմական լեզվաբանությանը. ինչպես գիտենք, պատմական լեզվաբանությունը գտնում է, որ բարբառները սկզբի լեզվի ճշուղավորումներն են. դրան հակառակ, Ղարիբյանը, Մառի նման, գտնում է, որ ոչ թե մի լեզվից ստացվում են զանազան ճբույր լեզուներ» ու բարբառներ, այլ բազմաթիվ տոհմային լեզուների խաչավոր-

մամբ կազմվում է մի լեզու, իսկ այդ տոհմային լեզուները, եթե շարունակում են գոյություն ունենալ, դառնում են այդ կազմավորված լեզվի բարբառները: Այդպես էլ ստացվել են հայերեն բարբառները. բազմաթիվ տոհմային ու ցեղային լեզուների խաչավորմամբ կազմավորվել է հայերեն էթնիկական լեզուն, իսկ այդ տոհմային լեզուները շարունակել են իրենց գոյությունը որպես այդ էթնիկական հայոց լեզվի բարբառներ: Այստեղից էլ հետևում է, որ հակառակ բոլոր հնդեվրոպաբանների պնդումներին, V դարում, ըստ Ղարիբյանի, գոյություն են ունեցել իրարից շատ ավելի տարբեր և ավելի մեծ քանակությամբ բարբառներ: Հայաստանում ֆեոդալական հասարակության կազմավորման հետ միասին գոյացավ նաև հայ ֆեոդալիզմի դասակարգային լեզուն, իսկ աշխատավոր խավերի տոհմային լեզուները խաչավորվելով և որոշ ընդհանրություններ ստեղծելով միմյանց միջև՝ մնացին իրրև ժողովրդի տեղային լեզուներ, որոնցից էլ առաջացան բարբառները. «Տոհմական այն լեզուները, որոնք մնացին նախկին տոհմի իշխվող և հետո հորտ գյուղացի դարձած խավի հաղորդակցության միջոց, էթնիկական լեզվի մեջ ստացան բարբառային երանգ, ավելի ճիշտ նախաբարբառային երանգ: Նախաբարբառ ասում ենք, որովհետև այսօրվա «բարբառ» գաղափարը չի արտահայտում գյուղացիական լեզուների այն տարբերությունը, որ կար նրանց մեջ ֆեոդալիզմի շրջանում (անդ, էջ 138): ...Մեր յուրաքանչյուր բարբառ հանդիսանում է երբեմնի անկախ տոհմական լեզվի նորորակ շարունակությունը իր նոր որակի, հայերեն լեզվի գերազանց ընդհանրության կողքին պահպանելով իր երբեմնի ինքնությունն եղած լինելու հատկանիշների մնացորդները» (անդ, էջ 105): Վերջապես, հակադրվելով հայերենի պատմությունը երեք շրջանների բաժանելու վաղուց ի վեր ընդունված տեսությանը, Ա. Ղարիբյանը հայերենը բաժանում է չորս շրջանի. առաջին շրջանի լեզուն է գրաբարը, որպես հայկական ֆեոդալիզմի դասակարգային լեզու, երկրորդ շրջանի լեզուն է միջին հայերենը, որ հանդիսանում է միջնադարյան, «Միջին շրջանի ֆեոդալական հասարակության գրական լեզուն»: Երրորդ շրջանի լեզուն է աշխարհաբարը՝ յուր երկու գրական բարբառներով (արևմտյան և արևելյան)՝ որպես «հայ բուրժուական հասարակության գրական լեզու»: Վերջապես, չորրորդ շրջանի հայերենն է «Սոցիալիզմի դարաշրջանի գրական հայերենը», հայ գրական լեզվի զարգացման նոր էտապը, մեր օրերի հայերեն լեզուն:

Այս հիմնական, տեսական սկզբունքներից ելնելով էլ, ահա

նա. անցնում է լեզվական նյութի վերլուծությանը և, բնականաբար, այդ վերլուծությունը ոչ թե լեզվական երևույթների իրական պատմության վրա է հիմնում, այլ, ընդհանրապես, լեզվական նյութը, ոչ գիտական ու ոչ պատմական մեկնաբանություններով, ճգնում է հարմարեցնել իր տեսական դրույթներին: Շատ փաստերից, իբրև օրինակ, հիշենք միայն մեկը. «Հայոց լեզվի պատմության...» մեջ (էջ 129—148), նկարագրելով գրաբարի խոնարհման համակարգը, միաժամանակ փորձում է պարզել այդ համակարգի առաջացումը և գալիս է այն եզրակացության, որ «...հայերենի խոնարհումը կազմվել է բայահիմքի, էական բայի և «ես» ու «ինքն» անձնական դերանունների սեռական հոլովածների գումարով, այսինքն՝ դերանունների կցումով (դերանվանական խոնարհում): Եվ քանի որ վերջավորությունների լրիվ ձևերը պահվել են կրավորական խոնարհման մեջ, ուստի իրավունք ունենք ենթադրելու, որ նախահայերեն լեզուների մեջ խոնարհումը գիտակցվել է կրավորական կառուցվածքով» (էջ 147): Ինչպես տեսնում ենք, անտես առնելով հայերենի խոնարհման համակարգի առաջացման իրական պատմությունը, Ա. Ղարիբջանը, պատահական նմանություններից ելնելով, միանգամայն սխալ վերլուծություններ է կատարում և հակապատմական եզրակացության հանգում: Հայերենի խոնարհման վերջավորությունները՝ ո՛չ մի կապ չունեն ես և ինքն դերանունների սեռական հոլովի հետ, հայերենի խոնարհման համակարգը կրավորական խոնարհումից չի՝ առաջացել, հայերենի խոնարհման համակարգը գործ չունի՝ դերանվանական խոնարհման հետ: Վերը մենք տեսանք, որ հոգնակերտ մասնիկների, իսկ ավելի ճիշտ՝ հավաքական կազմող մասնիկների բազմադանությունը կապում է նախահայերեն ցեղային լեզուների հետ և այդ մասնիկների վրա հենվելով, գտնում, որ հայերենը բաղադրվել է շուրջ երկու հարյուր լեզուներից: Այստեղ էլ, իհարկե, լեզվական փաստերը բռնազրոսիկ կերպով ենթարկվում, հարմարեցվում են «նոր ուսմունքի» դրույթներին:

Մենք ավելորդ ենք համարում ավելի մանրամասնորեն կանգ առնել Ա. Ղարիբջանի այս շրջանի աշխատությունների վրա, նախ՝ այն պատճառով, որ դրանց մեջ արտահայտած բոլոր դրույթներից նա հրապարակորեն հրաժարվել է, հայտարարելով դրանք հակագիտական, ապա՝ այն պատճառով, որ այդ դրույթների մասին հանգամանորեն խոսել ենք Ն. Զա. Մառին նվիրված հատվածում, և անհրաժեշտ չենք համարում դրանց կրկնությունը: Ինչ վերաբերում է Ա. Ղարիբջանի այդ շրջանի ուսումնասիրությունների ընդհանուր

գնահատականին, ապա ավելի նպատակահարմար ենք գտնում բե-
քել իր իսկ գնահատումները: 1952 թ. «Սովետական Հայաստան»
թերթում (5/VI, № 132) տպագրված հոդվածում Ա. Ղարիբջանը
գրում է. «Իմ որդեգրած կոնցեպցիան հայերենի առաջացման մա-
սին արմատապես սխալ է և ոչ մարքսիստական: ...Իմ զարգացրած
տեսությունը գրաբարի և բարբառների դասակարգային լեզուներ
լինելու մասին՝ արմատապես սխալ է և ոչ մարքսիստական: ...Իմ
զարգացրած տեսակետը բարբառների մասին արմատապես սխալ
է և ոչ մարքսիստական: ...Իմ աշխատությունների տեսական բոլոր
գրույթները ոչ մարքսիստական դրույթներ են»: Այնուհետև, 1953 թ.
հրատարակած «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ Ա.
Ղարիբջանը գնահատում է իր այդ շրջանի գիտական գործունեու-
թյունն այսպես. «Ընդունելով Ն. Մառի ուսմունքն իբրև մարքսիս-
տական, ես նրա հետևորդը դարձա 1931 թվին: Այդ ժամանակվանից
փորձեցի անքննադատաբար կիրառել Ն. Մառի «տեսակետները»
լեզվաբանության և բարբառագիտության տեսության բնագավա-
ռում: Նշելով լեզվի «դասակարգայնության» մասին սխալ ֆոր-
մուլայից և ընդունելով Ն. Մառի այն կարծիքը, թե գրաբարը ազնիւ-
ղական դասակարգի լեզուն էր, իսկ բարբառները գյուղացիական
դասակարգի լեզուները, ես փորձում էի շարադրել հայոց լեզվի
պատմությունը որպես դասակարգային լեզուների պայքարի պատ-
մություն: Հայերեն լեզվի տարբեր ժամանակների որակական փո-
փոխությունները բացատրում էի որպես դասակարգային պայքարի
արդյունք: ...Լեզվի պատմության այս ձևի մեխանիստական պատ-
կերացումը մարքսիզմը չհասկանալու արդյունք էր: ...Նշելով մառ-
յան ստադիալականության սկզբունքից և լեզուների խաշավորման
տեսությունից, ես արժարժում էի այն միտքը, թե հայերենն առա-
ջացել է Հայաստանի բնիկների բազմաթիվ լեզուների համադրական
խաշավորման հետևանքով, որը սովել է հաբեթականից դեպի հընդ-
եվրոպական անցնող մեկ հայերեն լեզու իր բոլոր բարբառներով:
...Առաջնորդվելով Ն. Մառի լեզվական խաշավորումների տեսությու-
նով՝ մեր բարբառների առաջացումը ես բացատրում էի իբրև Հա-
յաստանի բնիկների լեզուների ստադիալ փոփոխության արդյունք,
պնդելով, որ այդ լեզուների խաշավորման պրոցեսում նրանց քե-
րականություններն ու բառապաշարը փոխադարձաբար ներթափանց-
վում էին և աստիճանաբար նմանվում միմյանց՝ վերածվելով մի
լեզվի բարբառների: Դիֆերենցման պրոցես բոլորովին չէի ընդու-
նում: Բայց երբ ուսումնասիրում էի բարբառների փաստական մա-

տերիալը, պարզվում էր, որ դրանք հայերեն լեզվի այլափոխութ-
յուններն են, և չկան բարբառների մեջ հատկապես քերականա-
կան այնպիսի ձևեր, որոնք հաստատունին բարբառների՝ առաջներում
ինքնուրույն լեզու լինելու հանգամանքը: ...Տեսական սկզբունքի և
նյութի այդ կտրվածությունը առաջանում էր մարքսիզմի սկզբունք-
ները չմթնոնելուց և ն. Մաոի աղավաղված «գրույթները» ճշմար-
տության տեղ ընդունելուց: ...Տեսականում ընդունելով ն. Մաոի
վուլգարիզատորական «գրույթները», գործնականում ուսումնասի-
րում էի բարբառների փաստական նյութը և հայտնաբերում բար-
բառների նոր ճյուղավորումներ: Երբ Բառասնական քվականներին
լեզվաբանական նոր անած կադրերը նկատեցին այդ խզումը իմ
աշխատանքների մեջ, իրավացիորեն բացանայտեցին և բեճաղա-
տույթյան ենթարկեցին (ընդգծումը մերն է—է. Ա.): Դա ինձ ստի-
պեց դադարեցնել հայերեն լեզվի փաստերի ուսումնասիրությունը
և զբաղվել միայն ն. Մաոի «տեսությունների» պրոպագանդայով,
ցուցադրելով դրանք որպես մարքսիզմի նվաճումներ: Իմ հետազո-
տական աշխատանքների փակուղին էր դա, որ հանգեցրեց իմ հե-
տազոտական աշխատանքների ամլության: Ավելին՝ իբրև Հայկ.
ՍՍՌ ԳԱ ն. Մաոի անվան լեզվի ինստիտուտի դիրեկտոր, ես ուղ-
ղություն էի տալիս նաև երիտասարդ կադրերի գիտա-հետազոտա-
կան աշխատանքներին, վարելով նրանց գեպի այն փակուղին, որի
մեջ էի ես ինքս: Մաոականությունը Հայաստանում, շտալով որևէ
արդյունք, խանգարում էր նաև այնպիսի արդյունավետ և մեծ հե-
ղինակի աշխատանքներին, ինչպիսին Հ. Աճառյանն էր» (էջ 33—
35): Այս գնահատումներն, ընդհանուր առմամբ, ճիշտ են և ցույց
են տալիս, որ Ա. Ղարիբյանը լիովին գիտակցել է ողջ սնանկու-
թյունը այն բոլոր տեսական լեզվաբանական գրույթներին, որոնց
ջատագովն ու պրոպագանդիստն է եղել ինքը շուրջ քսան տարվա
ընթացքում: Մեզ մնում է կանգ առնել միայն երկու խնդրի վրա:
Խոսելով իր ուսումնասիրությունների տեսական ու գործնական
(փաստական) կողմերի մասին, Ա. Ղարիբյանը գրում է. «Սակայն
ուսումնասիրելով հայերեն լեզվի փաստական նյութը, երևում էր
ներառողական հնդեվրոպական լեզվախմբին պատկանելու հանգա-
մանքը, ուստի իմ կարծիքը հայերենի առաջացման մասին նույն-
պես մնում էր փաստերով չհիմնավորված և այնպիսի անհիմն հայ-
տարարություն, ինչպես ն. Մաոի լեզվաբանական տեսական բազ-
մաթիվ «գրույթները»: ...Երբ ուսումնասիրում էի բարբառների
փաստական մատերիալը, պարզվում էր, որ դրանք հայերեն լեզվի

այլափոխություններն են, և չկան բարբառների մեջ հատկապես քեթականական այնպիսի ձևեր, որոնք հաստատելին բարբառների՝ առաջներում ինքնուրույն լեզու լինելու հանգամանքը» (անդ, էջ 34): Սակայն այդպիսի խզում չի եղել: Մենք արդեն ասացինք, թե ինչպես է նա վերլուծում ու մեկնաբանում լեզվական փաստերը, որպես օրինակ բերելով միայն խոնարհման համակարգի վերլուծությունը. նույն օրինակն էլ կօգտագործենք այստեղ՝ մեր ասածը հիմնավորելու և բացատրելու համար: Գրաբարում բայի սահմանական եղանակի առաջին դեմքի վերջավորությունն է -մ (աղա-մ, գրե-մ և այլն). այս ընդունում էին Ա՝ Ն. Մառի ուսմունքի հակառակորդները (օր. Մ. Աբեղյան, Հ. Աճառյան և այլք) Ա՝ Ն. Մառն ու ինքը՝ Ա. Ղարիբյանը: Առաջիններն այդ վերջավորությունը ճիշտ գերադրվ կապում էին հնդեվրոպական — *m* նախաձևի հետ և դրանով իսկ երևան հանում հայերենի և հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցությունը հաստատող մի կարևոր տվյալ: Մինչդեռ Ա. Ղարիբյանը ժխտում էր այդ վերջավորության կապը ցեղակից լեզուների նույն վերջավորության հետ: Այստեղ փաստական նյութը ո՛չ հակադրված է տեսությունը, ո՛չ էլ խզված նրանից, այլ՝ պարզապես սխալ մեկնաբանված՝ հենց տեսությունը հարմարեցնելու և այն հիմնավորելու համար: Այդպես էլ, երբ վերցնելով գրաբարյան բերելի և մի քանի բարբառների բերելիմ ձևերը, երկրորդը նախնական էր համարում և բացատրում բեր-ե-իմ (բայարմատ կամ բայահիմք + օժանդակ բայ + իմ ստացական դերանուն), ապա այստեղ ո՛չ թե տեսականի ու գործնականի խզում կար, այլ փաստերի աղավաղում (բերելիմ ձևը որպես նախնական ներկայացնելը) և դրանց ոչ գիտական վերլուծություն ու մեկնաբանություն: Եվ եթե ճշմարտական թվականներին լեզվաբանական նոր աճած կադրերը՝ քննադատել են, ապա քննադատել են ոչ թե տեսականի ու գործնականի խզումն ընդհանրապես, այլ լեզվական փաստերի աղավաղումն ու սխալ մեկնաբանությունները:

Երկրորդ հարցը, որին անհրաժեշտ ենք համարում անգրադառնալ, պատմա-համեմատական լեզվաբանության և առհասարակ լեզվաբանության գիտական ժառանգության գնահատման խնդիրն է: Իր առաջին երկու տասնամյակների թե՛ մենագրական ուսումնասիրությունների և թե՛, մանավանդ, հոգվածների մեջ Ա. Ղարիբյանը շատ է անգրագրաբան այդ հարցին և պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը հայտարարել բուրժուական ռեակցիոն գիտություն, որ մեր ժամանակում անմիջականորեն ծառայում է ֆաշիզմին՝ ուսու-

յական տեսութիւնը հիմնավորելու համար: Ահա թե ինչպես է գնահատում պատմա-համեմատական լեզվաբանութիւնը և դրա ներկայացուցիչներին, օրինակ, իր «Հայոց լեզվի պատմութեան ուսումնասիրութեան ներածութիւն» գրքում. «Վերջապես հայերի ծագման մասին խոսել են պատմա-համեմատական լեզվաբանութեան բոլոր ներկայացուցիչները, հիմնադիրներից սկսած մինչև մեր օրերի հնդեվրոպաբանները» (էջ 9): Շարադրելով այնուհետև հայերի կազմավորման և, առհասարակ «հնդեվրոպացիների» գաղթների մասին եղած կարծիքները՝ 10—14-րդ էջերում, նա հասնում է այնտեղ, որ գրում է. «Որքան հակադիտական է այդ տեսութիւնը և փաստերից զուրկ, այնքան էլ դասակարգային, բուրժուական և այժմ արդեն ֆաշիստական» (էջ 14): Այսպիսի որակումները, որ շատ կան նրա թե՛ մենագրութիւնների և թե՛ հոդվածների մեջ, անցյալի ժառանգութեան, պատմա-համեմատական ուսումնասիրութիւնների սովորական ժխտում չեն, այլ բացահայտ քաղաքական մեղադրանք: Սա պարզապես նշանակում էր, թե ով որ պատմա-համեմատական լեզվաբանութեանն է հետևում, ռասայական տեսութիւն է քարոզում ու կանգնում է ֆաշիզմի դիրքերում: Որ ն. Մառի ուսմունքի դրույթները կրկնելով, իր աշխատութիւնների մեջ սխալ տեսակետներ է պաշտպանել և դա վնասակար է եղել գիտութեան համար, կասկածից վեր է, և ինքն էլ ճիշտ կերպով գնահատել է: Բայց որ այսպիսի մի հայտարարութիւնը կարող էր աղետավոր հետևանքներ ունենալ և ունեցել է, այս էլ հայտնի բան է: Նույն գրքում հեղինակը գրում է. «Հին հայագիտութիւնը խոշոր աշխատանք է կատարել հայերենի ուսումնասիրութեան գործում: Լեզվաբանութեան այնպիսի հեղինակներ, ինչպիսիք են Լադարդ, Հյուրշման, Մեյլ, խոշոր ջանքեր թափեցին հայերենի մշակման գործում, և այդ բոլոր աշխատանքները պսակվեցին այնպիսի գործով, գիտութեան վաստակի ժրաջան ու անձնվեր աշխատանքի այնպիսի կոթողով, ինչպիսին Պրոֆ. Հր. Աճառյանի «Արմատական բառարան» է: Բայց հին հայագիտութիւնը պարզանում է մի կողմով, առաջնորդվում է բուրժուական գիտութեան գծած արահետով, որը տանում է դեպի փակուղի» (էջ 81): Ինչպես տեսնում ենք, կարծես թե զովասանական խոսքեր էլ են ասված «հին հայագիտութեան» և Հր. Աճառյանի հասցեին, բայց՝ այդ հայագիտութիւնը ռասայական ու ֆաշիստական հայտարարելուց հետո: Ա. Ղարիբջանը, իր գործունեութիւնը բնութագրելով, չի խոսում այդ մասին, չի ասում, թե ինչպես է գնահատել անցյալի ժառանգութիւնը և իր ժամանակի այն լեզվաբանների գործերը,

որոնք չէին ընդունում Ն. Մառի ուսմունքը: Իսկ դա անհրաժեշտ էր: Վերջապես, Ա. Ղարիբջանի այդ շրջանի գիտական գործունեության մեջ արդյոք ոչ մի դրական բան չի՝ կարելի գտնել: Մեր կարծիքով՝ կարելի է, և պետք է նշել այդ դրականը: Ամենից առաջ գրականորեն պետք է գնահատել նրա աշխատանքը մայրենի լեզվի դպրոցական դասագրքերի ստեղծման գործում: Նա հեղինակը կամ հեղինակակիցն է դպրոցական ութ դասագրքերի, որոնցից կարևորագույնն է «Հայոց լեզվի քերականությունը» (Երևան, 1934 և հետագա հրատարակություններ): Ինչպես «Ներածություն» մեջ ասել ենք, սովետական լեզվաբանության պատմության առաջին շրջանի վերջին տարիների կարևոր նվաճումներից մեկն այն էր, որ հիմնականում ավարտվեց մայրենի լեզվի դասագրքերի ստեղծման գործը: Ա. Ղարիբջանի հիշյալ դասագրքն առաջինն ուր տիպի դասագրքն էր, որ իր սկզբունքներով հակադրվում էր մինչև այդ դրպրոցներում օգտագործվող քերականական ձեռնարկներին: Առաջին հրատարակությունը, բնականաբար, գեոևս շատ անկատար էր, մակերեսային, շատ ու շատ սահմանումներ անճիշտ էին ու տարտամ, բայց հետագայում, պարբերական վերահրատարակությունների ժամանակ վերամշակվելով, դասագիրքը բարելավվեց: Ավելի քան քսանհինգ տարի է, որ այդ դասագիրքն օգտագործվում է մեր միջնակարգ դպրոցներում, իսկ դա գովելի վաստակ է:

Երկրորդ՝ դրական է բարբառագիտական այն եռանդուն գործունեությունը, որ նա ծավալել է՝ երեսունական թվականներից սկսած: Թեև, ինչպես տեսանք, նրա բոլոր ուսումնասիրությունները, այդ թվում և բարբառագիտական աշխատությունները, բնորոշվում են լեզվական նյութի բանազբոսիկ, ոչ գիտական վերլուծություններով, իսկ հաճախ էլ՝ լեզվական տվյալների աղավաղումով՝ «նոր ուսմունքի» դրույթներին հարմարեցնելու և դրանք փաստական նյութով «հիմնավորելու» համար, այնուամենայնիվ, հենց այն, որ նա այս կամ այն չափով նկարագրել է հայերենի շատ քիչ հայտնի կամ բոլորովին անծանոթ բարբառներ, արդեն գովելի գործ է:

Վերջապես, հայ բարբառագիտության բնագավառում Ա. Ղարիբջանի բերած նորությունն ու բարբառների դասակարգումն ըստ բաղաձայնական սխեմանի, որի մասին, սակայն, ավելի հանգամանորեն կխոսենք ստորև:

Հրաժարվելով «նոր ուսմունքի» դրույթներից, 1950 թվականից հետո պրոֆ. Ա. Ղարիբջանն սկսեց նոր սկզբունքների համաձուլվերանայել իր գիտական աշխատանքները և աշխատեց պատմա-

համեմատական մեթոդը կիրառել իր հետազոտությունների մեջ: Եթե մինչև 1950 թվականը նա հայերենը համարում էր բազմաթիվ լեզուներից ու բարբառներից գոյացած «մի մոզաիկա», ապա 1950 թվականից նրա բոլոր ուսումնասիրությունների հիմքում դրված է այն ելակետային դրույթը, որի համաձայն հայերենը հնդեվրոպական ընտանիքի լեզու է: Այս երկրորդ շրջանում նրա հրատարակած մենագրություններից ու հոդվածներից գլխավորներն են.

1. Հայ բարբառագիտություն (Երևան, 1953). Վերամշակված և խիստ ընդարձակված վերահրատարակությունն է «Համառոտություն հայ բարբառագիտության» աշխատության: Գիրքը բաղկացած է չորս գլխից: Առաջին գլխում, որ վերնագրված է «Ընդհանուր ներածություն» (էջ 5—40) հեղինակը բնութագրում է «մեծ բեկումը լեզվաբանության մեջ» և գնահատելով նախորդ քսան տարիների իր գիտական գործունեությունը, խոսում հայագիտության մեջ կատարված շրջադարձի մասին և, վերջապես, առանձին հատվածում շարադրում ընդհանուր լեզվի ու բարբառների համառոտ տեսությունը: Երկրորդ գլխում, որ կրում է «Ներածություն հայ բարբառագիտության» (էջ 41—106), հեղինակը համառոտակի շարադրում է հայ բարբառագիտության պատմությունը, տալիս մի քանի կանոններ հայ բարբառագրական աշխատանքների համար, հանգամանորեն շարադրում հայերեն բարբառների ձևաբանական ու հնչյունաբանական դասակարգման սկզբունքները, ապա՝ կանգ առնում հայ բարբառների պատմության մի քանի հարցերի վրա (հայերեն բարբառների ծագումը, դանազան բարբառների առաջացման մոտավոր ժամանակագրությունը և այլն) և, վերջապես, խոսում հայերեն բարբառների քանակի մասին, այստեղ էլ թվելով այն հիմնական հատկանիշները, որոնց վրա հենվելով պետք է որոշել, թե տվյալ խոսվածքը ենթաբարբառ է, թե՞ ինքնուրույն բարբառ: Երրորդ գլուխը վերնագրված է «Հայերենի համեմատական բարբառագիտություն» (էջ 107—136) և ընդգրկում է երկու բաժին՝ «Հայ բարբառների համեմատական հնչյունաբանություն» և «Հայ բարբառների համեմատական ձևաբանություն». հակառակ վերնագրին, այս ամբողջ գլուխն ըստ էության հայերեն բարբառների համադրական կամ նկարագրական հնչյունաբանությունն ու ձևաբանությունն է միայն: Չորրորդ գլուխը, որ «Հայ բարբառագիտություն» խորագիրն է կրում (էջ 215—457), աշխատության հիմնական մասն է. այստեղ նկարագրված են 21 հայերեն բարբառներ, որոնք բաժանված են վեց ճյուղի, Աշխատությունը, ընայած լուրջ

թերություններին ու սխալներին, որոշակի արժեք է ներկայացնում իր ընդգրկած փաստական նյութով: Գրքին կցված է, որպես հավելված, հայ բարբառների դասավորութայն սխեման:

2. Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա (Երևան, 1952): Նույն վերնագիրը կրող աշխատության վերամշակումն ու վերահրատարակությունն է:

3. Հայերենի նորահայտ բարբառների մի նոր խումբ (Երևան, 1958): Արամոյի, Քաբուսիեի և Նդեմիայի խոսվածքների ուսումնասիրությունն է: Հեղինակը դրանք առանձին բարբառներ է համարում, հատկացնելով առաջինն ու երրորդը՝ կարծեցյալ «հա» ճյուղին, իսկ երկրորդը՝ «կա» ճյուղին: Հեղինակն այդ երեք բարբառներն էլ համարում է նորահայտ և կարծում է, թե առաջին անգամ ինքն է նկարագրում: Մինչդեռ 1952—1953 թվականներին, «էջմիածին» ամսագրում Իզնատիուս արևալագ Մարտիրյանն ընդարձակորեն նկարագրել է Զերել-Մուսայի բարբառը¹, որի «ճյուղերն են», ըստ Մարտիրյանի, Քաբուսիեի և Քեսարի խոսվածքները: Ա. Ղարիբյանը ոչ մի տեղ չի հիշում այդ ուսումնասիրության մասին և չի փորձում հերքել Մարտիրյանի այն կարծիքը, թե դրանք մեկ բարբառի ենթաբարբառներն են:

Բացի այս աշխատություններից, պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը վերջին տասնամյակում հրատարակել է նաև շատ հոդվածներ, որոնցից մի երկուսին կանդորդառնանք ստորև:

Ինչպես արդեն վերը ասել ենք, 1950 թ. դիսկուսիայից հետո պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը հրաժարվեց իր նախկին սկզբունքներից և աշխատեց իր ուսումնասիրությունները կատարել պատմա-համեմատական մեթոդով՝ հիմնվելով սովետական լեզվաբանության մեջ ընդունված տեսական դրույթների վրա: Հայերենի պատմության ու տեսության բնագավառում դա նշանակում էր ընդունել, որ՝

ա) հայերենը խառնածին, «մոզաիկ» լեզու չէ, այլ հնդեվրոպական նախալեզվի հիմքի վրա առաջացած ցեղակից լեզուներից մեկն է:

բ) հայերեն բարբառները նախահայկական ցեղային լեզուներից չեն, ոչ էլ նրանց մնացորդները, այլ ընդհանուր հայերենի ճյուղավորումները:

¹ Իզնատիուս արևալագ Մարտիրյան, Զերել Մուսայի բարբառը, «էջմիածին», 1952, № 3, էջ 33 և շար., 1953, № 2, էջ 33 և շար., № 6, էջ 27 և շար., № 7—8, էջ 33 և շար.:

գ) հայոց գրական լեզուները (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար) ինչ-որ դասակարգերի լեզուներ չեն, այլ հայերենի պատմական զարգացման տարբեր փուլերի գրական աստիճանին բարձրացած վիճակները:

դ) ո՛չ հին հայերենը, ո՛չ բարբառները, ո՛չ էլ աշխարհաբարը ինչ-որ յուրահատուկ լեզվական ստադիա չեն ներկայացնում, ըստ որում, այդպիսի յուրահատուկ ստադիաներ գոյություն էլ չունեն:

ե) մարքսիստական լեզվաբանության գրույթներից ելնելով, հայերենի քերականական կառուցվածքի, բառապաշարի, հնչյունական համակարգի, ինչպես և հայ բարբառագիտության թե՛ ընդհանուր և թե՛ մասնավոր բնույթի հարցերը պետք է քննել ու լուսաբանել այդ սկզբունքների և պատմա-համեմատական լեզվաբանության գրույթների համապատասխան:

Տեսնենք, ուրեմն, թե ինչպես է լուծում այդ հարցերը վերջին տասնամյակում հրատարակած իր աշխատությունների մեջ պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը: Այդ հարցերից շատերին նա անդրադարձել է իր «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ, ուստի և մենք էլ առաջին հերթին կանդրադառնանք դրան:

Խոսելով հայերեն բարբառների պատմության հարցերի մասին, պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը, որպես ելակետ, ընդունում է, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու է. բառակազմի հնագույն մասով ու քերականական կառուցվածքի տվյալներով այդ բանը հաստատվում է անվերապահորեն. «Զի կարելի չընդունել, որ իր պատմության հազարամյակների ընթացքում հայ տոհմը, ապա ցեղը և հետագայում՝ ժողովուրդը իր լեզվի նախնական բառային հիմնական ֆոնդից մի մասը կորցրած կլիներ: Հայերեն լեզվի հիմնական բառային ֆոնդը հետագայում համալրվել է նոր բառերով, կամ իր սեփական կազմությամբ բառերով, կամ փոխառություններով: Բայց այդ ֆոնդի միջուկը, երևում է, որ հնդեվրոպական է: Կասկած չկա նաև այն մասին, որ հայերեն լեզվի քերականական կառուցվածքի հիմքերը նույնպես հնդեվրոպական են, բայց այնքան փոփոխված, որ բավական դժվար է լինում ճանաչել» («Հայ բարբառագիտություն, էջ 64): Այստեղից ելնելով էլ, ահա, նա փորձում է լուսաբանել հայերեն բարբառների առաջացման պատմական պրոցեսը: Խոսելով ընդհանրապես բարբառների առաջացման մասին, Ա. Ղարիբյանը այն գրույթն է առաջ քաշում, թե «բարբառներն ու ընդհանուր լեզուն միասին առաջացած, միմյանց ժամանակակից և միմյանցով պայմանավորված երևույթներ են» (անդ, էջ 38): Սա, իհարկե,

փոխտ պարզունակ և սահմանափակ պատկերացում է բարբառների ու համաժողովրդական լեզվի փոխհարաբերությունների մասին: Կան դեպքեր, որ տվյալ ընդհանուր լեզուն եղել է իր բարբառներից առաջ, ըստ որում բարբառները ներկայացնում են այդ մեկ միասնական լեզվի հետագա ճյուղավորումները. այս երևույթը շատ բնորոշ է տոհմատիրական հասարակության դարաշրջանին: Կան դեպքեր, երբ բարբառները նախորդում են տվյալ ընդհանուր լեզվին, ըստ որում ընդհանուր լեզուն կազմավորվում, գոյանում է բարբառների համակենտրոնացման և կամ նրանցից մեկի կամ մի քանիսի հիմքի վրա: Այս ձևով են կազմավորվել հին հունական բարբառների հիման վրա՝ ընդհանուր հունարենը (կոնեն), Ում ճյուղի բարբառների (գլխավորապես արարատյան բարբառի) հիման վրա՝ ժամանակակից հայերենը և այլն, և այլն: Վերջապես, կան դեպքեր էլ, երբ բարբառներն ու տվյալ համաժողովրդական լեզուն տվյալ ժամանակաշրջանում համագոյակից են, ինչպես ժամանակակից հայերենը և արդի հայերեն բարբառները, ժամանակակից ռուսերենը և ռուսերեն բարբառները և այլն, և այլն: Իսկ այս նշանակով է, թե բարբառների ու համաժողովրդական լեզուների գոյակցության հարցը չի կարելի լուծել մի պարզունակ սխեմայի տակ դնելով պատմական բարդ ու բազմաբովանդակ պրոցեսը:

Հակառակ իր նախորդ շրջանի սկզբունքներին, Ա. Ղարիբյանը ճիշտ կերպով շեշտում է, որ բարբառներն ընդհանուր լեզվի ճյուղավորումներն են, և բացատրում է բարբառների առաջացման պրոցեսն այսպես. «Այդ ճյուղավորումները կարող են տեղի ունենալ երկու ճանապարհով. Բարբառների ճյուղավորման առաջին ճանապարհը դիֆերենցման ճանապարհն է: Տոհմական կարգերի ժամանակ անջատվելով մայր տոհմից և հեռանալով նրանից՝ տոհմի առանձին հատվածները տանում էին իրենց հետ նաև իրենց լեզուն, որն այդ հատվածների դարավոր անկախ գոյության հետևանքով կորցնում էր հին հատկանիշներից մի քանիսը և ձեռք բերում նոր հատկանիշներ: Դա առաջացնում էր բարբառ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ կապը մայր տոհմի հետ կտրված չէր լինում: ... Բարբառների ճյուղավորման երկրորդ ճանապարհը լեզուների և հատկապես ցեղակից լեզուների միացումն է, նրանց խառավորումը... Մահացող լեզուները փոխարինվել են հաղթող լեզվի ստորին ձևերով՝ բարբառներով, որ առաջացել են մահացած լեզուներով խոսողների կողմից հաղթող լեզուն սովորելու ընթացքում: Հաղթող լեզուն սովորելու ընթացքում առնվում է նրա բառային հիմնական ֆոնդը և

քերականական կառուցվածքի հիմքերը: Բառային կազմի չգալի՞ մասը կարող է մնալ հին լեզվինը... Եթե պարտված լեզվի բառերը մտնում են հաղթող լեզվի բառային կազմի մեջ, ուրեմն ավելի ևս նրանք կպահպանվեն պարտված լեզվով խոսողների նոր յուրացրած լեզվի մեջ, որով և նրանք կտարբերվեն հաղթանակած լեզվից՝ դառնալով նրա բարբառը: Պարտված լեզվից պահպանվում են նաև հնչյունական որոշ օրենքներ, քերականական կառուցվածքից աննշան երևույթներ, որոնք կառաջացնեն հաղթանակած լեզվի երկրորդական երևույթների վարիացիան: Այդ ամենով բարբառը, այսինքն՝ պարտված լեզվով խոսողի կողմից յուրացված հաղթանակած լեզուն նրա բերանում կտարբերվի հիմնական լեզվից: Կառաջանան հաղթանակած լեզվի բարբառները» (անդ, էջ 39—40): Բարբառների առաջացման երկու ճանապարհի այս տեսությունն ընդունում են սովետական լեզվաբաններից շատերը. այդ տեսությունն առանձնապես շատ էին արժարժում 1950—1955 թթ., գրտնելով, որ դա բարբառների առաջացման պրոցեսը լուսաբանող միակ ճշմարիտ, մարքսիստական գրույթն է: Տողերիս գրողն այդ սկզբունքին հակադրվել է դեռևս 1952 թ., իր «Լեզվաբանության ներածություն» աշխատության մեջ՝ և այժմ էլ գտնում է, որ այդ գրույթը հիմնովին սխալ է: Բանն այն է, որ այդպիսի մեկնաբանությունը մի կողմից՝ նույնացնում է պատմա-հասարակական գործոններն ու պայմանները բարբառների առաջացման լեզվական երևույթի հետ, իսկ մյուս կողմից, և հենց դրա հետևանքով, մի խիստ պարզունակ սխեմայի տակ դնում լեզվի ճյուղավորումների բազմազան երևույթներն ու դրանք առաջ բերող պատմա-հասարակական գործոնները և մթազնում դրանց էական առանձնահատկությունները: Այսպես, առաջնորդվելով այդ գրույթով, Ա. Ղարիբջանը, ինչպես տեսանք, գտնում է, որ «անշատվելով մայր տոհմից և հեռանալով նրանից՝ տոհմի առանձին հատվածները տանում էին իրենց հետ նաև իրենց լեզուն, որն այդ հատվածների դարավոր անկախ գոյության հետևանքով կորցնում էր հին հատկանիշներից մի քանիսը և ձեռք բերում նոր հատկանիշներ: Դա առաջացնում էր բարբառ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ կապը մայր տոհմի հետ կտրված չէր լինում» (անդ, էջ 39, ընդգծումները մերն են—է. Ա.): Դժվար չէ նկատել, որ այստեղ աղավաղված է բարբառների առա-

¹ Տե՛ս է. Աղաջան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1952, էջ 501—516:

շացման պատմական պրոցեսը. ամենից առաջ, բարբառներն առաջանում են ոչ թե նույնիսկ այն ժամանակ, երբ տոհմի անջատված հատվածի կապը մայր տոհմի հետ կտրված չի լինում, այլ միայն այն դեպքում, երբ այդ կապը պահպանվում է, իսկ եթե այդ հատվածը դառավոր անկախ գոյություն է պահպանում, ապա այս դեպքում առաջանում է ոչ թե բարբառ, այլ ինքնուրույն լեզու: Բացատրենք ու հիմնավորենք մեր ասածը: Հայտնի է, որ տոհմատիրական հասարակությանը, մինչև ցեղային միությունների կազմավորման և, դրա հետ միասին, ժողովուրդների գոյացման սկզբնավորման շրջանը, հատուկ է մեկ նախնական տոհմից, նրա բազմացման ու մասնատումների հետևանքով, նորանոր տոհմների առաջացումը: Ենթադրենք, որ տվյալ մայր տոհմից (A) բաժանվեց նրա մի հատվածը և կազմեց մի ինքնուրույն տոհմ (B): Այդ տոհմը կարող է ապրել մայր տոհմի հարևանության մեջ, մշտապես կապված մնալով նրա հետ. տվյալ դեպքում այդ երկու տոհմերը, քանի որ պահպանում են իրենց միասնությունը, կազմում են մեկ ցեղ: Նոր կազմված տոհմի մոտ ընդհանուր լեզուն, ժամանակի ընթացքում զանազան փոփոխությունների ենթարկվելով, այս դեպքում հանդես է գալիս որպես ընդհանուր լեզվի բարբառ: Անշատված տոհմը կարող է մայր տոհմի հարևանության մեջ ապրել մի լայնածավալ տերիտորիայի վրա, բայց նրանից անկախ, որպես ինքնուրույն տոհմ: Այս դեպքում, մշտական հարևանությունը կարող է խոչընդոտ հանդիսանալ միասնական լեզվի արագ և խիստ զգալի փոփոխություններին՝ տարբեր տոհմերի մոտ, որի հետևանքով երկար ժամանակ այդ տոհմերից յուրաքանչյուրի խոսվածքը մյուսի հետ բարբառային հարաբերության մեջ կմնա: Եթե այդ տոհմերի ինքնուրույնությունը մշտական լինի, այդ բարբառներից յուրաքանչյուրը կզարգանա դեպի ինքնուրույն լեզու, իսկ եթե նրանք վերստին միավորվեն և մեկ ցեղ կամ ցեղային միություն կազմեն, ապա՝ բարբառային հարաբերությունը կարող է պահպանվել, կարող է և վերանալ՝ ընդհանուր լեզվի գոյացումով: Վերջապես, եթե անջատված տոհմը տերիտորիայով էլ անջատվում է մայր տոհմից, որի հետևանքով կտրվում է նրանց միջև եղած ամեն կապ, ապա այս դեպքում մեկ միասնական լեզվի ճյուղավորումը հանգեցնում է ոչ թե բարբառների, այլ ինքնուրույն լեզուների առաջացման: Այսքանը բավական է, համոզվելու համար, որ թե՛ տոհմերի անջատումը և թե՛ նրանցով պայմանավորված լեզվական երևույթները բազմազան են և չեն կարող մի պարզունակ սխեմայի վերածվել: Մինչդեռ տոհմերի բաժանման ու

դրա հետ կապված լեզվի ճյուղավորման զանազան հետևանքները քննարկելով չեն վերջանում. անջատված տոհմը կարող է ձուլվել մի արիշ տոհմի մեջ և կորցնել իր լեզուն, և այս դեպքում ո՛չ բարբառ կառաջանա, ո՛չ էլ մի նոր լեզու. նա կարող է իր հերթին մասնատվել, հատվածների բաժանվել և միանալ արյունակից տոհմերին և այլն, և այլն: Այս բոլորը չի կարելի հաշվի չառնել, երբ խոսքը վերաբերում է լեզվի ճյուղավորումներն առաջ բերող հասարակական-պատմական գործոններին: Խոսելով միայն բարբառային ճյուղավորումներ առաջ բերող գործոնների մասին, կարելի է նշել հետևյալները. 1) տոհմերի ու ցեղերի բաժան-բաժան լինելը՝ մեկ միասնություն կազմելու և կամ սերտ հարևանության մեջ ապրելու պայմաններում, 2) ժողովրդի տերիտորիալ մասնատումները, որով նույն ժողովրդի տարբեր տերիտորիալ հատվածները մեկուսանում են իրարից, խախտվում է այդ հատվածների միջև եղած սերտ կապը, և լեզուն զարգացման տարբեր ընթացք է ստանում այդ հատվածներից յուրաքանչյուրի մոտ, 3) ոչ ազգակից ցեղերի ու տոհմերի ձուլումը մեկ ժողովրդի կազմում, մեկ ցեղի կամ ցեղախմբի դերիշխանության տակ, որ հանգեցնում է մյուսների ասիմիլացիային: Այս բոլորը պատմա-հասարակական գործոններ են միայն և, ինչպես տեսնեցւո՞ւ ենք, միշտ չէ, որ լեզվի տերիտորիալ ճյուղավորումները պայմանավորված են կամ մեկ հասարակական միավորի (տոհմ, ցեղ, ժողովուրդ) բաժան-բաժան լինելով կամ, ընդհակառակն, զանազան տոհմերի ու ցեղերի միավորումով և դրա հետևանքով տեղի ունեցող ասիմիլացիայով: Բարբառներ առաջանում են նաև այն դեպքում, երբ ժողովուրդը կամ ցեղը (առանձին դեպքերում նույնիսկ տոհմը) պահպանում է իր միասնությունը, իր ամբողջությունը, բայց զանազան հանգամանքների շնորհիվ նրա տարբեր հատվածների միջև սերտ շփում չի լինում:

Ո՞նչ վերաբերում է լեզվի ճյուղավորումների պրոցեսին՝ որպես լեզվական երևույթի, ապա այդ գործոններից որի՞ հետևանքով էլ որ տեղի ունենան ճյուղավորումները, տեղի են ունենում մեկ ճանապարհով կամ մեկ եղանակով միայն: Այսպես՝ ենթադրենք, թե B տոհմը, A-ից բաժանվելուց հետո, ապրում է նրա հարևանության մեջ լախածավալ մի տերիտորիայի վրա. նրանց հարևանությունը, բնականաբար, լեզվի միասնությունը պահպանելու է նպաստում. բայց, դրան հակառակ գործում է նաև տարբերակումների տեղեկացը, Մարքսի խոսքերով ասած, «լեզվի մեջ տարբերություններ առաջացնելու տենդենցը»: Սրա հետևանքն այն է լինում, որ միաս-

նակա՞ն լեզուն, դրսևորելով զարգացման ընդհանուր տենդենցներ, ունենում է նաև ուրույն փոփոխությունների տենդենցներ յուրաքանչյուրի մոտ. առաջինը պայմանավորում է լեզվի ընդհանրությունն ու միասնությունը, իսկ երկրորդը՝ լեզվի տարբերակումը, նրա ճշուդավորումը. ժամանակի ընթացքում միևնույն լեզուն տարբեր հատվածների (A և B տոհմերի) մոտ մասնավոր բնույթ կրող տարբեր փոփոխությունների է ենթարկվում, որով և մեկ միասնական լեզվից առաջանում են A և B բարբառները: Այստեղ, ինչպես հեշտ է նկատել, բարբառն առաջանում է ընդհանուր լեզվի կրած փոփոխություններով: Բայց այսպես է նաև մյուս գործոնների առկայության դեպքում, Ընդունենք, թե A և B ցեղերը խոսում են տարբեր, ոչ ցեղակից լեզուներով. Ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում B ցեղը ձուլվում է A-ին, կորցնում իր լեզուն: Ի՞նչ տեղի կունենա այդ դեպքում. յուրացնելով A-ի լեզուն, B ցեղի անդամները կարող են պահպանել իրենց լեզվի որոշ բառեր, այսինքն՝ A լեզվի բառապաշարը որոշ շափով փոխել. կարող են նաև յուրացման ընթացքում հնչյունական փոփոխություններ առաջացնել, փոխել յուրացվող լեզվի հնչյունական համակարգը. այդ փոփոխություններով էլ, ահա, կառաջանա մի նոր բարբառ. բայց չէ՞ որ նա առաջացավ ընդհանուր դարձած լեզվի փոփոխություններով: Ուրեմն կա բարբառների առաջացման մի հանապահ՝ կամ եղանակ՝ ընդհանուր լեզվի տարբեր փոփոխությունները՝ տարբեր տեղիտորիալ հատվածների մոտ, թեև այդ փոփոխությունները կարող են պայմանավորված լինել պատմա-հասարակական տարբեր գործոններով: Ա. Ղարիբյանը հակառակ տեսակետին է կանգնած, որ և պայմանավորում է մի շարք սխալներ, ըստ որում, նա շատ ավելի սխեմատիկ ձևով է պատկերացնում պատմական պրոցեսը, քան նույն տեսակետը պաշտպանողներից որևէ մեկը: Թե ինչ հետևանքներ է ունենում այդպիսի պատկերացումը, կտեսնենք ստորև:

Վերջապես, մի այլ տեղ՝ իր «Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը» հոդվածում, դարձյալ խոսելով բարբառների առաջացման մասին, պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը գրում է. «Իբրև ընդհանուր տեսություն լեզվաբանությունը մշակել է այն կարծիքը, թե բարբառները առաջանում են ընդհանուր լեզվի մահացման հետևանքով, որն իր հերթին տեղի է ունենում տվյալ լեզվով խոսող կոլեկտիվի փայլաման հետևանքով: Բաժանվելով հատվածների՝ կոլեկտիվը դադարում է գոյություն ունենալուց (sic!), դադարում են ներքին կապերը, դադարում է գոյություն ունենալուց նաև նրա լեզուն, իսկ բա-

ժամված հատվածներից յուրաքանչյուրը, հեռանալով մյուսներից, յուրովի փոխում է երբեմնի ընդհանուր լեզուն և առաջացնում բարբառ: Ըստ այդ տեսության, լինում են նաև դեպքեր, երբ ամբողջ ժողովուրդը, խոսելով մի լեզվով, ենթարկվում է կատաստրոֆայի, կորցնում է իր ընդհանուր լեզուն, և պատմական նոր իրադրությունների պայմաններում սկիզբ է տալիս մի շարք բարբառների» (ՊՔՀ, 1958, № 3, էջ 240): Հաղիվ թե այս շարադրանքը կարելի լինի որևէ ձևով հաշտեցնել գիտական լեզվաբանության պատկերացումների հետ: Մենք ավելորդ ենք համարում կրկին խոսել բարբառների առաջացման ընդհանուր տեսության մասին. վերի մեկնաբանությունները բավական են արդեն: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել միայն մի արտառոց «գլուտի» վրա: Պրոֆ. Ա. Ղարիբջանի կարծիքով՝ բարբառներն առաջանում են կոլեկտիվի քայքայման հետևանքով. «Բաժանվելով հատվածների՝ կոլեկտիվը դադարում է գոյություն ունենալուց»,—ասում է նա: Ե՞րբ, ի՞նչ պայմաններում, ինչպե՞ս և ինչու: Ռուսերենը բարբառներ ունի, քայքայվե՞լ և դադարե՞լ է գոյություն ունենալուց ուս ժողովուրդը. կան հայերեն բարբառներ, դադարե՞լ է գոյություն ունենալուց հայ ժողովուրդը՝ նույնիսկ աշխարհով մեկ ցրվելուց հետո: Այդպիսի «մեկնաբանությունը» ինքնին հանգեցնում է այն հակապատմական դրույթին, որի համաձայն՝ ուր որ բարբառներ կան, կա նաև նրանց հիմք հանդիսացած միասնական լեզվով խոսող հանրության (ցեղի, ժողովրդի) քայքայում: Բնականաբար հարց է առաջանում, թե էլ ի՞նչ բարբառների մասին կարող է խոսք լինել, եթե չկա ընդհանուր լեզու և չկա, մասնավորապես, միասնական հասարակություն (ցեղ, ժողովուրդ, ազգ): Գիտենք, որ բարբառները տվյալ հասարակության ընդհանուր լեզվի տերիտորիալ ճյուղավորումներն են այդ հասարակության զանազան տերիտորիալ հատվածների մեջ: Իսկ եթե հասարակությունը քայքայվում է, դադարում է գոյություն ունենալուց, ինչպես պրոֆ. Ա. Ղարիբջանն է կարծում, ապա բնականաբար բարբառ էլ չի կարող լինել:

Վերը շարադրված ընդհանուր սկզբունքներից երևելով, Ա. Ղարիբջանն անցնում է հայերեն բարբառների առաջացման հարցին, և, հենվելով հայերեն բարբառների պայթակալների համակարգի վրա, գտնում է, որ մեր բարբառների տարբեր խմբերն առաջացել են տարբեր դարաշրջաններում՝ և՛ գրաբարի կազմավորումից առաջ, և՛ գրաբարի կազմավորման հետ միաժամանակ, և՛ դրանից հետո: Ահա թե ինչպես է ներկայացնում նա այդ պրոցեսը. «Երբ քննում

ենք մեր բարբառների բաղաձայնական սխտեմը, նկատում ենք, որ մեր շատ բարբառներ այդ տեղաշարժը չեն կատարել մինչև վերջ, մի մասը տեղաշարժը կատարել է բոլորովին նման գրաբարին. այսպես են «Ա» ճյուղի հիմնական բարբառները (Մեղրի, Կարճեան, Ղարաղալ, Ղզմար և Արդվին), «Ու» ճյուղից միայն Ագուլիսի բարբառը, որ երբեմնի «Ս» ճյուղի բարբառն է, և Քրիլիսի բարբառը, որ ուշ առաջացած բարբառ է:

Այդ նշանակում է, թե այդ բարբառները առաջացել են ընդհանուր լեզվից այն ժամանակ, երբ մեր ընդհանուր լեզվի բաղաձայնական սխտեմը հնդեվրոպական վիճակից անցել էր գրաբարյան վիճակի:

Բարբառների մի մասը բաղաձայնների տեղաշարժը կատարել է մասնակի կերպով, այսինքն՝ հնդեվրոպական բաղաձայնական սխտեմի շնչեղ ձայնեղները պահպանել է անվթար, հնդեվրոպական ձայնեղները բառամիջում նույնպես պահպանել է, փոխել է, տեղաշարժել է միայն հնդեվրոպական բաղաձայնական սխտեմի ձայնեղները, որոնք բառասկզբին վերածել է խուլերի... Բարբառների մի զգալի խումբ հնդեվրոպական շնչեղ ձայնեղները պահպանել է, պահպանել է նաև հնդեվրոպական ձայնեղները, միայն հնդեվրոպական խուլ հնչյունները վերածել է շնչեղ խուլերի, ուստի դարձել է խազուրկ» (անդ, էջ 66—67): Այս նկարագրությունից հետո նա եզրակացնում է. «Այսպիսով՝ բաղաձայնական սխտեմը հայ բարբառներում վկայում է, որ հայերեն լեզվի ճյուղավորումները, բարբառների առաջանալը, տեղի են ունեցել տեական կերպով և աստիճանաբար, հնագույն շրջանից սկսած, և՛ ընդհանուր հայերենի գրաբար վիճակից առաջ, և՛ դրա գրաբար վիճակում, և՛ գրաբար վիճակից հետո» (անդ, էջ 68):

Կամենալով հիմնավորել իր այս վարկածը, Ա. Ղարիբյանը դիմում է նաև քերականական կառուցվածքին. նրա կարծիքով՝ քերականական կառուցվածքն էլ, իբր, հաստատում է այդ վարկածը. «Մեր բայերի քերականական կառուցվածքի կարևոր հիմքերից է նաև խոնարհման բաղադրյալ կառուցվածքը, այսինքն՝ դերբայով և օժանդակ բայով ժամանակ կազմելու հատկությունը: Այդ հատկությունն ունեն գրաբարը, թեև նկատվում է, որ այնտեղ այս հատկությունը գործում օրինաչափություն չէր: Ամեն ինչից երևում է, որ այդ հատկությունը գրաբարի անցյալի օրինաչափությունն էր ալեկի վաղ ժամանակներում, քան V դարի մեզ ծանոթ գրաբարում: Այդ հատկությունը ուժեղ և շեշտված կերպով առկա է մեր բոլոր բար-

բառներում և նկատելի է, որ դա գործուն օրինաշափութիւն է, որը և հիմք է տալիս ընդունելու, որ բարբառներից զխաւորները հայերեն բնդհանուր լեզվից ճշուղաւորովի են այն ժամանակ, երբ անալիտիկ սիստեմը ընդհանուր լեզվի մեջ գործուն օրինաշափութիւն էր, այսինքն՝ հայերեն լեզվի նախադրաբարյան վիճակի ժամանակ Այսպիսով՝ մեր ընդհանուր լեզվի քերականութեան բոլոր հիմքերը մեր բարբառները պահպանել են, և դրանք թելադրում են այն միաբեր, թե այդ հիմքերը գալիս են հայերենի նախադրաբարյան փուլից» (անդ, էջ 76): Այս փաստարկին ավելացնելով նաև այն, որ իբրև (ու>վ) մասնիկով կրավորական խոնարհումը գրաբարյան խոնարհման սիստեմից ավելի հին է, եղրակացնում է, թե «քերականական տվյալներն էլ ասում են այն մասին, որ հայերեն հիմնական բարբառների կազմավորումը, ընդհանուր լեզվից նրանց ճշուղաւորովիլը, տեղի է ունեցել նախքան գրաբարի շրջանը» (անդ, էջ 78): Ի դեպ, վերը, ընդհանրապես բարբառների առաջացման մասին շարադրած իր դրույթներից ելնելով, Ա. Ղարիբյանը այստեղ մի ուշադրով «գլուտ» էլ է անում. խոսելով «հայերեն և բնիկ լեզուների» խաշավորման մասին, նա գրում է. «Հայերենը, լինելով ուժեղ լեզու մշուսների համեմատութեամբ, առաջ է մղվել որպէս ցուղերի կամ միջցեղային հարաբերութիւնների լեզու. այդ շրջանում բնիկ ցեղերը եղել են երկրիչվյան, մեկ՝ իրենց սեփական տեղական լեզվով են խոսել, երկրորդ՝ միջցեղային հարաբերութիւնների համար խոսել են հայերեն լեզվով: Միայն հայ ցեղական միութիւնը եղել է միալեզու: Եվ այդ պատճառով էլ հայերեն լեզուն պահպանել է իր հիմնական բառային ֆոնդը և քերականական կառուցվածքը ու դուրս է եկել հաղթող» (անդ, էջ 69: Ընդգծումը մերն է—է. Ա.): Ինչպէս տեսնում ենք, Ա. Ղարիբյանն այստեղ հայերենի հաղթանակը բացատրում է նրանով, որ նա մշուսների համեմատութեամբ ուժեղ է եղել: Իսկ սա խորապես սխալ է ու հակազգիտական: Բնականորեն ոչ մի լեզու էլ մշուսներից թույլ կամ ուժեղ չէ, և որևէ լեզվի հաղթանակը նրա «ուժեղութեամբ» չի պայմանաւորված, այլ պատմա-հասարակական որոշակի պայմաններով: Գտնել, թե որևէ լեզու ինքնին կարող է ուժեղ կամ թույլ լինել մի ուրիշ լեզվի համեմատութեամբ, նշանակում է կանգնել շլայխերյան այն հայտնի դրույթի վրա, որի համաձայն «գոյութեան պայքարում» լեզուների հաղթանակը կամ պարտութիւնը պայմանաւորված է նրանց առավել կամ պակաս ուժեղութեամբ ու նպատակահարմարութեամբ:

Հայերեն բարբառների առաջացման այն վարկածի դեմ, որ

առաջ է քաշել Ա. Ղարիբջանը, ինչպես ասել ենք, հանդես եկավ տողերիս գրողը 1958 թ., իր «Նոր հայերեն բարբառների առաջացման մասին» հոդվածով (ՊԲՀ, 1958, № 2): Քննության առնելով այն բոլոր տվյալները, որոնց վրա հիմնվում է Ա. Ղարիբջանի իր վարկածը հիմնավորելու համար, հոգվածագիրը ցույց է տալիս, որ Ա. Ղարիբջանի մոտ պատմական պրոցեսը շրջված է գլխիվայր, որ լեզվական տվյալների մեկնաբանությունը հիմնովին սխալ է, և եզրակացնում է. «Հայերեն բարբառներից և ո՛չ մեկն էլ գրաբարից հին չէ: Բոլոր հայերեն բարբառները ներկայացնում են գրաբարյան համակարգի հետագա զարգացումը՝ տարբեր ուղղություններով ու ձևափոխություններով» (ՊԲՀ, 1958, № 2, էջ 225): Մեր այդ քննադատությանը պատասխանեց Ա. Ղարիբջանի իր «Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը» հոդվածով (ՊԲՀ, 1958, № 3, էջ 240 և շար.): որին հաջորդեցին պրոֆեսորներ Գ. Սեվակի «Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը» (ՊԲՀ, 1959, № 1, էջ 244 և շար.), Գ. Զահովյանի «Հայ բարբառագիտության և հայերեն բարբառների ծագման հարցը» (ՊԲՀ, 1959, № 2, էջ 305 և շար.), Ս. Ղազարյանի «Հայերեն բարբառների և նրանց ծագման հարցի շուրջը» (ՊԲՀ, 1960, № 3, էջ 172 և շար.) հոդվածները: Այս երեք հոդվածների մեջ էլ խստագույն քննադատության են ենթարկվում Ա. Ղարիբջանի թե՛ տեսական դրույթները, թե՛ լեզվական փաստերի վերլուծություններն ու մեկնաբանությունները, և մերժվում նրա առաջ քաշած վարկածը, որպես պատմական պրոցեսին հակասող ենթադրություն: Իր կարծիքները պաշտպանելու համար Ա. Ղարիբջանը հանդես եկավ «Вопросы языкознания» ժուռնալում «Об армянском консонантизме» հոդվածով (ВЯ, 1959, № 5), որին և հաջորդեց այն դիսկուսիան, որի մասին խոսեցինք վերը: Իր այդ երկու հոդվածներում, հատկապես առաջինում, նա խտացած կերպով արտահայտել է իր տեսական դրույթները, և՛ իր կիրառած «պատմահամեմատական» մեթոդի ու հետազոտական եղանակների գրեթե բոլոր էական դժերը, ուստի և դրանց վերլուծությամբ էլ կաշխատենք գաղափար տալ նրա լեզվաբանական-հայագիտական աշխատությունների հիմունքների մասին: Մեր վերլուծություններն ավելի պարզ ու մատչելի դարձնելու համար, մենք կքննենք առանձին-առանձին հետևյալ կետերը. ա) տեսական դրույթները, բ) մեթոդը և լեզվական նյութի վերլուծությունը, գ) փաստարկների ճշգրտությունն ու գիտական բարեխղճությունը:

Ա. Ղարիբջանի 1950 թ. հետո արտահայտած տեսական դրույթ-

ներից մի քանիսին արդեն անդադարձանք և ցույց տվեցինք, որ դրանք սխալ են: Անցնենք հիշյալ հոգվածների մեջ շոշափած խելագիրներին:

Ինչպես «Հայ բարբառագիտության» մեջ, այնպես էլ այս հոգվածներում Ա. Ղարիբյանը գտնում է, որ շնչեղացած ձայնեղներ ունեցող (հնդեվրոպական բաղաձայնական սիստեմին հարազատ կամ նրան առավել մոտ) բարբառներն առաջացել են գրաբարյան համակարգից առաջ, գրաբարյան բաղաձայնական համակարգն ունեցող բարբառները՝ գրաբարի կազմավորման հետ միաժամանակ, և վերջապես՝ գրաբարի բաղաձայնական համակարգից էլ հեռացած բարբառներն առաջացել են գրաբարից հետո: Այսպիսի պատկերացումն առաջ է բերում մի քանի կարևոր հարցեր: Նախ այն, թե ի՞նչ էր գրաբարը, գրականության աստիճանին բարձրացած ընդհանուր խոսակցական հայերեն, թե՞ որևէ բարբառ կամ, ինչ-որ երկնքից իջած լեզու: Այնուհետև, եթե հայերեն բարբառները ճյուղավորվում էին ընդհանուր հայերեն լեզվից, ապա, ինչի՞ էր հանգեցնում դա: Եվ, վերջապես, ինչպիսի՞ պրոցեսներ են տեղի ունեցել բարբառների և ընդհանուր լեզվի միջև տարբեր դարաշրջաններում: Գրաբարը նա բնորոշում է այսպես. «Գրաբարն իբրև ընդհանուր պետական լեզու, բարբառներն իբրև տեղական լեզուներ ապրում էին կողք-կողքի հայ պետականության ամբողջ շրջանում, երբ գրաբարը այդ շրջանում համեմատաբար ավելի ուժեղ ազդեցություն ուներ բարբառների վրա, քան բարբառները գրաբարի վրա, որովհետև նա ընդհանուր պետական լեզու էր, ուստի և ավելի հեղինակավոր. այդ պատճառով նրա նորմաները խանդավառ կերպով պահպանվում էին (ՊԲՀ, 1958, № 3, էջ 263, ընդգծումները մերն են—Է. Ա.): Այսպես, ուրեմն, գրաբարը ընդհանուր պետական լեզու է եղել: Բայց ի՞նչ է նշանակում ընդհանուր պետական լեզու արտահայտությունը: Եթե այստեղ ընդհանուր պետական հորըդդումը նշանակում է համապետական, ապա դա բացահայտում է գրաբարի հասարակական դերն ու դիրքը, բայց ոչինչ չի ասում նրա էության մասին, որովհետև պետական կամ համապետական լեզուն կարող է նաև ո՛չ խոսակցական լինել, ո՛չ էլ ընդհանուր: Արաբական տիրապետության շրջանում, հատկապես VII—VIII դարերում արաբերենը Բրանում պետական և գրական լեզու էր, որպես խալիֆաթի և Իսլամի պաշտոնական լեզուն, բայց նա պարսիկների ընդհանուր, համաժողովրդական լեզուն չէր, պարսիկներն իրենց խոսակցական ընդհանուր լեզուն ունեին, որ իններորդ դարում գրա-

կանոնական աստիճանին բարձրացած նոր պարսկերենի հիմքը հանդիսացավ: Յարական Ռուսաստանի ընդհանուր պետական լեզուն էր ուսանելը, բայց նա ուկրաինացիների, վրացիների, հայերի և այլ ժողովուրդների լեզուն էլ էր: զրանցից չուրաքանչյուրն ունի իր ընդհանուր մայրենի լեզուն: Արդ, գրաբարը միայն պետական լեզու էր, թե՛ նաև հայ ժողովրդի ընդհանուր, իսկ այդ նշանակում է՝ նաև խոսակցական լեզուն էր: Հիշելով Ստրաբոնի խոսքերը հայերի միալեզու լինելու մասին, Ա. Ղարիբյանն ասում է. «Միալեզվութիւնը արտահայտվում էր նրանով, որ բոլորը հասկանում էին միջցեղային լեզուն, իսկ իրենք խոսում էին հայերենի այս կամ այն տարբերակով կամ բարբառով: Ահա այդ պետականութիւնը հաստատվելուց հետո միջցեղային լեզուն դարձավ պետական լեզու, որը մշակվեց բանավոր կերպով և հիմնականում դարձավ գրական լեզվի» (անդ, էջ 263): Այստեղ արդեն ավելի պարզ է ասված. գրաբարը V դարում գրական լեզվի վերածված այն բանավոր լեզուն էր, որ հանդես էր եկել որպես միջցեղային լեզու և աստիճանաբար չուրացվել ոչ հայկական ցեղերի կողմից. այդ միջցեղային լեզուն էլ եղել է հենց հայերենը. «Տեղական ցեղերը, խոսելով հայերեն, աստիճանաբար ֆիզիկապես էլ ձուլվում էին հայերի հետ, հայանում էին, կորցնելով իրենց լեզուն: Այդ տեղի էր ունենում հետևյալ կերպ. զրսի հարաբերությունների համար նրանք օգտագործում էին հայերեն լեզուն, որպես միջցեղային լեզու, իսկ ընտանեկան ներքին կյանքում խոսում էին հին լեզվով...» (անդ, էջ 262): Այստեղ մեզ համար կարևոր է այն, որ այդ միջցեղային լեզուն խոսակցական լեզու էր, զրանով խոսում էին ոչ միայն հայերը, այլ նաև հայացող ցեղերը: Բայց սա արդեն իր վարկածի հերքումն է: Եթե գրաբարը խոսակցական լեզու եղել է, ապա նա բնականաբար պետք է, իրեն ընդհանուր լեզու, ունենար հենց այն քերականական կառուցվածքը, ինչ որ ունեին նրա հետ զուգահեռաբար գոյություն ունեցող բարբառները. եթե այժմյան բարբառներից զրևաժողոտներն իրենց վերլուծական կառուցվածքով կային արդեն գրաբարից էլ առաջ, ապա գրաբարը նույնպես պետք է այդ կառուցվածքն ունենար: Հնարավոր է, որ գրաբարը նյրկայացնի հին բարբառների քերականական կառուցվածքի զարգացման հետագա վիճակը. բայց այդ դեպքում էլ նա պետք է արտացոլեր համակարգը այն բարբառի (կամ բարբառների), որի հիմքի վրա նա գոյացել է: Հայտնի է, որ հայերենի բարբառներից ոչ մեկն էլ թեքական-համադրական կառուցվածք չունի, իսկ այդ նշանակում է, թե զրանցից

ոչ մեկն էլ գրաբարի հիմքը լինել չէր կարող: Բացի գրանից, ընդհանուր լեզուն և բարբառները անխախտելի միասնություն են կազմում, որ արտահայտվում է նրանց քերականական կառուցվածքի հիմնական գծերի և բառապաշարի հիմնական մասի ընդհանրությամբ. գրաբարի ու մեր բարբառների քերականական համակարգերը իրենց էական գծերով խորապես տարբեր են իրարից, նրանք հակադիր կառուցվածքներ են ներկայացնում, ուստի և գրաբարը չէր կարող բարբառների ընդհանրությունը դրսևորող լեզու լինել: Մեր բարբառների հիմքի վրա և նրանց զուգահեռ որպես ընդհանուր լեզու գոյացող լեզուն կարող էր միայն կցական լեզու լինել: Հիշենք, որ այդպիսին է աշխարհագրորդ, վերջապես, ընդունենք, որ գրաբարն ավելի ուշ շրջանի հայերենի համակարգ է ներկայացնում, քան այն բարբառները, որոնք, Ա. Ղարիբջանի կարծիքով, առաջացել էին մինչև մեր թվականության VII դարը: Դրանից ինքնին բխում է այն, որ եթե այդ բարբառներից մի քանիսը պահպանեցին իրենց քերականական կառուցվածքը, ապա մի քանիսն էլ փոփոխեցին այն, և այդ փոփոխությունը հանգեցրեց գրաբարյան քերականական կառուցվածքի առաջացմանը: Հարց է առաջանում. իսկ ի՞նչ եղան այդ բարբառները: Ա. Ղարիբջանի կարծիքով՝ գրաբարի հետ զուգահեռաբար առաջացած բարբառներն են Մեղրու, Կարճևանի, Ագուլխի և մի քանի այլ բարբառներ: Բայց այդ բարբառներից ոչ մեկն էլ թեքական սխառն չունի, ուրեմն գրաբարը դրանցից կամ դրանց հետ էլ գոյացած լինել չի կարող: Ինչպես տեսնում ենք, Ա. Ղարիբջանն ինքն իրեն հերքում է և դա պատահական չէ. թեև նա խոսում է «ընդհանուր», «միջցեղային» խոսակցական ընդհանուր հայերենի մասին, բայց ոչ մի պարզ պատկերացում չունի այդ բոլորի վերաբերյալ: Ավելին, նա այդ բոլորից հետո վճռաբար հերքում է իր այդ բնորոշումները հետևյալ դրույթով. «Գրաբարն իբրև ընդհանուր պետական լեզու, բարբառներն իբրև տեղական լեզուներ ապրում էին իրար կողմ-կողմի հայ պետականության ամբողջ շրջանում» (անդ, էջ 263, ընդգծումը մերն է—է. Ա.): Այժմ ամեն ինչ պարզ է, և դժվար չէ նկատել, որ հին հրգն է երգվում: Վերը մենք տեսանք, որ մինչև 1950 թ. Ա. Ղարիբջանն այն դրույթն էր պաշտպանում, որ իբր հայերեն բարբառները տեղական ցեղային ու տոհմային լեզուներն են, որոնք խաչավորման պրոցեսում բարբառի աստիճանին են իջել: Այս վերջին մեջբերումը ցույց է տալիս, որ 1950 թվականից հետո էլ այդ դրույթն է նրա ելակետը: Իսկ այդ ելակետային սկզբունքից բխում են անխուսափելի սխալներ: Այս-

պէս, եթէ գրաբարը բարբառների, որպէս տեղական լեզուների, կողքին ապրող պետական լեզու է համարվում, ապա բնականաբար նրա պատմական ճակատագիրն էլ կապվում է բացառապէս պետութեան բախտի հետ: Եվ Ա. Ղարիբջանը կարծես թե ուզում է այդպէս էլ բացատրել, բայց ավելի հեռուն է քննում. «Տարօրինակ է թվում, թե ինչու գրավոր լեզու դառնալուց հետո գրաբարն ավելի արագորեն ենթարկվեց փոփոխման, քան երբ նա բանավոր էր: Այդ պատճառ է բացատրել նրանով, որ Բայբաջվեց գրաբարով խոսող հասարակությունը» (անդ, էջ 263: Ընդգծումը մերն է — է. Ա.): Ամենից առաջ այստեղ պատմության ահավոր խեղաթյուրում կա. գրաբարով խոսող հասարակությունը եղել է հայ ժողովուրդը, իսկ հայ ժողովուրդը, որպէս այդպիսին, չի քայքայվել: Չնայած զաղթերին ու կոտորածներին, մամառուսներին ու հալածանքներին, հայ ժողովուրդը պահպանվել է, զարգացել ու ձևավորվել որպէս ազգ: Գուցե Ա. Ղարիբջանը հասարակություն ասելով հասկանում է ֆեոդալական հասարակությունը: Բայց այս դեպքում էլ պատմությունն աղավաղվում է, որովհետեւ Հայաստանում ֆեոդալական հասարակությունը քայքայվել է շատ ավելի ուշ՝ բուրժուական հասարակության գոյացումով: Ըստ որում, գրաբարի մահացումը համընկնում է ոչ թե ֆեոդալական հասարակության քայքայման դարաշրջանի, այլ զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի հետ: Ինչպէս տեսնում ենք, Ա. Ղարիբջանի բացատրությունը ոչ մի գիտական ու պատմական հիմք չունի: Շարունակելով իր դատողությունները, նա գրում է. «Հայաստանի մայրաքաղաքները քանդվեցին, բնակչությունը ցրվեց, առանձին նոր ոստաններ կազմվեցին, որոնք և փոքր լինելով, և ընդհանուր կապերից զուրկ լինելով՝ իրենց լեզվով ենթարկվում էին բարբառների խիստ ազդեցության» (անդ, էջ 263): Այստեղ էլ նույն սխալ պատկերացումն է արտահայտվում. Ա. Ղարիբջանը կարծում է, թե ոստաններն ունեին իրենց ուրույն լեզուն, որ հակադրվում էր բարբառներին, իսկ այս դարձյալ՝ նույն դրույթն է՝ գրաբարի միայն պետական լեզու լինելու մասին: Բայց այս դեպքում էլ օրինական հարց է առաջանում. եթէ գրաբարը պետական լեզու էր և նրա մահացումը պայմանավորված էր հայ պետականության կործանումով, ապա ինչու՞ նա չմահացավ այն ժամանակ, երբ Հայաստանը զրկվեց միասնական ինքնուրույն պետականությունից և բաժանվեց Բյուզանդիոնի ու Իրանի միջև (IV—VI դարերի ընթացքում), այլ այն ժամանակ, երբ Հայաստանը վերըստին ուներ իր պետականությունը, ի դեմս Բագրատունյաց թագա-

վորութեան (առանձնապէս X—XI դարերում): Եվ այսպէս, սխալ ելակետն անխուսափելիորեն հանգեցնում է Ա. Ղարիբջանին նույնքան սխալ ու հակասական բացատրութիւնների: Այսպէս, խոսելով բարբառների և ընդհանուր լեզվի, հատկապէս հայերեն բարբառների և ընդհանուր հայերենի միջև եղած հարաբերութիւնների մասին, նա 1953 թ. գրում է. «Բարբառների զարգացման ամբողջ պրոցեսը եղել է բնականուր լեզվին մոտենալու պրոցես» (Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 76): Ստացվում է պատմական պրոցեսի այսպիսի պատկեր. սկզբից՝ բարբառներ, նրանցից հետո կամ նրանց զուգահեռ՝ ընդհանուր հայերեն, և բարբառների ու ընդհանուր լեզվի մերձեցման պրոցես՝ բոլոր դարաշրջաններում: 1958 թ. իր այդ վճռական ձևակերպումին նա հակադրում է նույնքան վճռական, բայց տրամաբանորեն բոլորովին հակադիր մի այլ ձևակերպում: Խոսելով բարբառների առաջացման մասին և նշելով նաև արտագաղթերի դերը, Ա. Ղարիբջանը եզրափակում է. «Այսպէս է ընթացել հայ բարբառների պատմութիւնը: Նրանց զարգացման պատմութիւնը եղել է անընդհատ տարբերակման պրոցես, համեմատաբար ավելի քիչ չափով՝ ինտեգրացման պրոցես» (ՊՅՀ, 1958, № 3, էջ 264, ընդգծումները մերն են—է. Ա.): Ահա երկու ֆորմուլա, որոնցից մեկը մյուսի հերքումն է, ըստ որում թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը, առանձին վերցրած, խորապէս սխալ է: Զի կնքելի լեզվի նշուղավորումների պատմական պրոցեսը դիտել որպէս միայն տարբերակման (դիֆերենցման) կամ միայն որպէս ընդհանրացման, մերձեցման (ինտեգրացման) պրոցես բոլոր դարաշրջաններում, մինչև ազգի երևան գալը: Ոչինչ չի փոխում նաև այն կեսերբան վերապահութիւնը, թե տարբերակման պրոցեսին զուգընթաց նկատվել է նաև մերձեցում, կամ ընդհակառակը, մերձեցման պրոցեսում եղել են նաև որոշ տարբերակումներ: Ա. Ղարիբջանն իրեն հատուկ դոգմատիզմով մեկ բացարձակ, համապարփակ սխեմայի տակ է դնում ամբողջ պատմութիւնը, և դրանով իսկ աղավաղում պատմական պրոցեսը: Հայտնի բան է, որ հասարակութեան պատմութեան տարբեր դարաշրջաններում տարբեր էլ պրոցեսներ են տեղի ունենում լեզվի մեջ: Ստրկատիրութեան առաջացման ժամանակ առավել բնորոշ է բարբառների միասնացման պրոցեսը և, դրան զուգընթաց, էթնիկական ընդհանուր լեզվի գոյացումը, իսկ ֆեոդալիզմի, հատկապէս զարգացած ֆեոդալիզմի, դարաշրջանում իբրեւ ընդհանուր երևույթ տեղի է ունենում լեզվի նորանոր նշուղավորումների, նորանոր տեղական բարբառների առաջացման պրոցես,

որ շատ հաճախ հանգեցնում է նախկին բնդհանուր լեզվի մահացմանը և նոր բնդհանուր լեզվի գոյացմանը: Միայն այս երկու օրինակը բավական է ցույց տալու համար, որ հասարակության զարգացման տարբեր ֆորմացիաներում լեզվի մեջ տեղի են ունենում տարբեր պրոցեսներ, և չի կարելի այդ պրոցեսներից մեկն ու մեկը վերցնել ու տարածել բոլոր դարաշրջանների վրա: Դեռ ավելին, նույն ֆորմացիայի պատմության տարբեր շրջաններում և տարբեր պայմաններում կարող են դարձյալ հակադիր պրոցեսներ տեղի ունենալ: Զտեսնել այդ տարբեր պրոցեսները, մեկ տիեզերական սխեմայի տակ դնել լեզվի զարգացման ամբողջ պատմական պրոցեսը, նշանակում է հրաժարվել լեզվի պատմության դիալեկտիկական ըմբռնումից, հրաժարվել լեզվի նկատմամբ պատմական հայեցակետից: Իսկ որ Ա. Ղարիբյանը իսկապես էլ հրաժարվում է լեզվի պատմությունից, դա արտահայտվում է ոչ միայն վերը շոշափված հարցերի լուսաբանության, այլև շատ ուրիշ կարծիքների մեջ: Այսպես, օրինակ, խոսելով հայերեն բարբառների աշխարհագրական դասավորության մասին, նա գրում է. «Այդ ամբողջ պրոցեսում առաջացել են հայերեն բարբառները երկու ճանապարհով՝ հայերենի ներքին բաժանման և օտար ցեղերի կողմից հայերենը յուրացնելու ճանապարհով: Այդ պատճառով էլ հայերեն տեղական, տերիտորիալ բարբառները բռնում են այն տերիտորիաները, որտեղ ապրում էին հայերեն բարբառներով կամ օտար լեզվով խոսող ցեղեր, ուստի ամեն մի բարբառի սահմանը բուն հայ ցեղերի կամ հայ դարձած նախկին բնիկ ցեղերի բնակության սահմանն է, դրա հետևանքով հայ կամ հայացած նախկին ցեղն ու այժմյան բարբառը տերիտորիայով զուգադիպում են միմյանց» (Հայ բարբառագիտություն, էջ 65): Նույն միտքն է արտահայտում նաև 1958 թ. «Նկատելի է, որ մեր բարբառաճյուղերը ներկայացնում են ցեղախմբերի հին դասավորության աշխարհագրական վիճակը» (ՊՔՀ, 1958, № 3, էջ 269): Այն միտքը, թե հայերեն բարբառները բռնում են այն տերիտորիաները, որտեղ ապրել են հայեր, կամ հայացած օտարալեզու ցեղեր, պարզապես նշանակում է, թե հայերեն բարբառները տարածվում են հայ ժողովրդի գրաված պատմական տերիտորիայում, կամ այլ կերպ՝ պատմական Հայաստանում: Այս մտքերը նորոգելու չեն. ո՞ւմ չէ հայտնի, որ հայերեն բարբառներ չէին կարող առաջանալ Խալիխայում, Միջին Ասիայում, Ամերիկայում, կամ այլուր, որ նրանք կարող էին առաջանալ միայն այն վայրերում, որտեղ ապրել են հայ ժողովրդի հատվածները: Ինչ

վերաբերում է այն պնդումին, թե նախկին ցեղերի և աշխարհային բարբառների կամ բարբառաձուլների գրաված տերիտորիաները համընկնում են իրար, ապա սա բացահայտ թյուրիմացութունն է: Յրիդրիխ էնգելսը իր «Ֆրանկյան բարբառ» աշխատության մեջ ասում է, թե ցեղն ու բարբառը համընկնում են՝ նկատի ունենալով ֆրանկյան բարբառն ու նրանով խոսող ցեղը, պատմական որոշ դարաշրջանի սահմաններում: Ա. Ղարիբյանը Ֆ. էնգելսի այդ ասույթը թյուր մեկնաբանությամբ ուզում է կիրառել հայերեն բարբառների ուսումնասիրության մեջ, առանց նկատի ունենալու դարաշրջանների տարբերությունը: Որ տոհմատիրական հասարակարգում տոհմը և բարբառը, կամ ցեղը և բարբառը նույնանում են տերիտորիալ տեսակետից, սա միանգամայն հասկանալի է և պատմականորեն օրինալի: Բայց երբ աշխարհային բարբառների կամ թեկուզ զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի բարբառների գրաված տերիտորիաները նույնացվում են միևնույնիսկ պարաշրջանի ցեղերի տերիտորիաների հետ, ապա սա ոչ մի ընդհանուր բան չունի Ֆ. էնգելսի ասույթի հետ և ազդավորում է պատմական իրողությունը: Հայտնի է, որ ժողովրդի կազմավորումը խախտում է ցեղային կազմակերպության հիմքերը, խառնում ու խաչավորում ցեղերը, վերացնում տերիտորիաների ցեղային ու տոհմային սահմանները: Յրիդրիխ էնգելսը հիանալի կերպով լուսաբանում է այդ պրոցեսը այսպես. «Ինչպես որ ամերիկացիների մոտ էր, ֆրատրիան մի քանի դուստր տոհմերի բաժանված և նրանց միացնող սկզբնական մի տոհմ էր և հաճախ նրանց բոլորին դեռ սերում էր մի ընդհանուր նախահորից: ...Մի քանի ազգակից ֆրատրիաներ կազմում են ցեղ: Ատտիկայում կար չորս ցեղ, յուրաքանչյուրը երեք ֆրատրիայից, որոնցից ամեն մեկը երեսուն տոհմից էր բաղկացած: ...Բարբառի տարբերություններն ավելի քիչ էին զարգացած համեմատաբար փոքրիկ երկրամասի վրա խիտ տեղավորված հույների մեջ, քան թե ամերիկյան լայնատարած անտառներում, սակայն այստեղ էլ մենք տեսնում ենք, որ միայն միևնույն հիմնական բարբառով խոսող ցեղերն են, որ ավելի մեծ միություն են կազմում, և մինչև անգամ փոքրիկ Ատտիկայում մենք հանդիպում ենք առանձին բարբառի, որ հետագայում տիրապետող դարձավ իբրև հունական ամբողջ արձակի լեզու: ...Հերոսական դարաշրջանում աթենացիների չորս ցեղերն ապրում էին Ատտիկայում դեռևս միմյանցից բաժանված երկրամասերում. մինչև անգամ, ըստ երևույթին, այդ չորս ցեղերը կազմող տաճարակու ֆրատրիաները դեռևս տեղավորված էին շուկ-

շուկ Կիկրոպսի տասներկու քաղաքներում... Հողատիրությունների գնման ու վաճառման շնորհիվ, աշխատանքի հետգհեւեւ անող բաժանման շնորհիվ երկրագործության ու աւհեստի, աւետրի ու նաւագացության միջև՝ պետք է շատ շուտով իրար խառնվելին տոհմերի, ֆրատրիաների և ցեղերի անդամները. ֆրատրիայի ու ցեղի բնակավայրում բնակվեցին այնպիսի մարդիկ, որոնք հայրենակիցներ էին, բայց այս կազմակերպություններին չէին պատկանում, հետեւաբար՝ իրենց սեփական բնակավայրում օտար էին: Չէ՞ որ յուրաքանչյուր ֆրատրիա և յուրաքանչյուր ցեղ խաղաղ ժամանակ ինքն էր կառավարում իր գործերը՝ առանց Աթենքի ժողովրդական խորհրդին կամ Բասիլեասին դիմելու: Իսկ ով որ ապրում էր ֆրատրիայի կամ ցեղի բնակավայրում, բայց չէր պատկանում նրան, վերջինս կառավարելու գործում նա իհարկէ չէր կարող մասնակցություն ունենալ: Այդ բանն այնպէս խանգարեց տոհմական հասարակարգի մարմինների կանոնավոր գործունեությունը, որ արդեն հերոսական շրջանում դրա առաջն առնելու կարիք զգացվեց: Մտցվեց Թեսեոսին վերագրվող կոնստիտուցիան: Փոփոխությունն ամենից առաջ այն էր, որ Աթենքում մի կենտրոնական վարչություն հաստատվեց, այսինքն՝ գործերի մի մասը, որ մինչև այն ժամանակ ինքնուրույնաբար տնօրինում էին ցեղերը, հայտարարվեց համաժողովրդական նշանակություն ունեցող և հանձնարարվեց Աթենքում նատող ընդհանրական խորհրդին: Սրա շնորհիվ աթենացիներն իրենց զարգացման մեջ ավելի առաջ գնացին, քան բնիկ ժողովուրդներից որևէ մեկն Ամերիկայում: Եւ իրար կողմի ապրող ցեղերի միության փոխարեն առաջ եկավ նրանց միաձուլումը, որպէս Վի միասնական ժողովուրդ՝: Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ ժողովրդի կազմավորումը տեղի է ունենում տոհմերի ու ցեղերի ձուլման, իրար խառնվելու պրոցեսով, որ պայմանավորված էր աշխատանքի բաժանման հետ: Բայց հույն ժողովրդի կազմավորումը հիմնականում արենակից ցեղերի միաձուլում էր. իսկ եթէ արենակից ցեղերը ձուլվում ու խառնվում են ժողովրդի կազմավորման ժամանակ, ապա այդ խառնվելն ու խաչավորվելն է՛լ ավելի ուժեղ կերպով է տեղի ունենում այն ժամանակ, երբ դրանց հետ միասին նույն ժողովրդի կազմի մեջ մտնում են նաև օտար, ոչ արենակից այլալեզու տոհմեր: Սնթադրենք, թէ Արարատյան դաշտավայրում մինչև

¹ Տ. Էնգելս, Բնտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Սերան, 1948, էջ 136—137, 144—145 (ընդգծումները մերն են—Է. Ա.):

հայ ժողովրդի կազմավորվելն ապրում էին մի քանի ցեղեր. հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակ, երբ հայերը ներթափանցեցին այդ տերիտորիան, քնականաբար այդ ցեղերի մի մասը ուղնշացավ, իսկ մյուս մասը խառնվեց հայերին, իսկ սա էլ հենց վերացրեց ցեղային բաժանումներին համապատասխանող տերիտորիալ սահմանազատումները և հիմք դրեց նոր, ստրկատիրական հասարակարգի հարաբերություններով պայմանավորված տերիտորիալ բաժանումների: Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում էլ նոր կարգի բաժանումներ ստեղծվեցին: Հասկանալի է, որ այս բոլոր պրոցեսներն իրենց արտահայտությունն են գտել լեզվի ճյուղավորման կամ միասնականացման մեջ, և այժմյան բարբառներն ուղղակի կերպով նույնացնել նախահայկական ցեղերի տերիտորիալ բաժանումների հետ, նշանակում է անտեսել այդ բոլորը: Շոշափելի փաստերով խոսելու համար բերենք հետևյալ օրինակները. Արարատյան ընդարձակածավալ դաշտավայրում տարածված է մեկ բարբառ, Մեղրիում և նրանից յոթ կիլոմետր հեռավորության վրա քանդոջ Կարճեանում խոսում են երկու տարբեր բարբառներով, որոնք միևնույն ճյուղին են պատկանում, Մեղրիից նույնպես յոթ կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Շվանիձորում խոսում են Ղարաբաղի բարբառի մի խոսվածքով, իսկ Ղարաբաղի բարբառը պատկանում է Ում ճյուղին: Եթե հավատանք Ա. Ղարիբյանին, պետք է մտածենք, որ այդ երեք գյուղերից ամեն մեկում մի տարբեր ցեղ է ապրելիս եղել, իսկ Արարատյան լայնածավալ դաշտավայրում՝ միայն մեկ ցեղ: Եթե մինչև 1950 թ. Ա. Ղարիբյանը գտնում էր, որ «Բարբառների դասակարգման ձևաբանական սխտեմը դիտական է նաև այն պատճառով, որ նա զուգադիպում է բարբառների աշխարհագրական դասավորության» (Համառոտություն հայ էաբառագիտության, էջ 47), որովհետև «Ամեն մի բարբառ երբեմնի անկախ լեզու է» (անդ, էջ 47), ապա դա միանգամայն հասկանալի էր, բայց եթե այժմ էլ այդ նույն դրույթն է պաշտպանում, ապա դա ցույց է տալիս, որ նա դարձյալ այն սկզբունքներով է առաջնորդվում, որոնք հակադիտական է համարում իր վերը բերված հայտադրությունների մեջ: Եվ իրոք էլ այդպես է. նա բերում է սովետական լեզվաբանության ընդունած դրույթները որպես ֆորմալաներ, բայց հենց որ դրանց լուծաբանությանն է անցնում, դիմում է իր երբեմնի դրույթներին ու մեկնաբանություններին: Ահա դրա ապացույցներից մեկը ևս. խոսելով այն մասին, որ բարբառների վերացումը հնարավոր է միայն սոցիալիստական հասարակարգում, Ա. Ղարիբյանը գրում է. «Ընդ-

հանուր ազգային լեզուն չի մնում միայն մի խավի սեփականություն, ինչպես բուրժուական հասարակարգում, այլ դառնում է համաժողովրդական, խոսակցական լեզու» (ՊՐՀ, 1958, № 3, էջ 243)։ Սրանից ինքնին բխում է, թե բուրժուական հասարակության մեջ «ընդհանուր ազգային լեզուն» միայն մի խավի սեփականությունն է, իսկ սա արդեն իսկ հին ֆորմուլայի անսրող կրկնությունն է։ Ա. Ղարիբյանը չի ուզում տեսնել, որ բուրժուական հասարակության մեջ լեզուն ընդհանուր ազգային լեզու է, ինչպես ինքն էլ հորջորջում է, հենց այն բանի շնորհիվ, որ նա մեկ խավի սեփականությունը չէ միայն, այլ ամբողջ ազգի։

Այսքանը բավական ենք համարում, որպեսզի ապացուցված համարենք, որ Ա. Ղարիբյանը, չնայած իր հայտարարություններին, կանգնած է մնում իր նախկին տեսակետների վրա, հրաժարվում է հասարակության ու լեզվի զարգացման պատմա-մատերիալիստական ըմբռնումներից և կանգնում պատմության մետաֆիզիկական, ըմբռնման դիրքերում։ Միայն այդպիսի դիրքավորումը կարող է հանգեցնել այն հակապատմական վարկածին, թե այսօրվա մեր բարբառները կոնսերվացված ձևով ներկայացնում են մեր թվականությունից առաջ XV—VII դարերի համակարգը։ Ինչպես, ճիշտ կերպով նկատել է Հանս Ֆոգտը, «պատմական հեռանկարի այդ խախտումն էլ հենց հանգեցրել է Ղարիբյանին այն բանին, որ նա բոլոր ժամանակի առաջնային է համարում բարբառները, և ոչ դասական հայերենը, և նույնիսկ հին բարբառների բաղաձայնական սխառեմի մեջ է տեսնում ժամանակակից բարբառների դասարկարգման հիմքերը»¹։ Հասկանալի է, որ սխալ տեսական հիմքերից ելնելով չի կարելի ճիշտ ընդհանրացումների հանդել և հակապատմական դրույթների վրա հենվելով չի կարելի պատմական պրոցեսի ճիշտ լուսաբանություն տալ։ Այս է պատճառն ահա, որ Ա. Ղարիբյանը միանգամայն սխալ վարկած է առաջ քաշում հայերեն բարբառների առաջացման մասին և գլխիվայր շրջված է ներկայացնույ այդ պրոցեսը։

Այժմ անցնենք նրա լեզվաբանական վերլուծությունների մեթոդին։ Պատմա-համեմատական լեզվաբանության կարևոր սկզբունքներից մեկն այն է, որ որքան ավելի մոտ են լեզվական միավորները ընդհանուր նախաձևին, այնքան էլ նրանք հնատիպ են, օրինակ, ունենք հայերեն բարբառային մեք, գրաբարյան մայր և

¹ Г. Фогт, Заметки об армянском консонантизме, ВЯ, 1961, № 3, էջ 43.

լատիներեն mater ձևերը. այս վերջինը հարազատորեն ներկայացնում է հնթ. mater ձևը, գրաբարյան մայր-ը ներկայացնում է այդ նախաձևի փոփոխությունը որոշ օրինաչափությամբ (ter > jr), իսկ բարբառային մէջ ձևն էլ ներկայացնում է մայր-ը, այ > է փոփոխությամբ. նշանակում է, մայր ձևն ավելի հնատիպ է և հին, քան մէջ ձևը: Առանձին օրինակից ընդհանուրին անցնելով, կարելի է հետևյալ ընդհանուր դրույթին հանգել. որքան սովյալ լեզվական համակարգը մոտ է նախալեզվի համակարգին, այնքան հնատիպ է, և որքան ավելի տարբեր է, այնքան ավելի նորատիպ է: Այս դրույթից ինքնին բխում է այն, որ եթե գրաբարյան համակարգն է մոտ հընդ-եմըրպական նախալեզվին, ապա նա ավելի հնատիպ է, իսկ եթե բարբառների քերականական համակարգն է ավելի մոտ, ապա նրանք են հնատիպ: Իհարկե, հնարավոր է, որ առանձին դեպքերում այս ընդհանուր կանոնը խախտվի մասնավոր, առանձին իրողությունների մեջ, բայց այդ դեպքում էլ պատմա-համեմատական մեթոդը ձգտում է պարզել խախտման պատճառներն ու դարձյալ տարբերել նորը հնից: Ա. Ղարիբյանը թեև փորձում է կիրառել պատմա-համեմատական մեթոդը, բայց հաշվի չի առնում այդ կարևոր սկզբունքը և, բնականորեն, սխալ վերլուծությունների ուղին է բռնում: Այսպես, ելնելով այն փաստից, որ մեր բարբառների խոնարհման ու հոլովման համակարգը գերազանցապես կցական է, իսկ գրաբարին՝ թեքական, նա եզրակացնում է, թե բարբառների համակարգն ավելի հնատիպ է ու հին, քան գրաբարին: Սրան համապատասխան էլ նա կատարում է լեզվական իրադրությունների վերլուծությունը, երբեմն կանգ չառնելով նույնիսկ տվյալների աղավաղման առջև: Այսպես, խոսելով քերականական կառուցվածքի մասին, նա գրում է. «Հնդկերեն, հունարեն, լատիներեն և, հատկապես, գրաբար լեզուներն իրենց առաջանալու պրոցեսում հնդեվրոպական բառի ամբողջ կազմությունը վերաիմաստավորեցին, երկձևույթ կառուցվածքը վերածելով եռաձևույթ կառուցվածքի, ըստ որում հիմքի վերջի ձայնավորը վերաիմաստավորեցին որպես քերականական անկախ ձևույթ, դարձնելով նրան հոլովման և խոնարհման նշան կամ թեքման նշան: Օրինակ՝ հնդեվր. vedo-bis > գրբ. գետ-ո-ով» (ՊԲԶ, 1958, № 3, էջ 255): Նախ, հնդեվրոպական vedo-bis ձևը, որ մի քանի անգամ է հիշվում, պարզապես աղավաղված է. հնթ. գործիականի եզակիի վերականգնվող ձևն է՝ *vedo-bhi: Աղավաղված է նաև հայերեն ձևը, մի հավելյալ ու-ի ներմուծումով, իր պնդումին հարմարացնելու միտումով. բայց ո՞ւմ չէ հայտնի, որ գրաբարում

գետ-ո-ով ձև չկա. կա միայն գետով: Վերջապես, այն պնդումը, թե, իբր, հնդեվրոպական լեզուն երկձևույթ էր, չի համապատասխանում իրականության. հնդեվրոպական հոլովման և խոնարհման մեջ ունենք և՛ երկձևույթ, և՛ եռաձևույթ, և՛ նույնիսկ քառաձևույթ կազմություններ. գրաբարում հնդեվրոպական թեմատիկ ձայնավորը կամ վերածվեց ուղղակի վերջավորության, ինչպես, օրինակ, սեռականում, կամ միացավ վերջավորությանն ու նրա անբաժան մասը դարձավ (հմմտ. ով, իւ, -աց, -ից, է և այլն): Ուստի և հնիւ. *ved-o-bhi եռաձևույթ կազմությունից ունեցանք գետ-ով երկձևույթ կազմությունը: Ինչպես տեսնում ենք, փաստերի վերլուծությունը կատարված է կամայական կերպով, առանց համեմատական քերականության տվյալները հաշվի առնելու:

Խոսելով խոնարհման երևույթների մասին, Ա. Ղարիբյանը իր կարծիքն ապացուցելու համար գրում է հետևյալը. «Մեր բարբառների մի օրոշ մասը (Մեղրի, Կարճեան, Շադխ, Ղարադաղ և այլն) անցյալ կատարյալի համադրական ձևերը չունի, դրա փոխարեն գործ է ածում վաղակատար գերբայով կազմվող վերլուծական ձև (Աղ. վարալ ըմ>վարեցի, Կարճե. գլիրէլ ըմ>գրեցի, Ագալիւ՝ թակալ ըմ>թակեցի, Առտիալ՝ սիրէլ իմ>սիրեցի և այլն): Այդ վերլուծական ձևերը նույնն են սլավոնական լեզուների պերֆեկտի և պլուսկվամպերֆեկտի հետ (писал есмь..., писал было): Պարզ է, որ այդ ձևերը գալիս են հնդեվրոպական նախամայր լեզվի վիճակից» (անդ, էջ 259): Ա. Ղարիբյանը չի էլ նկատում, թե ինչպես է ինքն իրեն հերքում. թե՛ սլավ. писал есмь..., писал было և այլն և թե՛ մեր բարբառների վառալ ըմ, բակալ ըմ և այլ ձևերը վերլուծական են, այո՛, բայց նրանք կազմված են գերբայից ու օժանդակ բայից, իսկ օժանդակ բայի есмь, был, ըմ (=եմ) ձևերը, որ հնդեվրոպականից են գալիս, արդեն համադրական ձևեր են: Որպեսզի առաջանար վառալ ըմ<գրբ. վառեալ եմ ձևը, պետք էր ունենալ եմ օժանդակ բայը, ուրեմն եմ-ը նախորդել է վառեալ եմ կազմությանը, իսկ այդ նշանակում է, թե համադրական սխտեմն առկա է, քան վերլուծականը: Մենք այս առթիվ երկար խոսելն ավելորդ ենք համարում, որովհետև հնդեվրոպական լեզվաբանությանը քիչ թե շատ ծանոթ ամեն ոք գիտե, որ բոլոր հնդեվրոպական հին լեզուները թեքական կառուցվածք ունեն և միայն նոր լեզուների մի մասն է, որ անցել է կցականության: Հայերենը այդ պրոցեսից բացառություն չի կազմել: Այստեղ մի հակասություն մասին ենք ուզում խոսել միայն. Ա. Ղարիբյանը գտնում է, որ վերլուծա-

կան կառուցվածքն ավելի հին է, քան՝ համադրականը և այդ ապացուցելու համար բերում է Կարճևանի, Ագուլխի, Ղարաբաղի և մի քանի ուրիշ բարբառների տվյալները. բայց չէ՞ որ այդ բարբառները նա համարում է գրաբարին ժամանակակից կամ նրանից հետո առաջացած: Եթե վերլուծական կառուցվածքը նախնական համարեինք, ապա՝ հետևողական լինելու համար, բոլոր բարբառները պարբարից հին պետք է համարեինք, որովհետև բոլորն էլ վերլուծական կառուցվածք ունեն: Ինչպես տեսնում ենք, Ա. Ղարիբջանը չի կիրառում պատմա-համեմատական մեթոդի ոչ մի կարևոր դրույթը, իր վերլուծությունների մեջ հաշվի չի առնում պատմական տրվյալները, իսկ դա հանգեցնում է անխուսափելի սխալների: Ի դեպ, մի տեղ նա շատ լավ բնորոշում է իր մեթոդը. «Մենք դասակարգումը կատարելիս, համեմատության ելակետը վերցրել ենք պարբարի սխտեմը: Բայց չէ՞ որ հայտնի է, որ պարբարի սխտեմն ինքն ստացվել է հնդեվրոպականից առաջին լրիվ տեղաշարժի միջոցով. հետևաբար, այդ սխտեմը իբրև համեմատության ելակետ վերցնելը սոսկ աշխատանքային պրիոմ է և բնավ չի արտացոլում բարբառների զարգացման իսկական պրոցեսը» (անդ, էջ 251): Այստեղ արդեն որոշակի կերպով ասված է ամեն ինչ. այն, որ պարբարի ու բարբառների միավորները համեմատվում են իրար հետ որպես պատմականորեն իրար հաջորդած ձևեր, Ա. Ղարիբջանը դիտում է որպես սոսկ աշխատանքային պրիոմ, պայմանական մի բան, որ չի արտացոլում պատմական պրոցեսը: Միայն ալոպիսի մոտեցումը կարող էր թույլ տալ բարբառային վարալ ըմ, գլիրէլ ըմ, քակալ ըմ, սիրէլ ըմ ձևերից հանել պարբարյան վարեցի, գրեցի, քակեցի, սիրեցի ձևերը (հմմտ. վարալ ըմ > վարեցի, սիրէլ ըմ > սիրեցի և այլն. անդ, էջ 259), կամ ջօնջ, ինօն, քօծօն, գաշքօմ ձևերից՝ ճանն, իջան, քանն, կարդամ ձևերը (Հալ բարբառագիտություն, էջ 108) և այլն, և այլն: Հարց է առաջանում, ո՞ւմ է հարկավոր այն աշխատանքային պրիոմը, որ ազավաղում է պատմական իրողությունը: Պատմա-համեմատական մեթոդը լեզվաբանության մեջ ընդունված է հենց այն պատճառով, որ նա հնարավորություն է տալիս վեր հանելու պատմական պրոցեսը. Ա. Ղարիբջանը դիտում է այդ մեթոդը որպես պայմանական մի բան, քմահաճորեն շրջըրջում պատմական տվյալները և, հրաժարվելով իսկական պատմա-համեմատական մեթոդից, կանգնում լեզվաբանական իրականությունների «վերլուծության» իր նախկին մեթոդի վրա:

Մենք չենք ուզում կանգ առնել հայերենի բաղաձայնական սխ-

տեմի մասին արտահայտած նրա վարկածի քննության վրա, որին հանգամանորեն անդրադարձել ենք մենք, պրոֆեսորներ Գ. Սևակը, Գ. Զահուկյանը և Ս. Ղազարյանը վերը հիշված հոդվածների մեջ Այդ հարցը այժմ քննարկման առարկա է դարձել միջազգային մասշտաբով, և բնականաբար իր սպառնիչ լուծումը կատանա շտառով կուղեկենք միայն հետևյալ դիտողությունն անել. Ա. Ղարիբյանը մասնավոր երևույթներն ընդհանրացնելով, սովորաբար այնպիսի ընդհանուր եզրակացությունների է հանգում, որոնք զուրկ են որևէ հիմքից: Այսպես, օրինակ, խոսելով բայերի կրավորական խոնարհման մասին, նա գտնում է, որ « մասնիկով կրավորականի կազմությունը ավելի հին է, քան գրաբարյան կրավորականի ձևը. որ դա նիշտ չէ, բուլղարին հայտնի է, և մենք շենք ուզում դրա քննությանն անդրադառնալ: Բայց իա այդքանով չի բավականանում. այդ մի տվյալը նա բավական է համարում, որպեսզի եզրակացնի, թե բարբառների քերականական կառուցվածքն ավելի հին է, քան գրաբարին: Այդպես էլ, խոսելով բարբառների բաղաձայնական համակարգի մասին, նա խսկույն եզրակացնում է, թե տարբեր բաղաձայնական սխառմաները համապատասխանում են հայերի պատմական Հայաստանում տարածվելու պրոցեսին, մինչդեռ պատմական տվյալները հերքում են այդ վարկածը:

Այս բոլորից կարելի է միայն մեկ եզրակացության հանգել. Թեև իր վերջին շրջանի աշխատությունների մեջ Ա. Ղարիբյանը հայտարարում է, թե հրաժարվելով նախկին դրույթներից, նոր սկզբունքներով է առաջնորդվում, բայց ինչպես տեսնում ենք, իր լեզվաբանական վերլուծություններով նա հարազատ է մնում նախկինում որդեգրած մեթոդին: Իսկ դրա մեջ մենք չենք կարող շտեմել վնասակար հետևանքը այն բանի, որ նա իր նախկին աշխատությունների մեջ բերված փաստական նյութի վերլուծությունները հիշտ է համարում:

Վերջապես, մեզ մնում է խոսել այն մասին, թե Ա. Ղարիբյանը ինչպիսի՞ բարեխղճությամբ է ուսումնասիրում լեզվական նյութը, ինչպիսի՞ գիտելիքների վրա է հենվում և գիտական պատասխանատվության ինչպիսի՞ զգացումով է ղեկավարվում: Ասել ենք, որ Ա. Ղարիբյանի գիտական հետազոտությունների հիմնական նյութն են կազմում հայերեն բարբառները: Բարբառների նկարագրությունը, քննականաբար, պահանջում է խիստ մանրակրկիտ աշխատանք. քերականական մի սխալ ձև, բառերի արտասանության մի սխալ գրություն, հնչյունական օրենքների շփոթություն և այլն, կարող են

բարբառագիտական աշխատանքների մեջ հսկայական թյուրիմացությունների տեղիք տալ: Այդ է պատճառը, որ բարբառագիտական աշխատությունների մեջ ամեն մի շեղում, ամեն մի բացառիկ ձև հատուկ քննության նյութ է դառնում, իսկ ամեն մի օրինաչափություն հիմնավորվում բազմաթիվ տվյալներով: Ա. Ղարիբյանի մոտ, ցավոք սրտի, բարբառների նկարագրության մեջ այս պահանջը սովորաբար չի բավարարվում. նրա ուսումնասիրությունների մեջ գրեթե չկա մի հնչյունական կանոն, որ հիմնավորված լինի բավականաչափ տվյալներով և զատված մասնակի երևույթներից: Այսպես, օրինակ, Կարճևանի բարբառի հնչյունաբանական երևույթների նկարագրության մեջ գրում է, թև գրարարի ա ձայնավորի դիմաց ունենք ա, ան, է, ի, օ ձայնավորները («Հայ բարբառագիտություն», էջ 305), մինչդեռ ա>օ, ա>ի փոփոխությունները ներկայացնում են առանձին, խիստ սահմանափակ դեպքեր, իսկ մյուսները՝ որոշակի օրինաչափություններ¹: Նույն բարբառի ձևաբանության նկարագրության մեջ հոգնակի թեք հոլովներում Ե-ի փոխարեն դնում է ո (հարօռուն, քաղօռուն և այլն), որ ճիշտ չէ: Նույն բարբառի հնչյունների նկարագրության մեջ գրում է. «Կարճևանի բարբառում կա կոշտ ք, որ նշանակում ենք ք' (ք') գրով» (անդ, էջ 305); Կարճևանի բարբառում այդպիսի ք գոյություն չունի: Վերջապես, խոնարհման համակարգի նկարագրության մեջ սահմանական ներկայի համար բերում է մնայ յիմ, մնայ յիֆ, մնայ յին և նման ձևերը, որոնք պետք է լինեն մնայ իմ, մնայ իս ևն²: Այսպես անճշտություն մեկ բարբառի, ընդամենը 21 էջ գրավող նկարագրության մեջ, որի մեծ մասն էլ հոլովման ու խոնարհման տախտակներն են կազմում (18 էջ¹): Բայց դա այդպես է ոչ միայն մեկ բարբառի վերաբերյալ. ահա և «Հայերենի նորահայտ բարբառների մի նոր խումբ» աշխատությունը: Խոսելով Արամոյի բարբառում ձայնավորների կրած փոփոխությունների մասին, մոտավոր կերպով սահմանած զանազան կանոնների տակ բերում է հետևյալ օրինակները. անիս>ամայս, բակիս>պպիս, երկար>ըրգար և այլն, և այլն, որոնք, սակայն ըստարանում ունեն բոլորովին ուրիշ ձև (ամիս—ամայս, բակիս>պպիս³, երկար>ըրգուս ևն, տե՛ս էջ 17—19 և 57—61). բայց այդ կարգի օրինակները բազմաթիվ են,

¹ Մանրամասնություններ տե՛ս Ղ. Գ. Մուրադյան, Կարճևանի բարբառը, Երևան, 1960, էջ 16—26:

² Տե՛ս Ղ. Գ. Մուրադյան, Կարճևանի բարբառը:

որոնք բերել ավելորդ ենք համարում: Խոսելով այն մասին, որ Արամոյի բարբառը գրբ. ծ-ի փոխարեն ունենում է զ, գրում է՝ «Հայտնի է, որ հայերենի ծ-ն առաջացել է հնդեվրոպական ետնալեզվային ց² հնչյունից, որը հայերեն լեզվում պետք է տար «ծ» աֆրիկատը, սակայն առաջին տեղաշարժի ենթարկվելով՝ վերածվում է գրաբարի «ծ» աֆրիկատի: Արամոյի բարբառը այդ տեղաշարժը չի կատարում, այլ հնդեվրոպական հնչյունը վերածում է «զ» ձայնեղի, ինչպես սլավոնական լեզուները: Օրինակ՝ հնդ.-եվր. ց²en, սլավ. зѣн, հայեր. ծին—ծնանել—Արամոյի բարբառ ղնանէյլ» (էջ 11): Այս մի փոքրիկ մեջբերումն ունի հետևյալ անճշտությունները. հայերեն ծ-ն առաջացել է ոչ թե հնդեվրոպական ետնալեզվային ց² հնչյունից, այլ քիմքային կամ միջնալեզվային ց¹-ից. հնդեվրոպական ց²-ն սլավոնականում դառնում է ոչ թե զ, այլ գ կամ ծ (հնիս. ę ից և i-ից առաջ), օրինակ՝ հնիս. ց²iya, ավեստ. gayy «կյանք», հսլ. живѣ, հայ. կեամ են: Այնուհետև. ինչպես ցույց են տալիս իր իսկ կազմած բառացանկի տվյալները, գրաբարյան ծ-ի դիմաց Արամոյի բարբառը զ ունի միայն բառասկզբում և այն էլ ոչ թե միայն հնդեվրոպական, այլև փոխառյալ բառերում, որ նշանակում է, թե շատ ուշ տեղի ունեցած երևույթ է. օրինակ, գրբ. ծանք բառի դիմաց Արամոյի բարբառն ունի զուևզուբ ձևը (էջ 64). արդ, հայ. ծանք բառը փոխառյալ է վրացերենից, և որպեսզի նրա ծ հնչյունը վերածվեր գ-ի, պետք է նախ դառնար ձ: Ուրիշ դիրքերում ծ > ձ փոփոխությունը (օր. այծ > աձ, ածել > աձէլ են) հաստատում է այս բացատրությունը: Այսպիսի անճիշտ դատողությունները հետևանք են հապճեպ, ոչ գիտական բարեխղճությամբ կատարված աշխատանքի և անհրաժեշտ գիտելիքների պակասի: Ըստ որում, այս վերջինը իրեն զգալ է տալիս Ա. Ղարիբջանի գրեթե բոլոր աշխատությունների մեջ: Այսպես, օրինակ, նույն գրքում գրում է. «Այս բոլորից, սակայն ամենանշանավոր երևույթն այն է, որ Արամոյի բարբառը պահպանել է հնդեվրոպական նախալեզվի երկու դերանուն, որոնք կորած են հնդեվրոպական շատ լեզուների մեջ, այդ թվում նաև գրաբարում: Այս դերանուններն են «չի» հնդեվր. k²i և «ի» հնդեվր. i-s: Արամոյի բարբառում k²i դերանունը հարցական է և ունի «չա» տեսքը, որ առաջացել է «չի» ձևից, քանի որ բաց վանկում «ի»-ն արտասանվում է «այ»: Այս դերանունը կա հետևյալ լեզուներում. հնդեվրոպ. q^ui > k²i = սանսկրիտ ki—m = իրան. ǵi-s = լատ. qui-s = հին սլավ. ѿi-to = Արամոյի բարբառ ղա: Երկրորդ դերանունը Արամոյի բարբառում գործ էածվում որպես ցուցական-

անձնական դերանունն երկրորդ դեմքի համար, երբ կարիք է զգացվում գործածելու իբրև ուղիղ խնդիր («զնա» կամ «զայն» իմաստով).... Ըստ Արամոյի բարբառի օրենքների «զա» առաջացել է «զի» ձևից, որի «զ»-ն նախդիր է, մնում է «ի» որպես ցուցական դերանուն։ Այդ դերանունը հնդեվրոպական լեզուների մեջ հետևյալ պատկերն ունի. հնդեվրոպ. նխ. i-s=սանսկր. i-m, i-d=լատ. i-s, i-d=գրթ. j-s=լիթ. j-i-s= Արամոյի բարբառ զ-ի։ Այս դերանունը պահպանվել է հին սլավոնական լեզվում и-же բառի մեջ, ապա նաև ածականների վերջավորությունների մեջ՝ «ДОБРѢ»-и, Այսպիսով, Արամոյի բարբառը ոչ միայն գրաբարին է մոտ, այլև պահպանել է հնդեվրոպական նախալեզվից այնպիսի լեզվական փաստեր, որոնք չկան այլ լեզուներում։ Դա բարբառի լուրջ ներդրումն է պատմահամեմատական լեզվաբանության մեջ» (էջ 55)։ Քննենք ուրեմն այդ «ներդրումը»։ Նախ՝ այն հայտարարությունը, թե Արամոյի բարբառը պահպանել է երկու դերանուն, որոնք «չկան այլ լեզուներում», բացահայտ թյուրիմացություն է, որ հերքվում է հենց հնդիկների հիշած ավյալներով. հնխ. i-s դերանունը պահպանված է սանսկրիտ, լաթիներեն, գոթերեն, լիտվաներեն և այլ լեզուներում։ Երկրորդ, հնխ. qui > k²i դերանվան երկու ձևերից (o և i ձայնավորներով) ստացվել են հայերենի ո (ով) և ի (իք, զի են) դերանունները, մինչդեռ Ա. Ղարիբյանը գրում է, թե դրաբարը չի պահպանել դրանք։ Այնուհետև, Արամոյի «ա հարցականը կապ չունի հնխ. qui-ի հետ, այլ կամ հայերեն ինչի (=ինչու) հարցականի կրճատումով է ստացվել («ինչի» > «նչի» > չի > չա) կամ էլ պարզապես փոխառություն է (հմտ. պրսկ. չի «ինչ»)։ Վերջապես, զն ցուցական դերանունը նույն ի դերանունն է զ որոշիչի հետ, որով և անորոշից վերածվել է ցուցականի։ Ի դեպ, Ա. Ղարիբյանը գրում է, թե դա երկրորդ դեմքի դերանուն է, բայց թարգմանում է «զնա», «զայն»։ ո՞րն է ճիշտը։ Մի այլ տեղ, խոսելով այն կարծիքի մասին, թե մեր բարբառների շնչեղ ձայնեղները հնխ. համապատասխան հնչյունների շարունակությունը չեն, այլ նրանց վերածումը գրաբարյան պարզ ձայնեղների, ապա կրկին՝ շնչեղացումը, նա գրում է. «տեղի է ունեցել մի տեսակ հնչյունական ատավիզմ։ Սովորաբար ընդունված է ատավիզմը համարել ալլասերման երևույթ։ Իհարկե, այդպիսի ատավիզմ լեզվի մեջ չի լինում, և հայերենի մեջ էլ չի եղել» (ՊԲՀ, 1958, № 3, էջ 245)։ Ակներևաբար Ա. Ղարիբյանին ծանոթ չէ այն փաստը, որ լեզվաբանության մեջ շատ հայտնի երևույթ է լեզվական երևույթների հետագարծ շարժումը, որ ունի հատուկ ան-

վանում էլ՝ ոեզրես (հնչյունական ոեզրես, ձևաբանական ոեզրես և այլն), հայերեն՝ հետադարձ (հնչյունական հետադարձ, ձևաբանական հետադարձ և այլն), հավանաբար նա այդ տերմինին էլ ծանոթ չէ և այդ պատճառով էլ ստիպված է իրեն հարմար թվացող տերմին ստեղծել (ատավիզմ)։ Ուրիշ լեզուները մի կողմ թողնելով, դիմենք հայերենին. հնխ. e ձայնավորը ուղալիսներից առաջ դառնում է ի (օր. seno > հին). Մեղրու բարբառում այդ ի-ն վերստին դարձել է է (հին > հէն). հնխ. o-ն ուղալիսներից առաջ դառնում է ու, իսկ Մեղրու բարբառում վերստին վերածվում է o-ի (հում > հոմ) և այլն։ Սրանք լեզվական հայտնի փաստեր են։ Նույն «Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը» հոդվածում նա գրում է. «Մենք պընդում ենք, որ հայ բարբառներում գոյություն ունեցող շնչեղ ձայնեղների համակարգը ժառանգված է նախամայր լեզվից, որը միակ լեզուն է աշխարհում, որ ունեցել է այդ համակարգը» (ՊԲՀ, 1958, № 3, էջ 249)։ Կատեղորիկ այս պնդումը պարզապես անտեղյակության արդյունք է։ Հնդեվրոպական նախալեզուն, որ Ա. Ղարիբյանը «նախամայր լեզու» է կոչում, միա՛կ լեզուն է աշխարհում, որ ունեցել է շնչեղ ձայնեղների համակարգը. իսկ բիրմանական, մոնղոլ և բանտու լեզուները. իսկ հնագույն չինարե՛նը։ Շնչեղացած ձայնեղների գոյությունը ենթադրվում է ոմանց կողմից նույն իսկ գիլակերենում, աֆրիկյան լեզուներում, դրավիդյան լեզուներում և այլն¹։ Տելուգու լեզուն, օրինակ, ունի շնչեղացած ձայնեղների հետևյալ հինգ շարքը՝ bh, dh, dh. jh, gh, որ հնչույթային արժեք ունի²։ Դեռ ավելին. հնդեվրոպաբաններից ոմանք այն տեսակետն են պաշտպանում, թե հնդկական լեզուների շնչեղացած ձայնեղները Հնդկաստանի նախաբնիկների լեզուներից են մնացել։ Այս բոլորին անտեղյակ լինելով՝ այդպիսի վճռական հայտարարություն անելը խի՛ստ մեծ «խիզախություն» է։

Վերջապես, չի կարելի չհիշել, որ Ա. Ղարիբյանն իր այս կամ այն տեսակետը հիմնավորելու համար կանգ չի առնում նաև բացահայտ խեղաթյուրումների առջև։ Այսպես, օրինակ, ապացուցելու համար, որ հայերեն բարբառները գոյություն են ունեցել շատ վաղ փամանակներում, նա վկայակոչում է Ստ. Սյունեցուն. «Որ հայ

¹ Տե՛ս Les langues du monde, par un groupe de linguistes sous la direction de A. Meillet et Marcel Cohen, nouvelle édition, Paris, 1952.

² Bhadrirayalu Krishnamurti, Telugu verbal Basis, Berkeley and Los Angeles, 1961.

բարբառները առաջացել են շատ վաղ ժամանակներում, այդ մասին ճիշտ կոտակել է մեր XI դարի հեղինակը։ Նա ասում է. «Եւ եղև թիւրութիւն խաւսիցն այսպէս. գնչուք և թոթովատք եղեալ յազգէն, որ յառաջ քան զմեզ, որք ոչ կարէին զընտրութիւն առնել լծորդացն ի խաւս իւրեանց յաղագս մերձաւորութեան լծորդացն առ միմեանքս, որպէս բեն՝ մենի, ւէի և փիւրի և որք մի ըսաւ միոջէքն. ավանդեցաւ թիւրութիւն խաւսից նոցա որոց իւրեանց որպէս գուզդութիւն յաղագս միայն բնակելոյն և ոչ ումեք գոյոյ մերձաւոր առ նոսաւ։ Եւ էին նոքա նահապետք իւրաքանչիւր դաւառաց յորժամ էին տակաւին նոսազութիւն մարդկան։ Իսկ սովորութիւն վարժեալ պահեցաւ իբրև զարէնս յիւրաքանչիւր գաւառի և եղեալ անուանակոչութիւն անմարմնոց և մարմնոց, աճականացն և անաճից» (անդ էջ 243)։ Տողատակի ծանոթութեան մեջ նշված է. «Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянеские толкователи, էջ 224. մեջբերումն առաջին անգամ բերված է մեր «Հայ բարբառագիտություն» գրքում» (անդ, ծան. 2)։ Քանի՜-քանի՜ անճշտություն այս մի քանի տողի մեջ. մեջբերված հատվածի հեղինակը XI դարի քերական չէ, այլ VIII դարի նշանավոր քերական Ստեփաննոս Սյունեցին. հատվածը Աղոնցի հիշյալ գրքի 224-րդ էջում չէ, այլ՝ 188 էջում. այդ հատվածն առաջին անգամ իր «Հայ բարբառագիտության» մեջ չի բերված. մինչև այդ էլ շատերն են հիշել այդ, օրինակ՝ Հ. Աճառյանը՝ իր «Հայոց լեզվի պատմության» երկրորդ հատորում (էջ 136)։ Բայց այս բոլորից ավելի կարևորը հիշյալ հատվածի թարգմանությունն է։ Ահա թե ինչպես է թարգմանում Ա. Ղարիբյանը. [«Բարբառների թյուրությունը (ծագումը, աղավաղումը) եղավ այսպես. թվատներ և թոթովախոսներ կային մեզնից առաջ (Հայաստանում—Ա. Ղ.) եղած ազգից (ցեղերից), որոնք իրենց խոսքի մեջ չէին կարողանում լծորդների տարբերություն դնել լծորդների միմյանց մերձավոր լինելու պատճառով, ինչպես բեն՝ (բ) մենին (մ. օրինակ՝ բակմակ—Ա. Ղ.), այսպես նաև այն հնչյունների վերաբերյալ, որոնք միմյանց հետևից էին (այսինքն՝ գ, կ, ք, դ, տ, թ—Ա. Ղ.)։ Նրանց խոսքն ավանդվեց նրանց որդիներին որպես ճշտություն այն պատճառով, որ նրանք մենակ էին բնակվում և նրանց մոտ մարդ չկար (այսինքն՝ հայ չկար—Ա. Ղ.)։ Եվ դրանք յուրաքանչյուրը մի գավառի նահապետներ էին, երբ դեռ մարդկանց ընտելություն կար (այսինքն՝ տոհմական կարգերի ժամանակ, երբ մարդկային հասարակությունները փոքրաթիվ էին—Ա. Ղ.)։ Իսկ այս սովորությունը վարժություն դարձավ և պահվեց որպես յուրաքանչյուր գավառի

օրենք (կանոն—Ա. Ղ.) և եղավ (այդպես) անվանադրություն անմարմինների և մարմնավորների, աճականների» (անդ, էջ 243—244); Զարմանալի չէ, իհարկե, որ այդ թարգմանությունից հետո ավելացնում է. «Ինչպես տեսնում ենք, այս հեղինակը գտնում է, որ հայ բարբառները առաջացել են հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակ և, ճիշտ կերպով բացատրելով, ասում է, թե բարբառները առաջացել են, երբ օտարները սովորել են հայերեն լեզուն» (անդ, էջ 244); Անդրադառնալով հիշյալ մեջբերումին և այդ թարգմանությունը, պրոֆ. Գ. Սևակը մանրամասն քննության է առնում Ստ. Սյունեցու հիշյալ հատվածը, տալիս նրա ճիշտ թարգմանությունը և պարզում, «թե ինչ գործողություններ է կատարել պրոֆ. Ղարիբյանը այս «Թարգմանության» ընթացքում» (ՊԲՀ, 1959, № 1, էջ 231); Այդ մանրազնին վերլուծության մեջ պրոֆ. Գ. Սևակը ցույց է տալիս բոլոր այն աղճատումները և այն կամայական, սխալ մեկնաբանությունները, որոնք տեղ են գտել վերը բերված թարգմանության մեջ: Ահա այդ քննության համառոտությունը. «1. Բնագրում ունենք «թխություն խաւիցն» (լեզվի կամ լեզուների աղավաղում), նա դարձրել է «բարբառների թյուրությունը (ծուումը, աղավաղումը)». նախ՝ Ստ. Սյունեցին ոչ մի նպատակ չունի բարբառների մասին խոսելու, որպեսզի խոսեր նրանց աղավաղումների շուրջը, իսկ երկրորդ՝ եթե նա, ինչպես պրոֆ. Ղարիբյանն է կարծում, ենթադրում էր, թե հայ բարբառները ծագել են հայ լեզվի աղճատումով այս կամ այն գավառում, այս կամ այն օտար ցեղի բերանում, ապա տարրական տրամաբանության իսկ պահանջով այստեղ պետք է թարգմանել ոչ թե բարբառների աղավաղում, այլ լեզվի աղավաղում. 2. Ստ. Սյունեցին խոսում է բայի խոնարհման լծորդությունների մասին (բ||մ||պ||փ), ենթադրելով, թե իր գրածը կարդացողը ծանոթ է Դիոնիսիոս Թրակացու բերականությանը, որի մեկնաբանությունն է հենց իր գրածը, մինչդեռ Ա. Ղարիբյանը միանգամայն անտեսելով Թրակացու բերականությունը՝ իրենից մեկնաբանում է, թե այդ լծորդությունները վերաբերում են հայերենի բարբառային բաղաձայնական համակարգին և նույնիսկ բերում է բարբառային օրինակներ «բան-ման», «բան-պան», ըստ որում «բան-ման»-ը ոչ մի կապ էլ չունի «բան-պան» հնչյունափոխությունների այս կամ այն առանձին բարբառի, կամ նույնիսկ բարբառախմբի հետ... Մի՞թե XX դարի դիալեկտներ իրավունք ունի այդքան աղաս մեկնաբանություններ անելու՝ առանց խորանալու հիմնավոր ճեղխնակի տեքստի բովանդակության մեջ: 3. Ստ.

Սյունեցիին, նկատի ունենալով լեզուների բաժանման ժամանակ-
ներում մեկուսացած սակավամարդ ապրող տոհմերի ու ցեղերի վի-
ճակը՝ գրում է, թե նրանց նահապետների «լեզվի թյուրությունը
ավանդվեց իրենց որդիներին որպես ճշտություն, քանի որ նրանք
միայնակ էին ապրում և մոտերքում մարդ չկար»—պրոֆ. Ղարիբ-
յանը կամայականորեն խմբագրում է. «Նրանց խոսքն ավանդվեց
նրանց որդիներին որպես ճշտություն այն պատճառով, որ նրանք
մենակ էին և նրանց մոտ մարդ չկար (այսինքն՝ հայ չկար)»։ Դարձ-
յալ ոչ միայն սխալ թարգմանություն, այլև տարրական տրամա-
բանության ոտնահարում. եթե այդ նահապետներն ու նրանց որդի-
ները հայ չէին, ապա նրանց լեզուն ի՞նչ կապ ուներ հայերենի հետ
և ինչո՞ւ պիտի նրանք ազավաղեին հայերեն բառերը (բան-ման-
պան-փան), իսկ եթե նրանք հայ էին, ապա ինչպես կարող էր Սյու-
նեցիին առել, թե նրանց մոտ ճշտ չկառ։ Այս աղճատ թարգմանու-
թյունը հար և նման է և մեջբերման սկզբում եղած մի արտահայ-
տության թարգմանությանը։ Այդ հետևյալն է. 4. Ստ. Սյունեցիին
Թրակացու և անտիկ լեզվաբանության հասկացողությանը ներդաշ-
նակ՝ նկատի ունենալով լեզուների բաժանման առասպելը՝ գրում է.
«մեզնից առաջ եղած ազգի (ժողովրդի, ցեղի—Գ. Ս.) մեջ կային
թվատներ և թոթովախոսներ, որոնք չէին կարողանում լծորդները
տարբերել իրարից» և այլափոխում էին լեզուն և այլն,—պրոֆ. Ղա-
րիբյանը դարձյալ կամայականորեն աղճատում է այդ միտքը՝ իրե-
նից ավելացնելով «Հայաստանում» բառը և ազգը (ցեղ, ժողովուրդ)
թարգմանելով ցեղեր...»¹։ Մանրամասնորեն քննության առնելով
ամբողջ թարգմանությունը և վեր հանելով բոլոր աղճատումներն
ու սխալները, պրոֆ. Գ. Սեվակը հզրակացնում է. «Ավելորդ է առել,
որ, ինչպես մենք պարզեցինք, Սյունեցու այդ մեջբերումը ոչ մի
խոսք չի ասում ոչ հայ բարբառների ծագման, ոչ հայոց լեզուն
օտարների կողմից յուրացնելու, ոչ Հայաստանի ու նրա զավառների
և ոչ էլ մեր հնչյունական համակարգի տեղաշարժների մասին, հե-
տևաբար որևէ հիմքից զուրկ են պրոֆ. Ղարիբյանի վերոհիշյալ
հզրակացությունները, որքանով դրանք բխեցվում են Ստ. Սյունե-
ցու աշխատությունից, հետևաբար նաև վաղաժամ է այն պնդումը,
թե «այլ վկայի կարիք չունենք»։ Ո՛չ, վկայի կարիք ունենք, բայց
եթե վկա չենք գտնում, այդ դեռ չի նշանակում, թե մենք իրավունք

¹ Գուրգեն Սևակի. Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը, ՊՖՀ, 1959,
M 1, էջ 231—234.

անենք որևէ մեկի միանգամայն այլ հարցի մասին տված վկայությունը կամայականորեն խմբագրելու ու մեկնաբանելու՝ հարմարեցնելով մեր պահանջին: Ընկեր Ղարիբյանը, դժբախտաբար, հենց այդպես է վարվել տվյալ դեպքում...» (անդ, էջ 234): Մենք ավելորդ ենք համարում մեր կողմից որևէ քան ավելացնել:

Իր նույն հոդվածի մեջ, խոսելով Հ. Աճառյանի տեսության մասին, բերում է նրա հետևյալ խոսքերը. «Երբ սկսեց հայերի մեծ արտագաղթը դեպի զանազան կողմեր, հատկապես դեպի հյուսիս և արևմուտք, հաղորդակցության կապը ներքին և արտաքին հայության միջև կտրվեց: Ավերացնենք սրա վրա հայ պետական կյանքի ջնդամը, մի քաղաքական կենտրոնի բացակայությունը, տարբեր տիպի օտար ազդեցությունների զանազան երկրների հայ գաղութներում և վերջապես կրթության պակասը, — ահա այն պատճառները, որոնք առաջ բերին փոքրամթիվ հայ ժողովրդի մեջ համեմատաբար մեծամթիվ բարբառները¹: Այս մեջբերումը «մեկնաբանելով», պրոֆ. Ղարիբյանը եզրակացնում է. «Ասել է թե՛ հայ ժողովուրդը մի անբաժան լեզվով է խոսել 3500 տարվա ընթացքում, շունենալով ոչ մի բարբառ, և միայն վերջին հազարամյակի սկզբին առաջացրել է բարբառներ» (ՊՔԶ, 1958, № 3, էջ 241): Դիմենք Հ. Աճառյանին. իր «Հայոց լեզվի պատմության» երկրորդ հատորում հայերենի բարբառների ծագման հարցին Հ. Աճառյանը նվիրում է մի հատուկ գլուխ (գլուխ ԻԷ. Հայ բարբառների ծագման ժամանակը), որ գրվում է 78 էջ (362—440): Բազմամթիվ լեզվական տվյալների խորհամուտ քննությամբ ցույց տալով, որ մի բանի զխափոր բարբառներ (Ազուլխի, Ղարաբաղի և այլն) արդեն ձևավորվել էին XII դարում, իսկ հայ գաղութների բարբառները (շուրջ 20) ձևավորվել են ավելի ուշ, եզրափակում է այսպես. «Եթե քսանից ավելի բարբառներ ձևացել են վեց դարում, եթե նույնիսկ Նոր-Ջուղայի բարբառը՝ ձևակերպվել է երեք դարում, ինչ զարմանք, որ բուն Հայաստանի 16 բարբառներն էլ կազմված լինեին Ե դարից հետո, 1500 տարվա ընթացքում»²: Ինչպես տեսնում ենք, Հ. Աճառյանը գտնում է, որ հայերեն բարբառների առաջացումը տեղի է ունեցել սկսած V դարից, և շատ բարբառներ արդեն ձևավորվել էին մինչև XII դարը: Պրոֆ. Ղարիբյանը, սակայն, այնպես է մեկնաբանում, թե իբր, Հ. Աճառյանի կարծիքով, հայերեն բարբառներն առաջացել են միայն

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Բ մաս, 1951, էջ 324.

² Հ. Աճառյան, անդ, էջ 439.

XI դարից հետո, որպեսզի հետո հայտարարի, թե զքստ 2. Աճառյանի, հայերեն լեզուն 3500 տարվա ընթացքում ոչ մի բարբառ չի ունեցել» (անդ, էջ 241):

Խոսելով մեր առաջ քաշած տեսակետի մասին և բերելով մի քանի բարբառների (Ուրմիա, Ղարաբաղ, Մարաղա) տվյալները թուրք-թաթարական փոխառությունների վերաբերյալ, պրոֆ. Ղարիբյանը եղրակացնում է. «Նշանակում է այս բարբառները իրենց բարբառային որակը սկսել են կորցնել (sic!) X—XII դարերում, այսինքն՝ ճիշտ այն ժամանակ, երբ ընկեր էր. Աղայանը ենթադրում է դրանց առաջացումը» (անդ, էջ 248): Նույնպիսի ձևով է ներկայացնում նա իր կողմից «ափանդական» հորոքրջված հայագիտության կարծիքը նաև «Вопросы языкознания» հանդեսում տպագրված հոդվածի հետևյալ հատվածում, որ մենք բերում ենք առանց թարգմանելու. «Традиционная арменистика утверждала также, что армянские диалекты образовались в процессе разложения древнеармянского языка, т. е. образование армянских диалектов явилось результатом перерождения древнеармянского языка, которое выразилось будто бы в постепенном угасании древнеармянского языка к XI в. н. э. и сложении армянских диалектов, начиная с XI—XII вв.» (ВЯ, 1959, № 5, стр. 81—82). Թե ինչ է ասում Ա. Ղարիբյանի կողմից «ափանդական» հորոքրջված դասական հայագիտության խոշորագույն ներկայացուցիչ 2. Աճառյանը հայերեն բարբառների ծագման ժամանակի մասին, արդեն տեսանք: Այժմ դիմենք այս հարցում նույն հայագիտության հետևորդներից մեկին. Խոսելով նույն հարցի մասին, տողերիս գրողն իր «Նոր հայերեն բարբառների առաջացման հարցի մասին» հոդվածում գրում է. «Այսպես, ուրեմն, եղել են հին հայերեն բարբառներ, որոնք միաձուլվելով տվել են հին հայերեն լեզուն կամ որոնցից մեկը հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում ընդհանրացել է, դարձել ընդհանուր լեզու՝ հին հայերեն համաժողովրդական լեզուն, և կան նոր հայերեն բարբառներ, որոնք առաջացել են հին հայերենից, որ նույնն է թե գրաբարից՝ սաղմնավորվելով II—IV դարերում և դարգանալով հատկապես VII—XII դարերում»¹: Բերենք նաև նույնի ուսուերեն շարադրանքը նույն հոդվածի ամփոփումից. «Постепенное развитие этих элементов

¹ Էդ. Աղայան, Նոր հայերեն բարբառների առաջացման մասին, ԳԲՀ, 1953, № 2, էջ 229—230.

приводит к тому, что в V в. мы уже имеем новые диалекты, хотя расхождения между ними не так сильны и выражаются, в основном, в консонантизме (оглушение звонких — в одних, оглушение — аспирирование — в других, и сохранение без изменения — в третьих). Интенсивный процесс дифференциации новых диалектов происходит в последующих веках, в особенности в VII—XII вв., что объясняется ходом истории армянского народа (арабское завоевание, нашествие тюрков - татар и т. д.). Этой же эпохой датируется отмирание древнеармянского языка»¹.

Խոսելով մեր այն դրույթի մասին, որ եղել են հին հայերեն բարբառներ, որոնց մնացորդներից մի քանիսը պահպանվել են նույնիսկ ժամանակակից բարբառների մեջ, պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը գրում է. «Բացի ընդհանուրից, բարբառները նախագրաբարյան հայերենի վիճակից սկսած կազմել են նաև ինքնուրույն ձևեր: Ինքը պրոֆ. Աղայանը փորձում է գտնել այդ ինքնուրույն ձևերը, որ նա անվանում է հին բարբառների մնացորդներ: Բայց նա դժբախտաբար այդ որոնում է միայն գրաբարի մեջ, որտեղ համարյա ոչինչ չի գտնի, եթե այդ նույն որոնումը նա կատարեր բարբառներում, ապա ավելին կգտներ» (անդ, էջ 256, ընդգծումը մերն է—է. Ա.): Բայց ահա թե ինչ է ասում Աղայանը. «Հայերենում և նույնիսկ ժամանակակից բարբառներում ունենք հին հայերեն բարբառների մնացորդներ: Այդ հետքերը քիչ են ուսումնասիրված և դեռևս քիչ են ավելաները, բայց և այնպես դրանք էլ ապացուցում են, որ եղել են հին բարբառներ»²: Մեր մի այլ ուսումնասիրությունից մեջ, որ լույս է տեսել այդ հոդվածից առաջ, ավելի հանգամանորեն քննություն անելով հին բարբառների մնացորդները, եզրակացնում ենք. «Դա նշանակում է, որ ժամանակակից հայերեն բարբառները հին հայերեն բարբառների ուղղակի շարունակությունը չեն, այլ նրանց մահացումից հետո՝ հին հայերենից (գրաբարից) առաջացած նոր բարբառներ, որոնք (իմա՝ բարբառները և ո՛չ թե՝ գրաբարը—է. Ա.) վերապրուժային ձևով պահպանել են հին հայերեն բարբառների առանձին տարրերը, և այն էլ ոչ թե օրինաչափ կերպով, իբրև համակարգ (օրստեմ), այլ առանձին հետքերի ձևով»³: Ինչպես պարզ կերպով երևում է, մենք

¹ Անդ, էջ 233:

² Էդ. Աղայան, անդ, էջ 229:

³ Էդ. Աղայան. Բարբառային հնագույն տարրերություններ հայերենում, ԳԱՏ, 1953, № 5, էջ 80:

հնազույն բարբառային երևույթներ ենք փնտրում ո՛չ թե միայն գրաբարում, այլ մեր բարբառների մեջ և, առհասարակ, հայերենում:

Մենք ավելորդ ենք համարում շարունակել այդ կարգի աղաղակող փաստերի թվարկումն ու մեջբերումը. ավելորդ ենք համարում նաև ասել, թե, պրոֆ. Գ. Սեվակի դիպուկ արտահայտությամբ, «ինչպիսի գործողություններ է կատարել» պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը:

Այսպես, ուրեմն, 1950 թվականից հետո պրոֆ. Ա. Ղարիբյանի հրատարակած աշխատությունների քննությունը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ անընդունելի են այն դրույթները, որոնցով նա առաջնորդվում է իր ուսումնասիրությունների մեջ, արատավոր է այն մեթոդը, որ կիրառում է իր լեզվաբանական վերլուծությունների մեջ, վստահության արժանի չեն այն տվյալները, որոնք նա բերում է իր աշխատությունների մեջ:

Վերը մենք ասացինք, որ Ա. Ղարիբյանի բարբառագիտական գործունեության մեջ ուշադրության արժանի է նրա փորձը՝ դասակարգելու հայերեն բարբառներն ըստ բաղաձայնական համակարգի: Հիրավի, այդ մտահղացումն իսկ կարևոր նորություն էր հայ բարբառագիտության համար. բայց պրոֆ. Ղարիբյանը ոչ միայն հղացել է այդ միտքը, այլև իր ամբողջ գիտական գործունեության ընթացքում աշխատել է ճշտել ու կատարելագործել իր առաջարկած դասակարգումը և, անկախ այն բանից՝ նրա դասակարգումն ընդունելի՞ է իր ամբողջության մեջ և մանրամասնելով, թե ոչ, դա նրա անկապտելի ավանդը կմնա հայ բարբառագիտության մեջ: Այս գնահատումը չի խանդարում, իհարկե, քննության աննելու այդ դասակարգումը և վեր հանելու այն թերությունները, որոնք կան Ա. Ղարիբյանի դասակարգման մեջ և որոնցից անհրաժեշտ է խուսափել: Հայերեն բարբառների՝ ըստ բաղաձայնական համակարգի դասակարգումը առավել ամբողջական ձևով պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը ավել է «Вопросы языкознания» հանդեսում տպագրված իր հոդվածի մեջ, ուստի մենք էլ բերում ենք այդ դասակարգումը: Հայերեն բարբառների, այլև գրաբարի, միջին հայերենի ու ժամանակակից հայերենի, ըստ բաղաձայնական սիստեմի դասակարգման համար պրոֆ. Ղարիբյանը հենվում է պայթականների համակարգի վրա, մի կողմից՝ ելակետ ունենալով հնգվերոպական նախալեզուն, մյուս կողմից՝ բարբառների այժմյան համակարգը: Այդ մոտեցու-

մով նա բոլոր բարբառները բաժանում է յոթ խմբի, հետևյալ հաշորդականությամբ.

I խումբ.— եռաստիճան խլազուրկ բաղաձայնական սխտեմ (բ, ք, փ)

II խումբ.— քառաստիճան բաղաձայնական սխտեմ (բ, բ', պ, փ)

III խումբ.— երկաստիճան խլազուրկ բաղաձայնական սխտեմ (բ, փ)

IV խումբ.— միջին հայերենի բաղաձայնական սխտեմ (բ, պ, փ)

V խումբ.— երկաստիճան խլազուրկ բաղաձայնական սխտեմ (բ, փ)

VI խումբ.— գրաբարյան բաղաձայնական սխտեմ (բ, պ, փ)

VII խումբ.— երկաստիճան ձայնեղազուրկ բաղաձայնական սխտեմ (պ, փ):

Այս խմբերի հաշորդականությունն, ըստ պրոֆ. Ղարիբյանի, պայմանավորված է նրանց առավել կամ նվազ «հարադատությամբ» հնդեվրոպական նախալեզվի բաղաձայնական համակարգին: Դրա վրա էլ հենվելով, նա հետևյալ ընդհանուր եզրակացությունն է հանգում. «հնդեվրոպական բաղաձայնական համակարգի «տեղաշարժը» հայերեն բարբառներում արտացոլում է հայկական ցեղերի առաջխաղացումը արևմուտքից, իսկ «հայերեն բարբառների դասակարգումն ըստ բաղաձայնական համակարգի արտացոլում է հայոց լեզվի տարածման պրոցեսը պատմական Հայաստանի տեղիտրիայում» (ԵՂ, 1959, № 5, էջ 90): Քննության առնենք և՛ դասակարգումը, և՛ այդ եզրակացությունը: Ըստ Ա. Ղարիբյանի՝ ստացվում է հայերեն բարբառների տեղադրության հետևյալ պատկերը.

I խումբ.— պատմական Փոքր Հայք.

II խումբ.— պատմական Հայաստանի կենտրոնական գավառները.

III խումբ.— պատմական Փոքր Հայքից արևմուտք և հյուսիս.

IV խումբ.— Կիլիկիայի և Հյուսիսային Սիրիայի շրջանը.

V խումբ.— Հյուսիսային Միսոպոտամիա և հարավ-արևմուտքյան Հայաստան.

VI խումբ.— Արաքս գետի Միջին հոսանքը (պատմական Գողթըն, Ատրպատական).

VII խումբ.— պատմական Հայաստանի արևելյան ծայրագու-

վառները, «այսինքն՝ հայոց լեզվի տարածվելու ելման կետի՝ Փոքր Հայքի հակառակ կողմը» (անդ, էջ 88)։

Այս սխեման ոչինչ չի ասում իրերի իսկական վիճակի մասին։ Այսպես, օրինակ, Վանի բարբառը, որ հատկացվում է «հայոց լեզվի տարածվելու ելման կետի» հակառակ կողմում դասավորված հայերեն բարբառների յոթերորդ խմբին, գտնվել է Մուշի բարբառի (առաջին խումբ) հարևանության մեջ. Վանի և Ղարաբաղի միջև տերիտորիալ ոչ մի շփում չկա, բայց նրանք մեկ խմբի մեջ են մտնում։ Երրորդ խմբի բարբառները, Ա. Ղարիբջանի ասելով, «գլխավորապես տարածված են Փոքր Հայքից արևմուտք և հյուսիս (բացառություն է կազմում Մարաշի բարբառը, որ գտնվում է Կիլիկիայի շրջանում)» (անդ, էջ 85)։ Այդ խմբի մեջ են մտնում Պուսի (Բոսֆորի ափերին), Ն. Նախիջևանի (այժմ՝ Ղրիմում և Կուբանում), Տրապիզոնի (Սև ծովի ափերին) բարբառները, վերջինս՝ առաջին խմբին պատկանող Համշենի բարբառի հետ կողք-կողքի։ Մեղրու, Կարճևանի և Ագուլիսի բարբառները ոչ մի տերիտորիալ շփում չունեն Արզվինի ու Թբիլիսիի բարբառների հետ, բայց նրանց հետ միասին միևնույն վեցերորդ խմբին են պատկանում։ Նրանք անմիջական հարևանության մեջ են գտնվել Ջուղայի (երկրորդ խումբ), Ն. Նախիջևանի (երրորդ խումբ) և Ղարաբաղի (յոթերորդ խումբ) բարբառների հետ, որոնցից միանգամայն տարբերվում են իրենց բաղաձայնական համակարգով։

Պետք է հաշվի առնել նաև, որ միևնույն տերիտորիալ հատվածում, միևնույն բարբառի գրաված տերիտորիայում գտնում ենք բաղաձայնական տարբեր համակարգեր։ Համշենի բարբառում ունենք երեք խոսվածքների երեք տարբեր բաղաձայնական համակարգ, այն է՝ Մալայի (հայ բարբառների առաջին խմբի համակարգ), Ճանիկի (հայ բարբառների չորրորդ խմբի համակարգ) և Տրապիզոնի (հայ բարբառների յոթերորդ խմբի համակարգ), Նոր Նախիջևանի բարբառը, որ հատկացվում է երրորդ խմբին, ներկայացնում է երկու ճյուղ, որոնցից մեկը երրորդ խմբի, իսկ երկրորդը հինգերորդ խմբի համակարգն ունի։ Այդպիսի օրինակներ կարելի է բերել նաև ուրիշ բարբառներից (օրինակ՝ Արարատյան բարբառից)։

Կարևոր է և այն, որ իր առաջարկած դասակարգման մեջ էլ, որ մեզ համար ընդունելի չէ, Ա. Ղարիբջանը հետևողականորեն չի կիրառում մի որոշակի սկզբունք։ Նրա դասակարգմանը ծանոթանալուց անխուսափելիորեն այն եզրակացությանը կարելի է հանգել, թե հայ բարբառների նրա առաջարկած խմբավորումը հիմնված է

նրանց բաղաձայնական համակարգի՝ հնդեվրոպական համակարգին մոտ լինելու աստիճանի վրա Սրանից բխում է այն, որ, օրինակ, առաջին խումբը պետք է կազմեն այն բարբառները, որոնք «պահպանել» են հնդեվրոպական բաղաձայնական համակարգ՝ առանց փոփոխության կամ աննշան փոփոխություններով, երկրորդ խումբը՝ նրանք, որ մասնակիորեն են փոխել այդ համակարգը և այլն, և այլն: Ուրիշ խոսքով՝ առաջին խմբի բաղաձայնական համակարգն ավելի մոտ է հնդեվրոպականին, քան երկրորդին, երկրորդ խմբին ավելի մոտ է, քան երրորդին և այլն: Այսպիսի մոտեցումը, անկախ ընդունելի կամ անընդունելի լինելուց, զոնե մի որոշակի, հետևողականորեն կիրառված սկզբունք կներկայացնե՛ր: Իսկ Ա. Ղարիբջանի մոտ այդ էլ չկա: Այսպես՝ ըստ Ա. Ղարիբջանի, բաղաձայնների հնդեվրոպական համակարգի համեմատությամբ առաջին խմբի բարբառները զուրկ են միայն մեկ շարքից, այն է՝ պարզ խուլերի շարքից» (անդ, էջ 82), մինչդեռ երկրորդ խմբի բարբառների բաղաձայնական համակարգում «լիովին պահպանված են չորս շարքերը» (անդ, էջ 83), այսպես՝

Ինչպես տեսնում ենք, հենց իր իսկ՝ պրոֆ. Ա. Ղարիբջանի բնորոշման համաձայն, երկրորդ խմբի պայթականների համակարգն ավելի մոտ է հնդեվրոպական նախալեզվի համակարգին, քան առաջին խմբին: Հետևաբար, երկրորդ խումբը պետք է առաջին համարվեր, իսկ առաջինը՝ երկրորդ: Որպես առաջին խումբ ներկայացված բարբառների մեծ մասը «գտնվում է պատմական Փոքր Հայքի շրջանում, որը համարվում է հայ ժողովրդի «բնօրրանը» (անդ, էջ 83), իսկ երկրորդ խմբով ներկայացրած բարբառներն են «պատմական Հայաստանի կենտրոնական գավառների բարբառները... բնական է ենթադրել, որ այդ խումբը ձևավորվել է Արևմուտքից՝ Փոքր Հայքից, այսինքն՝ անդրեփրատյան նահանգներից, դեպի պատմական Հայաստան գաղթելուց հետո... Հետևաբար, կենտրոնական գավառների բարբառների բաղաձայնական համակարգի քննության շնորհիվ մենք ստանում ենք ուղղակի տվյալներ հայերի գաղթի մասին Փոքր Հայքից, այսինքն՝ Արևմուտքից» (անդ, էջ 84. ընդգծումը մերն է—է. Ա.): Եթե այժմ, ելնելով պրոֆ. Ղարիբջանի սկզբունքից և հենվելով երկրորդ խմբի բարբառների և

հնդեվրոպական բաղաձայնական համակարգի նույնության վրա, երկրորդ խումբն առաջին համարենք, իսկ առաջինը՝ երկրորդ, ապա սրանից ինքնին կատարվելու անհրաժեշտ է, որ հնիւ. պալթականների համակարգն ավելի լավ է «պահպանվել» պատմական Հայաստանի կենտրոնական գավառներում, քան Փոքր Հայքի բարբառներում, այսինքն՝ հայ ժողովրդի բնօրրանում: Իսկ սա հիմնովին հակասում է Ա. Ղարիբջանի այն պնդումին, թե իբր «հայերեն բարբառների խմբավորումն ըստ բաղաձայնների համակարգի արտացոլում է պատմական Հայաստանի տեղիտեղիայում հայոց լեզվի տարածման պրոցեսը» (անդ, էջ 50): Դրա համար էլ, ահա, նա ստիպված է երկրորդ խումբ համարել քառաստիճան համակարգ ունեցող բարբառները, իսկ առաջին՝ եռաստիճան համակարգով բարբառները, այսինքն՝ նրանք, որոնք հնիւ. չորս շարքից մեկը չունեն:

Վերջապես, պրոֆ. Ա. Ղարիբջանի այդ խմբավորումը հակասում է իր կոնցեպցիային հենց իր իսկ սկզբունքով: Նրա դասակարգումը կամ խմբավորումը, ըստ բաղաձայնական համակարգի, հիմնված է մեր բարբառների արդի հնչյունական համակարգի վրա, իսկ ենթադրություններով ու եզրակացություններով՝ բաղաձայնական համակարգի զարգացման պրոցեսը բացատրելու հավակնություն ունի: Ա. Ղարիբջանը փորձում է լուսաբանել լեզվի պատմությունը ո՛չ թե պատմական պրոցեսի հաշվառումով, այլ հնիվելով միայն տվյալ ստատիկ վիճակի վրա, իսկ սրանից ստացվում է «պատմական մոտեցում» առանց պատմության: Բայց նույնիսկ այդ ստատիկ (սինխրոնիկ) դասակարգումն էլ լի է հակասություններով. ամենից առաջ, Ա. Ղարիբջանը բացարձակապես աչքաթող է անում հնչույթաբանական համակարգը, որ սինխրոնիկ մոտեցման տեսակետից առաջնահերթ նշանակություն ունի. երկրորդ՝ նա, միայն հնչյունական կողմը նկատի ունենալով, բոլորովին անուշադրության է մատնում քմայնացած պալթականները, մինչդեռ ե՛հ հնչյունաբանական, ե՛հ հնչույթաբանական տեսակետից նրանք նույն դիրքն են գրավում բաղաձայնական համակարգի մեջ, ինչ-որ, օրինակ, շնչեղացած ձայնեղները Կարինի կամ Սրեանի բարբառներում (երկրորդ խմբում): Ի վերջո, իր դասակարգման մեջ նա մոռնում է պատմական հնչյունաբանության տարրեր, որոնք տեղ չպետք է գտնեն սինխրոնիկ դասակարգման մեջ, և կամ, ընդհակառակն, դասակարգման ամբողջ հիմքը պետք է կազմի պատմական մոտեցումը և ոչ թե դրա ինչ-որ տարրերը: Այսպես, միջին հայերենի կամ, ավելի ճիշտ, կիլիկյան բաղաձայնական համակարգը նրա

մոտ ներկայացվում է շորթորդ խմբով. բայց այդպիսի առանձնացումը կարող է արդարանալ միայն պատմական մոտեցման դեպքում, հակառակ պարագայում, այսինքն՝ սինթրոնիկ մոտեցման համար, նա նույն համակարգն է ներկայացնում, ինչ-որ գրաբարը: Իսկ եթե մի դեպքում, մի խմբի համար պատմական մոտեցումն է հիմք ընդունվում, ապա՝ այդպես պետք է լինի նաև բոլոր մյուս դեպքերում: Այս կամ այն խմբի բաղաձայնական համակարգի սոսկ համադրությունը հնդեվրոպական համակարգի հետ, բնականաբար, դեռևս պատմականության սկզբունքի կիրառում չէ: Այս բոլորն, ահա, հիմք են տալիս մեզ ասելու, որ թեև դասակարգման մտահղացումն ինքնին մեծ նորություն է հայ բարբառագիտության պատմության մեջ, և դա Ա. Ղարիբջանի անուրանալի ծառայությունն է հայագիտությանը, բայց այդ մտահղացման գործնական կիրառումը դեռևս շատ թերի է: Այդ է պատճառը, որ է. Բենվենիստը և Հ. Ֆոգտը, անկախ միմյանցից և Ա. Ղարիբջանից, առաջարկեցին իրենց դասակարգումը՝ դարձյալ ըստ բաղաձայնական համակարգի, բայց շատ ավելի ճիշտ մոտեցումով:

Ա. Ղարիբջանի աշխատություններից դրական խոսքի արժանի է ժամանակակից հայերենի դպրոցական քերականությունը, որի նշանակությունը մեծ է պատմական տեսակետից: Նրա գիտական գործունեության միանգամայն դրական ու խրախուսելի կողմն է բարբառագիտական այն մեծ աշխատանքը, որ նա ծավալել է շուրջ 30 տարիների ընթացքում, որի արդյունքն է եղել մի շարք բարբառների հայտնաբերումն ու դրանց համառոտ, ցավոք սրտի, ոչ այնքան մատահելի նկարագրությունը, և այն մեծ հետաքրքրությունը, որ առաջացրել է երիտասարդ կադրերի մեջ. այս բոլորին պետք է ավելացնել նաև այն, ինչ որ ասացինք հայ բարբառների ըստ բաղաձայնական սիստեմի դասակարգման մասին: Վերջապես, պետք է հիշել նաև, որ Ա. Ղարիբջանը հեղինակը կամ հեղինակակիցն է մի քանի բառարանների (Ուղղագրական բառարան, Ռուս հայերեն բառարան են), ինչպես և ուղղագրական-քերականական ձեռնարկի: Այս բոլորի մեջ էլ, սակայն, ինչպես ցույց է տվել մամուլում ծավալված քննադատությունը, կան բազմաթիվ թերություններ ու արատավոր կողմեր:

1 Ոմանք, ընդունելով դրանց մեջ եղած լուրջ թերություններն ու արատավոր կողմերը, հայտարարում են, թե այնուամենայնիվ, դրանք օգտագործվում են և որոշ շահով օգտակար դեր են կատարում: Այո՛, օգտագործվում են, բայց օգտու-

**ԳՈՐԳԵՆ
ԳՐԻԳՈՐԻ
ՍԵՎԱԿ**

Ժամանակակից հայերենի ուսումնասիրության, ինչպես և առհասարակ սովետահայ լեզվաբանության զարգացման ասպարեզում մեծ վաստակ ունի Գորգեն Սեվակը:

Գորգեն Սեվակը ծնվել է 1904 թ., Թբիլիսիում: Սովորել է Ներսիսյան դպրոցում, որ ավարտել է 1924 թ.: Նույն թվականին, զավթելով Երևան, ընդունվել է Երևանի Պետական համալսարանը, որ և ավարտել է 1928 թ.: Հաջորդ տարում ընդունվել է համալսարանի ասպիրանտուրան. 1930 թվականից սկսել է դասախոսել Ռեսպուբլիկայի զանազան բարձրագույն հաստատություններում (Պետական համալսարան, Մանկավարժական ինստիտուտ են): 1932 թ. ավարտել է ասպիրանտուրան: 1937 թ. ՀՍՍՌ Լուսժողովրդավար Գ. Սեվակին շնորհել է դոցենտի կոչում: 1932—1939 թթ. աշխատել է Հայաստանի Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտում՝ ղեկավարելով լեզվի սեկտորը: 1940 թ. դիսերտացիայի պաշտպանությամբ ստացել է ֆիլոլոգիական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: 1941 թվականից ստանձնել է Երևանի Պետական համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչի պաշտոնը, որ վարում է մինչև այժմ: Երկար տարիներ ղեկավարել է ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի լեզվի ինստիտուտի ժամանակակից հայոց լեզվի սեկտորը: 1948 թ. դիսերտացիայի պաշտպանությամբ ստացել է ֆիլոլոգիական գիտությունների դոկտորի աստիճան և ապա՝ պրոֆեսորի կոչում: 1956 թ. ընտրվել է ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ: 1961 թ. ՀՍՍՌ կառավարությունը շնորհել է նրան գիտության վաստակավոր գործչի կոչում:

Գորգեն Սեվակը սովետահայ լեզվաբանության պատմության մեջ շատ մեծ դեր է խաղացել, իր գործուն մասնակցությունը ցուցաբերելով բոլոր կարևոր ձեռնարկումներին: Առանձնապես վճռական նշանակություն է ունեցել նրա դործունեությունը սովետահայ լեզվաբանության համար 1930—40-ական թվականներին: Ինչպես վերը նշել ենք, Գ. Սեվակը պատկանել է այն լեզվաբանների թվին, որոնք մարքսիզմ-լենինիզմի դիրքերից ելնելով էին գնահատում Ն. Ցա. Մառի ուսմունքը, կանգ չառնելով նրա մի շարք կարևոր դրույթների քննադատության առջև: Մինչև 1945—46 թվականները նա հաստատապես կանգնած էր այդ դիրքերի վրա, և միայն 1946—

գործվում են առ ի լզոյէ լաւագունին. քմերով չեղած տեղում դղումն էլ ձմերուկ է»:

50 թթ., հայտնի պայմաններում, հարկադրված եղավ անվերապահորեն ընդունել «նոր ուսմունքը», որից, սակայն, հեշտությամբ հրաժարվեց 1950 թ. դիսկուսիայից հետո: Իր գիտական գործունեության ընթացքում պրոֆ. Գ. Մեվակը հրատարակել է մի շարք գրքեր ու բազմաթիվ հոդվածներ, որոնցից առավել կարևորները հետևյալներն են:

1. Լեւոնի Ե. դիալեկտիկական օրինաչափությունները լեզվի մեջ (Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Տեղեկագիր, 1934, № 1, էջ 144—167): Վ. Ի. Լենինի մահվան տասնամյակին նվիրված՝ Երևանի Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի 1934 թ. հունվարյան սեսիայում կարդացած դեկուցումն է, որի մեջ հեղինակը քննության է առնում լեզուն մարքսիզմ-լենինիզմի հիմունքներով ու երևան հանում դիալեկտիկական օրինաչափությունները մարդկային լեզվի մեջ: Թեև ծավալով մեծ չէ, բայց լուրջ ուսումնասիրություն է: Հեղինակը փորձում է տալ «լեզվի սպեցիֆիկումը» և քննում շատ կարևոր տեսական հարցեր: Նա մեծ հմտությամբ ու հաջողությամբ լեզվական երևույթները քննության է առնում և լուսաբանում Մարքս-լենինյան դիալեկտիկական մատերիալիզմի հիմունքներով: Գրանով էլ հենց աշխատանքը մեծ արժեք է ներկայացնում:

2. Խոսքի մասերի ուսմունքը. ներածություն (Պետհամալսարանի գիտ. աշխատություններ, հ. XI, 1939, էջ 189—244): Ինչպես ասվում է խմբագրության կողմից, ծանոթության մեջ, հեղինակի «Իմացաբանական քերականության ներածություն» աշխատության մի գլուխն է, որի մեջ քննության է առնվում խոսքի մասերի տեսությունը: Հեղինակը քննադատում է քերականագիտության մեջ ընդունված՝ խոսքի մասերի ուսմունքը և տալիս այն սկզբունքները, որոնցով պետք է կառուցվի իմացաբանական քերականությունը: Դա մի լուրջ աշխատություն է քերականագիտության ասպարեզում և ցույց է տալիս, որ հեղինակը կարողանում է թափանցել լեզվական բարդ իրողությունների խորքերը, ըմբռնել լեզվի «ոգին»:

3. Հաջոց լեզվի շարահյուսություն. Երևան, 1936, միջնակարգ դպրոցների 7-րդ դասարանի դասուցիրքն է, որի մասին կիսովի ստորև:

4. Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն. գիրք Ա., Երևան 1939, գիրք Բ, պրակ առաջին, Երևան, 1947: Հեղինակի ամենամեծ աշխատությունն է, որի մեջ ներառված

են նաև նախորդները, բացի 3-րդից: Ինչպես հայտնվում է առաջաբանում, ամբողջ աշխատությունը բաղկացած է լինելու երեք գրքից: Առաջին գրքում ընդգրկված են ամբողջ աշխատության հետևյալ հատվածները՝ Նախաշավիղ, ժամանակակից հայոց լեզվի կազմավորումը, Հնչյունաբանություն և Զևարանություն: Նախաշավիղի մեջ հեղինակը քննության է առնում լեզվաբանական-տեսական մի քանի հիմնական խնդիրներ (լեզու և լեզվաբանություն, դասակարգային լեզու, ձև և բովանդակություն են)՝ աշխատելով կիրառել մարքս-լենինյան դիալեկտիկական մատերիալիզմի հիմունքները: Հաջորդ հատվածը նվիրված է ժամանակակից հայերենի կազմավորմանն ու զարգացմանը: Հեղինակը համառոտակի ներկայացնում է մեր ժամանակակից լեզվի կազմավորման ու զարգացման երկարատև պրոցեսը մինչև մեր օրերը: Հաջորդ հատվածներում տրված է ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանության ու ձևաբանության տեսական ուսումնասիրությունը: Երկրորդ գրքի առաջին պրակը նվիրված է ժամանակակից հայերենի բառագիտությանը և բաղկացած է երկու գլխից. 1. Հայոց լեզվի բառագանձը, 2. Բառակազմություն (տե՛ս նաև ստորև, № 6):

5. Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948: Արևելահայ գրական աշխարհաբարի պատմության զանազան հարցերին նվիրված առանձին ուսումնասիրություններ են, որոնց մի մասը նախապես հրատարակված է եղել առանձին հոդվածներով: Ավելի շուտ ժամանակակից հայոց լեզվի պատմության դրվագներն է ներկայացնում, քան ամբողջ պատմական պրոցեսը: Ձևայած մի շարք, այժմ արդեն հեղինակի համար էլ անընդունելի և սխալ դրույթների առկայությունը, աշխատությունը կարևոր նպաստ է ժամանակակից հայերենի պատմության ուսումնասիրությանը:

6. Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց. Երևան, 1955: «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն» երկու գրքերի վերամշակված հրատարակությունն է: Գ. Սեվակի այս աշխատությունը Մ. Արեղյանի «Հայոց լեզվի տեսություն» մենագրությունից հետո մեր գրական լեզվի ամենալուրջ ուսումնասիրությունն է և խոշոր ներդրում է հայերենագիտության բնագավառում:

Վերը թվարկված աշխատություններից պարզորեն երևում է, արդեն, որ Գուրգեն Սեվակը գերազանցապես զբաղվել է ժամանակակից հայոց լեզվի ուսումնասիրությամբ և լեզվի տեսական-փիլիսոփայական հարցերով, աշխատելով տալ այդ հարցերի մարքսիս-

տական լուսաբանումը: Յուր տեսական աշխատանքները նա սկսել է՝ քննադատության ենթարկելով մի կողմից՝ հնդեվրոպաբանությունը, մյուս կողմից՝ հաբեթաբանությունը, այսպես ասած՝ պայքար ծավալելով երկու ֆրոնտում: Հնդեվրոպաբանությունը, որպես բուրժուական գիտություն, նա քննադատել է յուր «Հաբեթաբանություն և մարքսիզմ» հոդվածում («Նոր-Ուլի», 1930, № 6—7, էջ 184—197): Այդտեղ հեղինակը համառոտակի ներկայացնելով հնդեվրոպաբանության անցած ուղին, գտնում է, որ այդ լեզվաբանությունը, իր ողջ դրական կողմերով հանդերձ, չի դարձել լեզվի իսկական, ճշմարիտ գիտություն: Հնդեվրոպաբանությունը լեզվի ծագման, նրա զարգացման, լեզվական էվոլյուցիաների ու ռևոլյուցիաների գիտությունը չի դարձել, այլ հիմնվելով միակողմանի համեմատությունների վրա, լուսաբանել է մի հանգամանք միայն՝ լեզուների ցեղակցությունը, որ և մեկնաբանված է իդեալիստորեն, թեր հետազոտությունների նյութը դարձնելով պատմականորեն առաջ եկած և կատարելագործված մի խումբ կուլտուրական, գլխավորապես գրական լեզուներ և նրանց կառչած մնալով՝ հնդեվրոպական լեզվաբանությունն իր իդեալիստական, ձեական-տրամաբանական մեթոդով այնպես էլ չկարողացավ դառնալ իսկական գիտություն» (անդ, էջ 185): Այնուհետև հեղինակը ցույց է տալիս, որ հնդեվրոպական լեզվաբանությունը ծայրահեղության է հանցվել որոշ բուրժուական ռեակցիոն գիտնականների կողմից և հիմք հանդիսացել ոսասյական տեսության, բաժանելով աշխարհիս լեզուները և, դրա հիմամբ էլ՝ բոլոր ժողովուրդները, տարբեր ցեղերի, որոնցից իբրև թե ամենակատարյալներն են հնդեվրոպականները. «գրանով այդ լեզվաբանությունը կատարել է իմպերիալիզմի պատվերը» (անդ, էջ 186): Այսպես գնահատելով անցյալի և ներկայի բուրժուական լեզվաբանությունը, Սեվակը հակադրում է նրան մարքսիստական-մատերիալիստական լեզվաբանությունը, որի հիմնադիրն է Մառը, ըստ որում, քննադատելով նախորդը, նա արտահայտում է այն ճիշտ դրույթը, որ մարքսիստական-մատերիալիստական լեզվաբանությունը շատ բան պետք է վերցնի նախորդից, պետք է օգտագործի նրանից այն ամենը, ինչ որ դրական է: Ինքը, Սեվակը փորձում է այդպես էլ վարվել, համադրելով այդ դրականը նոր, մարքսիստական լեզվաբանության նվաճումների հետ: Մյուս կողմից՝ ընդունելով, որ Մառը յուր տեսությամբ՝ հաբեթաբանությամբ, հիմնադրեց մարքսիստական լեզվաբանությունը, Սեվակը գտնում է, որ հաբեթական տեսությունն էլ ունի յուր սխալ-

ները, որոնց դեմ էլ պայքարի է ելել ինքը: Այսպես, յուր «Հանուն մարքս-լենինյան լեզվաբանության» հոդվածում (Գրական թերթ, 1932, № 8) նա ուղղակի քննադատում է Մառի ուսմունքը. հեղինակը գտնում է, որ Մառը, քննադատելով բուրժուական լեզվաբանությունը, չի ստեղծել դեռևս մատերիալիստական լեզվաբանություն, որ նրա ուսմունքը հանգում է իդեալիստական դիալեկտիկային. «Մարքսիստական կոչումը հաբեթաբանությունն ստացավ ի տրիստուր այն պայքարի, որ նա մղեց բուրժուական լեզվաբանության դեմ, ջախջախելով այն և վարկաբեկելով ԽՍՀՄ-ում: Սակայն այն դիրքը, որից ակադ. Մառը հրետանու կրակ րացեց համեմատական լեզվաբանության վրա՝ տարերային մատերիալիզմի և իդեալիստական դիալեկտիկայի գիրքն էր» (ԳԹ, 1932, № 8): Քննության առնելով Մառի ուսմունքի հիմնական հարցերը, հեղինակն առաջին հերթին ցույց է տալիս, որ Մառի մոտ տեսականը խզված է գործնականից. «Առաջին հիմնական բացը, որ մենք տեսնում ենք ակադ. Մառի նույնիսկ ամենավերջին աշխատությունների մեջ՝ տեսության և գործնականի խզումն է, եթերային տրամաբան կառուցումների հետևից ընկնելը» (անդ): Ապա հեղինակն անցնում է հաբեթաբանության տեսական մի քանի դրույթների քննությանը. նա ցույց է տալիս, որ Մառը յուր ուսմունքի մեջ մի կողմ է թողնում առանձին լեզուների տարբերությունները, նրանց յուրահատուկ օրինաչափությունները և, ելնելով լեզուների զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններից, ամեն լեզվի մեջ որոնում հինը, նախապատմականը. այդ «որոնումներին» հիմամբ Մառի հայտնաբերած շորս էլեմենտները Սեվակը վճռաբար ժխտում է. «Ակ. Մառը չի տեսնում կոնկրետ լեզուների տարբերությունները, օրինաչափությունները. այսօրվա բոլոր լեզուների մեջ նա որոնում է միայն հինը, նախապատմականը, այն շարաբաստիկ շորս էլեմենտ բառերը (սալ, բեր, յոն, ոռշ), որոնցից ըստ Մառի առաջացել են աշխարհի բոլոր լեզուները... Այդ շորս էլեմենտներին է հանգեցնում Մառն աշխարհի բոլոր լեզուների ամբողջ բառապաշարը՝ կանգ չառնելով բռնազբոսիկ ստուգաբանությունների առաջ և մեկը՝ բարձրագույն որակը մեխանիստորեն նույնացնելով ցածր որակին» (անդ): Մառը գտնում է, որ լեզուներն իրենց ձևաբանական «կառուցման ստրուկտուրայում» արտահայտում են «հասարակական ձևերի ստրուկտուրան». Սեվակը ցույց է տալիս, որ այդ մոտեցումը մեխանիստական է. «Մեխանիստական կառուցումները հաբեթաբանության օրգանական բաղկացուցիչ մասն են կազմում: Ակ. Մառի համար

«Իրենց ձևարանական կառուցումների ստրուկտուրայի մեջ լեզու-
ներն արտահայտում են հասարակական ձևերի ստրուկտուրան»
(անդ)։ Նա չի տեսնում քանակի և որակի դիալեկտիկական փոխան-
ջումը և բարդ ստադիայի առանձնահատկությունները գիտում է
սոսկ որպես ժառանգություն՝ մնացած նախորդ ստադիայից։ «Ինչ-
պես որ լեզուները մեխանիկորեն արտահայտում են հասարակար-
դը, այնպես էլ լեզվի գիտությունը մեխանիկորեն արտահայտում
է լեզվի պատմությունը» (անդ)։ Վերջապես հեղինակը հերքում է
Նաև Մառի մի տեսակետը հայերենի վերաբերյալ. «Մառի պատ-
մազանցությունը և մեխանիցիզմը շատ ավելի հեռու է գնում։ Նա
նույնիսկ մեր գրաբարի հոլովական վերջավորությունները համա-
րում է ոչ հոլովական վերջավորություն, որովհետև ուրիշ, ավելի
ցածր ստադիայի վրա գտնվող լեզուների մեջ (օրինակ՝ արբազե-
րենի, որը չունի հոլովներ) նրանք գործ են ածվում խելացի և ան-
բան էականների հոգնակի թիվ կազմելու համար և ահա նա գրում է.
«...Պարզվեց, որ հոգնակի թվի այդ երկու ձևերի մեջ (գրաբարի
ուղղական «ք» և սեռական-տրական «ց») — Գ. Սեվակ) հոլովա-
կան ոչինչ չկա, հոլովական վերջավորությունները միայն հոգնա-
կիության ցուցիչներ են» (անդ)։

Այսպես, ահա, Սեվակը քննադատելով հաբեթարանության
սխալները դիալեկտիկական մատերիալիզմի դիրքերից, յուր աշ-
խատությունների մեջ ուսումնասիրում է լեզուն մարքսիզմ-լենի-
նիզմի հիմունքներով և լուսաբանում լեզվի բարդ իրողությունները
մատերիալիստորեն։ Յուր տեսական քննությունների մեջ առաջնա-
կարգ տեղն է գրավում մարդկային լեզվի բնորոշումը։ Քննության
առնելով լեզուն երեք հասարակական ֆունկցիաներով, Սեվակը
տալիս է լեզվի իր բնորոշումը. լեզուն հաղորդակցման միջոց է, լե-
զուն մտածողության միջոց է, լեզուն «առարկայացած դիտակցու-
թյուն» (Մարքս և էնգելս). ավելորդ չենք համարում քաղվածորեն
մեջ բերել այդ ամբողջ հատվածը, որը լիովին գաղափար է տալիս
Գ. Սեվակի այն ժամանակ պաշտպանած սկզբունքների մասին.
«Լեզվի ծավալուն հասկացողությունը, մեր կարծիքով, պետք է
կազմվի երեք տարրեր, դիալեկտիկորեն իրար կապված և իրարից
բխող մոմենտներից, որոնք լեզվի հասարակական երեք տարրեր.
Ֆունկցիաներն են բացահայտում։

ա) Լեզուն հաղորդակցման առաջնային և կարևորագույն մի-
ջոցն է, այսինքն մարդիկ իրար հետ խոսում, իրար հաղորդակցում
են լեզվի միջոցով, և լեզուն էլ հենց առաջ է «եկել իրար մի բան

ասելու կարիքից» (էնգելս): Լեզվի այս ֆունկցիան շահագործող ակնհայտ է և մանրամասն բացատրություն տալն ավելորդ ենք համարում:

բ) Լեզուն հանդիսանում է տարբերակված, կադմակերպված մտածողության միջոցը. մարդիկ ոչ միայն խոսում, հաղորդակցում են լեզվի միջոցով, այլև մտածում են դարձյալ լեզվի միջոցով: Մարդը նախքան մի բան իրականության մեջ կառուցելը, — ասում է Մարքսը, — այդ բանը կառուցում է իր գլխի մեջ, իր ուղեղում: Պարզ է, որ այդ կարելի է անել միայն լեզվի կամ «բառերի» միջոցով, քանի որ գլխի մեջ կան միայն առարկաների և առարկայական հարաբերությունների հասկացությունները՝ հանձինս լեզվական տարբերի՝ բառերի, որոնց միջոցով էլ կարելի է մի բան իրականության մեջ կառուցելուց առաջ՝ կառուցել գլխի մեջ:

գ) Լեզուն հանդիսանում է գործնական և առարկայական գիտակցություն (Մարքս և էնգելս): Լեզվի միջոցով ոչ միայն մեր միտքը, մտածողությունն է ընթանում, այլև մտքի իրողությունները մերձավորագույնս արտահայտվում և արտացոլվում են լեզվի մեջ» (Էնգելս):

«Լեզվի հնչյունական կողմը՝ հնչյունները, դատարկ մատերիալ են, այլ այն մատերիան են, հանձինս որոնց հանդես են գալիս «ոգու», մտքի, գիտակցության գոյը: Լեզուն գիտակցության մարմինն է, գիտակցությունը՝ լեզվի «հոգին» կամ ոգին» (Նոսթրի մատերի ուսմունքը, ԵՊՀ ԳԱ, էջ 211—212): Այս բոլորից հետևում է, որ «լեզուն պետք է դիտել իբրև վերնաշենքային բարդ արտահայտություն, իբրև գիտակցության հետ դիալեկտիկական հակադրամիասնություն կազմող երևույթ, իսկ լեզվի երեք տարբեր ֆունկցիանները... իբրև իրարից բխող, «իրարով պայմանավորված երևույթներ» (Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, էջ 13): Լեզվի այս բնորոշման հետ սերտորեն կապված է ազգային (ցեղային) լեզվի բնորոշումը: Ինչպես տեսել ենք, երիտբերականները գտնում են, որ գոյություն ունեն միայն անհատական լեզուներ. Սեմական ճիշտ կերպով քննադատում է այդ տեսությունը և պաշտպանում այն ճիշտ դրույթը, որ յուրաքանչյուր անհատական լեզու ընդհանուրի, վերացական ընդհանուրի, մասնավոր է միայն: Դրանից ելնելով, նա գտնում է, որ յուրաքանչյուր ազգային (ցեղային, տեհմային) լեզու որպես այդ հանրության ընդհանուր հաղորդակցման միջոց պարտադիր է նույն ազգի (ցեղի, տեհմի) ամեն մի անդամի համար. սակայն այդ ընդհանուրը վերաբերում է միայն ձևին, մինչդեռ

բովանդակութեան մեջ միշտ էլ դրսևորվում է անհատականը. բառերը կարող են ընդհանուր լինել և են (չհաշված մասնավոր դեպքերը) հասարակութեան բոլոր անդամների համար, բայց նրանք տարբեր դասակարգերի կողմից տարբեր կերպով են ըմբռնվում, տարբեր դասակարգեր տարբեր վերաբերմունք են արտահայտում այս կամ այն բառի արտահայտած առարկայի, իրողութեան ևն. նկատմամբ. «Ազգային ընդհանուր ձևը տվյալ ազգի բոլոր անդամների համար գործածվում է նույն առարկայի, իրողութեան, երևույթի հետ միասին, նաև գործածողի սուբյեկտիվը, վերաբերմունքը, ցույց տալու համար: Իմացութիւնն իր մեջ արտացոլում է և օբյեկտիվ իրը, առարկան, և սուբյեկտիվ վերաբերմունքը, և, այսպիսով, հանդիսանում է օբյեկտիվի իմացում սուբյեկտիվի անխուսափելի համակցութեամբ» (Լենինը և դիալեկտիկ. օրին. լեզվի մեջ. ՄԼԽՏ, 1934, № 1, էջ 157—158): Այստեղից էլ, ահա, հեղինակը հանդում է լեզվի դասակարգայնութեան սկզբունքին. չնայած որ յուրաքանչյուր ազգային լեզու ընդհանուր է և պարտադիր այդ լեզվով խոսող բոլոր անհատների համար, այնուամենայնիվ, այդ ընդհանուրը յուր բովանդակութեամբ դասակարգայնորեն երկատված է. նույն բառը, հնչյունը և այլն, մի խոսքով՝ լեզվական միևնույն կատեգորիան ձևով ընդհանուր է այդ լեզվով խոսող հանրութեան բոլոր անդամների համար, իսկ բովանդակութեամբ՝ տարբեր. «Միայն այս ձևով է, որ, օրինակ, գոյություն ունի վելիկոռուսական ազգային լեզուն անխափր բոլոր վելիկոռուսների համար, միայն այս ձևով է, որ միևնույն ազգությունը կազմող տարբեր դասակարգերն ունեն անպայմանորեն մի ազգային լեզու՝ ըստ ձևի, բայց և անպայման դասակարգայնորեն տարբեր լեզուներ՝ ըստ բովանդակութեան: Ազգային լեզուն ազգի համար միասնական է ըստ ձևի, և այդ չափով տարբեր դասակարգերը հասկանում են իրար: Ազգային լեզուն երկփեղկված է դասակարգային տարբեր լեզուների ըստ բովանդակութեան, և այդ չափով միևնույն լեզուն կրող տարբեր դասակարգերը վերահասկանում են իրար» (անդ. էջ 159): Նա այն տեսակետն է արտահայտում, թե դասակարգային լեզուները միշտ գոյություն են ունենում ազգային լեզվի մեջ միասնաբար, որպես հակադրությունների դիալեկտիկական միասնություն, ինչպես ազգային հասարակութեան մեջ միասնաբար գոյություն ունեն տարբեր դասակարգերը: Սակայն այդ դասակարգային լեզուները իրենց միասնութեամբ հանդերձ միշտ պատշաճի մեջ են գտնվում. ազգային լեզուն ոչ միայն պատսիվ կերպով արտացոլում, դրսևորում է հասարակու-

թյան տարբեր դասակարգերի պայքարը, այլև ինքն իսկ դասակարգային պայքարի լծակներից մեկն է հանդիսանում: Ինչպես որ դասակարգային հասարակություն մեջ մի դասակարգն է՝ իշխում, մի դասակարգի պետությունն ամբողջ ազգը ենթարկում իրեն, այնպես էլ ազգային լեզվի մեջ իշխող է լինում մի դասակարգի՝ տիրապետող դասակարգի լեզուն, որ և այդպիսով «հանդես է գալիս իբրև առհասարակ ազգային լեզու՝ նսեմացնելով իր ախոջանին: Բուրժուազիայի տիրապետության օրոք իշխող է բուրժուական ըստ բովանդակության և ազգային ըստ ձևի լեզուն, իսկ պրոլետարիատի դիկտատուրայի շրջանում՝ պրոլետարական ըստ բովանդակության և ազգային ըստ ձևի լեզուն» (անդ): Այնուհետև հեղինակը քննում է լեզուն իբրև անընդհատաբար փոփոխվող ու զարգացող պրոցես և ցույց տալիս, որ լեզուն ամեն բուսական դրսևորվում է կենդանի խոսքի միջոցով, ու զրանով իսկ երևան հանում իր օրինաչափությունները: Լեզվի յուրաքանչյուր միավորի մեջ արտահայտվում են դիալեկտիկայի տարրերը. քերականություններն ու բառարանները ներկայացնում են միայն լեզվի տարրերն անկենդան ձևով, խոսքից դուրս. մինչդեռ կենդանի լեզվի մեջ այդ բառերն իսկ կենդանություն են ստանում. «Լեզվի բնական դոյի, իսկական կենդանի լեզվի մեջ չկան առանձնացած բառեր և կանոններ, ավելին՝ նույնիսկ նախադասություններ: Լեզուն դրսևորվում, առարկայանում է ամեն բուսե, ամեն վայրկյան որպես կենդանի խոսք (Речь, Rede) հանդես բերելով այն բոլոր օրինաչափությունները, որ հատուկ է տվյալ լեզվին» (Հայոց լեզվի տեսութ., էջ 28): Խոսելով լեզվի զարգացման մասին, պատմական այդ պրոցեսի մեջ հեղինակը տեսնում է երկու հիմնական երևույթի գործունեությունը. լեզուն իր գործադրության պրոցեսում, իր գոյության, իր կյանքի ընթացքում պահպանվում է ավանդության շնորհիվ. տվյալ լեզվով խոսող հանրության յուրաքանչյուր անդամ ավանդաբար ստանում է լեզվական տվյալ սիստեմը. ավանդության միջոցով լեզուն փոխանցվում է սերնդից սերունդ, բայց լեզվի հենց այդ ավանդական փոխանցման ժամանակ և, ընդհանրապես, լեզվի ամբողջ գոյության ընթացքում նորանոր երևույթներ կարող են առաջ դալ և առաջանում են. այդ նոր երևույթներն սկզբից հանդիպում են ավանդականին, մրցում նրանց հետ և եթե ժամանակի ընթացքում նրանք կարողանում են այնպիսի ուժ և ընդհանրություն ստանալ, որ հաղթեն ավանդականին, ապա՝ իրենք են դառնում լեզվի տվյալ շրջանի համար կենսունակ և այնուհետև իրենց հերթին դառնում ավանդություն: Նոր երևույթը

լեզվի մեջ կարող է իր ծագումով բուրրովին էլ նոր չլինել, նա գոյություն ունեցած կարող է լինել լեզվի մի անցած շրջանում և հետո դադարած, մեռած լինել: Բայց որոշ շրջանում այդ մեռածը կարող է վերականգնվել, վերստանալ իր գործածությունը և կրկին հանդես գալ իրրվ ավանդություն: Լեզվական ավանդությունը պարտադիր և յուրաքանչյուր անհատի համար. բայց յուրաքանչյուր անհատ այդ պարտադիրը, այդ ավանդականը յուրացնում է ակտիվ կերպով և այդպիսով իսկ ներգործում իր ընդունածի վրա. այսպիսով լեզվի փոխանցման, նրա ավանդական յուրացման ընթացքում էլ առաջանում է նրա փոփոխությունը, սկիզբն և՛ դրվում ավանդության խախտման, նրա բացասման. ավանդության այսպիսի բացասումը հեղինակը կոչում է ավանդախախտություն. «Մենք խոսում (և գրում) ենք այնպես և միաժամանակ ոչ այնպես, ինչպես խոսել են (և գրել) մեր հայրերը, ինչպես խոսում (և գրում) են ուրիշները: Այս «այնպես» հրամայականորեն պարտադիր և ավանդության անողոր օրենքի համաձայն, ժառանգության անխուսափելի օրենքի համաձայն, սակայն, այդ օրենքի կոդեքին, նրա հետ միասին և նրանից անանջատ, գոյություն ունի և մի ուրիշ օրենք, նույնպես անողոր, նույնքան պարտադիր և հրամայական: Այդ երկրորդ օրենքն առաջինի բացասումն է, նրա հակադրությունը, նրա խախտումը, որ մենք անվանում ենք ավանդախախտություն: Այս երկու տարամերժ օրենքները գործում են յուրաքանչյուր լեզվի մեջ և առաջ տանում նրա զարգացումը...: Ավանդությունը հրամայում է գործածել այսինչ ձևը, այսինչ բառը, այսինչ ոճը, և յուրաքանչյուր քաղաքացի ընդունում է այն, ինչ որ թելադրում է նրան ավանդությունը: Բայց քանի որ յուրաքանչյուր մարդ հասարակության անդամ է, որոշ դասակարգի խորհող անդամ, որոշ գոյի տեր և վերջապես քանի որ նա մարդ է և ոչ թե ձայնագիր գործիք, հասկանալի է, որ նա ընդունում է այն, ինչ նրան թելադրում է ավանդությունը, բայց ընդունում է այն ակտիվ կերպով, ընդունում է ներգործելով, իր լույսն անցնելով այն բուրդի մեջ, ինչ որ ընդունում է նա ավանդությունից:

Ավանդության թելադրած ընդհանուր ազդային լեզուն բեկվում, կոնկրետանում, անհատականանում է առանձին անհատների մոտ՝ վերջիններիս, զլխավորաբար և հիմնականում, դասակարգային գոյի և ապա երկրորդական զանազան գործոնների... բովի միջից անցնելով: Այսպիսով, տեղի է ունենում ավանդախախտում ավանդության ընդունման իսկ պրոցեսում...» (անդ, էջ 32—33): Լեզվի գոյության, նրա զարգացման ընթացքում այդ նոր ձևերը

(բառերը, ոճերը են), անտարակոյս, միանգամից ընդհանրութիւն չեն ստանում. երկար ժամանակ նրանք ուղեկցում են տիրապետող ավանդական ձևերին, իբրև «շեղում, սխալ», իբրև ավանդախախտ ձևեր. սակայն աստիճանաբար նրանք տարածվում են, նվաճում ավանդականի տեղը, իրենք դառնում ավանդական, իսկ նախկին ավանդականը՝ փորձնում ավանդախախտութիւն. «Գործող քերականութիւնից սովորաբար դուրս մնացող, արձամարհված, բայց գոյութիւն իրավունքն իր իսկ ձեռքով կռող ավանդախախտութիւնը քանակական «ընդհատակյա» անմամբ վերածվում է որակի, դառնում ավանդութիւն և նախկին ավանդութիւնը դարձնում ավանդախախտութիւն: Այսպիսով, լեզվի մեջ տեղի է ունենում թոյլը, հեղաշրջում, կամ ավելի ճիշտ, օրինականացվում է արդեն կատարված փոփոխութիւնը...» (առդ, էջ 35):

Վերջապես, կարեւոր, սկզբունքային խնդիրներից է նաև լեզուների ցեղակցութիւն հարցը, որի մասին ևս Սեվակը յուր որոշակի տեսակետն է արտահայտել. նա ընդունում է լեզուների ցեղակցութիւնը տարբեր լեզուների միջև եղած նմանութիւնների, համապատասխանութիւնների տեսակետից. «ցեղակից» լեզուների միջև իրոք գոյութիւն ունեն համապատասխանութիւններ, հատկանշական նմանութիւններ, սակայն, նրա կարծիքով, այդ համապատասխանութիւններն արդյունք են ոչ թե ընդհանուր ծագման, ոչ թե մի նախալեզվից սերած լինելու, այլ պատմական որոշ շրջանում տարբեր ցեղերի համակեցութիւն և այդ համակեցութիւն շնորհիվ տեղի ունեցած լեզվական փոխազդեցութիւնների. այդպիսով, լեզուների ցեղակցութիւնն, ինչպես ընդունում է Սեվակը, ոչ թե ծննդաբանական է, այլ տարբեր լեզուների միջև պատմականորեն գոյացած ընդհանրութիւնների արդյունք. «Կանգնած լինելով պատմութիւն միակ ճիշտ մեթոդոլոգիայի՝ պատմական մատերիալիզմի գետնի վրա, մենք այս ցեղակցութիւնը դիտում և համարում ենք մարդկային խմբերի, ցեղերի պատմականաբան առաջ եկած հանրութիւն, իբրև արգասիք նախահայրենիքում ունեցած երկարատև համակեցութիւն» (Առաջաբան 2. Անալոյանի «Հայոց լեզվի պատմութիւն», հ. I, էջ 5): Հետևաբար, ցեղակցութիւն ասելով Սեվակը հասկանում է այն համապատասխանութիւնները, ընդհանրութիւնները, որոնք գոյութիւն ունեն տարբեր լեզուների միջև: Այդ ընդհանրութիւններն առաջացել են այն ժամանակ, երբ այժմյան ցեղակից լեզուների կրողների նախնիքներն ապրել են մի նախահայրենիքում ու փոխազդել իրար վրա: Առանձնապես հնդեվրո-

պական լեզվախմբի մասին խոսելով, նա գտնում է, որ այդ էլ ցույց է տալիս հնդեվրոպացիների համակեցությունը մի նախահայրենիքում. հնդեվրոպական լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները, դալիս են այդ համակեցությունից, բայց այդ համակեցությունը դեռևս չի նշանակում, թե հնդեվրոպական ցեղերը նախահայրենիքում խոսել են մի ընդհանուր լեզվով. «Հնդեվրոպական լեզուների նմանությունները անշուշտ ապացուցում են այդ լեզուների ազգակցությունները, որը հետևանք է համապատասխան ցեղերի երկարատև համակեցության և փոխազդեցության, բայց այդ չի նշանակում, թե նրանք խոսել են մեկ ընդհանուր լեզվով» (անդ): Նախահայրենիքում բնակվող բազմաթիվ ցեղերի ու տոհմերի լեզուները, բայց Փ. Սեփակի, բավականաչափ նմանվել էին իրար ու ստեղծել մի ընդհանրություն միմյանց մեջ, բայց նրանք լիովին չէին նույնացել, այլ չուրաքանչյուրն իր մեջ այդ ընդհանրությունների հետ պահել էր նաև իր մասնավորը, նախապես իրեն հատուկ տարրերից որոշ մաս. այդ բանի արդյունքն է այն, որ այժմյան ցեղակից հնդեվրոպական լեզուներն ընդհանրությունների հետ ունեն նաև տարբերություններ, որոնք ոչ թե ուշ շրջանի այլևայլ փոխազդեցությունների արդյունք են, այլ հնագույն ստանձին լեզուների սեփական տարրերի մնացորդներ. «Հնդեվրոպական չուրաքանչյուր լեզուն իր հերթին ունի տարբերիչ հատկանիշներ մյուս լեզուներից: Այդ տարբերությունների զգալի մասը դալիս է, անշուշտ, ենթադրյալ նախալեզվի շրջանից, երբ բազմաթիվ լեզուներ իրար արդեն նմանվել էին որոշ չափով, բայց դեռ պահել էին իրենց ցեղային, տոհմային տարբերությունները: Հետագայում այդ ցեղերը ցրվեցին՝ իրենց հետ տանելով նախահայրենիքում ձեռք բերած լեզվական ընդհանրությունները և միաժամանակ իրենց ցեղային — տոհմային առանձնահատկությունները» (անդ, էջ 6): Անցնելով, այնուհետև, հայոց լեզվի ցեղակցության խնդրին, հեղինակը որոշակի կերպով բնութանում է հայերենի ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզուների հետ, այն տեսանկյունով, իհարկե, որ վերը պարզեցինք. «Անառարկելի է, որ հայոց լեզուն ցեղակից է հնդեվրոպական կամ արիական անունը կրող լեզուների խմբին: Այդ ցեղակցությունն էր ակնարկում էնգելսը, երբ գրում էր. «Թվում է թե անասունների ընտելացումն ու բուծումը ինչպես և մեծ հոտեր կաղմելն է առիթ հանդիսացել արիացիների և սեմիտների բաժանման՝ բարբարոսների մնացած զանգվածից: Եվրոպական և ասիական արիացիների համար անասունների անունները դեռևս ընդհանուր են, մինչդեռ կույ-

տուրական բույսերի անունները գրեթե երբեք նույնը չեն¹։ Այլ բան է, թե ով ինչպես է հասկանում լեզուների ցեղակցության ալոբարդ խնդիրը» (անդ, էջ 4—5)։ Իսկ թե ինչպես է հասկանում ալոբարդ խնդիրն ինքը՝ Գուրգեն Սեվակը, մենք վերը ցույց տվինք։

Ի վերջո ուշադրավ է Սեվակի տեսակետը գրաբարի, բարբառների և ժամանակակից հայոց լեզվի մասին։ Գրաբարի մասին նա ուղղակի ընդունում է այն տեսակետը, որ այն եղել է հայ ֆեոդալիզմի լեզուն։ Իբրև այդպիսին նա ստեղծվել է հայ բարբառներից մեկի կամ մի քանիսի հիման վրա։ Կենտրոնական Հայաստանի ժողովրդյան լեզուն վերցվել է ազնվականության ու հոգևորականության կողմից և մշակվել նախ բանավոր գործադրությամբ, ապա և՛ գրականության միջոցով։ Գրաբարը որևէ ժամանակ ամբողջ հայ ժողովրդի խոսակցական լեզուն չի եղել։ Հիմնված լինելով որևէ բարբառի վրա, նա ժամանակի ընթացքում այնքան մշակվել, դարգացել է, հատկապես հարևան լեզուների ազդեցությամբ, որ գրի առնվելու ժամանակ արդեն բավականաչափ հեռացել էր իր մայր բարբառից։ «Գրաբարը ոչ թե հայ բարբառների մայրն է, այլ բարբառներից մեկի կամ մի քանիսի դուստրը։ Պատմական Հայաստանի («սոտանիկ, միջերկրեայ») գավառների ժողովրդի կենդանի խոսակցական բարբառը իշխող դասի՝ ազնվականության և կղերականության կուլտուրական պահանջների համաձայն ժամանակի ընթացքում մշակվել է բանավոր հաղորդակցման միջոցով պարսկերենի, հունարենի, ասորերենի ազդեցության տակ, և գրի առնվելու ժամանակ արդեն բավականին հեռացած է եղել իր մայր բարբառից։ Ձի կառելի պնդել նաև այն, թե գրաբարը ստեղծվել է պալատներում հայ ազնվականների կողմից և չի ունեցել իր մայր բարբառը ժողովրդի մեջ» (Հայոց լեզվի տեսութ. էջ 61)։ Այստեղից էլ պարզ է արդեն, որ Սեվակն ընդունում է, թե գրաբարից առաջ եղել են բարբառներ. տարբեր գավառներում, պատմական Հայաստանի տարբեր մասերում խոսել են տարբեր բարբառներով. այդ բարբառները նախապես շատ ավելի հեռու են եղել միմյանցից, քանի որ նրանցից շատերը հնում ցեղային լեզուներ են եղել. Հայաստանի իշխող դասակարգի՝ ֆեոդալիզմի լեզուն լինելով և հետագայում գրական լեզու դառնալով, գրաբարը դանազան ճանապարհներով (եկեղեցի, վարչական մարմիններ են) ներգործել է բարբառների

¹ Յ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Նրեան, 1933, էջ 25։

վրա, իսկ բարբառներն էլ իրենց հերթին փոխադարձաբար ազդել են թե՛ գրաբարի և թե՛ միմյանց վրա: Այսպիսով, հետզհետե բարբառները մի կողմից՝ մոտեցել են գրաբարին, մյուս կողմից՝ իրար. «Պետք է... ճիշտ համարել այն կարծիքը, ըստ որի, գրաբարը ո՛չ հինգերորդ դարում, ո՛չ նրանից առաջ և ո՛չ էլ նրանից հետո չի եղել ամբողջ հայ ժողովրդի խոսակցական լեզուն, որ բարբառներ եղել են նաև գրաբարից առաջ, ըստ որում նրանք հնագույն ժամանակներում շատ ավելի հնուտ և տարբեր էին գրաբարից, քան հետագայում և այժմ: Պետք է ընդունել նաև, որ մեր բարբառներից շատերը սկզբնապես եղել են զանազան ցեղերի իրարից անկախ լեզուներ, որոնք գրաբարի ազդեցության տակ և փոխադարձ ներազդեցությամբ մոտեցել են իրար և դարձել հայ բարբառներ» (անդ):

Առանձին ուշադրության է արժանի Սեվակի քննությունը ժամանակակից հայոց լեզվի կազմավորման ու էության մասին: Նախապես պետք է ասենք, որ այստեղ Սեվակն արդեն իր տարերքի մեջ է. եթե գրաբարի և բարբառների մասին արտահայտած իր տեսակետներով նա գերազանցապես հանդես է գալիս իբրև արդեն իսկ արտահայտված այս կամ այն տեսակետի կողմնակից, ապա ժամանակակից հայերենի մասին արտահայտած տեսակետները հիմնված են իր իսկ ուսումնասիրությունների վրա: Մեր նպատակից դուրս է, իհարկե, շարադրել նրա ուսումնասիրությունների բոլոր արդյունքները. բայց անհրաժեշտ է կանգ առնել երկու կարևոր խնդիրների վրա: Դրանցից առաջինը այժմյան հայերենի համակարգի (սիստեմի) խնդիրն է. հմտորեն քննելով արդի հայերենի ամբողջ կազմությունը, Սեվակը ցույց է տալիս, որ այս լեզուն իր կազմավորման երկարատև շրջանում ընթացել է գրաբարի և բարբառների ներդրածության, նրանց մշտական ազդեցության տակ, մինչև որ վերջապես դարձել է մի ինքնուրույն, բոլորովին ամբողջացած լեզու: Այդ պահից արդեն նա հանդես է եկել իբրև նոր որակ, իբրև մի նոր լեզու, որ թեև առատորեն իր մեջ ունի և՛ գրաբարի, և՛ բարբառների տարրերը, բայց և այնպես ո՛չ գրաբարի ազավաղումը կամ փոփոխումն է, ո՛չ էլ որևէ բարբառի մշակումը: Այս ըմբռնումը, մեր կարծիքով, միանգամայն ճիշտ է:

«Արևելահայ գրական լեզուն հիմնված է «մամ» ճյուղի բարբառախմբի վրա, բայց մյուս կողմից էլ նա մոտ է գրաբարին՝ յուր հնչյունաբանությամբ ու բառապաշարով» (անդ, էջ 64). ուստի և աշխարհաբարը կազմավորվել, գոյացել է մի կողմից՝ ժողովրդական բարբառների, մյուս կողմից՝ գրաբարի վրա հիմնվելով: Մեր

լեզվի մեջ դրսևորվող այս երկու կարգի տարրերն ահա, քննության առնելով, Սեփակը հանգում է հետևյալ եզրակացությանը. «Անվիճելի է, որ մեր լեզվի ներքին բովանդակային կողմը, այն, ինչ կարելի է անվանել լեզվի ոգի, հիմնականում ժողովրդական է, և նրան մոտեցնում է բարբառներին: Մույնքան անվիճելի է, որ մեր լեզվի արտաքին՝ նյութական կողմը, կամ այն, ինչ կարելի է լեզվական ֆակտորա անվանել, զրաբարյան է, և դրանով հակադրում է մեր լեզուն բարբառներին» (անդ, էջ 76—77): Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը, բառակազմությունը, հնչյունափոխության ավանդական օրենքները, գրությունը գերադանցապես զրաբարյան են, դրան հակառակ՝ ձևաբանությունը, շարահյուսությունը և շարադասությունը, ինչպես և իմաստաբանությունը, որ պարզապես այժմեական է,— ժողովրդական են: Սրանից էլ հետևում է, որ ժամանակակից հայոց լեզուն «ոչ զրաբար է, ոչ բարբառ, այլ զրաբարի ու բարբառների պատվանդանի վրա կանգնած մի համադրական (սինթետիկ) լեզու» (անդ, էջ 79): Այս պնդումը, մեր կարծիքով, վիճելի է, և մենք ստորև կանդրադառնանք դրան:

Նրկրորդ խնդիրը ժամանակակից հայոց լեզվի հասարակական կշռի հարցն է և նրա ապագայի խնդիրը: Ցույց տալով, որ ոսկե-տական կարգերի հաստատումից առաջ աշխարհաբարն արդեն խել դպրոցների, մամուլի, թատրոնի և գրականության լեզուն էր, նա պարզաբանում է նաև, որ այդ գրական լեզուն, այնուամենայնիվ, ժողովրդական չէր, որ նրանով չէր խոսում հայ ժողովրդի հոծ բազմությունը. նրանով գլխավորապես խոսում էր մտավորականությունը. մինչդեռ բուն ժողովուրդը «մեծ մասամբ անգրագետ էր, դպրոցի երես չէր տեսել և դրա հետևանքով էլ ոչ օգտվում էր գրական լեզվից... և ոչ էլ, մամուլանդ, նրա մշակմանը մասնակցում» (անդ, էջ 82): Ինքը գրական լեզուն էլ զուրկ էր իր ազատ դարգացման լայն հնարավորություններից, որովհետև ցարիզմի ազդային քաղաքականությունը կաշկանդում էր նրան: Բոլորովին այլ վիճակ է ստեղծվում ոսկետական կարգերի օրոք. պարտադիր դւման, անգրագիտության վերացման, մասսայական մամուլի, գրականության, թատրոնի, ուղիույի շնորհիվ և այլ միջոցներով հայերեն գրական լեզուն դարձավ մասսաների սեփականությունը. «Լեզվի ժողովրդականացումը— ահա այն ամենահիմնականը, որ պետք է արձանագրել մեր լեզվի արդի փուլի՝ սոցիալիզմի փուլի համար ամենից առաջ» (անդ, էջ 84): Մեր լեզվի երկրորդ նվաճումն այն է, որ նա ՀՍՍՌ պետական լեզու դարձավ և, վերջապես,

նա դարձավ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների, գիտություն ու տեխնիկայի լեզու։ Նա է՛լ ավելի հարստացավ, մշակվեց ու դարձավ նաև փիլիսոփայության լեզու։ Երկու պրոցեսներ անընդհատորեն շարունակվում են, դրանք են՝ մեր լեզվի մշակումն ու հարստացումը, և նրա ընդհանրացումը, մեր լեզուն մոտենում է արդեն բացարձակ համազգային լեզու լինելու աստիճանին։ «Մեկ ատավել երկու, սերնդի փոփոխությամբ ոեալ իրականություն կդառնա համազգային միասնական լեզուն, որին մոտենում են նորհրդային Միության մյուս բոլոր ժողովուրդներն էլ» (անդ, էջ 87)։

Սրանք են, ահա, այն գլխավոր, տեսական սկզբունքները, որոնք արտահայտել է Գ. Սեվակին իր աշխատությունների մեջ՝ մինչև 1945—46 թթ.։ Այդ բոլորը կարող ենք ամփոփել հետևյալ կերպ. իր գիտական գործունեության առաջին 15-ամյակում Գ. Սեվակը հանդես էր գալիս սովետական լեզվաբանության այն թևի հետ, որը գտնում էր, որ մարքսիստական լեզվաբանությունը պետք է ստեղծվի հենց մարքսիզմ-լենինիզմի վրա հենվելով և օգտագործելով թե՛ այն ամբողջ դրականը, որ ունի բուրժուական լեզվաբանությունը և թե՛ այն ճշմարիտը, որ պարունակում է իր մեջ Ն. Յա. Մառի ուսմունքը։ Բնական է, որ այդ շրջանում արտահայտած նրա տեսակետներն էլ արտացոլում են այդ հոսանքի և՛ դրականը, և՛ բացասականը։ Միանգամայն դրական է այն, որ նա հատկապես շեշտում է անցյալի ժառանգության օգտագործման անհրաժեշտությունը, ըստ որում ինքը իրոք օգտագործում է. առանձնապես նկատելի է Վիլհելմ Յոն Շոմբրուդտի և Ֆերդինանդ դը Սոսյուրի նպաստավոր ազդեցությունը։ Միանգամայն ճիշտ է լուսարանում Գ. Սեվակը լեզվի միասնության, լեզվի, որպես պատմականորեն զարգացող երևույթի, լեզվի ու խոսքի հարաբերության, ընդհանուր լեզվի ու «անհատական լեզվի» և շատ ուրիշ հարցեր։ Ճիշտ կերպով է գնահատում նա նաև Ն. Յա. Մառի տեսությունը, ըստ որում ճիշտ դիրքերից էլ քննադատում է այդ տեսության մի շարք հիմնական դրույթները։ Այդ բոլորի հետ միասին Գ. Սեվակի այդ տեսակետների մեջ իրենց արտահայտությունն են գտել այն ժամանակ սովետական լեզվաբանության մեջ ընդունված որոշ սխալ դրույթներ։ Շեշտելով լեզվի, որպես ձևի, միասնականությունն ու ընդհանրությունը, նա գտնում է, որ լեզուն դասակարգայնորեն երկփեղկված է իր բովանդակությամբ, իսկ սա էլ բխում է այն սխալից, որ նա լեզուն նույնացնում է հասարակական գիտակցության հետ (լեզվի՞, երրորդ ֆունկցիան)։ Ճիշտ է, այստեղ էլ Գ. Սեվակը որոշակիորեն սահմա-

նազատվում է Ն. Յա. Մառից ու նրա ուղղափառ հետևորդներից, որոնք տարբեր դասակարգային լեզուներ էին տեսնում միեւնոյն ազգի կամ ժողովրդի հակամարտ դասակարգների մոտ, բայց և այնպես, իր բնորոշումն էլ ընդունելի չէ։ Անպայման որոշ քանակով բառերի բովանդակության մեջ արտահայտվում է դասակարգային վերաբերմունքը՝ լինահատուկությունը, բայց դա չի կարող երկփեղկել ամբողջ լեզուն։ Գ. Սեվակը լեզվին դասակարգային բնույթ վերագրելու համար ելնում է ազգային կուլտուրաների մասին լենինյան հայտնի դրույթից (ձևով ազգային, բովանդակությամբ դասակարգային), բայց այդ դրույթը միխանիկորեն լեզվի վրա տարածելը ճիշտ չէ։ Վ. Ի. Լենինը խոսելով կուլտուրայի դասակարգային բովանդակության մասին, նկատի ունի դասակարգային գաղափարախոսությունը, իսկ լեզուն գաղափարախոսություն չէ¹։ Իր աչդ շըրջանի աշխատությունների մեջ Գ. Սեվակը նույնպես լեզուն վերնաշենքային երևույթ է համարում, ինչպես որ ընդունված էր ամբողջ սովետական լեզվաբանության մեջ։ Հայտնի է, որ Ստալինը աչդ կարծիքը ոչ մարքսիստական համարեց. ելնելով այն փաստից, որ Ն. Յա. Մառը լեզուն նույնացնում էր հասարակության քաղաքական վերնաշենքի հետ, նա ժխտեց առհասարակ լեզուն վերնաշենքային երևույթների կազմին հատկացնելու հնարավորությունը, ըստ որում, այն «արմատական տարբերությունները», որոնք նա թվում է, վերաբերում են քաղաքական վերնաշենքին ու լեզվին։ Այսպես, օրինակ, նա գտնում է, որ վերնաշենքը կործանվում, «լիկվիդացիայի է ենթարկվում» բազիսի կործանման հետ միասին. սա ճիշտ է քաղաքական վերնաշենքի վերաբերյալ, բայց ոչ՝ ընդհանրապես։ Հայտնի է, որ կրոնը նույնպես վերնաշենքային կատեգորիա է. արդ, քրիստոնեական կրոնը գոյություն ունեի ստրկատիրական հասարակարգում և մինչև այժմ էլ պահպանվել է առանց էական փոփոխությունների։ Ուստի և՛ որքան որ գոհհիլի էր Ն. Յա. Մառի մոտեցումը, այնքան էլ միակողմանի ու սխեմատիկ է Ստալինի բնորոշումը։ Հասարակության մեջ բազիսի ու վերնաշենքի միջև գտնվող ինչ-որ միջանկյալ կատեգորիաներ չկան. լեզուն հասարակական երևույթ է և անշուշտ իր տեղը պետք է գտնի։ Այնպես որ, մեր կարծիքով, լեզվի ու վերնաշենքի փոխհարաբերության հարցը դեռևս լուծված չէ, և քանի որ Գ. Սեվակը լեզուն չի նույնացնում քա-

¹ Հարկ ենք համարում նշել, որ մենք էլ մինչև 1950 թ.¹ լեզվի գասակարգայնության աչդ տեսակետն ենք պաշտպանել։

դաքական վերնաշենքի հետ, ինչպես Մառն էր անում, ապա նրա այդ դրույթն էլ կարելի է միայն վիճելի համարել: Այնուհետև, հիմնականում ճիշտ բնորոշելով գրաբարի դերը, նրա գոյացման ու մշակման պրոցեսը, Գ. Սեվակը տուրք է տալիս այն սխալ տեսությանը, թե իբր բարբառները նախկին ցեղային լեզուներ են: Այդպես էլ, ճիշտ կերպով ընդունելով լեզուների ցեղակցությունը, նա սխալվում է, երբ ծագումաբանական ընդհանրությունները դիտում է որպես համակեցության հետևանքով տեղի ունեցած փոխադրեցությունների արդյունք: Այս սխալները, սակայն, ինչպես ասացինք, բնորոշ էին այն ժամանակվա սովետական լեզվաբանությանն ամբողջությամբ վերցրած, և Գ. Սեվակը, բնականաբար, բացառություն չէր կազմում: Այս բանը նկատի ունենալով է, որ մենք նրա այդ շրջանի դերը միանգամայն դրական ենք համարում, չնայած այդ և ուրիշ, մասնակի բնույթ կրող սխալներին. Գ. Սեվակը մարքսիզմի դիրքերից էր ելնում և նրա սխալները որոնումի անխուսափելի սխալներ էին:

Գուրգեն Սեվակի այս շրջանի գործունեության կարևոր դրվագներից մեկն այն պայթյուն էր, որ նա ծավալեց ֆորմալիզմի դեմ՝ քերականագիտության բնագավառում: Այդ բանն ավելի լավ գնահատելու համար ավելորդ չենք համարում մի թուղցիկ հետադարձ հայացք ձգել աշխարհաբարի քերականության դասագրքերի պատմության վրա: Ինչպես գիտենք, արևելյան աշխարհաբարի քերականության գիտական ուսումնասիրության հիմնադիրն էր Ստ. Պալասանյանը: Աշխատությանս առաջին հատորում ընդհանուր դժերով բնութագրել ենք Ստ. Պալասանյանի լեզվաբանական-քերականագիտական հայացքները. այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում վերհիշել, որ Պալասանյանի քերականական աշխատությունները կառուցված էին տրամաբանական սկզբունքներով. ինքը հեղինակն էլ այդ ուղղության ներկայացուցիչն էր քերականագիտության մեջ: Նրա գրքերն են օգտագործվել որպես հայոց լեզվի քերականության դասագրքեր հայկական դպրոցներում ավելի քան երեսուն տարի և այս բանով Պալասանյանը շատ մեծ ծառայություն է մատուցել հայոց լեզվի քերականության մշակմանը և ուսուցմանը:

Աշխարհաբարի քերականության մշակման երկրորդ շրջանն է սկսվում այս դարի առաջին տասնամյակից, երբ հրատարակվում է Մ. Աբեղյանի «Աշխարհաբարի քերականությունը»: Մանուկ Աբեղյանը, ինչպես տեսել ենք, ֆորմալիստական քերականության ներկայացուցիչն էր քերականագիտության մեջ. նա ունեցավ իր

հետևորդները, որոնք հենց իր աշակերտներն էին, և, այդպիսով, երկար ժամանակ հայ դպրոցներում տիրապետեց ֆորմալ քերականությունը:

Քերականական այդ ուղղության դեմ էր, ահա, որ պայքարիչ եղավ Գուրգեն Սեվակը: Դեռևս 1932 թ. նա և Ա. Ղարիբյանը հիմնական փոփոխություններ մտցրին հայոց լեզվի քերականության ծրագրի մեջ, որ և հաստատվեց ՀՍՍՌ Լուսժողովրդատի կողմից: Սակայն ֆորմալիստական քերականության դեմ իսկական, հրապարակային պայքարը ծավալվեց 1934 թ., երբ լույս տեսավ Արարատ Ղարիբյանի «Հայոց լեզվի քերականություն» դասագիրքը, որ իր սկզբունքներով հակադրվում էր ֆորմալիստական ուղղությանը: Այս ուղղության ներկայացուցիչները՝ Հ. Պետրոսյան և ուրիշներ՝ ֆորմալիզմի դիրքերից ելնելով, քննադատեցին Ղարիբյանի քերականությունը «եռորհրդային Հայաստան» և «Կուլտուրական ֆրոնտ» թերթերում տպագրված իրենց հոդվածներով, օգտագործելով նաև այն թյուրիմացություններն ու սխալները, որոնք տեղ էին գտել այդ դասագրքում: Սեվակեց տեսական պայքարը, գործնականում Ղարիբյանի քերականությունն արգեն ընդունված էր որպես միջնակարգ դպրոցների դասագիրք. մնում էր, որ տեսականում ևս հաղթահարվեր ֆորմալիստական ուղղությունը: Եվ, ահա, պայքարի մեջ մտավ Սեվակը «Սերունդների կռիվը քերականության բնագավառում» ընդարձակ հոդվածով («Կուլտ. ֆրոնտ», 1934 № № 33, 34). այդ հոդվածի մեջ Սեվակը ցույց տվեց Ղարիբյանի քերականության սկզբունքների ճշտությունը և մերկացրեց հակառակորդների ֆորմալիստական ուղղությունը: Վերը մենք տեսել ենք արդեն, որ այդպիսի վեճ տեղի է ունեցել դեռևս Արեգյանի և Մալխասյանցի միջև. Մալխասյանցն իր ժամանակին ֆորմալիզմին դեմ է եղել. այդ պայքարը, սակայն, տեղ է միջևև մեր օրերը: Վերջին և վճռական հարվածը հասցրեց Գ. Սեվակը: Նրա այդ հոդվածը սպառիչ քննադատությունն էր ֆորմալիստական ուղղության, դրանով Սեվակը վերջնականապես մերկացրեց ֆորմալիզմի տեսական հիմունքները¹: Դրան հետևեց Սեվակի՝ հայոց լեզվի շարահյուսության դասագիրքը, որի մեջ նա հետևողականորեն կիրառում էր քերականության այն նոր սկզբունքները, որոնք մշակել էր սովետական լեզվաբանությունը, հաշվի առնելով թե՛ մեր հնամենի քերականա-

¹ Այդ հոդվածի դեմ և իր տեսակետների պաշտպանությամբ հատուկ ղեկցությունով հանդես եկավ Մ. Արեգյանը. ցավոք, այդ ղեկցումը տպագրված չէ:

գիտութեան տրագիգիաները և թի՛ հայոց լեզվի առանձնահատկութիւնները: Թե՛ն դա միայն դպրոցական դասագիրք է, բայց և այնպէս ժամանակակից հայերենի շարահյուսութեանը նմիրված առավել լուրջ աշխատութիւնն է:

Մենք մինչև այժմ չխոսեցինք Գ. Սեվակի՝ 1946—1949 թթ. հրատարակած աշխատութիւնների մասին՝ որոշ նկատառումներով: Այդ թվականներին, ինչպէս արդեն ասել ենք, նա հայտնի իրադրութիւնների մեջ, աստիճանաբար զիջումներ անելով, վերջապէս հրաժարվեց իր ճիշտ գործավորումից և հարկադրված եղավ անվերապահորեն ընդունել Ն. Յա. Մառի տեսութիւնն ու լեզվաբանական վերլուծութիւնների մեթոդը: Այսպէս, 1947 թ. տպագրած իր «Աշխատանք-լեզու-միտք» հոդվածում (ԼԻԱԺ., II, 1947, էջ 35—44), գնահատելով Ն. Յա. Մառի ուսմունքը, Գ. Սեվակը գրում է. «...Սովետական Միութեան մեջ շտեմնված թափով սկսել է առաջ դնալ լեզվի իսկական գիտութիւնը՝ մատերիալիստական լեզվաբանութիւնը, որի լավագույն ներկայացուցիչները հարել են ակադեմիկոս Մառի «Հաբեթարանութիւն» կամ «Լեզվի նոր ուսմունք» անունը կրող դպրոցին: Մառը լեզվաբանութեան մեջ արեց այն, ինչ որ Մարքսը փիլիսոփայութեան մեջ, այսինքն իդեալիստական գրելից կանգնեցրեց մատերիալիստական ոտքի» (ԼԻԱԺ., II, 1947, էջ 36): Նույն հոդվածում, խոսելով լեզվի, որպէս հասարակական երևութի մասին, նա գրում է. «Լեզուն, մարդկային բարբառը, ոչ միայն հասարակական կյանքի, հաղորդակցման ամենակարևոր գործիքն է, ոչ միայն տնտեսական բազիսի իդեոլոգիական արտահայտութիւնն է, այլև բոլոր իդեոլոգիաների հիմնական արտագրական միջոցն ու կազմակերպիչն է: Լեզուն ամենատառջին և առաջնակարգ վերնաշէնքն է, որ կանգնեցրել է մարդկային հասարակութիւնը իր նյութա-տնտեսական բազիսի վրա» (ամդ, էջ 35): Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ Գ. Սեվակն արդեն անվերապահորեն ընդունում է Ն. Յա. Մառի այն դրույթը, թէ լեզուն իբրև վերնաշէնք անմիջականորեն կապված է իր բազիսի հետ, իսկ դրա հետ՝ նաև դրանից բխող բոլոր մյուս դրույթները: Ըստ որում, նույնքան անվերապահորեն էլ ընդունում է «Լեզվի նոր ուսմունքը» որպէս մատերիալիստական ուսմունք: Հենց դրանից ելնելով էլ նա անցնում է մի խումբ բառերի (հանճար, հան-ել, ճար-ել, կար, կարել, կարի, կարել «կար անել», կառ, կիր, կիր-առել, կուտ, կռահել, բար (ի), բուռն, կուռն, բեռն, բուռն, բառ, բան, բիր, բրել, բահ, վարել, ավան են) «Տնէաբանական վերլուծութեանը» և գտնում, որ

դրանք բոլորն էլ առաջացել են միևնույն՝ «ձեռք» նշանակող արմատից, զանազան հնչյունական անցումներով: Մենք այստեղ կանգ չենք առնում դրանց քննության վրա. հոգվածի վերջում գրված է՝ (1929 թ.), որից պետք է եզրակացնել, որ այդ հոգվածը գրված է եղել 1929 թ., այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Գ. Սեվակը դեռ նոր էր ավարտել համալսարանը և ընդունվել ասպիրանտուրա, ուստի և դա կարելի է դիտել լոկ որպես սկսնակի թոթովանք: Հիշենք, որ 1930 թ. նա արդեն հանդես է եկել հարեթարանության քննադատությանը և քննադատել է հենց այն մեթոդը, որին նա հետևել է այդ հոգվածի մեջ: Սրանից պետք է այն հետևությունը հանգել, որ 1929 թ., երբ նա դեռ նոր էր ընդունվել ասպիրանտուրա, հավատում էր Ն. Մառի ուսմունքին ու նրա լեզվաբանական վերլուծություններին, բայց երբ խորացավ լեզվի տվյալների իրական քննության մեջ, համոզվեց, որ այդ վերլուծությունները ճիշտ չեն, ինչպես և տեսական շատ դրույթներ հիմնավորված չեն ու քննադատության չեն դիմանում: Սրանով էլ որոշվեց նրա ճիշտ դիրքավորումը «Նոր ուսմունքի» նկատմամբ: Սակայն հետագայում, քառասունական թվականների երկրորդ կեսում, հայտնի իրադրությունների մեջ ուժեղացող ճնշման տակ նա, ինչպես և շատ ուրիշները ստիպված եղավ «անձնատուր լինել», հրաժարվել իր ճիշտ դիրքերից և որպես դրա ապացույց՝ տպագրել այն հոգվածը, որ երկար տարիների ընթացքում անարժան էր համարել տպագրելու: Մենք էլ այդ հոգվածը հիշում ենք և նրանից մեջբերումներ ենք կատարում այն րանի համար միայն, որպեսզի մեր ասածը լոկ հայտարարություն չլինի: Այլապես, այդ հոգվածի մասին առանձնապես խոսելու կարիքը չէր լինի, որովհետև նա չի բնորոշում Գ. Սեվակի գիտական ուսումնասիրությունները:

Այսպես, ուրեմն, 1947 թվականից Գ. Սեվակը ևս հարկադրված եղավ ընդունելու «Նոր ուսմունքն» ամբողջությամբ վերցրած: Այդ բանն իր արտահայտությունը գտավ նաև նրա՝ մինչև 1950 թ. հրատարակված ուրիշ աշխատությունների մեջ: Այսպես, նույն՝ 1941 թ. տպագրված «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության» երկրորդ գրքում («Թառազիտություն») նա «Նոր ուսմունքի» դրույթներից ելնելով, հայերենը համարում է «հնդեվրոպական-հարեթական երկացեղ» լեզու և այդ դրույթով էլ առաջնորդվում՝ հայերենի բառապաշարի բնութագրության մեջ: Պետք է նշել սակայն, որ ժամանակակից հայերենի բառապաշարի քննության մեջ, բարեբախտաբար, մոռանում է «Նոր ուսմունքը» և, դրա շնորհիվ էլ, հասնում է

լուրջ արդյունքների: Այս գրքում Ն. Մառի մեթոդին տուրք է տալիս հայերենի բառակազմության քննության մեջ, որի մասին կխոսենք ստորև:

1948 թ., Գ. Սեփակը հրատարակեց իր «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն» արժեքավոր աշխատությունը, որի մեջ նույնպես անհրաժեշտ տուրք է տալիս իշխող մատականությանը: դա արտահայտվում է հատկապես լեզվի ու գաղափարախոսության նույնացման («Լեզուն հասարակական գիտակցության ձևերից մեկն է՝ վերնաշենքային արտահայտություն, որը հաճախ այլ գաղափարախոսություններից շատ ավելի շուտ և զգալուն կերպով է արտահայտում բազիսում տեղի ունեցող փոփոխություններն ու տեղաշարժերը՝ վերջին հաշվով պայմանավորված լինելով նրանցով», էջ 10), լեզվական ստադիաների, կամ, ինչպես ինքը վերանվանում է դրանք՝ ֆորմացիաների ընդունումով («Հասարակական յուրաքանչյուր ֆորմացիայի օրինաչափորեն ուղեկցում է լեզվական համապատասխան «ֆորմացիա» կամ գոյավիճակ», էջ 10) և այլն, և այլն: Սակայն, ինչպես ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, դրանք առավելապես հավուր պատշաճի հայտարարություններ են, որոնք, բարեբախտաբար, չեն ազդում լեզվական նյութի ուսումնասիրության վրա, եթե ուշադրության չառնենք մի քանի շինծու օրինակներ, որոնք բերվում են այդ հայտարարությունները հիմնավորելու համար: Ինչ վերաբերում է աշխատությանը, ապա նա, շնագած որոշ առարկելի կամ սխալ դրույթների առկայության, հմուտ քննությունների արդյունք է և լուրջ ներդրում է մեր գրական լեզվի պատմության ուսումնասիրության մեջ: Աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից և չորս բաժնից: Ներածության մեջ «Հայոց շեզոնների զարգացման ակնարկ»-ից հետո, հեղինակը զբաղվում է արևելահայ գրական լեզվի պատմության շրջանաբաժանման (պերիոդիզացիայի) խնդրով և առաջարկում է հետևյալ շրջանաբաժանումը.

1. Կազմավորման կամ վաղ աշխարհաբարի շրջան (XVII—XVIII դարեր).

2. Ձևավորման կամ լուսավորական շրջան (XIX դարի սկզբից մինչև 70-ական թվականները).

3. Ժողովրդականացման կամ դասական աշխարհաբարի շրջան (70-ական թվականներից մինչև 1920 թ.).

4. Սովետական կամ համազգային լեզվի շրջան (1920 թվականից ի վեր):

Այս շրջանաբաժանումը աշխարհաբարի պատմության դար-
գացման տարբեր էտապների բնութագրման տեսակետից, մեր կար-
ծիքով, ճիշտ է ընդհանուր առմամբ: Սակայն, դարաշրջանների
որոշման տեսակետից անհրաժեշտ է հետևյալ հանգամանքները
նկատի ունենալ. աշխարհաբարի կազմավորման կամ վաղ աշխար-
հաբարի շրջանը իրականում երկու տարբեր շրջաններ են ներկա-
յացնում. աշխարհաբարի կազմավորման շրջանը կամ, այլ անվա-
նումով՝ մինչև հայերենի աշխարհաբարացման շրջանն՝ սկսվում է
XV դարից ու տևում է մինչև XVII դարը. XVII—XVIII դարերում
աշխարհաբարը կար արդեն որպես ժողովրդական-խոսակցական
լեզու և ձգտում էր գրականության լեզուն դառնալու. այդ շրջանը
հարմար է կոչել վաղ աշխարհաբարի կամ մինչաղագային աշխար-
հաբարի շրջան, իսկ սրում դա տևում է ոչ թե մինչև XVIII դարի
վերջը, այլ մինչև XIX դարի կեսը: Հաջորդ շրջանը կարելի է կոչել
աշխարհաբարի գրականացման ու մշակման կամ այլ կերպ՝ ազգա-
յին երկնյուղ գրական լեզվի շրջան, որ իր հերթին բաժանվում է
երկու ենթաշրջանի՝ գրականացման (XIX դարի կեսից մինչև 70-
ական թվականները) և հետագա մշակման (XIX դարի 70-ական
թվականներից մինչև սովետական կարգերի հաստատվելը Հայաս-
տանում). այդ ենթաշրջանները կարելի է կոչել նաև լուսավորական
և դասական աշխարհաբարի ենթաշրջաններ, օգտագործելով Գ.
Սեվակի անվանումները:

Վիճելի է Գ. Սեվակի մի այլ տեսակետը էս. խոսելով աշխար-
հաբարի համակարգի մասին, նա գրում է. «Մեր գրական աշխար-
հաբարը, որ մենք այս աշխատության մեջ ուղղակի կոչում ենք նաև
աշխարհաբար, հանդիսանում է գրաբարի և բարբառների պատ-
վանդանի վրա կառուցված մի համազիջական (կոմպրոմիսային),
համադրական լեզու, որի նյութական մատերիական ինվենտարը
առնված է գրաբարից, իսկ բովանդակային և քերականական կող-
մը՝ բարբառներից (ժողովրդից): Այսպիսով, աշխարհաբարի մար-
մինը գրաբարյան է, իսկ հոգին կամ ոգին՝ ժողովրդական» (էջ 26—
27): Այս բնորոշումից այնպես է ստացվում, թե մեր աշխարհաբար
լեզուն արհեստական լեզու է, բաղադրված գրաբարի «նյութական
ինվենտարի» և բարբառների քերականության գումարով. մինչդեռ
դա խորապես սխալ է: Աշխարհաբար լեզուն հին հայերեն ժողո-

1 Գ. Բ. Ջանուկյան, Հայոց լեզվի պրոլետարիատի հարցերը, ԵՊՀԳԱ № 57,
մաս 1, 1956, էջ 49—102:

վերդական լեզվի, կենդանի լեզվի պատմական զարգացումով գոյացած նոր որակ է. իբրև այդպիսին նա բնականաբար իր մեջ ունի և՛ գրաբարյան, և՛ բարբառների տարրեր: Առաջինից նա, եթե գրական փոխառությունները հանենք, տարրեր ունի այն չափով, որ չափով ներկայացնում է գրաբարի հիմքը հանդիսացած ժողովրդական կենդանի լեզվի հետագա զարգացումը, երկրորդներից՝ այն չափով, որչափով ներկայացնում է նրանց բնահանրությունը, կենդանի ժողովրդական լեզուն: Հետևաբար, աշխարհաբարը ո՛չ թե համադրական լեզու է, այլ համաժողովրդական լեզվի պատմական զարգացումով գոյացած նորորակ լեզու: Գրական լեզվի մեջ, գրական փոխառություններով մուտք գործած գրաբարյան և բարբառային տարրերը, բնականաբար, չեն փոխում նրա էությունը, թեև զգալի դեր են խաղում նրա մշակման ու հարստացման մեջ:

«Ներածության» երրորդ հատվածը, որ վերնագրված է «Լեզվի օբյեկտիվ ուսումնասիրության մեր մեթոդը», նվիրված է այն հարցին, թե ինչպե՞ս կարելի է որոշել տվյալ հեղինակի կամ աշխարհաբարի զարգացման տվյալ փուլի լեզվի բնույթը՝ բարբառայնության, գրաբարայնության կամ ժողովրդայնության տեսակետից. այստեղ հեղինակն առաջարկում է այսպես կոչված իր լեզվական սպեկտրի օգտագործումը. սպեկտրի համար նա առնում է մեր լեզվի հնչյունական, ուղղագրական, բառային և քերականական որոշ բաղադրիչներ (թվով 48) և դրանցով փորձում է բնորոշել տվյալ հեղինակի լեզվի բնույթը: Մանրամասնությունների մեջ չընկնելով, կարող ենք ասել, որ սպեկտրը կարելի էլինի օգտագործել, եթե որոշ ճշտումների ենթարկվի ու հարստացվի բաղադրիչների քանակով ու բազմազանությամբ՝ մեր հեղինակների լեզվի ու ոճի վիճակագրական ուսումնասիրության համար. ցավոք սրտի, հեղինակը չի օգտագործել լեզվաբանական վիճակագրության այն ժամանակ արդեն մեծ տարածում գտած մեթոդները:

Առաջին դիսում, որ վերնագրված է «Աշխարհաբարի կազմավորման կամ վաղ աշխարհաբարի շրջան» (էջ 35—52), երկու էջում ներկայացնելով այդ շրջանի շատ հակիրճ բնութագիրը, բերում է XVII—XVIII դարերի աշխարհաբարի նմուշներ, առանց դրանց լեզվաբանական վերլուծության:

Հաջորդ գլխում՝ «Աշխարհաբարի ձևավորման կամ լուսավորական շրջան» (էջ 53—116), հեղինակը տալիս է այդ շրջանի համառոտ բնութագիրը (էջ 55—56), բերում լեզվական նմուշներ (էջ 56—71), ապա կանգ առնում մի շարք խնդիրների վրա (աշխարհ-

հաբարի հիմնադրի հարցը և խաչատուր Աբովյանը, Աբովյանի լեզվագիտական հայացքները, արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներ, գրապայքար): Այդ խնդիրներինց առավել հանգամանորեն քննարկված են Աբովյանի, որպես աշխարհաբարի հիմնադրի հարցը և գրապայքարի խնդիրը, հեղինակի դրույթները հիմնականում բնորոշելի են:

Երրորդ գլուխը նվիրված է աշխարհաբարի ժողովրդականացման կամ դասական աշխարհաբարի շրջանին (էջ 117—146): Այստեղ էլ, շրջանի համառոտ բնութագրումից հետո, հեղինակը քննությունն նյութ է դարձնում «Հովհաննես Թումանյանի լեզուն և ժողովրդագիտության հարցը լեզվի մեջ», «Բարբառային սեպարատիզմի տեսությունը» և «Գրական աշխարհաբարի համակարգը», որին նվիրված է միացն երեք էջ և որի մեջ պաշտպանում է աշխարհաբարի մասին վերը մեր վիճարկած տեսակետը (աշխարհաբարի համադրական բնույթը):

Վերջապես, վերջին գլուխը ներկայացնում է «Սովետական կամ համազգային լեզվի շրջանի» ուսումնասիրությունը (էջ 146—277): Այստեղ հեղինակը առանձին գլուխներում քննում է հետևյալ խնդիրները. 1. Հայոց լեզվի հասարակական դերը, 2. Բառապաշարի տեղաշարժները, 3. Նորագույն հապավումները հայերենում, 4. «Սովետական Հայաստան». թերթի լեզուն, 5. Հայոց լեզվի ուղղախոսության շուրջը, 6. Հայոց լեզվի բառազանձը, 7. Հայոց լեզվի բառակազմությունը: Ի տարբերություն նախորդ երեք մասերի, այս մասում համեմատաբար ավելի ամբողջական գաղափար է տրվում ովյալ շրջանի լեզվական համակարգի մասին, թեև այստեղ էլ շեշտը դրվում է բառապաշարի ուսումնասիրության վրա: Այս ամբողջ մասի հիմնական գլուխները (2, 3, 6, 7) ներկայացնում են վերը հիշված «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության» երկրորդ գրքի առաջին պրակի («Բառագիտություն») վերահրատարակությունը, և որովհետև դրանց մեջ արծարծված հարցերին անդրադառնալու ենք ստորև, այստեղ կանգ չենք առնի դրանց վրա:

Ամբողջ աշխատությունն, ինչպես արդեն ասել ենք, ներկայացնում է ոչ թե մեր լեզվի պատմության սիստեմատիկ ուսումնասիրությունը, այլ դրա հետ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կապված առանձին հարցերի հետազոտությունը: Այդ պատճառով էլ, ավելի հարմար կլիներ վերնագրել դրվագներ կամ ակնարկներ ժամանակակից հայոց լեզվի պատմության: Դա, իհարկե, որևէ շահով չի նսեմացնում գրքի արժեքը. ինչպես արդեն ասել ենք և ինչպես

ցույց է տալիս բովանդակության համառոտ շարադրանքը, նա արժեքավոր ներդրում է ժամանակակից հայերենի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում:

Այս վերջին աշխատությունների մասին վերը շարադրվածից կարելի է հանգել հետևյալ ընդհանուր եզրակացության. 1947—50 թթ. մատականության բացարձակ տիրապետության շրջանում, Գ. Սեվակը նույնպես հարկադրված եղավ ընդունել «նոր ուսմունքի» բոլոր դրույթները և պաշտպանել դրանք իր աշխատությունների մեջ: Բայց միևնույն ժամանակ, ինչպես տեսանք, նա շարունակեց լեզվական իրողություններն ուսումնասիրել ընդհանուր առմամբ ճիշտ մոտեցումով, որոնելով նաև լեզվաբանական-հետազոտական նոր եղանակներ (օրինակ՝ լեզվական սպեկտրը), իսկ այդ նշանակում է, թե ն. Յա. Մառի բոլոր դրույթների ընդունումը՝ նրա մոտավելի դեկլարատիվ-ցուցադրական բնույթ էր կրում: Դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ 1950 թ. դիսկուսիայից հետո Գ. Սեվակը հեշտությամբ ազատագրվեց այդ սխալ դրույթներից և շարունակեց իր ուսումնասիրությունները ճշմարիտ ուղիով:

1950 թվականից հետո Գ. Սեվակը տպագրել է «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացը»,—որ, ինչպես ասել ենք, «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության» առաջին և երկրորդ գրքերի վերամշակված հրատարակությունն է,—այլև մի շարք հոդվածներ: Այդ բոլորից մենք կանգ կառնենք միայն «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացի» և հայերեն բարբառների ծագման հարցին նվիրված բանավիճական հոդվածի վրա:

«Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացը» (1955 թ.) բաղկացած է հինգ մասից, այն է. 1. Ներածություն, 2. Ժամանակակից հայոց լեզվի կազմավորումը, 3. Հնչյունաբանություն, 4. Բառագիտություն, 5. Ձևաբանություն: Կանգ շառնելով նկարագրական-քերականական հարցերի վրա, մենք այստեղ կաշխատենք շոշափել մի քանի՝ տեսական կարևորություն ունեցող խնդիրներ և վեր հանել այն նորը և դրականը, որ պարունակում է այս աշխատությունը, համեմատության մեջ առնելով նաև դրա առաջին հրատարակությունը¹:

Ներածության մեջ հեղինակը համառոտակի խոսում է լեզվի բնորոշման, նրա հասարակական դերի, զարգացման յուրահատկությունների, ազգային ու գրական լեզուների և նման հարցերի մա-

¹ Հիշելու ենք ՀԱՏ համառոտագրությամբ:

սին: երբ այս հարցերի քննությունը համեմատում ենք գրքի առաջին հրատարակության («Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն») «Նախաշավիղի» նույն բաժինների հետ, ապա տեսնում ենք, որ շատ բնորոշումներ հիմնականում անփոփոխ են մնացել կամ մասնակիորեն են վերափոխվել: Սա, իհարկե, դրականորեն է բնութագրում Գ. Սևվակի լեզվաբանական զարգացումը, ըստ որում դա նշանակում է, թե դիսկուսիայից առաջ էլ, մինչև 1946—47 թթ. նա կանգնած է եղել հիմնականում ճիշտ դիրքերի վրա: Դրանցից կարելի է հիշել լեզվի հասարակական դերի՝ որպես հաղորդակցման միջոցի ճիշտ բնորոշումը, լեզվական էվոլյուցիայի և ուսուցիչի ճիշտ լուսաբանությունը, գրական լեզվի և ազգային լեզվի ճիշտ տարբերակումը և այլն: Բայց դա նշանակում է նաև մի այլ բան. գրքի վերամշակման ընթացքում հեղինակը հրաժարվել է լեզվի մասին ունեցած այն ակնհայտորեն սխալ պատկերացումներից, որոնք տեղ են գտել առաջին հրատարակության մեջ (լեզուն որպես քաղաքարախոսություն, որպես դասակարգային երևույթ և այլն), մինչդեռ որոշ սխալ ըմբռնումներ էլ պահել է: Անցյալում նրա արտահայտած ճիշտ գրույթների շարադրանքը տվել ենք վերևում, մի քանի գրույթներ էլ քննադատել ենք: Այստեղ, ուրեմն, կխոսենք միայն այն կարծիքների մասին, որոնք կամ բոլորովին չենք շոշափել, կամ էլ միայն շարադրել ենք, առանց քննական վերլուծության:

Խոսելով լեզվի ու մտածողության միասնության մասին և ընդհանուր առմամբ ճիշտ բնորոշելով այդ միասնությունը, Գ. Սևվակը միայն տեղ գրում է. «Այսպիսով, մտածողությունը մտածելու կարողությունն է պոստենցիալ վիճակում: Մտածությունն էլ այդ պոստենցիայի դրսևորումն է, նրա կիրառումը: ...Մտածողությանը և մտածությանը համապատասխանում են լեզուն և խոսքը իբրև նրանց դրսևորում, նյութական բազա: Լեզուն վերացական առումով ոչ այլ ինչ է, քան տվյալ ազգի (տոհմի) խոսելու կարողություն, որը տեղավորվում է բառարանի և քերականության մեջ՝ իհարկե, ոչ լրիվ կերպով և առանց կյանքի» (էջ 28, հմմտ. ՀՍ, էջ 26—27): Այս ձևակերպումը ճշտման կարիք ունի. հեղինակի կարծիքով՝ մտածողությունը մտածելու կարողությունն է, բայց դա միայն «մտածողություն» տերմինի մի իմաստն է, և այս դեպքում՝ «մտածողություն-մտածություն // լեզու-խոսք հարաբերության մեջ դա չէ էականը: Մտածողություն ասելով հասկանում ենք իրեք բան. ա) մտածողությունը որպես մտածելու կարողություն, որ հասա-

բակական մարդու կամ ավելի ճիշտ՝ բանական մարդու (homo sapiens) երևան գալուց ի վեր մարդու մոտ բնախոսական հատկությունն է, ք) մտածողությունն իբրև մտածելու պրոցես, մտածողական կարողության գործադրության կամ կիրառության պրոցես, գ) մտածողությունն իբրև այդ երկուսի արդյունք իր ամբողջությամբ վերցրած, այսինքն՝ մտածելու պրոցեսի արդյունքն իր ամբողջությամբ կամ այլ կերպ՝ բոլոր մտածողությունների ամբողջությունը՝ հանրագումարը: Լեզվի ու մտածողության միասնության տեսակետից հենց այս վերջինն է կարևոր. մտածողությունը, որպես բնախոսական երևույթ, հատուկ է մարդուն անկախ լեզվից. մտածողությունը, որպես մտածելու պրոցես, կարող է տեղի ունենալ նաև առանց լեզվի՝ պատկերացումների ու մտապատկերների հիման վրա, բայց մտածողությունը, որպես մտքերի ու մտածողությունների ամբողջություն, չի կարող գոյություն ունենալ առանց նյութական թաղանթի՝ առանց լեզվի: Խուլ ու համբերի մոտ այս դեպքում հնչյունային լեզվի միավորներին փոխարինում են առարկաների ու երևույթների հետ ուղղակիորեն կամ պայմանականորեն կապված պատկերացումները: Այս մոտեցմամբ էլ պետք է որոշել լեզվի ու խոսքի հարաբերությունը: Լեզուն, իբրև խոսելու կարողություն, բնախոսական հատկություն է. լեզուն որպես հաղորդակցման միջոց ու մտածողության նյութական ձև, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անվերջորեն զրսևորվող խոսքերի նյութական միավորների, խոսքային միջոցների ու երևույթների ընդհանրացված ու վերացարկված ամբողջությունը՝ խոսողների գիտակցության մեջ: Տվյալ լեզվով խոսող հանրության ամեն մի անդամի գիտակցության մեջ է լեզուն՝ իր նյութական միավորներով (հնչյույթներ, ձևույթներ, բառեր ևն), քերականական կառուցողականերով ու միջոցներով, բոլոր հնարավոր խոսքերի ու նախադասությունների վերացարկված և ընդհանրացված կադասարներով: Լեզվի այդ միավորներն ու քերականական կանոնները կարող են գրի առնված լինել, ամփոփվել բառարանների ու քերականությունների մեջ կամ չլինել. դա ոչ մի նշանակություն չունի լեզվի օբյեկտիվ գոյության համար: Մյուս կողմից, լեզուն որպես հաղորդակցության միջոց, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անվերջորեն զրսևորվող խոսքերի, հազարավոր ու միլիոնավոր մարդկանց անընդհատորեն տեղի ունեցող հաղորդակցման պրոցեսում զրսևորվող խոսքերի ամբողջությունը կամ հանրագումարը: Այս տեսակետից լեզուն ընդհանուրն է, ամբողջականը, իսկ յուրաքանչյուր խոսք՝ նրա իրականում զրսևորվող մի մասնիկը, մի կողմը, մի օղակը միայն:

վերը մենք խոսել ենք, արդեն, այն մասին, թե ինչպես է բացատրում Գ. Սեվակը լեզվի զարգացման, լեզվի աստիճանական փոփոխության պրոցեսը «ավանդության ու ավանդախախտության օրենքներով»։ Սակայն, շարադրելով նրա այդ բացատրությունը, մենք քննության առարկա չենք դարձրել այն՝ երկու պատճառով. նախ՝ քանի որ այդ նույն բացատրությունը գրեթե անփոփոխ պահպանված է նաև գրքի այս նոր հրատարակության մեջ, ապա մենք հարմար գտանք այս առթիվ քննել այն. երկրորդ՝ այն գրքի հրատարակության ժամանակ այդ բացատրությունը որոշակիորեն հակադրվում էր լեզվի զարգացման մառյան տեսությանը և հարցի լուսաբանության մի այլ ուղի էր նշում. պետք է նկատի ունենալ, որ այդ բացատրությամբ Գ. Սեվակը հարում էր այն ժամանակվա սովետական լեզվաբանության առավել առաջավոր թևին. հայտնի է, որ 20—30-ական թվականների սովետական ուսուցիչականներից շատերը, որոնք ոչ թե կուրորեն հետևում էին Ն. Յա. Մառին, այլ փորձում էին մարքսիզմ-լենինիզմի դիրքերից ելնելով լուսաբանել լեզվական երկույթները, առաջ էինք բաշել ավանդության և ավանդախախտության տեսակետը, որ ուսերենով կոչում էին տրադիցիայի և օպոզիցիայի օրենք¹։ Գ. Սեվակը հետևում էր այդ տեսությանը, և այն ժամանակ դա միանգամայն դրական էր։ Ինչ վերաբերում է գրքի վերահրատարակության ժամանակաշրջանին, ապա, ինչպես տեսել ենք, դա ներկայացնում է սովետական լեզվաբանության զարգացման մի նոր փուլ, և այս նոր փուլում այդ բացատրության անփոփոխ պահպանումը, բնականորեն, բերում է իր հետ անցած էտապների ոչ միայն դրականը, ճշմարիտը, այլև՝ սխալը։ Պրոֆ. Գ. Սեվակն այս նոր հրատարակության մեջ ավանդությունը կոչում է «նյութի պահպանման օրենք», իսկ ավանդախախտությունը՝ «նյութի նորոգման օրենք» (էջ 33)։ Ֆիզիկայի այս տերմինների գործածությունն, իհարկե, որեւէ բան չի փոխում, եթե չասենք, թե ավելի վնասում է, լեզվին վերագրելով բնական երկույթներին հատուկ օրենքներ, թեկուզ և փոխաբերաբար։ Խնդիրն այն չէ, իհարկե, թե լեզվի զարգացման պրոցեսում գոյություն ունեն, արդյոք, ավանդությունն ու ավանդախախտությունը, թե՞ ոչ։ Վերջին հաշվով, այդ տերմինները ուրիշ բան չեն նշանակում, եթե ոչ՝ հենի ու նորի պայթարը՝ որպես զարգացման պրոցեսի էու-

¹ Այդ տեսությունն ընդունել ենք և մենք, հետևելով մի շարք ուսուցիչականների, բայց առանձնապես՝ Գ. Սեվակին, մեր «Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացի» մեջ (1947, էջ 212—213)։

թյուն. պրոֆ. Գ. Սեվակը հենց այդպես էլ դիտում է այն և իբրև դրա հիմնավորում շատ տեղին բերում է լենինյան հետևյալ սահմանումը. «Ջարգացումը հակադրությունների պայքար է»¹։ Այդ տեսակետից, ավանդության և ավանդախախտության օրենքները նոր բան չեն ասում, և մեր առարկությունն էլ դրա մասին չէ, այլ ավանդախախտության առաջացման բացատրության մասին։ Գ. Սեվակը հետևելով այն ժամանակ սովետական լեզվաբանության մեջ որոշ տարածում գտած տեսությանը², ավանդախախտությունը բացատրում է հետևյալ ձևով. «Ավանդությունը հրամայում է գործածել այսինչ ձևը, այսինչ բառը, այսինչ ոճը, և յուրաքանչյուր քաղաքացի ընդունում է այն, ինչ որ թելադրում է նրան ավանդությունը։ Բայց քանի որ յուրաքանչյուր մարդ հասարակության անդամ է, որոշ գոյի տեր և վերջապես քանի որ նա մարդ է և ոչ թե ձայնագիր գործիչ, հասկանալի է, որ նա ընդունում է այն, ինչ նրան թելադրում է ավանդությունը, բայց ընդունում է ակտիվ կերպով, ընդունում է ներգործելով, իր լուծման մտցնելով աճյն բոլորի մեջ, ինչ որ ընդունում է ավանդությունից։ Ավանդության թելադրած ընդհանուր ազդային լեզուն բեկվում, կոնկրետանում, անհատականանում է առանձին անհատների մեջ, և այսպիսով, տեղի է ունենում ավանդախախտում ավանդության ընդունման իսկ պրոցեսում» (էջ 32—33, հմմտ. ՀԼՏ, էջ 32—33)։ Այս բացատրությունից աճյնպես է ստացվում, որ ավանդախախտություն առաջ բերողները անհատներն են. գրքի առաջին հրատարակության մեջ հեղինակը խուսափել է այդ ինդիվիդուալիզմից, գտնելով, որ անհատների այդ նորարարությունն էլ պայմանավորված է նրանց գասակարգային գոյով, իսկ երկրորդ հրատարակության մեջ դեն նետելով այդ, ակամայից հանգել է ինդիվիդուալիզմին, թեև ինքը շատ ճիշտ կերպով քննադատում է այդ տեսությունը։ Քանի որ այդ ինդիվիդուալիստական հայացքն ընդհանրապես խորթ է Գ. Սեվակին, ապա, քնականաբար, մենք հիշյալ բացատրության այդ կողմը նրա համար էական սխալ չենք համարի և կբավականանանք նշելով, որ անհրաժեշտ ճշտում պետք է մտցնել։ Ավելի կարևոր ենք համարում խոսել այդ բացատրության մի այլ կողմի մասին. պրոֆ. Գ. Սեվակի այդ լուսարանության համաձայն, ավանդախախտություն տեղի է ունենում հենց

¹ Ленинский сборник, IX, էջ 165:

² Ավելորդ չենք համարում հիշել, որ այդ տեսությունն իր արտահայտությունն է գտել նաև պրոֆ. Գ. Ա. Ղափանցյանի «Ընդհանուր լեզվաբանության» մեջ (1937, 1939):

ավանդության յուրացման պրոցեսում: Սա, իհարկե, ճիշտ չէ. լեզվի մեջ փոփոխությունները կատարվում են ոչ յուրացման, այլ հաղորդակցման պրոցեսում. կարևորը այն չէ, թե ով ինչպես է յուրացնում լեզուն, այլ այն, թե ինչպես են խոսում: Այս տեսակետից էլ լեզվի մեջ առաջ եկող փոփոխությունները պետք է կապել ոչ թե յուրացման պրոցեսի հետ, որ վերջին հաշվով հանգում է այսպես կոչված սերունդների փոխհաջորդման գործոնի տեսությանը, այլ հասարակական հաղորդակցման պրոցեսի հետ: Այսպիսով, մենք ավանդության ու ավանդախախտության (տրագիցիայի և օպոդիցիայի) տեսությունը ճիշտ ենք համարում այն շափով, որշափով նա դիպեկտիկայի՝ հակադրությունների պայքարի, նորի ու հնի միջև եղած պայքարի լեզվաբանական տեմինալությունն է: Այս տեսությունը մենք սխալ ենք համարում այն շափով, որշափով նորի առաջացումը, ավանդախախտությունը կամ օպոդիցիան կապում է լեզվի յուրացման հետ:

Հայոց լեզվի կազմավորմանը նվիրված հատվածում, խոսելով ընդհանուր հայերենի (իմա՝ նախահայերենի) մասին, պրոֆ. Գ. Սեվակը գրում է. «Ինչպես ցույց են տալիս լեզվական տվյալները, ընդհանուր հայերենի բառային ֆոնդի հարստացման հիմնական աղբյուրներից մեկը եղել է այսպես կոչված արմատաստեղծումը, որ տեղի էր ունենում հիմնականում՝

ա. միևնույն արմատի (գլխավորաբար ծայնավորի) հնչյունափոխությամբ (բարձ-բերձ, խառն-խուռն, շտապ-ստէպ, ոգի-շոգի-հոգի և այլն).

բ. աճական հնչյունների հավելմամբ (բարձ-բարձր, ցած-ցածր և այլն).

գ. հետագայում բառակազմական զորությունից զրկված մի շարք նախամասնիկներով (տի-այր, տի-կին, հ-զոր, հ-մուտ, ըզրոն, զզ-աստ և այլն)» (էջ 51):

Այստեղ կան մի շարք անճշտություններ. նախ՝ հիշված միջոցներից երկրորդով և երրորդով այսպես կոչված արմատաստեղծումը ոչ թե ընդհանուր հայերենի (նախահայերենի), այլ բոլոր շրջանների հայերենի համար սովորական երևույթ է (հմմտ. արհեստ-արվեստ, ծախսել-մսխել¹, հասցե, իրավ ևն): Այնուհետև, այդտեղ շփոթված են մի քանի երևույթներ. ցածր ձևն, օրինակ, ոչ թե ընդ-

¹ Տե՛ս Ա. Ա. Արամյան, Բառաբանական դիտարկություններ, ԳԱՏ, 1956, № 3:

Հանուր հայերենից է գալիս, այլ բուլղոսլին նոր երևույթ է, որ առաջացել է բարձր բառի համաբանությունը, իսկ վերջինիս Ի-ն էլ ոչ թե ածական է, այլ մասնիկ. բարձ-բերձ ձայնավորների հերթագայությունը հնիս. ձայնդարձի հետքն է. շտապ բառը հայերեն ստեպ-ի հետ կապ չունի. նա պահպանված փոխառություն է. զգոն, զգաստ բառերի արմատը զգ չէ, ըստ որում գ-ն ևս մասնիկ է և այլն, և այլն: Բայց կարևորը, տվյալ դեպքում, այդ անհշուտությունները չեն. այդ կարծիքն անմիջապես կապվում է Գ. Սեվակի մի տեսության հետ: Խոսելով այն մասին, թե բառակազմության տեխնիկան զարգացման ինչ պատմական փուլեր է ունեցել, հեղինակը գրում է. «Գեոռն. 1937 թվին Երևանի Պետհամալսարանի 2-րդ դիտական սեսիայում կարգացած զեկուցման մեջ ես նշել էի բառակազմության տեխնիկայի զարգացման հետևյալ փուլերը, որ և պաշտպանում եմ.

0. հնչյունափոխության միջոցով արմատներ ստեղծելու փուլը. ա. նույն արմատի կրկնությամբ բարդ բառեր ստեղծելու փուլը. բ. հարադրական ու կցական բարդությունների փուլը.

գ. իսկական բարդությունների փուլը.

դ. ածանցումների փուլը» (էջ 150):

Այս տեսությունը մի քանի դիտելի կետեր ունի. ամենից առաջ, չի կարելի հայերենի մեջ պատմական զարգացման պրոցեսում տեղի ունեցած երևույթները, եթե նույնիսկ դրանք ձիշտ են լուսաբանված, համարել ընդհանրապես լեզվի զարգացման նախնական շրջանին հատուկ երևույթներ, տարածել ընդհանրապես լեզվի զարգացման պրոցեսի վրա և այս կամ այն տեսակետին հանգել. մեզ ավանդված հայերենը, իր նույնիսկ ամենահնատիպ երևույթներով էլ, չի կարող գիտվել որպես նախնական կամ պրիմիտիվ վիճակի արտահայտություն: Հայերենը մեկն է հնդեվրոպական նախալեզվի հետագա զարգացմամբ առաջացած լեզուներից, իսկ ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, հնդեվրոպական նախալեզուն վաղուց արդեն դուրս էր եկել նախնական պրիմիտիվ վիճակից: Երկրորդ, ինչպես ցույց են տալիս աշխարհի լեզուների տվյալները, այսպես կոչված ներմարմնավորող լեզուների մեջ բացառիկ զարգացման են հասել մասնիկավորումն ու բարդությունը, մինչդեռ կրկնության հետքեր անգամ չեն երևում: Նույնպես և սեմական լեզուները, որոնց հիմնական բառակազմական «տեխնիկան» արմատի ձայնավորների հերթագայությունն է ու բաղաձայնների ներմուծումը, չունեն կրկնության և հարադրության հնատիպ երևույթ-

ներ: Հնդկվորոպական նախալեզվում էլ կրկնութիւնը ավելի կարեւոր դեր է խաղում քերականական ձևերի կազմութեան մեջ: Այնուհետև, հազիվ թե կարելի լինի նախնական հնչյունափոխութեան միջոցով կազմված բառերը մեզ ավանդված լեզվական տվյալներով հիմնավորել: շատ հնարավոր է, որ, ասենք, սառ և ծառ բառերի միջև արդի մտայնությամբ ու մեկնաբանությամբ ինչ-որ կապ գտնել կարելի լինի, սակայն դա բոլորովին էլ չի կարող նշանակել, թե իրոք այդ կապը եղել է: Այդպիսի նախնական կապեր գտնելու համար պետք է ոչ թե այս կամ այն լեզվում, պատմական որոշ ժամանակաշրջանում գործած հնչյունափոխական երևույթների վրա հենվել, այլ ամենանախնական-պրիմիտիվ լեզուների տվյալների վրա: Պրոֆ. Գ. Սեվակի վերը մեջ բերված հատվածում հաշվի չեն առնվում այս հանգամանքները, իսկ դա էլ հանգեցնում է անխուսափելի սխալներու: Այդ սկզբունքից երևելով է, որ նա գրում է. «Անշուշտ եղել է մի ժամանակ, երբ հայերի նախահայրերը միայն մեկ արմատով, ասենք՝ «բուռ», արտահայտել են բազմաթիվ իմաստներ, օրինակ՝ ձեռք, ուժ, խելք, խոսք, ավար, բարիք, պտուղ և այլն, և այլն, քանի որ ուրիշ ազատ բառեր չեն ունեցել այդ իմաստները արտահայտելու համար: Ժամանակի ընթացքում այդ «բուռ» արմատը, «կեղև» արմատի նման, գործածության մեջ հնչյունափոխվել է և տվել բառ, բեռ, բար, բեր, կուռ, ճուռ, ճիվ արմատները, որոնք, անհրաժեշտության մղումով, գործածվել են իբրև նոր արմատներ՝ իրենց միջև բաժանելով այն բազմաթիվ իմաստները, որ առաջ արտահայտել է «բուռ» բառը միայնակ: Եվ իսկապես, մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ «նոր» բառերի կամ արմատների իմաստները այնքան էլ հեռու չեն ձեռքի գաղափարից. այսպես, բուռը ձեռք է, որից են բռնել բայը, բուռն, բռնի ածականները. կուռը նույնպես ձեռք է, որից են կռել բայը, կուռ ածականը, նուռն էլ կուռ է, այսինքն՝ բուռ կամ ձեռք, միայն թե ոչ մարդու, այլ կենդանու, թռչունի. նույն նուռը զարծի է նաև ճիվ, օրինակ՝ ճիվահան անել: Այսպիսով, առաջին բաղաձայնի հնչյունափոխությամբ ունենք բուռ-կուռ-նուռ: Այս արմատների ձայնավորի հնչյունափոխությամբ էլ ունենք բառ, կառ, իսկ վերջին բաղաձայնի հնչյունափոխությամբ՝ բեռ, բեր և այլն: Բեռը այն է, որ առավ են բերում, բարը այն է, որ ծառն է բերում, բերք (բերք) այն է, որ հողն է բերում, բերելն էլ հենց նույն բռն է, նույն բարը, նույն բերը (բերքը), կամ նույն բռնելը (բուռ-ն-ել), ինչպես և բեռնելը (բեռ-ն-ել) ու բառասլը (բառ-ն-ալ) և այլն, և այլն» (էջ 145—

146)։ Այս ստուգաբանական շփոթն աշխարհ անհարիր, աշխարհ անհամատեղելի է պրոֆ. Գ. Սեվակի հետազոտական մեթոդին, որ մեզ համար նույնիսկ ցավալի է խոսել դրա մասին։ Եվ չնայած այն բանին, որ հեղինակը հայտարարում է, թե «մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս», մենք ստիպված ենք ասել, թե նույնիսկ մակերեսային ծանոթությունը, գոնե, Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանը» թերթելը, բավական կլիներ այդ շփոթից խուսափելու համար։ Հայերեն բառ, բան, բալ «ասել», բայ բառերը ծագում են հնթ. bha- «ասել» արմատից, բառնալ (ամբառնալ, նամբառնալ), բարձ, բարձել, բարձր, բերձ բառերը՝ հնթ. bhrgh- արմատից, բեր(ել), բեր(f) և բեռն, բեռնել բառերը՝ հնթ. bher- «բերել» արմատից, կար, կարող, կարել «կարողանալ», կարենալ, կարի են արմատը իրանական փոխառություն է, կուտ (կուել) արմատը փոխառյալ է տեղական-կրկկայան լեզուներից և այլն, և այլն։ Նույնիսկ իմաստով ու ձևով աշխարհ մոտ բառեր, ինչպիսիք են բառնալ և բեռնել բառերը, ծագումաբանորեն ոչ մի կապ չունեն իրար հետ, ըստ որում բառնալ ծագում է բարձր իմաստից (հմտ. բարձել), իսկ բեռնելը՝ բերել իմաստից (հնթ. bher-no)։ Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ այստեղ Գ. Սեվակը շատ է հեռացել բառերի իրական պատմությունից՝ հայեցողաբար նրանք իրար հետ կապելով՝ նույնքան հայեցողաբար արտահայտած դրույթը «հիմնավորելու» համար։ Ի դեպ, թե՛ այդ դրույթը և թե՛ այս «ստուգաբանությունները» Գ. Սեվակն առաջին անգամ տպագրել է իր «Աշխատանք-լեզու-միտք» հոդվածում (ԼԻՍՏ, II, 1947, էջ 35—44) և ապա՝ անփոփոխ կամ մասնակի փոփոխություններ՝ «Բառագիտության», «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմության» և, վերջապես, «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացի» մեջ։ Խոսելով «Աշխատանք-լեզու-միտք» հոդվածի մասին, մենք ասացինք, որ դա 1929 թ. գրված ասպիրանտական թոթովանք է, որ 1947 թ., մառականության բացարձակ տիրապետության շրջանում, հրատարակվեց որպես անհրաժեշտ տուրք. վերջին աշխատությունից բերվածը ցույց է տալիս, որ պրոֆ. Գ. Սեվակը, ցավոք սրտի, լուրջ բան է համարում իր այդ գրածը, և այդ է պատճառը, որ մենք հատկապես կանգ առանք դրա վրա։ Ի դեպ, այդ «բառագիտության» մասին իր առաջներին հավանականություն տալու համար նա բերում է կեղև բառի օրինակը. «Այդ արաբերեն «բըլաֆա» կեղև բառը,—գրում է Գ. Սեվակը,—VII դարից հետո ընդամենը 1000 տարվա մեջ այնպես է հնչունափոխվել հայերենում, որ դարձել է

անճանաչելի. այսպես, ըստ Հր. Աճառյանի «Արմատական . բա-
ռարանի» տվյալների, այս բառը մեր բարբառներում վերածվել է
12 ձևի, որոնք բաշխվել են 4 խմբի՝ ա) կեղև, կեղեք, կեղոփ,
բ) քեղև, քեղեք, գ) կլեպ, դ) քլեպ, քլեվ, քլեֆ, քելեֆ, դալաբ. ահա
մի քանի շատ փոփոխված ձևեր էլ. գիղիվ, գեղեք, ֆեղվունֆ, ֆե-
վիխ, դալաբ: Մի՞թե պարզ չէ, որ, ասենք գիղիվ, դալաբ, գեղեվ,
ֆիվիղ, կեղեվ և կլեպ բառերը ավելի տարբեր են իրարից (թեև միև-
նույն արմատն են), քան բեռ, բուռ, բառ, բար, բեր կամ՝ կուռ, ճուռ,
բուռ և կամ՝ նյուղ, շյուղ, ծյուղ, քնծյուղ բառերը, որ արդեն տարբեր
արմատներ են համարվում» (էջ 145): Կեղև բառի բազմազան ձևերի
համեմատությունը բուռ, բառ, բար, բեր կամ մյուս շարքերի բա-
ռերի հետ սկզբունքորեն սխալ է. ասորական (և ոչ՝ արաբական)
քրլաֆա բառը տարբեր փոփոխություններով այդ տասներկու ձևերն
է ստացել հայերենի զանազան բարբառներում, ըստ որում Հյուսիս-
մասեր, տալով հայերեն կեղև բառի ստուգաբանությունը, գտնում է,
որ կեղև և կլեպ հիմնական ձևերը, որոնցից էլ ծագում են մյուսնե-
րը, այնքան տարբեր են իրարից, որ պետք է ենթադրել փոխա-
ռություն տարբեր ժամանակներ և, համապատասխանաբար,
փոխատու աղբյուրում՝ էլ՝ երկու տարբեր (թերևս բարբառային)
ձևեր: Համեմատյալ դեպս, հայերենի մեջ բարբառային այդ ձևերը
նույն հարաբերության մեջ են իրար հետ, ինչպես, օրինակ՝ մայր,
մէր, մաւ, մերիկ կամ բեր, փեր, պեր, բեւեր, բեր (bier), բիր են ձե-
վերը միմյանց հետ. ուստի և, այդ օրինակը որևէ բանով չի կարող
համաստիություն ներշնչել բառ, բեր և մյուս բառերի ընդհանուր
ծագման տեսակետին: Մենք բուլսրովին չենք վիճարկում պրոֆ. Գ.
Սեվակի այն կարծիքը, որ միևնույն արմատից, զանազան պատ-
ճառներով կատարվող հնչյունափոխություններով կարող են առա-
ջանալ տարբեր ձևեր, որոնք և իմաստների տարբերակումով կվե-
րածվեն տարբեր արմատների: Դա հայտնի երևույթ է և հայերենը
շատ օրինակներ է տալիս դրա համար. կարելի էր համեմատել,
օրինակ, միևնույն արմատից ստացված մարդ, մահ, մեռնել. գող,
գաղտնի, գաղել. դեղ, դեղին, դեղծ, դեղձան, դաղձն, դալաբ և
շատ ուրիշ բառախմբեր. բայց նախ՝ այս բառախմբերից յուրա-
քանչյուրը հիմնավորված է ստուգաբանական տվյալներով, մինչ-
դեռ Գ. Սեվակի հիշած բառ, բեր, բուռ, կուռ, բաւ են բառերի կապը
չի հիմնավորվում այդպիսի տվյալներով, և երկրորդ՝ բառախմբերի
ծագման վրա հենվելով, չի կարելի ասել, թե մենք ունենք առհասա-
րակ բառակազմական ինչ-որ նախնական տեխնիկա: Ընդհանրապես

պետք է հիշել, որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ խիստ քննադատության է ենթարկվում քերականական միջոցների առաջացման հաջորդականության տեսությունը:

Այս մի քանի քննադատական դիտողություններից հետո մենք անցնում ենք քննադվիդդ զրքի բերած նորություններին: Վերը, Գ. Սեվակի՝ մինչև քառասունական թվականներն արտահայտած տեսակետների մասին խոսելով, ասել ենք, որ շատ հարցերի լուսաբանման մեջ նա միանգամայն ճիշտ դիրքերում է կանգնած եղել: Հասկանալի է, որ այդ տեսակետներն այս զրքի նոր հրատարակության մեջ իրենց ուղղակի կամ անուղղակի արտահայտությունը գտել են, և քանի որ դրանք մեզ արդեն ծանոթ են, մենք կանգ չենք առնի դրանց վրա: Այստեղ մենք առանձնապես ուզում ենք խոսել երկու հարցի մասին: Առաջինը վերաբերում է հնչույթի տեսությանը: Գ. Ղափանցյանին նվիրված հատվածում մենք ասել ենք արդեն, որ հնչույթի մասին հայ լեզվաբանական գրականության մեջ առաջին անգամ նրա «Ընդհանուր լեզվաբանության» առաջին պրակտ է խոսվում: Միևնույն ժամանակ, ինչպես տեսել ենք, Գ. Ղափանցյանի մոտ հնչույթի և հնչյունի բնորոշումը գեղես խիստ տարտամ է ու ոչ հստակ: Ահա, Գ. Սեվակը, հայ լեզվաբանների մեջ երկրորդն էր, որ դարզվեց հնչույթի ու հնչյունի տեսությամբ և իր ժամանակի համար զարգացման հնարավոր մակարդակին հասցրեց այն: Գեղես իր «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության մեջ (1938 թ.) Գ. Սեվակը, անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է. «...Լեզվի մեջ արժեքավորը ոչ միայն վայրկենաբար արտասանվող հնչյուններն են, որ արտասանվում, լսվում և անցնում են, այլև՝ լեզվական յուրաքանչյուր կոլեկտիվի կողմից հանրորեն գիտակցված, արժեքավորված հնչյունները, կամ ավելի ճիշտ՝ հնչյունական համապատասխան հասկացությունները: Լեզվական յուրաքանչյուր կոլեկտիվ ունի հանրորեն գիտակցված և արժեքավորված սահմանափակ հնչյունական հասկացություններ, իսկ ամեն վայրկյան արտասանվող կոնկրետ հնչյուններն իրենց բաղմամբանությամբ դիտվում են իբրև արժեքավորված և գիտակցված այս կամ այն հնչյունի դրսևորում: ...Այստեղ ևս հանդես է դալիս կոնկրետի և արատրակտի, ընդհանուրի և մասնավորի գիտակցական կապը: Կոնկրետը, արտասանելին և լսելին՝ նյութականը հնչյունն է, որը, ինչպես արդեն գիտենք, լեզվի նյութական նվազագույն տարրն է: Արատրակտը, ընդհանուրը, աննյութականը կամ մտայինը այն պատկերն է, լուսանկարը, որ հանում է մարդու ուղեղը կոնկ-

բեռն հնչուկներից, ելնելով նրանց ընդհանրություններից և տարբերություններից: Հանրորեն գիտակցված և արժեքավորված յուրաքանչյուր հնչուկ կամ հնչուկական հասկացությունը հնչույթ (ֆոնեմա) է» (ՀԼՏ, էջ 91—92, հմմտ. Դասընթաց, էջ 80—81): Այս բացատրությունն ու բնորոշումը, ինչպես տեսնում ենք, հիմնված է իմացաբանական մոտեցման վրա և այդ տեսակետից ճիշտ է, ըստ որում դա արտացոլում է 1930-ական թվականներին սովետական լեզվաբանության մեջ գրսևորված կենսունակ հնչույթաբանական ուղղությունը: Գ. Սեվակի դերն, այս տեսակետից, մեծ է սովետահայ լեզվաբանության մեջ հենց նրանով, որ նա բերում էր այդ առաջավորը՝ իր հստակ պատկերացումով: Ճիշտ է, հնչույթաբանության զարգացման արդի մակարդակից ելնելով այդ բնորոշումը կարելի է ոչ լրիվ համարել (չի բացահայտված հնչուկնի, որպես խոսքի, իսկ հնչույթի որպես լեզվի միավորի բնույթը, նկատի չի առնված հրնչույթի իմաստազատիչ դերը և այլն), բայց չպետք է մոռանալ, որ դա զբված է երեսունական թվականներին:

Նույնը պետք է ասել նաև ձևույթի տեսության մասին: Այստեղ էլ, ինչպես տեսել ենք, առաջին խոսքը Գ. Ղափանցյանն է ասել, ըստ որում ձևույթի սահմանումը նրա մոտ շատ ավելի ամբողջական է, քան հնչույթինը: Եվ այստեղ էլ, նրանից անմիջապես հետո, Գ. Սեվակն էր, որ առավել հստակությամբ շարադրեց ձևույթի տեսությունը: Խոսելով ձևի ու ձևույթի մասին, Գ. Սեվակը գրում է. «Ձև (ֆորմա) ասելով հասկանում ենք լեզվական յուրաքանչյուր իրողության կամ արտահայտության արտանայտչական կողմը, գրսևորման միջոցը, այն եղանակները, որոնց միջոցով գրսևորվում է լեզվական յուրաքանչյուր արտահայտություն, լինի նա խոսք, նախադասություն, բառ, տծանց և այլն: ...Ձևույթ (մորֆեմա) ասելով հասկանում ենք ոչ թե սոսկ ձև՝ վերացված, կտրված իր բովանդակությունից, այլ լեզվի նվազագույն այնպիսի միավոր, որը հանդիսանում է թե ձև, թե բովանդակություն, կամ այլ ձևով ասած՝ ունի և ձև, և բովանդակություն: ...Ինչպես պարզ երևում է, ձևը և ձևույթը տարբեր բաներ են: Ձևույթները լեզվի ատաղձն են, շինանյութը՝ լեզվական նվազագույն այնպիսի միավորներ, որոնք անպայման ունեն սրոշ իմաստ» (ՀԼՏ, էջ 117—118, Հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 202—203): Գ. Սեվակը ոչ միայն ճիշտ կերպով բնորոշում է ձևույթը, այլև որոշակիորեն տարբերակում է ձևը և ձևույթը միմյանցից, թե՛ տերմինների տարբերակումով, թե՛ բնորոշումով: Այնուհետև, նշելով, որ ձևույթները կարող են լինել երկու տեսակ՝

Հիմնական և երկրորդական, անցնում է դրանց մանրամասն քննությունը: Հիմնական ձևույթներ համարելով արմատները և մանրամասնորեն բացատրելով այդ, երկրորդական ձևույթներն էլ բաժանում է երկու տեսակի՝ իրաճարարերական և բառահարաբերական, որովհետև առաջինները «ցույց են տալիս առարկաների, իրերի, իրային հարաբերություններ», իսկ երկրորդները՝ ցույց են տալիս «հարաբերություններ, բայց ոչ իրերի, այլ բառերի միջև» (էջ 121)՝ Այսպիսով, Գ. Սեվակը դեռևս 1938 թ. հիմնականում ճիշտ կերպով հայ ընթերցողին ներկայացրել է ձևույթի տեսությունը այնպես, ինչպես նա ընդունված էր սովետական լեզվաբանության մեջ, բայց շատ ավելի հստակ ձևակերպումներով ու հետևողական սկզբունքներով: Դիտելի է միայն, որ նա բառ դարձած արմատները (քար, լույս ևն) ձևույթ չի համարում, իսկ Գ. Ղափանցյանի մոտ գործածված «բառակազմական» կամ «բառաստեղծական» անվանումը փոխարինում է «իրահարաբերական» տերմինով, գտնելով որ դրանք իրերի, առարկաների հարաբերություն են ցույց տալիս: Թե՛ առաջին կարծիքի և թե՛ այս բացատրության հետ դժվար է համաձայնել: Իսկ բառ է, բայց և ձևույթ է. ինչպես որ հաճախ արմատն ու բառը համընկնում են, այնպես էլ հիմնական ձևույթն ու բառը կարող են համընկնել¹. բառակազմական ձևույթների արտահայտած իրային հարաբերությունը այլ բան չէ, քան բառերի հարաբերությունը, ուստի և՛ դրանով տարբերակել երկրորդական ձևույթների երկու խմբերը՝ հազիվ թե ընդունելի լինի. անգլուխ ձևավոր և առանց գլխի ձևավոր կապակցությունների մեջ անգլուխ և առանց գլխի բոլորովին նույն հարաբերությունն են արտահայտում, բայց մեկում ունենք բառակազմական, մյուսում՝ բառահարաբերական երկրորդական ձևույթ. այդ պատճառով էլ, ավելի հարմար է այդ երկու խմբերի տարբերակման հիմքում ֆունկցիոնալ տարբերությունը դնել:

Նույն աշխատության ուշագրավ բաժիններից են ժամանակակից հայերենի կազմավորման, խոսքի մասերի դասակարգման, ժամանակակից հայերենի բառապաշարի տարբեր շերտերի ու նման շատ հարցերի նվիրված հատվածները, որոնց մեջ Գ. Սեվակը ցու-

¹ Պետք է նշել, որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ ձևույթի մասին գոնազան տեսություններ կան, ոճանք նույնիսկ բառարմատները (իրեն բառ չգործածվողները) ձևույթ չեն համարում և այդ տերմինով հասկանում են միայն երկրորդական ձևույթները:

ցաբերում է ինքնուրույն մոտեցում և հմուտ քննություններով իր ժանրակշիռ խոսքն ասում:

Այս բոլորը մեզ բերում են այն եզրակացության, որ «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացը» (կամ որ նույնն է՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսությունը»՝ վերամշակված) մի մոծարժեք ներդրում է ժամանակակից հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում: Այն վիճելի կետերը, որոնց վրա կանգ առանք (լեզու և մտածողություն, լեզվի զարգացում և այլն) ժամանակակից լեզվաբանության մեջ դեռևս շատ վիճարկվող և իրարամերժ տեսություններ առաջ բերող հարցեր են, ուստի և որևէ չափով չեն կարող փոխել աշխատության այդ գնահատումը:

Ինչպես ասել ենք, վերջին տասը-տասնհինգ տարիներում (1947 թվականից հետո) Գ. Սեվակը որևէ նոր մենագրությամբ հանդես չի եկել. հիշյալ գրքի գնահատումը ինքնին արդեն թելադրում է այն միտքը, թե նրա երկրորդ մասը՝ շարահյուսությունը նույնքան արժեքավոր մի ավանդ կլինե՞ր հայագիտության բնագավառում, և ցավով պետք է շեշտել, որ մինչև այժմ նա չի հրապարակվել: Անձնական գրույցից մեզ հայտնի է, որ այդ դիրքը գրեթե պատրաստ է. մնում է, ուրեմն, հուսալ և սպասել:

Վերջին տասնամյակում պրոֆ. Գ. Սեվակը տպագրել է նաև մի շարք հոդվածներ, որոնք գրեթե բոլորն էլ վերաբերում են ժամանակակից հայերենի մշակման, տերմինաբանության, ոճաբանության հարցերին. առանձին տեղ է դրավում հայերեն բարբառների ծագման խնդրին նվիրված հոդվածը, որ սերտորեն առնչվում է մեր աշխատության շրջանակների մեջ ընդգրկվող նյութի հետ: Այդ ծավալուն հոդվածում պրոֆ. Գ. Սեվակը նախ և առաջ համառոտակի կանգ է առնում հայ բարբառագիտության արդի վիճակի և խնդիրների վրա: Այդտեղ նա ճիշտ կերպով նշում է, որ զգալի աշխատանք է կատարված հայերեն բարբառների նկարագրության բնագավառում, իսկ այդ հնարավորություն է ստեղծում ավելի բարդ պատմական ու համեմատական աշխատանքներին անցնելու համար: Նա միանգամայն տեղյե՞ն և հանգամանորեն քննության է առնում Ա. Ղարիբյանի «Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը» (ՊՅՀ, 1958, № 3) հոդվածի գրույթներն ու դրանց լեզվաբանական «հիմնավորումները» և նշում, որ մինչայժմյան նկարագրական բարբառագիտությունը պետք է փոխարինի պատմական բարբառագիտությունը, որի նպատակը պետք է լինի նորից դեպի հինը գնալով ուսարանի բարբառների առաջացման ու զարգացման, նրանց տար-

քերականների ու միավորումների բարդ պրոցեսը: «Այդ պետք է կատարվի պատմա-համեմատական մեթոդով,—գրում է պրոֆ. Գ. Սեվակը,—բարբառների համեմատական քերականության հարցերը մշակելով և ոչ թե բարբառների համադրական կամ հարադրական նկարագրությամբ, որպիսի աշխատանք որոշ չափով կատարել է պրոֆ. Ղարիբյանը իր «Հայ բարբառագիտության» սովոր հատորում: կարծելով թե տալիս է հայ բարբառների «համեմատական հնչյունաբանություն» և «համեմատական ձևաբանություն»: Հայ բարբառների համեմատական քերականությունը, եթե այդ ունենայինք, մեր «Լ» և «Ս» ճյուղերը ստորաբաժանելուց հետո կվերամիավորենք՝ վերականգնելով նրանց նախնական միությունը կամ գոնե մերձավորությունը «Ում» ճյուղի հետ, նույնը կաներ և «Կը», «Կու» և «Հա» ճյուղերի նկատմամբ, կվերհաններ նրանց հնագույն կապը կամ մերձավորությունը գրաբարի հետ և նրանց ու գրաբարի միջոցով կնպաստեր նախահայերենի որոշ տարրերի վերականգնմանը և միայն այնուհետև կարող էր փորձ անել օղակ զցելու դեպի հնդեվրոպական նախալեզուն» (ՊԲՀ, 1959, № 1, էջ 226): Գ. Սեվակի այս մոտեցումը միանգամայն ճիշտ է և որևէ առարկություն չի հարուցում. պետք է ավելացնել միայն, որ Հ. Աճառյանը զգալի աշխատանք կատարել է այդ ուղղությամբ: Այնուհետև հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում Ա. Ղարիբյանի «Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը» (ՊԲՀ, 1958, № 3) հոդվածի մեջ առաջ քաշված դրույթներն ու դրանց լեզվաբանական «հիմնավորումները» և ցույց տալիս, որ այդ դրույթներից ոչ մեկն էլ քննադատության չի դիմանում: Վերը, Ա. Ղարիբյանին նվիրված հատվածում մենք Գ. Սեվակի այդ հոդվածից մի ընդարձակ մեջբերում ենք կատարել, ցույց տալու համար, թե Ա. Ղարիբյանն ինչպես է աղավաղում Սյունեցու խոսքերը: այստեղ մենք կանգ չենք առնի այն բոլոր մանրամասն քննությունների վրա, որոնցով Գ. Սեվակը ցույց է տալիս Ա. Ղարիբյանի տեսության անսկզբունքները և նրա փաստարկումների ոչ գիտական էությունը. բավականանում ենք բերելով միայն հետևյալ ընդհանուր եզրակացությունը. «...Պրոֆ. Ղարիբյանի և պրոֆ. Աղայանի այս տեսակետների միջև ոչ մի ընդհանրություն չկա, և մնում է միայն դարմանալ, թե ինչպե՞ս է, որ երկուսն էլ, այնուամենայնիվ, հանդես են գալիս միևնույն մեթոդաբանական սկզբունքներով, երկուսն էլ գտնում են, որ իրենք առաջնորդվում են պատմա-համեմատական լեզվաբանության մեթոդով, Պետք է ենթադրել, որ այս դեպքում ամբողջ աշխարհում փորձված

և մեր Երկրում էլ 1950 թ. լեզվաբանական դիսկուսիայից հետո օրինականացված պատմա-համեմատական մեթոդը չէ այս, մեզմասած՝ անհասկանալի հակասություն պատճառը, այլ այդ մեթոդի սխալ կիրառումը, որ մեծ տեղ ունի պրոֆ. Ղարիբյանի հետազոտության ոճի և եզրակացությունների հանելու եղանակի մեջ» (անդ, էջ 235): Յույց տալով այն հիմնական մեթոդական ու մեթոդաբանական սխալները, որ տեղ են գտել Ա. Ղարիբյանի հիշյալ հոգվածում և շախշախիչ քննադատության ենթարկելով նրա տեսությունը, Գ. Սեվակը եզրափակում է այսպես. «Մեզ թվում է, թե ընկեր Ա. Ղարիբյանը, այնուամենայնիվ, վաղ թե ուշ, իր իսկ հայտնաբերած ու նկարագրած բարբառային հարուստ նյութի թելադրանքով կհանդի գիտական ճիշտ հետևությունների, կընդունի, որ ընկ. Աղայանի ասածների մեջ կան շատ ճշմարտություններ, որոնց հանդեպը են լեզվական տվյալները և պատմա-համեմատական մեթոդի ճիշտ կիրառումը» (անդ, էջ 244): Այս մեջբերումը մեզ թելադրում է երկու վերապահություն անել, սխալ պատկերացում առաջ չբերելու համար. իր հոդվածի մեջ Գ. Սեվակը մեծ մասամբ հենվում է մեր «Նոր հայերեն բարբառների առաջացման հարցի մասին» (ՊՔՀ, 1958, №2) հոդվածում բերված տվյալների վրա, պաշտպանում դրանց վերլուծություններից բխեցրած մեր դրույթները և առարկում Ա. Ղարիբյանին. սակայն դրանից չի կարելի եզրակացնել, թե տրվյալ դեպքում նա հենվում է հենց մե՛ր դրույթների ու մե՛ր փաստարկումների վրա. դրանք նա մեջ էլ բերում, դիտելով որպես հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության տվյալներ ու նվաճումներ, որոնք ձեռք են բերվել բազմաթիվ հայագետների հետազոտություններով: Այնուհետև, թեև շատ հարցերում Գ. Սեվակը համերաշխ է մեզ հետ, բայց մի կարևոր հարցում նա որոշակիորեն հակադրվում է մեզ. դա մեր տեսակետն է հին հայերեն բարբառների մասին, որի առթիվ Գ. Սեվակը գրում է. «Ըս բնավ չեմ պաշտպանում պրոֆ. Աղայանի առաջ քաշած այն նոր դրույթը, թե իբր հին հայերենի բարբառները աստիճանաբար մահացել են մինչև II—IV դարերը և լուծվել համաժողովրդական գրաբարի մեջ և նույն II—IV դարերում սաղմնավորվել են նոր հայերեն բարբառները՝ աստիճանաբար տարբերակվելով գրաբարից» (անդ, էջ 244): Մի այլ տեղ, էջատակի ծանոթության մեջ նա գրում է, որ մեր այդ դրույթը քննության առարկա չի դարձնում (անդ, էջ 235, ծանոթ. 3): Մենք անհրաժեշտ համարեցինք շեշտել այս երկու կետերը, որպեսզի այն տպավորությունը չստեղծվի, թե քննադատելով Ա. Ղա-

քիբյանին, Գ. Սեվակն անվերապահորեն պաշտպանում է մեր բուլոր գրույթները: Ինչ վերաբերում է արդի հայերեն բարբառների առաջացմանը, ապա այստեղ պրոֆ. Գ. Սեվակը միանգամայն որոշակիորեն պաշտպանում է հայագիտության մեջ ընդունված տեսակետը. «Ես անհերքելի եմ համարում,—գրում է նա նույն հոդվածում,—բուլոր հնդեվրոպաբան հայագետների այն գրույթը, որ մեզ ծանոթ բուլոր հայ բարբառների հնչյունական և քերականական համակարգը հին հայերենի՝ գրաբարյան համակարգից է սերել և չի կարող ավելի հին լինել նրա համակարգից, քան որում ես տարբերում եմ գրաբար գրական լեզուն՝ գրաբարյան համակարգից, որ շատ ավելի հին է, քան մեզ ծանոթ գրաբար լեզուն» (անդ, էջ 244), ինչպես տեսնում ենք, պրոֆ. Գ. Սեվակը տվյալ հարցում էլ հետևում է ճիշտ ուղղության, որ պայմանավորված է լեզվի զարգացման պրոցեսի ըմբռնումով: Այս հոդվածը ևս գրված է գիտական բարձր մակարդակով:

Այսպես, ուրեմն, Գուրգեն Սեվակը սովետական շրջանում աճած և իր դերով առավել աչքի ընկած լեզվաբաններից մեկն է. նա մեծ վաստակ ունի ոչ միայն ժամանակակից հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրության մեջ, որի բնագավառում երկրորդ դեմքըն է Մ. Արեղյանից հետո, այլև մեզ մոտ տեսական-լեզվաբանական մտքի զարգացման ասպարեզում: Զի կարելի չնշել, որ մեր շատ լեզվաբաններ, այդ թվում և տողերիս գրողը, իրենց առաջին, անմիջական տեսական-լեզվաբանական դաստիարակությունն ստացել են Գ. Ղափանցյանի և Գ. Սեվակի մոտ: Դրան պետք է ավելացնել և այն, որ ժամանակակից հայերենի մեր երիտասարդ մասնագետներն էլ, մեծ մասամբ, նրա աշակերտներն են: Այս բուլորը մեզ իրավունք են տալիս բնորոշելու Գ. Սեվակի գիտական գործունեությունը միանգամայն գրականորեն և նրան սովետահայ լեզվաբանության նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը համարելու:

Մինչև այժմ մենք փորձեցինք բնութագրել սովետական հայա-գետ-լեզվաբանների ավագագույն և ավագ սերունդի ներկայացուցիչների գիտական գործունեությունն ու զնահատել նրանց գիտական ժառանգությունը: Հաջորդ սերունդն են ներկայացնում տողերիս գրողը, պրոֆեսորներ Ս. Ղազարյանը, Գ. Զահուկյանը, Վ.

Առաքելյանը, զոցենտներ Ա. Արրահամյանը, Հ. Բարսեղյանը, Ա. Գրիգորյանը և բազմաթիվ առավել երիտասարդ լեզվաբաններ: Հարազատ մնալով մեր այն սկզբունքին, որի համաձայն գրքիս մեջ մենք քննության առարկա ենք դարձնում միայն այն աշխատությունները, որոնցում արժարժվում են ընդհանուր լեզվաբանական խնդիրներ, կամ որոնք նվիրված են հայոց լեզվի պատմության ու համեմատական քերականության հարցերին, մենք համառոտակի կանգ կառնենք միայն երեք լեզվաբանների՝ Ս. Ղազարյանի, Գ. Զահովյանի և Ա. Արրահամյանի ուսումնասիրությունների վրա:

**Սերոբ
Ղազարի
Ղազարյան**

Ծնվել է 1910 թ. Բիթլիսի նահանգում (Արևմտյան Հայաստան). առաջին պատերազմի սկսվելուց հետո գաղթել է Վան, ապա՝ Սալմաստ և այստեղից էլ՝ Միջագետք, ուր մնացել է մինչև 1921 թ. վերջերը: Հայ գաղթականության մի մեծ խմբի հետ 1922 թ. ներգաղթել է Սովետական Հայաստան և բնակություն հաստատել Արարատ (Դավալու) գյուղում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է այդ գյուղում, իսկ միջնակարգ դպրոցն ավարտել է Երևանում 1929/30 ուս. տարում: 1931—34 թթ. ծառայել է Կարմիր Բանակի շարքերում, այնուհետև սովորել է Երևանի Պետական մանկավարժական ինստիտուտում, որ և ավարտել է 1939 թ.: Նույն թվականին ընդունվել է Երևանի Պետական համալսարանի ասպիրանտուրան և աշակերտել է Հր. Աճառյանին: 1941 թ. ավարտել է ասպիրանտուրան և 1942 թ. պաշտպանել դիսերտացիա՝ ստանալով բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան, ապա և՛ զոցենտի կոչում: Դեռևս ասպիրանտական տարիներին սկսել է դասախոսել համալսարանում և այնուհետև էլ անընդհատ կարգում է «հայոց լեզվի պատմություն» և «գրաբար» դասընթացները: Երկար տարիներ միաժամանակ եղել է «Սովետական գրություն» թերթի խմբագիրը: 1944—1959 թթ. աշխատել է նաև ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Լեզվի ինստիտուտում, նախ՝ որպես ինստիտուտի դիտնական քարտուղար, ապա՝ իրրև հայոց լեզվի պատմության ու բարբառագիտության սեկտորի վարիչ: 1953 թ., դիսերտացիայի պաշտպանությամբ ստացել է դոկտորի աստիճան, իսկ 1954 թ.՝ պրոֆեսորի կոչում: Գնահատելով պրոֆ. Ա. Ղազարյանի մատուցած ծառայությունները գիտության ու կրթության բնագավառում, Հայաստանի կառավարությունը մի քանի անգամ պարգևատրել է նրան Գերագույն Սովետի պատվոգրով ու մեդալներով:

Ս. Ղազարյանը Սովետական Հայաստանի աշփի ընկնող լեզվաբաններից մեկն է. թե՛ լեզվաբանական իրադարձություններին ունեցած իր ակտիվ մասնակցությամբ և թե՛ իր բեղմնավոր գրչով նա նշանակալից դեր է խաղացել սովետահայ լեզվաբանության զարգացման մեջ: Նրա գրչին են պատկանում բազմաթիվ գիտական-լեզվաբանական հոդվածներ, մենագրական ուսումնասիրություններ ու դասագրքեր, որոնցից առավել կարևորները հետևյալներն են:

1. Գ ր ա բ ա Ր Ի ղ ա ս ա գ ի Ր Բ, Երևան, 1951: Գրաբարի բուհական դասագիրք է, որ բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասում հեղինակը տալիս է գրաբար լեզվի համառոտ քերականությունը, որ գրքի բնույթին համապատասխան, բավականաչափ մատչելի ու պարզ շարադրանքով է ներկայացված: Երկրորդ մասն ընդգրկում է հատընտիր հատվածներ հայ հին մատենագիրներից, առավելապես V—VI դարերի հեղինակներից, ինչպես և, ուսանողությանն անհրաժեշտ ծանոթություն տալու համար, հունարան հեղինակների գործերից և Գ. Նարեկացուց ու Հովհաննես Սարկավազից: Գրքին կցված են ծանոթագրություններ հայ հին մատենագրությունից բերված հատվածների հեղինակների ու նրանց գործերի մասին և ընդարձակ բառարան՝ գրաբարից աշխարհաբար:

Ըստ ամենայնի դասագիրքը կազմված է խելամիտ կերպով և օգտակար դեր է կատարում ուսանողությանը գրաբար սովորեցնելու գործում:

2. Հ ա յ ո Յ լ ե զ վ ի հ ա մ ա ո ռ ա պ ա տ մ ու թ յ ու ն, Երևան, 1954: Երկար տարիների ընթացքում համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում կարդացած «Հայոց լեզվի պատմություն» դասընթացի ամփոփ շարադրանքն է: Բաղկացած է հինգ մասից. առաջին մասում քննության առնելով այնպիսի ընդհանուր հարցեր, ինչպիսիք են լեզվի պատմական ուսումնասիրության ինդիկները, պատմա-համեմատական մեթոդի դերը, լեզվի զարգացման պրոցեսի ընթերցումն ու լեզուների տարբեր դրսևորումները հասարակության պատմության տարբեր շրջաններում, հեղինակն ամփոփ կերպով շարադրում է սովետական լեզվաբանության մեջ ընդունված հիմնական դրույթներն այդ հարցերի մասին և դրանով իսկ տեսական-մեթոդաբանական հիմք պատրաստում հաջորդ մասերի համար: Երկրորդ գլուխը նվիրված է հայոց լեզվի ծագման, ցեղակցության ու զարգացման նախնական շրջանի հարցերին: Այստեղ նա այն տեսակետն է պաշտպանում, որ հայոց լեզուն կազմավոր-

վել է հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած ցեղերից մեկի լեզվի հիման վրա, որ պատմականորեն տեղի ունեցած լեզուների խառնվուրտը չի փոխել հայերենի բնույթը և չի դարձրել խառնածին լեզու։ Հայերենը, եզրակացնում է նա, հնդեվրոպական լեզու է։ Այնուհետև նա կանգ է առնում հայերենի հնդեվրոպական բնույթը որոշող տարրերի (բառեր, քերականություն) վրա և, վերջապես, վիպասանության հատվածների վերլուծությամբ համառոտակի բնութագրում մինչգրային հին հայերենի վիճակը։ Հաջորդ գլուխներում հերթականությամբ նկարագրվում են գրաբարը, միջին հայերենը և աշխարհաբարը, վեր հանվում դրանցից յուրաքանչյուրի քերականական կառուցվածքի, հնչյունական համակարգի ու բառապաշարի հիմնական առանձնահատկությունները, ցույց տալիս հատկապես գրաբարի փոփոխությունները, միջին հայերենի զոյացումը և այլն, և այլն։ Գրքի մեջ պատշաճ տեղ է հատկացված մեր գրական լեզուների ձևավորման ու զարգացման պատմա-հասարակական պայմանների լուսարանմանը։ Պրոֆ. Ս. Ղազարյանի սույն աշխատությունը հայոց գրական լեզուների ամբողջական պատմությունն է և հիմնական գծերով ներկայացնում է մեր լեզվի զարգացման պատմական պրոցեսը։

3. Ժամանակակից հայոց լեզուն և ուսուցիչների դերը նրա հարստացման ու զարգացման մեջ, Երևան, 1955։ Աշխատությունը բաղկացած է չորս մասից, որոնցից առաջինը նվիրված է ընդհանուր հարցերի (ուսուցիչների դերը ազգային լեզուների զարգացման մեջ, հայ-ուսական լեզվական և կուլտուրական կապերի հնագույն արտահայտությունները, ժամանակակից ուսուցիչների և հայերենի պատմության մի քանի հարցեր, ուսուցիչների և հայերենի մի քանի առանձնահատկություններ), երկրորդն ու երրորդը՝ մեր գրական լեզվի մշակման ու հարստացման մեջ ուսուցիչների խաղացած դերի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը, և, վերջապես, չորրորդը՝ ներկայացնում է ղանազան բառացանկեր և աշխատության ուսուցիչներն ամփոփումը։ Գրքի հեղինակը մեծ աշխատանք է կատարել, հավաքելով ուսուցիչներից հայերենին անցած ուղղակի ու միջնորդական փոխառությունները, նորակազմ բառապատճենները, ուսուցիչների ազդեցությամբ կատարված խմատափոխությունները և այլն, և հանգամանորեն քննության առել դրանք։ Այս աշխատությունը ընդարձակ ուսումնասիրությունն է հայերենի վրա ուսուցիչների գործած ազդեցության և այդ տեսակետից կարևոր նպաստ է հայոց լեզվի բառապաշարի պատ-

մության ուսումնասիրությանը, Գիտելի է միայն, որ հեղինակը ոչ միշտ է բավականաչափ խստությամբ խոսում անհարկի փոխառությունների մասին:

4. Միջին հայերեն. դիրք Ա, Երևան, 1960: Հայոց լեզվի զարգացման միջին շրջանը ներկայացնող՝ միջին հայերենի ընդարձակ ուսումնասիրությունն է, որի այս առաջին հատորի հիմնական նյութն է հնչյունաբանությունը, Ընդարձակ առաջաբանում հեղինակն արժարժում է միջին հայերենի բազմակողմանի ուսումնասիրության հարցերը, համառոտակի բնութագրում այդ ուղղությամբ կատարված հետազոտություններն ու գնահատում առանձին հայագետների վաստակներն այդ բնագավառում: Բուն աշխատանքը բաղկացած է երկու մասից, որոնցից առաջինը՝ ներածական մասը, նվիրված է զրաբարի բնորոշ գծերի համառոտ նկարագրությանն ու երա կառուցվածքի փոփոխություններին՝ V—X դարերում, իսկ երկրորդը, որ վերնագրված է «Միջին հայերեն», ներկայացնում է միջին հայերենի կազմավորման պատմա-հասարակական նախադրյալների, մշակույթի զարգացման մեջ դրսևորվող նոր երևույթների, միջին հայերենի կազմավորման, միջնադարյան հայ մատենագրության լեզվական առանձնահատկությունների և, վերջապես, միջին հայերենի հնչյունական համակարգի ընդարձակ ուսումնասիրությունը: Այս մասի վերջին գլխում հեղինակն ամփոփում է տվյալ հատորում ընդգրկված իր ֆնությունների արդյունքները:

Սովետական շրջանում միջին հայերենով զբաղվողներ քիչ են. եղել. բացի Հ. Աճառյանից, որ իր «Հայոց լեզվի պատմություն», «Արմատական բառարան» և «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատությունների մեջ ընդգրկել է հարուստ փաստական նյութ միջին հայերենի վերաբերյալ և լեզվաբանական խոր վերլուծությունների ենթարկել այն, մեր լեզվաբաններն անդրադարձել են միջին հայերենին մեծ մասամբ թուլցիկ կերպով ու կողմնակիորեն: Պրոֆ. Ս. Ղազարյանը երկար տարիներ նվիրել է միջին հայերենի հատուկ ուսումնասիրությանը և, օգտագործելով այն ամբողջ նյութը, որ ամփոփված է հայագիտական գրականության մեջ՝ շուրջ մեկ հարյուրամյակի հետազոտություններով, ու ավելացնելով իր սեփական պրպտումներով ձեռք բերած տվյալները, տվել է միջին հայերենի հնչյունական համակարգի բազմակողմանի պատմական ու նկարագրական-համաժամանակյա գիտական բնութագրությունը: Աշխատությունը հիմնված է տեսական ճիշտ սկզբունքների ու պատմական մոտեցման վրա, ուսումնասիրության մեթոդը պատ-

մա-համեմատականն է: Այդ բոլորով էլ պայմանավորված են ուսումնասիրության բարձր մակարդակը և արդյունքների լրջութիւնը: Չնայած մի քանի վիճելի կարծիքների ու մասնակի բնույթ կրող վրիպումների առկայութեանը, պրոֆ. Ս. Ղազարյանի սույն մեղադրութեանը միջին հայերենի լուրջ ուսումնասիրութեանն է և արժեքավոր ավանդ է հայերենագիտութեան բնագավառում:

Մենք հիշեցինք պրոֆ. Ս. Ղազարյանի առավել կարևոր գրքերը միայն. բայց, ինչպես ասել ենք, նա ունի բազմաթիւ այլ աշխատութեաններ¹, միջնակարգ դպրոցի դասագրքեր ու գիտական հոդվածներ, որոնք տպագրված են գիտական հանդեսներում ու տեղեկագրերում: Ինչպես արդեն վերը հիշված աշխատութեաններից էլ կարելի է եզրակացնել, պրոֆ. Ս. Ղազարյանի ուսումնասիրութեան հիմնական բնագավառն է հայոց լեզվի, մասնավորապես գրական լեզուների (գրաբար, միջին հայերեն, գրական աշխարհաբար) պատմութեանը. իր բեղմնավորութեամբ, այլև քննարկվող հարցերի հիմնականում ճիշտ լուծումով նա անկասկած սովետահայ լեզվաբանների կրտսեր սերնդի առավել աչքի ընկած ներկայացուցիչներից մեկն է:

**Գևորգ
Բեգլարի
Ջահուկյան**

Ծնվել է ՀՍՍՌ Ստեփանավանի շրջանի Շահ-նազար գյուղում, 1920 թ.: Սովորել է Ստեփանավանի, Բասարգեշարի, վերստին՝ Ստեփանավանի, միջնակարգ դպրոցում, ապա՝ 1935 թ.

փոխադրվելով Երևան, սովորել է Շահումյանի անվան դպրոցում և ավարտել այն 1937 թ., գերազանցիկի վկայականով: Նույն թվականին ընդունվել է Երևանի Պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը և ավարտել է 1941 թ.:² գերազանցության դիպլոմով: 1942—1943 թթ. եղել է Կարմիր Բանակում. 1943—1944 թթ. աշխատել է Հրազդանի (Ախտալի) շրջանում, որպես միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ: 1944 թ. ընդունվել է Երևանի համալսարանի ասպիրանտուրան և աշակերտել է Հ. Աճառյանին: 1945 թվականից

¹ Ուղեցույց Տեղեկատվական կոմիտեի որոշումների, Երևան, 1945, Մարտի լիզու (գասազիրք III գառարանի համար), Երևան, 1939 և հետագա հրատարակություններ. Մայրենի լիզու (գասազիրք IV գառարանի համար), Երևան, 1939 և հետագա հրատարակություններ. Ռուսերենի դերը արգի հայերենի զարգացման մեջ, ԼիԱժ, II, 1947, Ժամանակակից հայերենի զարգացումը սովետական իշխանության տարիներին, ԳԱՏ, 1947, № 2, Հին հայերենի բայի պարզ ժամանակների հիմնական գծերը, ՊԲՀ, 1959, № 3, Հայերեն բարբառների և նրանց ծագման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1960, № 3 և այլն:

սկսել է դասախոսել նույն համալսարանում: 1947 թ. պաշտպանել է դիսերտացիա և ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի աստիճան, իսկ 1948 թ. դոցենտի կոչում: Նույն թվականին ստանձնել է համալսարանի օտար լեզուների (հետագայում՝ ռոմանա-գերմանական ֆիլոլոգիայի) ամբիոնի վարիչի պաշտոնը, որ և վարում է մինչև այժմ: 1955 թ. պաշտպանել է դիսերտացիա դոկտորի աստիճանի համար, 1958 թ. ստացել է պրոֆեսորի կոչում:

Պրոֆ. Գ. Զահուկյանը Սովետական Հայաստանի կրտսեր սերունդի այն տաղանդավոր ներկայացուցիչներից մեկն է, որ իր բազմակողմանի գիտելիքներով, տեսական հիմնալի պատրաստությամբ ու հետազոտական մեծ եռանդով արդեն իր հեղինակավոր տեղն է գրավել սովետահայ լեզվաբանության մեջ: Նրա թե՛ զանազան պարբերականներում տպագրված հոդվածները և թե՛ մենագրական աշխատություններն աչքի են ընկնում քննարկվող հարցերի ամբողջական ընդգրկումով, նյութի խոր վերլուծությամբ, մոտեցման թարմությամբ: Գիտական գործունեության համեմատաբար կարճ ժամանակում (ընդամենը 14 տարի) Գ. Զահուկյանը հրատարակել է մի շարք մենագրություններ ու ծավալուն հոդվածներ, որոնցից յուրաքանչյուրը մի լուրջ ներդրում է գիտության տվյալ բնագավառում: Նրա առանձին գրքերով հրատարակված ուսումնասիրությունները հետևյալներն են:

1. Ք ե ռ ա կ ա ն ա կ ա ն և ռ շ ղ ա գ ռ ա կ ա ն ա շ խ ա տ ու ը յ ու ռ ճ ն եր, Ե ի ն և մ ի ջ ն ա դ ա ռ յ ա ն Հ ա յ ա ս տ ա ն ու մ, Երևան, 1954: Հայ քերականական մտքի զարգացման և հին ու միջնադարյան Հայաստանի թարգմանական ու ինքնուրույն քերականական աշխատությունների շատ լուրջ ու բարեխիղճ ուսումնասիրությունն է: Հեղինակը քննության առարկա է դարձրել ինչպես տպովիր, այնպես էլ Մատենադարանում պահվող ձեռագիր աշխատությունները, վեր հանել յուրաքանչյուրի բնորոշ կողմերը և գրանով իսկ ամբողջական պատկերացում տվել հայ քերականագիտության պատմական զարգացման մասին, ընդգրկելով V դարից մինչև XV դարը:

2. Հ ի ն հ ա յ ե ռ ե ն ի հ ո լ ո Վ մ ա ն ս ի ս տ ե մ ը և ն ռ ա ծ ա գ ու մ ը, Երևան, 1959: Հին հայերենի հոլովման համակարգի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունն է: Այդ նույն խնդրին է նվիրված մեծավաստակ հայադեմ Զ. Աճառյանի «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» բազմահատոր աշխատության 3-րդ հատորը, որ լույս է տեսել 1957 թ.: Սակայն Գ. Զա-

հուկյանի ուսումնասիրությունը միանգամայն անկախ է նրանից և հանձնված է եղել հրատարակության նախքան նրա լույս տեսնելը¹։ Գրքի առաջաբանում հեղինակը ամփոփ կերպով շարադրում է իր ուսումնասիրության նպատակն ու հիմնական դրույթները, որոնցով առաջնորդվել է նյութի հետազոտման մեջ։ Խոսելով հայերենի հոլովման համակարգի ուսումնասիրության քննադատումը գրեթե ամբողջականության մասին, նա ճիշտ կերպով գտնում է, որ անհնարին է լրիվ պատկերացում կազմել հայերենի հոլովման համակարգի ձևավորման մասին և լուսաբանել այդ պրոցեսը, առանց բազմակողմանիորեն հաշվի առնելու այն հսկայական դերը, որ խաղացել են պատմական Հայաստանի ու նրա շրջապատի լեզուները։ Բուն ուսումնասիրությունը բաղկացած է վեց գլխից, որոնց մեջ հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում հարցի պատմությունը, հնդեվրոպական ձևաբանական արիպի փոփոխությունը հին հայերենում, հին հայերենի հոլովման սխառներ, հայերենի հոլովման քերականական կարգերի, հոլովման միջոցների և հոլովման հիմքերի ծագումը։ Այս գլուխների մեջ առանձնապես ուշադրաբար են այն հատվածները, որոնց մեջ հեղինակը քննում է հայերենի հոլովման համակարգի առավել հնատիպ երևույթները, որոնք կապվում են նախահնդեվրոպական (պրոտոհնդեվրոպական) վիճակի հետ, հայերենի հոլովական հիմքերի դասակարգման հարցը, հին հայերենի հոլովման համակարգի առաջացման պրոցեսում դործած օրինաչափությունները և այլն, և այլն։ Գրքի հավելվածում հեղինակը բերում է պրաբարյան բառերի ցանկերն ըստ հոլովմանների, նշելով նաև հնդեվրոպական բառերի նախաձևերը։ Առանձին ցուցակով բերում է համանունների ցանկը, տալով նրանց հոլովումը, ինչպես և՛ բնդոսնված ստուգաբանությունը։ Այս ցանկերը ևս մեծ արժեք են ներկայացնում ինչպես պրաբարի հոլովման պատկերը պարզելու, այնպես էլ առանձին բառերի հոլովաձևերի ու նրանց զուգահեռների առաջացումը ցուցադրական նյութով հիմնավորելու տեսակետից։ Այդ ցանկերի խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրության վրա է հիմնված բուն աշխատությունը։

Պրոֆ. Գ. Զահուկյանի սույն աշխատությունը հին հայերենի հոլովման համակարգին նվիրված խորահմուտ ուսումնասիրություն է։ Հեղինակը բազմակողմանի, հարուստ գիտելիքներով ու հետազո-

¹ Գրքի վերջում նշված է, որ համալսարանի Խմբագրական-հրատարակչական խորհուրդը մենագրությունը տպագրության հանձնելու որոշում է կայացրել 1957 թ. մայիսի 11-ին։

տական խորաթափանց քննություններով կարողացել է մի հայտարարի բերել, ամփոփել այն բոլոր հետազոտությունները, որոնք կատարվել են այդ բնագավառում շուրջ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում, և շատ հարցերի մասին իր նոր ու հիմնավորված խոսքն է ասել: Հեղինակը ցուցաբերել է քննադատական, բայց ոչ երբեք բացասական կամ ժխտողական վերաբերմունք՝ եղած մեծ ու փոքր ուսումնասիրությունների նկատմամբ: Գա նրան հնարավորություն է տվել չկաշկանդվելու արդեն ընդունված կամ իբրև այդպիսին դիտվող կարծիքներով և նոր տվյալների քննությամբ, իսկ հաճախ էլ՝ նոր մոտեցմամբ ավելի հավանական կարծիքների հանգելու: Այս բոլորից ելնելով, սույն մենագրությունը, առանց վերապահության կարող ենք ասել, մի լուրջ, մեծարժեք ներդրում է հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում:

3. Լեզվաբանության պատմություն, Երևան, հ. I, 1960, հ. II, 1962: Այս սովորածավալ աշխատության մեջ հեղինակը շարադրել է լեզվաբանության պատմությունը հնագույն շրջաններից սկսած մինչև մեր օրերը: Ընդգրկած հարուստ նյութի հմուտ վերլուծությամբ, տեսական հարցերի խոր քննությամբ, պատմական ընթացքի հստակ պատկերացմամբ այս աշխատության մեջ պրոֆ. Գ. Զահուկյանը կարողացել է ամբողջական կերպով ներկայացնել լեզվաբանության սաղմնավորման ու զարգացման պատմությունը, ճիշտ կերպով գնահատել զանազան լեզվաբանական տեսությունները, որոշել այդ գիտության ընդգրկած բնագավառները պատմական տարբեր դարաշրջաններում, նրա զարգացման մակարդակն ու յուրահատուկ ուղղությունն առանձին ժողովուրդների մոտ, քննթաղել լեզվաբանական տարբեր մեթոդները: Գիտական իր բարձր մակարդակով այդ գիրքը կարող է բավարարել ամենախստապահանջ քննադատին: Այս բոլորի հետ միասին պետք է նկատի ունենալ նաև, որ իր տեսակի մեջ այդ գիրքը միակն է ոչ միայն հայ, այլև սովետական լեզվաբանության մեջ: Վստահորեն կարելի է ասել, որ պրոֆ. Գ. Զահուկյանի այս աշխատությունը կարող է դասվել այնպիսի դասական գործերի շարքին, ինչպիսիք են Թ. Բենֆայի, Հ. Շտայնթայի, Հ. Արենսի, Թ. Միլսեկու նույն տիպի աշխատությունները, որոնցից, սակայն, ոչ մեկը նյութի այն ամբողջական ընդգրկումը չունի, ինչ որ սույն աշխատությունը, որ ոչ միայն հայ լեզվաբանության նվաճումներից մեկն է, այլև լուրջ ներդրում է լեզվաբանության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում, ընդհանրապես:

Այս առանձին գրքերով լույս տեսած ուսումնասիրություններից բացի, ինչպես ասել ենք, պրոֆ. Գ. Զահուկյանը տպագրել է մի շարք ծավալուն հոդվածներ, որոնք նույնպես գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում և որոնցից մի քանիսի մասին անհրաժեշտ ենք համարում խոսել:

Դեռևս 1956 թ. հրատարակած իր «Հայոց լեզվի պերիոդիզացիայի հարցերը» հոդվածում (ԵՊՀՄԱ, 57, մաս I, 1956, էջ 49—102) մանրամասնորեն քննարկելով հայոց լեզվի պատմության մինչև այդ զանազան լեզվաբանների կողմից առաջարկված շրջանաբաժանումները, Գ. Զահուկյանը վեր է հանում դրանցից յուրաքանչյուրի թերությունները կամ սխալները, ապա՝ մեր լեզվի զարգացման պրոցեսի համակողմանի ուսումնասիրությամբ, այլև՝ հայ ժողովրդի պատմության՝ լեզվի մեջ տեղի ունեցող տեղաշարժերի համար կարևոր իրողությունները հաշվի առնելով, առաջարկում է իր շրջանաբաժանումը: Նա գտնում է, որ մեր լեզվի գրային շրջանի պատմությունը պետք է բաժանել երեք շրջանի՝ ճին, միջին, նոր. այս շրջաններից առաջինը բաժանում է դասական գրաբարի, ետդասական գրաբարի և նախամիջինհայերենյան ենթաշրջանների, միջին շրջանը՝ կիլիկյան նորմավորման և աշխարհաբարացման ենթաշրջանների, իսկ նոր շրջանը՝ վաղ աշխարհաբարի կամ աշխարհաբարի նախապատրաստման, երկնյուղ ազգային աշխարհաբարի և ժամանակակից ազգային հայերենի ենթաշրջանների, բնութագրելով այդ շրջաններից ու ենթաշրջաններից յուրաքանչյուրը լեզվի էական հատկանիշների հիման վրա և որոշելով դրանց ժամանակագրական սահմանները:

Թեև այդ հոդվածի մեջ շոշափված մի քանի մասնակի հարցեր կարոտ են ավելի համազամանից քննության, ինչպես և առանձին կետեր կարող են վիճարկվել, բայց այդ շրջանաբաժանումը, ամբողջությամբ վերցրած, ճիշտ է արտացոլում մեր գրական լեզունների պատմությունը և, մեր կարծիքով, հիմնականում ընդունելի է:

Իր «The Hayaša Language and its Relation to the Indo-European Languages» («Հայասայի լեզուն և նրա հարաբերությունները հնդեվրոպական լեզուներին») հոդվածում («Archiv orientální», 1961, № 3) Գ. Զահուկյանը, Հայասայի լեզվի մնացորդների՝ տեղանունների, անձնանունների և դիցանունների հիման վրա գալիս է հետևյալ եզրակացություններին.

1) Ինչպես ցույց է տալիս հայասական հատուկ անունների կազմությունը, հայասերենը չի կարող ցեղակցական կապեր ունե-

նալ սեմական լեզուների, կովկասյան լեզուների և նախախեթերենի հետ, այլև մերձավոր ցեղակցական կապեր՝ խուռերենի և ուրարտերենի հետ, թեև անունների որոշ մասը պետք է փոխառյալ համարել: Հատուկ անունների վերլուծության հիման վրա կարելի է ասել, որ Հայաստյի լեզուն հնդեվրոպական լեզու է, պատկանում է հնդեվրոպական լեզուների հին անատոլիական խմբին (ճյուղին) և ունի centum-ային բնույթ (ի տարբերություն հայերենի, որ satem ախպի լեզու է):

2) Հայաստյի լեզվի հնչյունական կառուցվածքի համեմատական բնութագրերը հետևյալն է. ա) հնդեվրոպական ձայնեղները մնում են ձայնեղներ, խուլերը՝ խուլեր, շնչեղ ձայնեղների փոփոխությունները պարզ չեն (պարզ ձայնեղներ), բ) հնդեվրոպական ետնաքմայինները մնում են որպես ետնալեզվայիններ, գ) հնդեվրոպական շրթնայնացված ետնալեզվայիններն ապաշրթնայնանում են, դ) հնդեվրոպական ձայնորդներն ընդհանրապես մնում են անփոփոխ, բայց ռնգայինները հակված են բառավերջում ընկնելու, ե) հնդեվրոպական ա-ն, օ-ն, երբեմն էլ օ-ն ներկայացված են որպես ա. գ) հնդեվրոպական ձայնավորների քանակական տարբերությունները հիմնականում պահպանվում են, է) հնդեվրոպական ձայնավոր ձայնորդները փոխվել են ա+ ձայնորդ կապակցությունների, ը) հնդեվրոպական պայթականները i-ի մոտ փափկանում են, վերածվելով առաջնալեզվային կիսաշփականների և թերևս շփականների, թ) հնդեվրոպական ծ-ն և ք-ն ներկայացված են որպես ճ: Հայաստյի լեզուն պահպանել է զգալի թվով հնդեվրոպական արմատներ և ածանցներ, այլև հնդեվրոպական հիմքերի հիմնական տիպերը:

3) Հայերենի հիմքը կազմում է արմենների լեզուն: Մոտավորապես XII դ. մ. թ. ա. մոտերքը Փոքր Ասիայում փայտաքանդների հետ միաբնի երևացած արմենները, ձուլվելով հայացիներին, ենթարկվել են վերջիններիս ուժեղ ազդեցությանը: Հայաստյի լեզուն պահպանվել է հայերենում որպես սուբստրատ: Հայասերենի ազդեցության արդյունքն են հայերենի կենսամիզմները, հնդեվրոպական S-ի պահպանման, օ-ի որպես ա և y-ի որպես վ (ւ) արտացոլվելու դեպքերը, «մաքուր» ա-ով և -ի/-նա-ով հիմքերի կազմավորումը, հոգնակիի որոշ տիպերը, հոլովման և խոնարհման որոշ առանձնահատկությունները և այլն:

4) Ուրարտերենի շատ հնդեվրոպարանություններ բացահայտվում են հայասերենի ազդեցությամբ:

Այս ուսումնասիրությունը շփման շատ եզրեր ունի Գ. Ղափանցյանի հետազոտությունների հետ; և Գ. Զահուկյանը իրոք քննադատաբար օգտագործում է այն հարուստ նյութը, որ պարունակում են նրա աշխատությունները, ճշտելով ու լրացնելով այն նորագույն տվյալներով: Սակայն, ինչպես տեսել ենք իր տեղում, Գ. Ղափանցյանն այդ ամբողջ լեզվական տվյալները մեկնաբանում էր մեթոդաբանական սխալ դիրքերից ելնելով: Պրոֆ. Գ. Զահուկյանը, մերժելով այդ սխալ մոտեցումը, ելնում է մեթոդաբանական ճիշտ դիրքերից և հիանալի արդյունքների հասնում: Դեռևս 1952 թ., խոսելով հայաառ-արմենների լեզվի մասին, մենք գրել ենք, որ նա «հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ հիմնական կորիզ հանդիսացած և ղեկավար դեր խաղացած ցեղախմբի լեզուն է, որ կարելի է «նախահայերեն» կոչել: Ելնելով հայերենի տվյալներից, պետք է կարծել, որ պատկանել է հնդեվրոպական ընտանիքին, հակառակ պարագայում պետք է քաջառել հայերենի հիմքը՝ «նախահայերեն» լինելու հնարավորությունը»¹: Պրոֆ. Գ. Զահուկյանի այս ուսումնասիրությունը բացահայտում է հայասերների հնդեվրոպական բնույթը և դրանով իսկ լուծում խնդրի մի կարևոր կողմը: Մյուս կողմից, այդ ուսումնասիրության մեջ հեղինակը գտնում է, որ հայասերները հայերենի հիմքը հանդիսացած լեզուն չէ, թեև ուրիշ հետազոտողներ, նույնքան հաստատուն տվյալների հաշվառումով, այդպես են պնդում²: Այս խնդիրն, ուրեմն, դեռ կարոտ է հետագա ուսումնասիրությունների: Բայց գլխավորը, տվյալ դեպքում, դա չէ. պրոֆ. Զահուկյանի այս ուսումնասիրությունը արժեքավոր է ոչ միայն իր եզրակացություններով, այլև հարցի ուսումնասիրության այն ուղղությամբ, որ նոր էտապ է նշանավորում Հայաստանի հին լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում: Այս տեսակետից նա մեծ արժեք է ներկայացնում թե՛ հայագիտության և թե՛, ընդհանրապես, հնդեվրոպաբանության համար:

Իր «Урартский и индоевропейские языки» («Ուրարտերենը և հնդեվրոպական լեզուները») դեռևս անտիպ աշխատության մեջ (հանձնված է տարագրության, նախնական արդյունքների մասին հաղորդում է արված ԳԱ լեզվի ինստիտուտի գիտխորհրդի 1960 թ.

¹ Պրոֆ. է. Բ. Աղայան, լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1953, էջ 606:

² Տե՛ս, օրինակ, Հ. Ժամկոչյան, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում, «Հայ ժողովրդի պատմություն», պրակ I, Երևան, 1961, էջ 102—103:

դեկտեմբերի 28-ի նիստում) ուրարտեբենի, մասամբ և խուռերենի քերականական կառուցվածքի և բառապաշարի համեմատական ուսումնասիրության հիման վրա հեղինակը գալիս է հետևյալ եզրակացություններին.

1) Ուրարտեբենը մերձավոր ցեղակցական կապեր ունի հնդեվրոպական լեզուների հետ: Այդ կապերը որոշվում են ուրարտահնդեվրոպական բաղմաթիվ իզոգլոսներով, որոնք ընդգրկում են քերականական կառուցվածքը և հիմնական բառաֆոնդը: Ուրարտեբենը նախ՝ առանձին մերձավոր կապեր չունի հնդեվրոպական լեզուների որևէ խմբի հետ և երկրորդ՝ պահպանել է շատ ավելի հնատիպ դերը, քան հնդեվրոպական լեզուներից որևէ մեկը: Այսպիսով, նա ոչ թե հնդեվրոպական հիմնալեզվի ժառանգն է, այլ նրա կողմնական ցեղակիցը, որ կորցրել է կապերը այն ժամանակ, երբ դեռևս գոյություն է ունեցել էրգատիվ կառուցվածքը:

2) Ուրարտեբենը հնդեվրոպական լեզուների հետ կապերը հետագայում լիովին չի կորցրել: Նրա բառապաշարի մեջ կան հնչյունական ընդհանուր օրինաչափություններից շեղվող այնպիսի տարրեր, որոնք գալիս են այդ հնդեվրոպական լեզուներից՝ պելասգերենից կամ նրան ցեղակից որևէ լեզվից, իրանական լեզուներից, արմենների լեզվից և այլն (հմմտ. salom-ային տարրերը՝ ուրարտեբենին հատուկ centum-ային շերտի կողքին):

3) Խուռերենի և հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցության մասին կարելի է առաջիմ խոսել ավելի քիչ հավանականությամբ: Ելնելով լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքներից՝ կարելի է ասել, որ ուրարտեբենը «միասնության» շրջանում միջին տեղ է զբաղել խուռերենի և հնդեվրոպական լեզուների միջև, ընդ որում կարելի է ենթադրել հետագայում կորած միջակա այլ լեզուների գոյություն: Որոշ դեպքերում խուռերենը պահպանել է ուրարտեբենից ավելի հին դերը: Այս դեպքում նշելի է խուռա-ուրարտական զուգահեռների ուսումնասիրության դեռևս անբավարար վիճակը. հավանաբար ցեղակցության ապացույց հարմարվող շատ բառեր փոխառության արգելում են:

4) Սկզբնապես հակված լինելով ուրարտա-հայաստական՝ հնդեվրոպական բնույթ ունեցող զուգահեռները բացատրել հայաստական ազդեցությամբ (ուրարտեբենի վրա)՝ այս աշխատության մեջ հեղինակը գտնում է, որ այդ զուգահեռների զգալի մասը ընդհանուր հնդեվրոպական է, թեև կարող են լինել և փոխառություններ: Չնայած հայաստանի նյութի անբավարարությանը՝ կարելի է ասել, որ

նա միջին դիրք է գրավել ուրարտերենի և հին անատոլիական հընդ-
եմրոպական լեզուների միջև, առանձնապես պետք է նշել երկար
ձայնավորների առկայությունը հայասերենում և նրանց կորուստը
ուրարտերենում (և խոտերենում):

5) Ուրարտերենը նշանակալից ազդեցություն է թողել հայերե-
նի վրա, որ արտահայտվել է ոչ միայն բառապաշարի, այլև քերա-
կանական կառուցվածքի և հնչյունական առանձնահատկություննե-
րի մեջ (սուբստրատ): Մեծ տեղ է բռնում, անշուշտ, ուրարտական
տարրը հայկական տեղանունների մեջ: Հայկական տեղանունների
հնդեվրոպական այն տարրերը, որոնք հայկական չեն, պետք է բա-
ցատրվեն հայասերենի, ուրարտերենի և սրանց ցեղակից լեզուների
օգնությամբ: Հայերենը և ուրարտերենը մերձավոր ցեղակիցներ
չեն:

6) Ուրարտերենը պետք է մեծ ազդեցություն թողած լինի կով-
կասյան լեզուների վրա: Մի կողմ թողնելով ուրարտերենը վրացե-
րենի հիմք համարելու անհաջող փորձերը (Ջանաշիա), պետք է
ասել, որ վրացերենի բառապաշարի և տեղանունների «հնդեվրո-
պական» տարրերը պետք է բացատրվեն առաջին հերթին ուրար-
տական ազդեցությամբ:

Հնարավորություն չունենալով ավելի հանգամանորեն քննու-
թյան առնելու աշխատության մեջ արծարծված հարցերը և բավա-
կանանալով հիշյալ զեկուլցի հիմնական դրույթների շարադրանքով,
անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ այստեղ ևս պրոֆ. Գ. Ջահուկ-
յանը ցուցաբերում է իր նոր մոտեցումը, որ, մեր կարծիքով, հզի է
շատ լուրջ հետևանքներով՝ հայերի ու հայերենի կազմավորման
պրոցեսի լուսաբանման համար:

Ամփոփելով պրոֆ. Գ. Ջահուկյանի մասին մինչև այժմ աս-
վածները, գալիս ենք այն եզրակացության, որ իր արժեքավոր
ուսումնասիրություններով մեծ ավանդ է բերել հայերենագիտու-
թյանը: Գ. Ջահուկյանն, անշուշտ, սովետական շրջանում աճած
հայ լեզվաբանների այն առավել տաղանդավոր ներկայացուցիչն
է, որ իր ուսումնասիրություններով արդեն ճանաչում է գտնում ոչ
միայն մեր Միության մեջ, այլև նրա սահմաններից դուրս:

Մնվել է 1918 թ. Սևանի շրջանի Գեղամա-
վան (Շահրիզ) գյուղում: Տարրական կրթու-
թյունն ստացել է ծննդավայրում, ապա՝ սովորել
և Սևանի դպրոցում և, վերջապես, երևանում

Ս. ԳՈՍ
Ս. ԲՈՒՆԻՔ
Ս. ԲՐԱԽԱՎԿԻԱՆ

ավարտել միջնակարգ դպրոցը: 1937 թվականից ուսուցչական աշ-

խատանքի է անցել Հրազդանի (Ախտաշի) շրջանի դպրոցներում, դասավանդելով հայոց լեզու և գրականություն, այնուհետև՝ վարել դպրոցի ուսմասվարի, ապա՝ դիրեկտորի պաշտոնը: 1943 թ. ավարտել է Երևանի հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի լեզվագրական ֆակուլտետը: 1944—1947 թթ. սովորել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: 1948 թ. պաշտպանել է թեկնածուական դիսերտացիա, 1949 թ. ստացել դոցենտի կոչում, 1943/44 ուս. տարվանից դասախոսական աշխատանքի է անցել նույն ինստիտուտում, դասավանդելով գրաբար, ժամանակակից հայերեն և լեզվաբանության ներածություն: Մինչև 1952 թ. դասախոսել է նաև Հեռակա մանկավարժական ինստիտուտում: 1950—1959 թ. աշխատել է նաև ՀՍՍՌ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում որպես ավագ գիտ. աշխատող և ժամանակակից հայոց լեզվի սեկտորի վարիչ: Այժմ վարում է Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի ամբիոնը:

Ա. Աբրահամյանն իր ուսումնասիրություններով աչքի է ընկել որպես հայոց լեզվի պատմական քերականության և գրաբարի խորահմուտ երիտասարդ մասնագետ, նրա գրչին են պատկանում այդ բնագավառին վերաբերող մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնք իրենց գիտական արժեքով բարձր գնահատման են արժանացել: Առանձին գրքերով հրատարակված նրա աշխատությունները հետևյալներն են:

1. Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953: Հայերենի բոլոր գրականությունների (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար, բարբառներ) դերբայների բազմակողմանի ու շատ լուրջ ուսումնասիրությունն է, որ բաղկացած է երեք մասից: Առաջին մասում համառոտակի շարադրելով հայ քերականագիտության պատմության մեջ դերբայների մասին եղած տարբեր ըմբռնումները, սկսած V դարից մինչև մեր օրերը, հեղինակն անցնում է դերբայի գիտական բնորոշմանը, նա այն ճիշտ գրույթն է պաշտպանում, որ «Դերբայը ուրույն քերականական հասկացություն է, բայց ոչ ուրույն խոնքի մաս, իսկ սրանից բնավ էլ չպետք է եզրակացնել, թե այն խոսքի մասերից դուրս է առհասարակ: Որպես խոսքի մաս դերբայը նույն բայն է: ...Բայը խոսքի մեջ գրականում է երկու ձևով՝ դիմավոր և դերբայական: Ուրեմն՝ դերբայը բայի՝ խոսքի մեջ գրական մի ձևն է» (էջ 41): Այս ճիշտ սկզբունքից ելնելով էլ, ահա, հաջորդ գլխում նա ուսումնասիրում է հայերենի բոլոր դերբայները, ցույց

տալիս նրանց հնազույն դրսևորումները, հենվելով հայ հին մատենագրության տվյալների վրա, նրանց պատմական փոփոխությունները, բարբառային ձևերը և այլն: Այս դիսի առանձնապես արժեքավոր կողմն այն է, որ այստեղ հեղինակը փաստական տվյալների վերլուծությամբ ցույց է տալիս մեր -ում, -իս, -ած (-ում) դերբայների հնազույն գործածությունները և հետագա զարգացումը՝ մինչև արդիական վիճակը: Նշելի է նաև զանազան բարբառների, միջին հայերենի և մեր գրավոր լեզվի տվյալների հիման վրա մի նոր դերբայի ընդունումը, որը մենք մեր «Մեղրու բարբառը» աշխատության մեջ կոչում ենք մակբայական դերբայ, իսկ ինքն ավելի հարմար է գտնում անվանել ընթացակցական դերբայ¹:

Երրորդ գլուխը նվիրված է դերբայների ձևաբանական դերի մանրազնին ուսումնասիրությանը: Հսկայական փաստական նյութի խորաթափանց վերլուծությամբ նա ցույց է տալիս, թե ո՞ր դերբայը ի՞նչ կիրառություն է ունեցել, ինչ դեր է խաղացել բայի եղանակային ձևերի կազմության մեջ գրաբարում ու միջին հայերենում, և ինչ կիրառություն ու դեր ունի ժամանակակից հայերենում ու բարբառներում: Թեև այս բաժինը վերնագրված է «Հայերենի դերբայների ձևաբանական նշանակությունը», բայց իր հարուստ բովանդակությամբ նա հայերենի բոլոր դրսևորումների բայի բաղադրյալ ձևերի լիակատար նկարագրական-համաժամանակյա և պատմական ուսումնասիրությունն է:

Պատմական սկզբունքի հետևողական կիրառումով, լեզվական տվյալների հսկայական ընդգրկումով ու վերլուծությունների գիտական խորությամբ այս աշխատությունը մի յուրք ներդրում է հայերենի պատմական քերականության բնագավառում:

2. Գ ր ա ր ա ի ձ ն ու ա ռ կ, Երևան, Ա. հրտ. 1952, Բ. հրտ. 1958: Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողության համար կազմված դասագիրք է, որ պարունակում է գրաբարի հնչյունաբանությունը, քերականությունը և հատընտիր հատված-

¹ Այդ անվանումը մեզ այնքան էլ հարմար չի թվում. մեր դերբայների անվանումները հիմնված են նրանց արտահայտած վիճակային կողմի վրա՝ ո՞րն է այս դեպքում նկատի է առնվում այն, որ այդ դերբայով արտահայտված գործողությունը ընթացակից է մի ուրիշ գործողության, ապա եսույնը կարելի է ասել նաև -ելիս, -ալիս դերբայի մասին (հմտ. փոքելին եկավ, վաղելիս ընկավ). երկուսի տարբերությունն այն է, որ մենք ցույց է տալիս համաժամանակյա գործողություն, որոշելով ժամանակը (զնախ), և ժամանակի պարազա է, մյուսը՝ հարակից գործողություն է ցույց տալիս, որոշելով վիճակը, ձևը, և ձևի պարազա է:

ներ, որպես ընթերցանության նյութ: Գրքին կցված են գրաբարից — աշխարհաբար ընդարձակ բառարան և բացատրություններ ու ծանոթագրություններ, որոնց մեջ տրվում են որոշ ռեաբանական տեղեկություններ և անհրաժեշտ մեկնաբանություններ՝ հատրնտիր հատվածների մեջ հանդիպող զանազան դարձվածների, բառակապակցությունների, իմաստային փոխանցումների և նման երևույթների մասին: Այս գիրքը, հատկապես գրաբարի քերականության ամբողջական և գիտական բարձր մակարդակով ներկայացված նկարագրությամբ, մեկն է գրաբարի լավագույն քերականություններից, և առանց վարանելու կարելի է դասել այնպիսի դասական աշխատության կողքին, ինչպիսին է Զալրխյան-Այալնյանի քերականությունը:

Բացի այս գրքերից, Ա. Աբրահամյանը տպագրել է նաև բազմաթիվ հոդվածներ¹, որոնց մեջ քննության է առնում հայերենի պատմական հնչյունափոխության հետ կապված մի քանի հարցեր, ժամանակակից հայերենի բայական կրկնասեռությունը, բայական կրկնավոր բառերը, ստուգաբանում մի շարք հայերեն բառեր (արատ, աճուկ, արգար են), փոխառությունների հետ կապված բայականության որոշ իրողություններ և այլն, և այլն: Այս բոլորի մեջ էլ նա ցուցաբերում է հետազոտողի խորաթափանց միտք, գիտելիքների մեծ պաշար ու լեզվաբանական վերլուծությունների խոր հմտություն:

Այս բոլորը մեզ իրավունք են տալիս ասելու, որ Ա. Աբրահամյանը մեր օրերում աճած տաղանդավոր լեզվաբան-հայագետներից մեկն է: Եվ եթե վերջին տարիներում նա առանձին, մեծածավալ մեկնագրությամբ հանդես չի եկել, ապա դրա պատճառն այն է, որ նա զբաղված է եղել մի շատ ծավալուն նյութի՝ ժամանակակից հայերենի բայի ուսումնասիրությամբ: Այդ ուսումնասիրության առաջին հատորն արդեն մամուլի տակ է և, չենք կասկածում, որ դա էլ, նախորդների նման, մի մեծարժեք ներդրում կլինի հայերենագիտության զանաարանում:

¹ Փաստեր հայերենի պատմական հնչյունափոխության վերաբերյալ. ԳԱՏ, 1957, № 4, Ժամանակակից հայերենի բայական կրկնասեռության երևույթի շուրջը, ԳԱՏ, 1958, № 5, Բայական կրկնավոր բառերը ժամանակակից հայերենում, ԳԱՏ, 1959, № 4, Բառարանական դիտողություններ, ԳԱՏ, 1958, № 3, Փոխառությունների հետ կապված բայակազմական մի քանի իրողություններ ժամանակակից հայերենում, ԳԱՏ, 1960 և այլն:

Մենք ներկայացրինք սովետական հայագետներին և նրանց գիտական ժառանգությունը, ընդգրկելով կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչներից երեքին միայն. հասկանալի է, որ դրանք միայն այն առավել աչքի ընկած լեզվաբաններն են, որոնց ուսումնասիրությունները անմիջականորեն կապվում են մեր աշխատության հետ։ Քայց դա չի նշանակում, իհարկե, թե մեր ռեսպուբլիկայում ըկան կրտսեր սերունդի ուրիշ այնպիսի ներկայացուցիչներ, որոնք իրենց հետազոտություններով հարստացրել են հայերենագիտությունը և ճանաչվել որպես շնորհալի լեզվաբաններ։ Դրանցից մի քանիսի անունները, ինչպես և նրանց աշխատությունները, հիշել ենք սույն հատորի ներածության մեջ՝ համառոտ բնութագրությամբ։ Այստեղ մնում է ավելացնել, որ նրանց մեծագույն մասը աշխատում է ժամանակակից հայոց լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում, մի մասը՝ բարբառագիտության և, ցավոք սրտի, մի երկու հոգի միայն հայոց լեզվի պատմության ու համեմատական քերականության բնագավառում։ Այն մեծ հնարավորությունները, որոնք ստեղծված են մեր երկրում գիտության զարգացման համար, թույլ են տալիս սպասելու, որ այդ երիտասարդ, շնորհալի սերունդը նույնպես առաջիկա տարիներում արժեքավոր աշխատություններով կհարստացնի հայերենագիտությունը և մեծապես կնպաստի հայ լեզվաբանության հետագա զարգացմանը։

Դրբիս վերջում կուզեինք որոշ ընդհանուր հետևություններ անել և շոշափել այն հիմնական խնդիրները, որոնք, ինչպես մենք կարծում ենք, առաջիկա տարիներում հայ լեզվաբանության ուշադրության կենտրոնում պետք է լինեն, հայտնելով նաև մեր ուսումնասիրություններից բխեցրած նախնական եզրակացությունները դրանցից մի քանիսի մասին։

Մեր աշխատության մեջ՝ մենք փորձել ենք ներկայացնել հայոց լեզվի ուսումնասիրության զարգացումը, հենվելով մի կողմից՝ ուսումնասիրությունների ընդգրկած խնդիրների, մյուս կողմից՝ տեսական ընդհանուր հիմունքների վրա։ Ամփոփելով մեր աշխատության երկու հատորների շարադրանքը, հայերենագիտական ուսումնասիրությունների ընդհանուր բնույթը կարող ենք բնորոշել հետևյալ ձևով. առաջին շրջանը ներկայացնում է քերականական նկարագրական ուսումնասիրությունների փուլը, որ սաղմնավորվում է V դարի սկզբից, առանձնակի թափ ստանում Դիոնիսիոս Թրա-

Վացու թարգամանությամբ ու նրա մեկնաբանություններով, ապա՝ հանգում ինքնուրույն քերականությունների ստեղծմանը: Երկրորդ շրջանը բնորոշվում է հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությամբ ու դրա հետագա զարգացմամբ և ներկայացնում է պատմա-համեմատական լեզվաբանության դասական շրջանը: Երրորդ, սովետական շրջանը բնութագրվում է լեզվաբանական ուսումնասիրությունների պրոբլեմատիկայի անհամեմատ ընդարձակումով, տեսական հիմունքների առավել բարձր մակարդակով և վերջին տասնամյակում՝ լեզվաբանական նոր մեթոդների կիրառման փորձերով:

Ինչպես տեսել ենք, դասական շրջանի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունների մեջ կենտրոնական խնդիրն է եղել հայերենի ցեղակցության ու հնդեվրոպական լեզուների շարքում նրա գրաված դիրքի լուսաբանումը: Շուրջ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում բազմաթիվ հայագետների կատարած հետազոտությունները պսակվեցին այդ խնդրի դրական լուծումով. այժմ այլևս անառարկելի է այն փաստը, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու է. հիմնական հատկանիշների հաշվառումով ճշգրտված է նաև հայերենի տեղը ցեղակից լեզուների շարքում: Այս բնագավառում, մեր կարծիքով, առաջիկայում աշխատանքները պետք է ընթանան երկու գլխավոր ուղղությամբ: Առաջին՝ ներքին վերականգնումների մեթոդի կիրառումով պետք է ձգտել վերականգնելու հայերենի եթե ոչ հեռավոր, գոնե մոտավոր նախավիճակը: Ելնելով մեր հետազոտությունների դեռևս ոչ լրիվ տվյալներից, կարող ենք ասել, որ այդ վերականգնումներով կարելի է հասնել մինչև մեր թ. ա. VII—VIII դարերը և ընդհանուր գծերով ներկայացնել այդ ժամանակների հայերենը: Մեր «Հայերենի հնչույթային համակարգի պատմությունից» հոդվածի մեջ (ՊԲՀ, 1960, № 2), լ և Ղ-ի պատմական զարգացման մասին խոսելով, մենք հնդեվրոպական նախաշրջանից մինչև դասական գրաբարի շրջանը բաժանում ենք երկու էտապի՝ նախահայերենի էտապ և նախագրաբարյան հայերենի էտապ: Հիշյալ հնչույթների համար այդ էտապների տարբերակումը բավարարում է առաջադրված խնդրի լուծմանը. սակայն, ինչպես ցույց են տալիս մեր տվյալները, հայերենի ամբողջ կառուցվածքի պատմության համար այդպիսի շրջանաբաժանումը չի կարող բավարար համարվել: Մեր ուսումնասիրություններից ելնելով, մենք առաջիմ հնարավոր ենք համարում հետևյալ շրջանաբաժանումը՝ մեր թ. IV դարից դեպի ետ գնալով, ա) IV դարից մինչև I—II դարեր մեր

թ. ա., ք.) II դարից մինչև VII—VIII դարեր մեր թ. ա. և գ) մեր թ. ա. VIII դարից այն կողմը: Այս շրջաններից առաջին երկուսը հիմնական գծերով, գոնե մոտավորապես, հնարավոր է դառնում վերականգնել. նախորդող շրջանը (ավելի քան երկու և կես հազարամյակ), եթե ոչ ավելին) անհայտ է մնում. դրանով էլ բացատրվում է այն, որ այդ ամբողջ ժամանակաշրջանն ստիպված ենք դիտել որպես մեկ էտապ, թեև, իհարկե, դա չի կարող ճիշտ լինել: Վեր հանելով առայժմ առաջին երկու էտապների հիմնական հատկանիշները, պետք է հիմք պատրաստել դեպի ավելի հին ժամանակները զնալու համար:

Երկրորդ ուղղութիւնը այս բնագավառում պետք է տանի դեպի հայերենի ու Հայաստանի, ինչպես և նրան հարող վայրերի, հին մեռած լեզուների միջև եղած կապերի առավել բազմակողմանի լուսարանութիւնը: Այս բնագավառում կատարված հետազոտութիւնները, որոնց մեջ առանձնապես կարևոր տեղ են գրավում Գ. Ղափանցյանի ուսումնասիրութիւնները, դեռևս առաջին քայլերն են: Չկաշկանդվելով որևէ կանխակալ կարծիքով, որ ցավոք սրտի, բնորոշ է, դարձյալ, առանձնապես Գ. Ղափանցյանի հետազոտութիւններին, անհրաժեշտ է ավելի խորացնել այդ ուղղութիւնը կատարվող ուսումնասիրութիւնները. այս տեսակետից, անպայմանորեն, նոր էտապ են նշանավորում պրոֆ. Գ. Ջահուկյանի վերջին երկու աշխատութիւնները հայասերենի և ուրարտերենի վերաբերյալ: Մասնագիտորեն ղեղաված չլինելով այդ լեզուներով, մենք առայժմ ձեռնպահ ենք մնում նրա հայտնած տեսակետների մասին վճռական կարծիք հայտնելուց և բավականանում ենք կրկին անգամ նշելով, որ նրա մեթոդաբանական ուղղութիւնը ճիշտ է: Եթե իրավ է, որ հայասերենը ցեղակցական հարաբերութիւնների մեջ է մի կողմից՝ հայերենի, մյուս կողմից՝ խեթերենի հետ, ապա այդ հարաբերութիւնները պետք է գոյութիւն ունենան նաև մյուս հընդ-նվորական լեզուների հետ, թեկուզ և հեռավոր կերպով: Հսկանակ պարտադրում, այսինքն՝ եթե հայասերենի ու հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցական կապերը չեն հաստատվում, ապա պետք է բացառել նաև նրա ու հայերենի ցեղակցութիւնը, և այդ դեպքում հայասերենի հարաբերութիւնը հայերենի հետ դիտել որպես ենթաշերտային (սուբստրատային) հարաբերութիւն: Ինչ վերաբերում է ուրարտերենին, ապա պրոֆ. Գ. Ջահուկյանի կարծիքը հավանական ենք գտնում. թվում է, թե հայերենի մինչգորաբայան շրջանի վերը հիշված բ էտապի վերականգնումը հնարավորութիւն կտա ավելի

վճռական խոսք ասելու այդ մասին: Առայժմ, պատմական տվյալների ուսումնասիրության հիման վրա մենք հանդգնում ենք հետևյալ կարծիքը հայտնելու: Ուրարտեբները մինչև այժմ անվերապահորեն տեղական-կովկասյան լեզու է համարվել, իսկ ուրարտացիներն էլ՝ Հայաստանի նախաքնիկներ. վերջին ժամանակներում որոշ գիտնականներ ուրարտական ցեղերը համարում են եկվոր, բերելով նրանց միջագետքից: Մենք կարծում ենք հակառակը: Ամենից առաջ, մեզ ավանդված Ուրարտուն (Uruatri, Uratri) արձանագրությունների մեջ հանդես է գալիս որպես երկրի կամ էլ պետության անուն. Սալմանասար I-ի (—1266—1243) արձանագրության մեջ, որտեղ առաջին անգամն է հիշվում Ուրարտուի մասին, այդպես կոչվում է Կադմուխի երկրի հետ իր դեմ ապստամբած լեռնոտ երկիրը: Այս լեռնոտ երկրում է, որ բարձրանում է ուրարտական պետությունը, որի անկումով էլ պատմական ասպարեզից չքանում են ուրարտացիները՝ VI դարի սկզբներին, և նրանց անունը այլևս չի հիշվում: Այդպիսի մի հզոր ցեղային միության կամ ցեղախմբի վերացումն ընդամենը մեկ-երկու հարյուրամյակում, նրանց իսպառնալնշումն ու ձուլումը, մեզ անհավանական է թվում: Մենք կարծում ենք, որ մեզ հայտնի ուրարտացիները, որոնք ստեղծեցին XIII—VI դարերի պետությունը, դեռ շատ վաղուց այդ երկրում հաստատված հնդեվրոպական ցեղեր են եղել: Երկիրը կոչվել է այդտեղի նախաքնիկ ցեղերի անունով, որոնք եկվորների ճնշման ներքո գաղթել են դեպի միջագետք, որի հյուսիսում հիմնել են ՍԵ-ը (Uru) և Eridu-ն: Ոմանք, ինչպես ասացինք, կարծում են, թե հենց այդտեղից են ներգաղթել մեզ հայտնի ուրարտացիները պատմական Ուրարտու. բայց հնագիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Ուր-ի ժողովուրդը ոչ մի տեղ էլ չի գաղթել, այլ ոչնչացել է ջրհեղեղի հետևանքով: Հնագիտական տվյալների վրա հենվելով, Լ. Վուլլին գտնում է, որ Ուր-ի բնակիչները եկել են արևելքից, առանձնապես Կարիսը են հետևյալ փաստերը. Ուր-ի բնակիչները եղել են հողագործներ, ունեցել են զարգացած բրուտագործություն: Գանգի կառուցվածքով ներկայացնում են այսպես կոչված մարդու «կովկասյան տիպը». նրանք եկել են լեռնոտ, բարձրադիր երկրից. «Այս բոլորը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ էլ-Օբեյդի ցեղերը ծիրատի հովիտն են եկել արևելքից, այսինքն՝ լեռնոտ երկրից: Ինչպես և բոլոր լեռնցիների մոտ, սրբավայրի պատկերացումը նրանց մոտ, քնականաբար, պետք է կապվեր որեւէ բարձրադիր տեղի հետ: Տեղափոխվելով Միջին Մետոպոտա-

միա, երեկվա լեռնցիները հայտնվեցին հարթավայրում, որտեղ նույնիսկ բլուր չկա, որի վրա կարելի լիներ աստվածներին աղոթել: Եվ այն ժամանակ նրանք արհեստական կերպով լրացրին բնության այդ պակասը»¹, Թվում է, թե նախաբնիկ ուրարտացիներն են այդ ներգաղթողները, իսկ մեզ հայտնի ուրարտացիները՝ ներգաղթած ցեղեր, որոնց ճնշման տակ բնիկները հեռացել են իրենց երկրից: Հասկանալի է, որ նախաբնիկ ցեղերի մի մասը կարող է մնացած լինել տեղում և ձուլված՝ եկվորներին: Մեր այս կարծիքն առայժմ սոսկ գիտական հիպոթեզի արժեք ունի, իհարկե, բայց այդ ուղղությամբ տարվող ուսումնասիրությունները կարող են շատ բան ասել:

Հայոց լեզվի պատմության բնագավառում, ինչպես տեսել ենք, մեծ աշխատանք է կատարվել: Եվ, չնայած դրան, առայժմ որոշ չափով ամբողջական պատկերացում ունենք իրարից որոշակիորեն տարբերվող երեք շրջանների մասին (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար) և այն էլ, գլխավորապես, գրական լեզուների վերաբերյալ: Այստեղ անհրաժեշտ է մանրակրկիտ հետազոտություններով լուսաբանել անցման էտապները, մի կողմից, և ավելի շատ զբաղվել կենդանի խոսակցական լեզվի տվյալների ուսումնասիրությամբ, մյուս կողմից:

Հայոց լեզվի պատմության հետ սերտորեն առնչվում է հայերեն բարբառների պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը: Բարբառների նկարագրության այժմյան միջակն արդեն հնարավորություն է տալիս այդ կարգի առավել ամբողջական ուսումնասիրությունների համար: Այստեղ, մեր հետազոտություններից ելնելով, գտնում ենք, որ պետք է ելնել հետևյալ հիմնական դրույթներից. ա) այսպես կոչված Ս և Ն ճյուղերը ներկայացնում են մեկ ճյուղ. բ) Ում և Նլ (ըստ Աճառյանի անվանման) ճյուղերի տարբերակումը համեմատաբար նոր երևույթ է. գ) Բոլոր հիմքերը կան ընդունելու, որ X—XII դարերում Կը և Ում ճյուղերն էլ դեռևս որոշակիորեն չէին տարբերակվել, կամ ավելի ճիշտ, դեռևս չէին տեղափոխվել. դ) Արդի բարբառների մեջ պահպանված տվյալները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հնագույն շրջանում եղել են բարբառներ, որոնք մահացել են հայ էթնիկական լեզվի կազմավորման պրոցեսում:

Ժամանակակից հայոց լեզվի ուսումնասիրության բնագավա-

¹ Л. Вулин, Ур Халдеев, М., 1961, էջ 132:

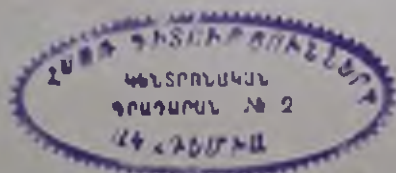
ուսմ, մեր կարծիքով, պետք է զբաղվել աշխարհաբարի, կազմավորման վաղ շրջանի հետազոտությամբ, առանձին ուշադրության առարկա դարձնելով Անիի լեզուն և, առահասարակ, XIV—XV դարերի «աբեղիահայ հատվածի» ընդհանուր խոտակցական լեզվի հարցը: Մեր լեզվի նկարագրական-համաժամանակյա ուսումնասիրության բնագավառում անհրաժեշտ է զարգացնել նորագույն մեթոդների վրա հիմնված հետազոտությունները: այդ ասպարեզում, ցավոք սրտի, հայերենագիտությունը բավականաչափ հեռ է մնացել: Անհետաձգելի խնդիր է փորձառական հնչյունաբանության ու հնչյութաբանության զարգացումը, որ անհրաժեշտ է ինչպես համաժամանակյա, այնպես էլ պատմական ուսումնասիրությունների բարձր, արդիական մակարդակն ապահովելու համար: Պետք է նկատի ունենալ, որ միայն դրանց հիման վրա հնարավոր կլինի ստեղծել ժամանակակից հայերենի իսկապես գիտական քերականությունը, որ մեր լեզվաբանության կարևորագույն խնդիրներից մեկն է: Առհասարակ, լեզվաբանական նոր ուղղություններն ու նոր ճյուղերը աններելի կերպով դանդաղ են մուտք գործում սովետական հայերենագիտության մեջ: Այդ վիճակը պետք է արմատապես փոխել:

Բառարանագրության բնագավառում առաջնահերթ խնդիր է ժամանակակից հայոց լեզվի ընդարձակ ու համառոտ բառարանների կազմումը, ուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն միահատոր ընդարձակ բառարանների, ինչպես և օտար լեզուներից հայերեն երկլեզվյան բառարանների հրատարակությունը:

Սրանք են, ահա, մեր կարծիքով, սովետահայ լեզվաբանության այժմյան էտապի ամենահիմնական խնդիրները:

ԲՈՎԱՆԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խումբ	5
1. Ազգայնաբանությունը Առվեսական Միությունում	9
2. Հայ լեզվաբանությունը Առվեսական Միությունում	51
Ստեփան Մարգարի Մալխասյանց	69
Նիկողայոս Ծակովիչիչ Մառ	85
Մանուկ Խաչատուրի Արեղյան	132
Հրաչյա Հակոբի Անառյան	157
Գրիգոր Ալվազի Հափանցյան	198
Հովսեփ Կարապետի Կուսիկյան	214
Արարատ Սահակի Հարիրյան	262
Գուրգեն Գրիգորի Սևակ	329
Անուր Դադարի Դադարյան	364
Գևորգ Բեգլարի Զահունյան	468
Աշոտ Արսենի Արրահամյան	476
Համառոտագրություններ	496

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արրտ. — Արարատ:

ԳԱՏ. — ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագիր» (Հասարակական գիտությունների սերիա):

ԳԱՐԻՏ — ՀՍՍՌ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի տեղեկագիր:

ԳԹ — Գրական թերթ:

ԵՊՀԳԱ — Երևանի Պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ:

ԵՊՀԳՏ — Երևանի Պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր:

ԻԻԱԺ — ՀՍՍՌ ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու:

ԻԼԻՏ — ԼԳարսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տեղեկագիր:

ՊԲԶ — Պատմա-բանասիրական հանդես:

ՍՀ — ԽՍՀՄ-ի Զոլոտոյե:

ВДИ — Вестник древней истории.

ВЦКНА — Всесоюзный центральный комитет научного алфавита при

ЦИК СССР.

ВЯ — Вопросы языкознания.

ДСИЯАН — Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР.

ЗВО — Записки Восточного отделения Имп. Русского Археологического

общества.

ИАН — Известия АН СССР.

ИЖ — Исторический журнал.

ԷՄ և Ս. Ք. — Книга и пролетарская революция.

ԻՄՄԻ — Сборник «Против вульгаризации марксизма в языкознании».

ПИДО — Проблемы истории докапиталистического общества.

ПН — Просвещение национальностей.

MSL — Memoire de la Societe de Linguistique de Paris.

NTS — Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap.

Պատգամ է
Խնամք Պատկան Համայնությանը
Խմբագրական-Ֆրատարակչական Խորհրդի որոշմամբ

ԷՅՈՒԱՐԴ ԲԱԳՐԱՏԻ ԱՂԱՅԱՆ
ՇԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(Սկզբին մինչև մեր օրերը)

Հատոր 2

Հրատ. խմբագիր՝ Արտ. Հ. Պապոյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովասափյան
Վերատուգող սրբագրիչ՝ Հ. Ա. Վարդանյան

ՎՅ 07078

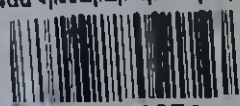
Պատվեր 283

Տիրաժ 1000

Հանձնված է արտադրության 21.11.1962 թ.:
Ստորագրված է տպագրության՝ 3.1X.1962 թ.: Խուզք՝ 60×92¹/₁₆,
Տպագր. 24,25 մամ., հրատ. 20,5 մամ.:
Գինը՝ 1 ռ. 63 կ.

ՀԱՍՏԻ Կուլտուրայի միութնություն շրատարակչության ներքին և
արտագրություններին թյան Գլխավոր վարչության
Պրիգրաֆիկոմինաւ, Երևան, Տեղյան 91:

ՀԱՄԱՀԱՆՈՒՄԻ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ

FL0006856

9512 10.654

ЦЕНА

11
20828